

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**SANAYİ SONRASI TOPLUMDA
ÇALIŞMA OLGUSU VE ÇALIŞMA
İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ**

SERCAN DERELİ

**ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
BİLİM DALI**

HAZİRAN 2015

**SANAYİ SONRASI TOPLUMDA ÇALIŞMA OLGUSU VE ÇALIŞMA
İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ**

Sercan DERELİ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HAZİRAN 2015

Sercan Dereli tarafından hazırlanan "SANAYİ SONRASI TOPLUMDA ÇALIŞMA OLGUSU VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalında Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Erdiñ YAZICI

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Başkan: Prof. Dr. Aydın BAŞBUĞ

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Üye: Doç. Dr. Şenay GÖKBAYRAK

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Tez Savunma Tarihi: 04/06/2015

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Doç. Dr. Nihat YAZILITAŞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Vekili

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Sercan DERELİ

04.06.2015

SANAYİ SONRASI TOPLUMDA ÇALIŞMA OLGUSU VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Sercan DERELİ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MAYIS 2015

ÖZET

Çalışma olgusu, insanlık tarihi boyunca günlük hayatın bir parçası olmuştur. Mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak gelişen ve dönüşen çalışma olgusu, Sanayi Devrimi ile beraber modern anlamını kazanmıştır. Ücretli çalışmanın sanayileşme sürecine bağlı olarak ortaya çıkması ile beraber güvencesiz çalışma kapitalist sistemin kronik bir sorunu haline almıştır. 1945-1970 yılları arasında çalışmanın güvencesizleşme eğilimi işgücü piyasalarındaki devlet müdahalelerine bağlı olarak azalış gösterse de neo-liberal ekonomi politikalarının uygulandığı 1980 sonrası dönemde güvencesiz çalışma sorunu tekrar gündeme gelmiştir. Sorunun tekrar gündeme gelmesinde neo-liberal anlayışın salık verdiği yeniden uyarlanma politikaları etkili olmuştur. Başta kuralsızlaştırma politikaları ile işgücü piyasaları düzenlemelerden arındırılmıştır. Yirminci yüzyılın son çeyreği aynı zamanda sanayi toplumlarının yerini sanayi sonrası toplumlarının almasına tanıklık etmiştir. Etkisini tüm alanlarda artıran bilginin üretim süreçlerinde de kullanılması sonucunda çalışma olgusu farklı istihdam biçimleri altında yerine getirilmeye başlanmış ve çalışmanın yeni bir suret kazanması ile beraber işgücü çekirdek ve çevresel işgücü olmak üzere katmanlaşmıştır. Yoğun olarak çevresel işgücü açısından güvencesizleşen çalışma olgusu ekonomik ve toplumsal birçok soruna neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı; sanayi sonrası toplum aşamasında toplumsal yapıda, ekonomide ve üretim sürecinde yaşanan dönüşümlerin çalışma olgusu üzerindeki etkilerini saptamaktır. Bu bağlamda işgücü piyasalarında benimsenen politikalara ve bu politikaların çalışma ve işgücü üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Çalışma olgusunun doğasında yaşanan dönüşümler neticesinde olgunun işlev kayıplarına uğradığı ve güvencesiz bir boyut kazandığı tespit edilmiştir.

Bilim Kodu : 1135

Anahtar Kelimeler : Çalışma, güvencesiz çalışma, sanayi sonrası toplum, esneklik, post-Fordist üretim modeli

Sayfa Adedi : 314

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Erdiç YAZICI

WORK PHENOMENON IN POST-INDUSTRIAL SOCIETY AND ITS EFFECTS ON
LABOUR RELATIONS

(M.S. Thesis)

Sercan DERELİ

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

MAY 2015

ABSTRACT

Work as a phenomenon has been a part of daily life during history of humanity. Work which develops and changes depends on ownership relations, had gained its modern meaning after Industrial Revolution. After paid work which came up along with industrialization process, precarious work has been a chronic problem of capitalist system. Between the years 1945-1970, precarization tendency of work showed decrease because of government intervention on labor markets but when the term that neo-liberal economic policies is applied has arrived the problem of precarious work has come into question again. Policies which are recommended by neo-liberal approach is the reason of precarious work as a problem came into question again. Especially with deregulation policies, labor markets were decontaminated from regulations. The last quarter of the twenty-first century also witnessed the process that post-industrial societies took place of industrial societies. The role of information in post-industrial societies is increasingly expands. When information that increases its efficiency in all areas effected the production model, work has been started to get shape under different forms of employment and result of the its new circs labor polarized to different profiles such as core and peripheral labor. Precarious work causes economic and social problems for intensely peripheral labor. The purpose of this study is determine the effects of transformations in social structure, economy and production process on work phenomenon. In this context, the study includes policies that applied in labor markets and effects of these policies on labor and work. After the transformations in the nature of work, work incurred losses of functions and gained a precarious dimension.

Bilim Kodu : 1135

Anahtar Kelimeler : Work, precarious work, post-industrial society, flexibility, post-Fordist model of productiong

Sayfa Adedi : 314

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Erdiñç YAZICI

TEŞEKKÜR

Bir yılı aşan bir sürecin sonucunda ortaya çıkan bu çalışmada her an yanımda olan başta anne ve babam olmak üzere tüm aileme sonsuz teşekkür ediyorum. Teorik çalışmamın kapsamının çizilmesinden literatür taramasına kadar tezimin her aşamasında her türlü desteği sağlayan değerli danışman hocam Doç. Dr. Erdiñ YAZICI'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Prof. Dr. Aydın BAŞBUĞ ve Doç. Dr. şenay GÖKBAYRAK hocalarıma da yapmış oldukları katkılardan dolayı teşekkür ederim. Son olarak ise gerek literatür taraması gerekse tez yazımı aşamasında desteğini benden eksik etmeyen başta Arş. Gör. Sertaç DEMİRCİ ve Arş. Gör. M. Atilla GÜLER olmak üzere tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	xii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	xiii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xiv
1. GİRİŞ.....	1
2. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ İÇERİSİNDE BİR OLGU OLARAK ÇALIŞMA VE SANAYİ TOPLUMU.....	5
2.1. Çalışma Olgusu	6
2.1.1. Tanımı.....	6
2.1.2. Çalışma olgusunun kapsamı.....	14
2.1.3. Unsurları.....	16
2.1.3.1. İhtiyaçların tatmini için gelir sağlayıcı çalışma	16
2.1.3.2. Toplumsal hayatın merkezi olarak çalışma.....	18
2.1.3.3. Bir toplumsallaşma aracı olarak çalışma	20
2.1.3.4. Kendini gerçekleştirme alanı olarak çalışma	22
2.1.4. Çalışma olgusuna eksen kavramlar	23
2.1.4.1. İş kavramı	24
2.1.4.2. Emek kavramı.....	25
2.2. Çalışma Olgusuna İlişkin Perspektifler.....	25
2.2.1. Karl Marx.....	26

	Sayfa
2.2.2. Paul Lafargue.....	28
2.2.3. Bertrand Russell.....	30
2.2.4. Ivan Illich.....	32
2.2.5. André Gorz.....	34
2.2.6. Dominique Méda.....	36
2.2.7. Hannah Arendt.....	38
2.3. Sanayi Devrimi Öncesi Dönemde Çalışma Olgusunun Gelişimi.....	40
2.3.1. İlkel topluluklarda çalışma olgusu.....	42
2.3.2. Köleci toplumlarda çalışma olgusu.....	48
2.3.3. Feodal toplumlarda çalışma olgusu.....	54
2.4. Sanayi Devrimi, Sanayi Toplum ve Yaşanan Dönüşümler.....	63
2.4.1. Sanayi devrimi.....	64
2.4.2. Sanayi toplumu ve özellikleri.....	66
2.4.3. Sanayi toplumunda yaşanan dönüşümler.....	70
2.4.3.1. Toplumsal kurumlarda yaşanan dönüşümler.....	70
2.4.3.2. Toplumsal sınıflarda yaşanan dönüşümler.....	74
2.4.3.3. Özgürlük anlayışında yaşanan dönüşümler: bireysellikten örgütlü iş ilişkilerine.....	76
2.5. Sanayi Toplumunda Püritan Çalışma Etiği.....	80
2.6. Sanayi Toplumunda Çalışma Olgusu: Fordist Üretim Modeli.....	84
3. SANAYİ SONRASI TOPLUM VE DÜNYA EKONOMİLERİNİN YENİDEN YAPILANMASI.....	93
3.1. Son Dönem Toplum Teorileri ve Sanayi Sonrası Toplum.....	94
3.1.1. Son dönem toplum teorileri.....	94
3.1.1.1. Post-modern toplum.....	95

	Sayfa
3.1.1.2. Tüketim toplumu.....	98
3.1.1.3. Gözetim toplumu	104
3.1.2. Sanayi sonrası toplum	110
3.1.3. Sanayi sonrası toplumun unsurları	118
3.1.3.1. Yükselen hizmetler sektörü.....	118
3.1.3.2. Bilgi merkezli toplum	122
3.1.3.3. Yeni işçi profili: bilgi işçisi.....	125
3.1.3.4. Enformasyon ve iletişim teknolojileri.....	127
3.2. Dünya Ekonomisinin Yeniden Yapılanması.....	130
3.2.1. Neo-liberal politikalar	130
3.2.2. Küreselleşme	139
3.2.3. Yeni teknolojiler.....	145
3.2.4. Kuralsızlaştırma politikaları.....	152
3.2.5. Özelleştirme politikaları.....	157
4. SANAYİ SONRASI TOPLUMDA ORTAYA ÇIKAN YENİ ÇALIŞMA OLGUSU VE İŞGÜCÜ PİYASALARINA ETKİLERİ.....	165
4.1. Sanayi Sonrası Toplumda Çalışma Olgusu: Post-Fordist Üretim Modeli ve Post-Fordist Yaklaşımlar	165
4.1.1. Post-Fordist üretim modeli.....	166
4.1.2. Post-Fordist yaklaşımlar.....	171
4.1.2.1. Esnek uzmanlaşma modeli.....	171
4.1.2.2. Yalın üretim modeli.....	176
4.1.2.2.1. Tam zamanında üretim.....	178
4.1.2.2.2. Toplam kalite kontrol.....	180
4.1.2.2.3. Kalite kontrol çemberleri.....	180

Sayfa

4.1.3. Sanayi sonrası toplumda çalışma etiği	182
4.2. Yeni Teknolojilerin Çalışma Olgusu Üzerindeki Etkileri: Otomasyon Teknolojileri ve Üç Boyutlu Yazıcılar	186
4.2.1. Otomasyon teknolojileri.....	186
4.2.2. Üç boyutlu yazıcılar	192
4.3. Sanayi Sonrası Toplum Aşamasında İşgücü Piyasalarında Dönüşüm.....	195
4.3.1. Esneklik anlayışının ortaya çıkışı ve esneklik türleri.....	195
4.3.1.1. Esneklik anlayışı.....	196
4.3.1.2. Esneklik türleri.....	203
4.3.1.2.1. İşlevsel esneklik	203
4.3.1.2.2. Sayısal esneklik	205
4.3.1.2.3. Çalışma sürelerinde esneklik.....	206
4.3.1.2.4. Ücret esnekliği.....	208
4.3.1.2.5. Uzaklaştırma stratejileri.....	210
4.3.2. İstihdamda yeni iş ilişkileri	211
4.3.2.1. Taşeron uygulamaları.....	211
4.3.2.2. Özel istihdam büroları.....	216
4.3.3. İşgücü piyasalarında bölünme ve işgücünün katmanlaşması.....	222
4.3.3.1. İkili işgücü piyasaları.....	222
4.3.3.1.1. Birincil işgücü piyasaları.....	224
4.3.3.1.2. İkincil işgücü piyasaları.....	225
4.3.3.2. İşgücünün katmanlaşması.....	227
4.3.3.2.1. Çekirdek işgücü.....	228
4.3.3.2.2. Çevresel işgücü.....	231
4.4. İşgücü Piyasalarında Ortaya Çıkan Sorunlar	233

	Sayfa
4.4.1. Artan işsizlik.....	234
4.4.2. Enformel istihdam.....	239
4.4.3. Yoksulluk	243
4.4.3.1. Çalışan yoksullar	244
4.4.3.2. Prekarya	246
4.4.4.3. Yoksullukla mücadele	247
4.4.4. İşgücü piyasalarına ilişkin istatistikler	252
4.5. İşgücü Piyasalarında Yeni Bir Gündem Olarak Düzgün İş.....	263
4.5.1. Düzgün iş kavramı.....	265
4.5.2. Düzgün iş yaklaşımının temel unsurları.....	268
4.5.2.1. İstihdam.....	268
4.5.2.2. Çalışma yaşamına ilişkin temel haklar	270
4.5.2.3. Sosyal güvenlik	273
4.5.2.4. Sosyal Diyalog.....	275
4.5.3. Düzgün iş yaklaşımının işgücü piyasalarındaki etkinliği.....	277
5. SONUÇ	281
KAYNAKLAR.....	297
ÖZGEÇMİŞ	314

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 3.1.	121
Çizelge 4.1.	250
Çizelge 4.2.	251
Çizelge 4.3.	253
Çizelge 4.4.	256
Çizelge 4.5.	257
Çizelge 4.6.	260

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3.1.	117
Şekil 4.1.	171
Şekil 4.2.	174
Şekil 4.3.	220
Şekil 4.4.	254
Şekil 4.5.	259

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

ILO

Uluslararası Çalışma Örgütü

OECD

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

1. GİRİŞ

Çalışma olgusu, insanlık tarihinin ilk evrelerinden bu yana süregelen insanî faaliyetleri ifade etmektedir. Çalışma, en genel anlamıyla, belirli bir amacın yerine getirilmesine yönelik olarak fiziksel ve zihinsel güçlerin kullanılması anlamına gelmektedir. Ayrıca çalışma, insanın içerisinde yaşadığı doğayı değiştirebilmek amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler olarak da tanımlanmaktadır. Tarihsel gelişim süreci içerisinde çalışma olgusunun yaşamış olduğu dönüşümler; olgunun kapsamında, işlevlerinde ve doğasında önemli farklılaşmalara neden olmuştur.

İlkel topluluk aşamasından sanayi sonrası toplum aşamasına gelene dek çalışma olgusunda yaşanan dönüşümler, olgunun belli bir takım işlevleri üstlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu işlevler genel olarak; insanın gelir elde etme, toplumsallaşma ve kendini gerçekleştirme aracı olarak çalışma olgusuna başvurması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak çalışma olgusu işlevlerini gelişim süreci içerisinde farklı aşamalarda kazanmıştır. Bu bağlamda çalışma, her toplum aşamasında aynı işlevleri üstlenmemiş, işlevler olgunun gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Çalışma olgusu toplum aşamalarındaki mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak şekil almış ve üretim araçlarının gelişimine paralel olarak farklı toplum aşamalarında yeni suretler kazanmıştır. Çalışma olgusunun ilkel topluluklar ile başlayan gelişimi sırasıyla kölecî ve feodal toplum aşamalarını izlemiş ve sanayi toplumu ile beraber yeni boyutlar edinmiştir.

İlkel topluluklarda ortaklaşa gerçekleştirilen bir faaliyet olan çalışma olgusu, yerleşik hayata geçiş ile birlikte insan emeği üzerinde egemenlik kurulmasına ve köle emeğine dayalı çalışmanın doğmasına neden olmuştur. Kölecî toplum aşamasında kölelerin gerçekleştirdiği bir faaliyet olan çalışma olgusu, sağlanan üretkenlik artışları sonucunda ortaya çıkan ürünlerin paylaşımında yaşanan sıkıntılara ve köle emeğinin yeniden üretiminin önündeki zorluklara bağlı olarak feodal toplumlarda farklı bir çehre kazanmıştır.

Feodal toplum aşamasında çalışma olgusu, toprak mülkiyetini ellerinde bulunduran derebeylerinin serflere işlemleri için toprak kiralamasına bağlı olarak şekil almıştır. Feodal toplumlarda aile, üretici bir birim olarak kırsal alanda üretim yapmıştır. Malikâne düzeni

olarak adlandırılan bu sistem içerisinde serfler, ürettiklerinin bir kısmını derebeylerine vermişlerdir. Feodal toplumlar, bu işleyiş nedeniyle kapalı bir toplum yapısı göstermişlerdir. Paraya dayalı ticaretin artması ve şehirlerin doğması sonucunda feodal toplum aşamasının sonuna gelinmiş ve çalışma olgusu Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile birlikte önceki suretlerinden çok farklı bir yapıya bürünmüştür.

Sanayi Devrimi ile beraber çalışma olgusunda yaşanan dönüşüm ertesinde ücretli çalışma doğmuş ve çalışma ilişkilerinde emek-sermaye ayrışması yaşanarak çalışma olgusunun çehresi büyük değişimlere uğramıştır. Tarihsel gelişim süreci içerisinde mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak gerçekleşen çalışma olgusu, Sanayi Devrimi sonrası dönemde almış olduğu çehre ile birlikte beraberinde birçok sorunu getirmiştir. Giderek artan oranda insanın fabrika düzeni içerisinde istihdam edilen işçiye dönüştürülmesi, kapitalist sistemin ilk ortaya çıktığı dönemin kötü çalışma koşulları göz önünde bulundurulduğunda bu sorunlara kaynaklık etmiştir.

İşçi sınıfı açısından kapitalizmin ilk evrelerinden günümüze kadar en büyük sorunlardan biri güvencesiz çalışma olmuştur. Ancak güvencesiz çalışma olgusunun şiddeti kapitalizmin farklı evrelerinde farklı boyutlarda gerçekleşmiştir. Çalışma hayatında yaşanan sorunlara yönelik ilk çözümler, işçi sınıfının örgütlenmesi neticesinde üretilmeye başlanmıştır. Sınıf bilincinin oluşmaya başlaması ile beraber birlikte hareket etmeye başlayan işçi sınıfı, toplumsal muhalefet sağlamaları nedeniyle belli bir takım haklara ulaşmışlardır. Çalışma hayatının düzenlenmelere tabi hale getirilmesi ile çalışma olgusunun güvencesiz boyutu aşındırılmaya başlanmıştır.

Gerek uzun çalışma sürelerinin gerekse kötü çalışma koşulları altında istihdamın neden olduğu güvencesiz çalışma olgusu, 1945-1970 yılları arasında çalışma hakkına bağlı olarak yapılan düzenlemeler ile aşılmaya çalışılmıştır. Fordist üretim modelinin hâkim olduğu ve Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı bu dönemde işçi sınıfı açısından belli bir refah artışı sağlanmıştır. Ancak, Fordist üretim modelinin kendine has ilkeleri nedeniyle çalışma olgusunun işlevleri üzerinde belli bir takım tahribatlar da yaşanmıştır. Bu tahribatların en önemlilerinden biri, işgücünün giderek vasıfsızlaşması nedeniyle yapılan işten sağlanan tatminin düşmesi olmuştur.

Kendine has sorunları içerisinde barındırsa da müdahaleci kapitalizm olarak da adlandırılan 1945-1970 yılları arasında, devletin işgücü piyasalarına müdahalede bulunmasına bağlı olarak işçi sınıfı açısından belli bir takım kazanımlar yaşanmış ve sendikal hareket güç kazanmıştır. Dolayısıyla güvencesiz çalışma olgusu, kapitalizmin müdahaleci kapitalizm evresinde azalışa geçmiştir.

Müdahaleci kapitalizm evresinde çalışma olgusunun ve çalışma ilişkilerinin aldığı şekil, Fordist üretim modelinin krize girmesi nedeniyle müdahaleci kapitalizmin terk edilerek neo-liberalizm yükselişe geçmesi sonucunda dönüşüm yaşamıştır. Neo-liberal döneme gelindiğinde çalışma olgusunda güvencesizleşme eğilimi tekrar nüksetmeye başlamıştır. Müdahaleci kapitalizm olarak da adlandırılan Altın Çağ'da, sendikal hareketin ve devletin işgücü piyasalarında son derece etkin olmaları nedeniyle sağlanan refah, neo-liberal dönemde devletin piyasalarda bir taraf olarak yer almamasına ve küçülmesine bağlı olarak düşüşe geçmiştir.

Neo-liberal ekonomi anlayışının salık verdiği politikalar aracılığıyla çalışmanın yeniden güvencesiz bir suret kazanması, çalışma olgusunun unsurlarının yüksek işsizlik ve yoksulluk gibi nedenlerden dolayı sorgulanmasına neden olmuştur. Bilginin öneminin artmasına bağlı olarak vasıf düzeyinin işgücü üzerinde neden olduğu kutuplaşmanın da etkisiyle, işletmelerin rekabet edebilirlikleri için katkı sağlamayan işgücü profili güvencesizlik sorunu ile karşı karşıya gelmeye başlamıştır.

Çalışma olgusunun güvencesiz bir boyut kazanmasına etki eden en önemli faktörlerden biri esneklik uygulamalarıdır. Esneklik uygulamalarının piyasalardaki daralmalara ve genişlemelere bağlı olarak işgücü istihdamına olanak tanıyan yapısı nedeniyle çalışma olgusu güvencesizleşme eğilimi içerisine girmiştir. İstihdamın giderek geçicileştiği ve bu nedenle de gelir, istihdam ve sosyal güvenceden yoksun bir çalışma hayatının söz konusu olduğu neo-liberal dönemde, kapitalizmin kronik sorunlarından biri olan güvencesizlik tekrar belirgin hale gelmiştir. İşsizlik, yoksulluk, düşük ücretler, kötü çalışma koşulları ve güvenceden yoksun bir hayat işçi sınıfı açısından birer tehdit haline bürünmüştür. Çalışma olgusunun günümüzdeki mevcut hali izlenen politikaların bir çıktısı olarak güvencesizliği ifade etmektedir.

Yaşanan gelişmelere bağlı olarak çalışma olgusu gününüzde anlamını ve işlevlerini yitirmekte, yerine getirilme biçimleri bağlamında dönüşmekte ve işgücü piyasalarındaki uygulamalara bağlı olarak güvencesizleşmektedir. Bu çalışmanın amacı, çalışma olgusunun tarihsel gelişim süreci içerisindeki dönüşümünü ve sanayi sonrası toplum aşamasındaki mevcut halini saptamaktır. Bu bağlamda; çalışma olgusuna toplum aşamalarında büründüğü çehre, yerine getiriliş biçimi, işlevleri, toplumsal ilişkilerde ifade ettiği anlam ve teknik boyutuyla değinilecektir. Çalışma olgusunun bilgi ile dönüşümü sonrasındaki mevcut hali ve neo-liberalizmin etkileri nedeniyle belirgin hale gelen güvencesiz çalışma bu çalışmanın sorunsalını oluşturmaktadır.

Çalışma, birinci bölüm giriş olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde; çalışma olgusunun tanımına, unsurlarına ve düşünürlerin olguya ilişkin görüşlerine değinilerek olgunun tarihsel süreç içerisindeki gelişimine ilkel topluluk, köleci ve feodal toplum ile sanayi toplumu bağlamında yer verilecektir.

Üçüncü bölümde; sanayi toplumu aşamasının son bulduğu tezinden hareketle gündem bulan yeni dönem toplum teorilerine, Daniel Bell'in geliştirdiği ve yeni dönem toplum teorilerine bir üst küme oluşturan sanayi sonrası toplum teorisine, teorinin unsurlarına ve 1980 sonrası dönemde teknolojik gelişmelere ve neo-liberal anlayış çerçevesindeki yönelimlere bağlı olarak dünya ekonomisinin dönüşümüne yer verilecektir.

Dördüncü bölümde ise; emeğin bilgi ile dönüşümü sonrasında ortaya çıkan post-Fordist üretim modelleri bağlamında çalışma olgusunun almış olduğu yeni şekle, teknolojik gelişmelere ve 1980 sonrası dönemde yaygınlık kazanan esneklik uygulamalarına bağlı olarak çalışma ilişkilerindeki dönüşüme ve son olarak ciddi boyutlar kazanan güvencesiz çalışma olgusuna bir çözüm olarak sunulan düzgün iş yaklaşımına yer verilecektir. Beşinci ve son bölümde ise; çalışma olgusunun genel olarak gelişimine ve güvencesizleşmesine değinilecektir.

2. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ İÇERİSİNDE BİR OLGU OLARAK ÇALIŞMA VE SANAYİ TOPLUMU

Çalışmanın ikinci bölümünde “çalışma” olgusuna, olgunun farklı tanımlamalarına, “çalışma” olgusunun neleri içerdiği konusunda süregelen tartışmalardan dolayı kapsamına ve olgunun unsurlarına yer verilecektir.

“Çalışma” olgusunun kavramsal çerçevesi çizildikten sonra diğer başlıklar altında olgunun tarihsel süreç içerisinde yaşamış olduğu dönüşüme ilkel, köleci, feodal ve sanayi toplumu başlıkları altında değinilecektir.

Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile beraber ortaya çıkan sanayi toplumlarının “çalışma” olgusuna önceki toplumlardan farklı bir anlam yüklemesinden dolayı sanayi toplumu, öncelikle, kendisini doğuran Sanayi Devrimi anlatılarak açıklanmaya çalışılacaktır. Toplumsal yapıda, tarihsel süreç içerisinde hiç görülmedik dönüşümlere neden olan Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan sanayi toplumları özellikleri bağlamında ele alınacaktır. Toplumsal yapıyı oluşturan aile, ekonomi, din, siyaset ve eğitim gibi toplumsal kurumların sanayi toplumlarında yaşadığı dönüşüme değinilerek sanayi toplumlarında büründükleri çehreler anlatılmaya çalışılacaktır. Feodal toplum aşamasından koparak sanayi toplumu aşamasına geçiş ile beraber toplumsal sınıflar bağlamında yaşanan dönüşümlere ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni sınıflara ve sınıfsal çatışmanın ortaya çıkardığı özgürlük arayışlarına yer verilecektir.

Çalışma etiğinin toplumsal hayatta çalışma olgusuna yüklediği anlamın, Protestan çalışma etiği bağlamında yaşamış olduğu dönüşümün sanayi toplumlarının kurulmasında ve fabrika düzeninin kabul görmesinde oynadığı rolün son derece önemli olmasından dolayı Protestan çalışma etiğinin sanayi toplumlarındaki hayati önemine de vurgu yapılacaktır.

Sanayi toplumları ile özdeşleşen Fordist üretim modeline yer verilerek kırsal alanda tarımsal üretim yapan toplumların kitle üretimine nasıl geçtiği ve kırsal üretimden kopup fabrika düzeninde çalışmaya başlayan insanların nasıl yeni üretim modeline adapte edildiği anlatılmaya çalışılacaktır.

2.1. Çalışma Olgusu

Bir olgu olarak çalışma, tarih sahnesi içerisindeki her toplumsal aşamada yer almıştır. Ancak olgu, her toplumsal aşamadan geçiş ile beraber taşınmış olduğu anlam bağlamında dönüşüm yaşamıştır. Gerek yerine getiriliş biçiminin gerekse toplumsal hayattaki karşılığının sürekli değişmesi nedeniyle çalışma olgusu tanımlanma gücünü çekmektedir. Olgunun anlaşılması açısından, öncelikle, çalışma olgusunun tanımlamalarına, kapsamına ve unsurlarına değinilecektir. Sonraki bölümlerde ise, çalışma kavramının iç içe geçmiş olduğu diğer kavramlara değinilerek aralarındaki farklılıklara yer verilecektir.

2.1.1. Tanımı

Çalışma olgusunun tanımı konusunda süre gelen tartışmalar söz konusudur. Tanımlanma gücünü çeken bu olgu, tarihsel süreç içerisinde farklı anlamlar taşımıştır. Taşındığı anlamın zaman içerisinde değişmesinden dolayı çalışma olgusunun sabit ve herkesçe kabul gören bir tanımını yapmak oldukça güçtür.

Çalışma, neyin çalışma olarak kabul edilip edilmeyeceği noktasında tanımlanma gücünü gösteren bir olgudur. Genellikle çalışma, doğayı değiştiren ve toplumsal durumlarda üstlenilen bir eylem olarak kabul edilmektedir. Eylemin çalışma ya da boş zaman olarak adlandırılması; bu eylemin gerçekleştirildiği belirli toplumsal koşullara, eylemin ve koşulların ilgililerce nasıl yorumlandığına, var olan zamansal, mekânsal ve kültürel şartlara sıkı sıkıya bağlıdır (Grint, 1998: 7). Dolayısıyla, çalışmanın tanımını yapmak, kapsamına nelerin gireceğinin belirlenmesi açısından oldukça zordur. Çalışmanın bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde, çalışma kapsamında olmayan, diğer bir ifade ile çalışmama eylemi, işsizlik ve tembellik olarak kabul edilebilmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 4).

Kimine göre insanın var olma nedeni, kimine göre ise insanlıkla bağdaşmayan veya insanı kurtuluşa erdirecek araç olan çalışma, toplumların değer yargılarına göre değişiklik gösteren bir kavramdır. Toplumdan topluma ve hatta aynı toplumun farklı zaman dilimlerine göre farklılık gösteren çalışma, beraberinde çalışma ilişkilerini ve toplumsal hayatı da etkilemektedir (Omay, 2009: 35). Zamana bağlı olarak anlamı ve amacı değişen çalışmanın,

genel kabul gören bir tanımlamasını yapmak yukarıda ifade edilen nedenlerden dolayı oldukça güçtür.

Çalışma antropolojik bir kategori olmayıp insan doğasının ve uygarlıkların her zaman aynı özellikleri gösterdikleri bir değişmez değildir. Çalışmanın belli toplumlarda üstlendiği görevler, başka toplumlarda bir veya birden fazla araçla yerine getirilebilir. Örneğin, Sanayi Devrimi öncesindeki toplumlarda çaba veya geçimlik anlamında çalışmaya rastlansa da, bu dönem toplumlarında çalışmanın toplumsallaşmayı sağlama, bireyin kendini gerçekleştirmesi ve kimlik kazanması gibi işlevleri olduğu söylenememektedir (Meda, 2012: 31-32). Dolayısıyla, çalışmanın anlamı toplumdaki topluma da değişiklik gösterebilmektedir. Bazı toplumlarda kişinin benliği olarak tanımlanan çalışma, diğer toplumlarda vatandaşlık hakkına tam olarak sahip olamama şeklinde tanımlanmaktadır (Yıldız, 2010). Sonuç olarak, çalışmaya atfedilen anlam zaman içerisinde ve toplumdaki topluma farklılık göstermektedir. Bazı toplumlara göre çalışma, özgür insanların muaf olduğu bir faaliyet iken bazı toplumlarda ise günlük hayatın bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Çalışmaya ilişkin yaklaşımlardan biri, çalışmada cinsiyet farklılıklarını olduğu görüşüdür. Toplumsal rollerdeki ayrışma, çalışma faaliyeti sürecinde ortaya çıkabilmektedir. Çalışmanın cinsiyet dışı bir kavram olduğu iddia edilse de çalışma aracılığı ile belli bir iktidarın belli bir cinsiyet üzerinde kontrol ve gücünü hissettirdiği açıktır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 4). Toplumsal cinsiyet, çalışma olgusu üzerinde de etkisini göstermektedir. Bir kadının üstlenmiş olduğu çalışma ile bir erkeğin üstlendiği çalışma birbirinden farklı anlamlara gelebilmektedir. Dolayısıyla, çalışmanın anlamı cinsiyetler arasında da farklılaşmaktadır.

Grint'e (1998: 14) göre ise çalışma, toplumsal bir yapılanmaya sahip olduğundan çalışma olarak adlandırılan kalıcı ya da objektif bir şey yoktur. Çalışma olarak adlandırdığımız, toplumsal faaliyetin yansımalarıdır ve bunlar da toplumsal organizasyonu ifade etmektedir. Çalışma ve çalışma-dışı arasındaki fark nadiren faaliyetin kendisinde ve daha genel olarak ise faaliyeti destekleyen toplumsal durumda yatmaktadır. Sonuç itibarıyla, çalışma olarak atfedilen eylem, içinde bulunduğu durumdan kopup ayrılamamaktadır ve bu genel durum mekân ve zamana göre değişiklik göstermektedir.

Çalışma olgusunun etimolojisine bakıldığında, kavramın acı ve sıkıntı ifade eden anlamlarla özdeşleştiği görülmektedir. Örneğin, çalışma kavramının İbranice karşılığı “avodah” kelimesidir ve bu kelime köle anlamına gelen “eved” ile aynı kökten gelmektedir. Yunanlılar, çalışmayı ifade eden genel bir kelimeye sahip olmamalarına rağmen kullanmış oldukları üç özel kelime ile kavramı ilişkilendirmişlerdir. Bunlar; acı veren faaliyet anlamına gelen “ponos”, askeri ya da tarımsal faaliyetlere ilişkin olarak kullandıkları “ergon” ve son olarak da teknik anlamına gelen “techne” kelimesidir (Grint, 1998: 18). Olgu, sözcüklerin etimolojik boyutuyla da küçük görülen ve acı veren bir uğraş anlamını vermektedir.

Fransızca da ise çalışma sözcüğünün anlamı, kadının çocuk doğururken katlandığı acıdır. Acı ile yaratmanın iç içe geçtiği bir anlamı ifade etmektedir. Supiot’a göre çalışma da bu bağlamda yaratıcılık ve acının iç içe girdiği bir olgudur. Çünkü her türlü çalışma, insanın sahip olduğu güçlerin ve eserlerin benzer şekilde sökülüp, bireyin kendinden alındığı bir faaliyettir (Meda, 2012: 21). Yaratıcı faaliyetlere konu olan çalışma, bireylerin yaratıcı güçlerinin bir sonucu olma özelliği göstermektedir.

Çalışmaya ilişkin farklı tanımlamalar yapılsa da ortak bir anlayış çerçevesinde bireyin fiziksel, zihinsel ve ruhsal güçlerinin belirli bir amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak planlı bir şekilde kullanılması çalışma olarak tanımlanmaktadır. Bir nesneye odaklanmış olan çalışma, toplumun değer ve normlarına uygunluk göstermektedir (Yıldız, 2010). Çalışma kavramına ilişkin ortak kanı, çalışmada, fiziksel ya da zihinsel bir uğraşın söz konusu olmasıdır.

Çalışma, göreceli ve farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Ekonomik açıdan ele alındığında, belirli bir ücret karşılığında, insanın bedensel ve/veya zihinsel güç ve yeteneklerini belli bir amaca yönelik olarak kullanma faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Üretim zincirinde, insanın bir işi yapabilmesi için gerekli araçları bir araya getirerek bir malı üretebilmesi için sarf ettiği güç, çalışma olarak ifade edilmektedir (Ören, 2013: 18). Çalışma, doğası gereği, amaçsız ve sonuç odaklı olmayan bir eylem değildir. Birey, sonuçları ile içinde bulunduğu çevreyi değiştirmek ve doğadan yararlanabilmek için çalışmaktadır.

İnsan varlığının temelini oluşturan çalışma, çok amaçlı bir faaliyettir. Çalışma içerisinde iradesiyle hareket eden birey, bir zincirin halkaları gibi organize edilen üretimin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamaktadır. Üretim sürecini tasarlayan ve sahip olduğu

yeteneklerle üretimi gerçekleştiren birey, üretim aşamasında üretimle özdeşleşmektedir. Bundan dolayı da üretimin her aşamasında insanı görmek mümkündür (Yıldız, 2010).

Birey, kendisine verilmiş olan yetenek, büyük potansiyel ve içinde bulunduğu doğayı çalışıp değerlendirme becerisi sayesinde var olabilmektedir. Çalışmakta olan birey, bir amaç doğrultusunda; bir şey yapmak, bir şey elde etmek, bir duyguyu, davranışı gerçekleştirmek için emek verip güç harcadığından, çalışmak amaçsız ve anlamsız bir eylem değildir. Çalışmak, insanın özel bir eylem ve varlık biçimidir. İnsanın kendi varlık bütününe koruyup genişletebilmesi için gerekli ihtiyaçların tatmini işidir. İnsan, diğer canlı türlerinin aksine, herhangi bir çevrenin unsurlarını değiştirerek kendisine uyarlayabilmektedir. Bunu, yapay organlar olarak da adlandırılan aletler vasıtasıyla yapmaktadır. Bu nedendir ki insanoğlu, tarihin erken dönemlerinden bu yana, yeryüzüne yayılarak varlığını sürdürmüştür (Ayas, 1982).

Yapay organ olarak adlandırılan üretim araçları da, insan çalışması sonucu ortaya çıkmışlardır. İnsan, içerisinde bulunduğu çevreyi değiştirme yetkinliğinde olan bir canlıdır ve çalışarak var olabilmektedir. Dolayısıyla, kültürel ve maddi birikimin ardında çalışma yatmaktadır.

Modern anlamda çalışma fikri, kapitalizmin ortaya çıkışı ile başlamıştır ve teorik temelleri bu dönemde atılmıştır. XVII. yüzyıla kadarki dönemde gündelikçi çalışanların yaptığı etkinliği ifade eden çalışma, yaşam için gerekli ve günlük kullanımı söz konusu olan tüketim maddelerinin üretimine ilişkindir. Çalışma, başkalarının ihtiyaçlarını da karşılamak için fazla üretim yapılmaya başlanması ile ilkel anlamını yitirerek modern anlamını kazanmaya başlamıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 8). İçinde bulunduğumuz dönemde çalışma, önceki anlamlarından çok farklıdır ve çalışma ilişkisinde bir üçüncü kişiye olan bağımlılık söz konusudur. Bağımlı çalışmanın doğurduğu yabancılaşma nedeniyle çalışma kavramı, kendi içerisinde sadakatin azalmasına, güvenilir ilişkilerin kaybolmasına zemin hazırlayarak insanların karakterlerini sağlamlaştırılmamalarına neden olmaktadır (Yıldız, 2010). Güncel anlamı ile çalışma, insani boyutunu ve bireyin kendini gerçekleştirmek için kullandığı araç olma özelliğini kaybetme eğilimindedir.

Çalışma kavramı, Sanayi Devrimi öncesi dönemde de söz konusudur ancak bu süreçte çalışma eylemini ifa eden kesim, köle veya esir ya da burjuva ve asiller adına çalışan

serflerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, bugünkü anlamıyla bir çalışma söz konusu değildir. İşçi-işveren ilişkisinin olmadığı bu dönemde, günlük ihtiyaçların karşılanması amacı ile efendi-köle ilişkisi çerçevesinde çalışma gerçekleştirilmektedir. Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile beraber 18. ve 19. yüzyılda çalışma, bir işletmede istihdam edilip, emeğin karşılığı olarak ücretin ödendiği bir olgu halini almıştır. Günümüzdeki anlamı ile çalışma olgusu, sanayileşme ile ortaya çıkan endüstriyel kapitalizmin bir yansımasıdır (Ören, 2013: 18). Günümüzde çalışma denince akla gelen ücret karşılığı çalışma, Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan çalışmayı ifade etmektedir. İşçi ve işveren arasında, işin yerine getirilmesine ve karşılığında ücret alınmasına dayalı bir ilişki kurulmuştur.

Gorz'a göre ise çalışma, modernliğin bir icadıdır. Çalışmayı toplum olarak tanımamız, toplumsal hayata uygulamaya koymamız, bireysel ve toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşme ile icat edilerek genelleştirilmiştir (Gorz, 2007: 27). Modern anlamı ile çalışmanın doğuşu, Sanayi Devrimi ile yaşanmıştır.

Sanayi Devrimi ile beraber geleneksel anlamına yitiren çalışma olgusu, ücretli çalışma üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır. Ücretli çalışmanın Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkmasına bağlı olarak da günümüz anlamıyla çalışma olgusunun modernliğin bir icadı olduğu dile getirilmektedir. Ücret çalışma yükselirken çalışmanın diğer biçimleri sanayileşme süreci içerisinde değersizleşme eğilimi içerisine girmiştir.

İnsanlar için çalışma, çalışmanın farklı anlamlarına ilişkin derinlemesine bir analiz yapılmassa da, homojen bir kategoridir. Çalışma sezgisel olarak kavranmaktadır ve çalışmanın ardına ücret, üretim, çaba ve mübadele gibi kavramlar yerleştirilmektedir (Meda, 2012: 32). Çalışma, toplu olarak gerçekleştirilen bir eylemdir ve üretim sürecinde yabancılaşmış olan bireyler arasındaki en önemli iletişim kanalıdır (Meda, 2012: 25). Smith'in yapmış olduğu tanıma göre ise çalışma, değer yaratma hedefi olan insani ve/veya mekanik güçtür (Meda, 2012: 63).

Pre-kapitalist dönemde çalışma kavramına atfedilen “acı veren uğraş” anlamı, günümüzde hala anlamını devam ettirmekle birlikte, karşılığında ücret alınan bir eyleme dönüşmüştür. Meda'nın da ifade ettiği gibi çalışma kavramının ardına ücret, uğraş, üretim gibi diğer anlamlar yüklenmiştir.

Sanayi Devrimi ile beraber insanoğlunun doğaya egemen olma, efendisi insan olan yeni bir düzen kurma çabası boşluğun evcilleştirilmesi olarak nitelendirilmektedir ve tüm bunların aracı olarak çalışma kullanılmaktadır. Bu açıdan çalışma yaşamı düzenleme ve daha yumuşak kılma aracıdır. Aklın egemenliğinde doğanın düzenlenecek bir alan olarak görüldüğü bu altüst oluş içerisinde çalışma, evrensel bolluğun olduğu yeni bir yaşama erişmenin ve yapay nesne üretmenin aletidir. İnsan ürünü olan yapay nesnelere, büyüğü bozulmuş doğa içerisinde kendine yer bulmuştur (Meda, 2012: 82). Kapitalist akılcılaştırma ile bireysel ve doğanın gücüne boyun eğen bir faaliyet olmaktan çıkan çalışma, sınırlılıklardan ve emeğin köle olarak sunulmasından kurtulduğu an, insani yanını kaybederek “poiesis”, yani insanın kendini gerçekleştirme ve yaratma özelliğinden uzaklaşmaktadır (Gorz, 2007: 36). Çalışmanın önceki anlamını yitirerek salt maddi servet üretimi olarak kullanılmasından dolayı modern çalışma, eleştirilerin odak noktası haline gelmiştir.

Çalışmanın çağdaş anlamı, herkesin yaşamını sürdürmesi ve üretmesi için zorunlu olan ve günden güne tekrarlanan işlerle karıştırılmamalıdır. Çalışma kavramı, bir bireyin hedefi ve yararlanıcısı kendisi veya bir başkası olan bir görevi gerçekleştirmek için sarf ettiği çaba ile harcanan zaman ve çabayı hesaba katmadan, sadece çalışmayı ifa eden bireyde önemi olan ve bizim için başka kimsenin yapamayacağı, kendi kendimize yaptığımız işle denk düşmemektedir. Bu tür faaliyetleri ev içi çalışma veya sanatsal çalışma olarak nitelendirilebilmektedir. Ancak bu türdeki çalışmalar, toplumun merkezine yerleştirilen araç ve amaç olma özelliği taşıyan asıl çalışmadan temelde farklıdır. Çünkü asıl çalışma olarak nitelendirdiğimiz olgunun temel karakteristikleri; başkaları tarafından istenilen, tanımlanan, yararlı görülüp ücretlendirilen ve kamusal alanda gerçekleştirilen bir faaliyet oluşudur (Gorz, 2007: 27-28). Bu nedenle, çalışmanın geleneksel anlamında bir dönüşüm yaşanmıştır. Çalışma olgusunun toplumsal içeriği, tarihsel ve ideolojik gelişmelere bağlı olarak belirlendiğinden Sanayi Devrimi sonrasında yaşanan gelişmelere paralel olarak, çalışma piyasalar ile ilişkilendirilip çalışmanın karşılığı olarak ücret ödeme yoluna gidilmiştir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 4). Çalışmaya ilişkin yapılan çoğu sosyolojik tanımlama, ücretli çalışmayı ifade ettiğinden dolayı çalışma sosyolojisi, endüstri sosyolojisi olarak görülmektedir (Grint, 1998: 11).

Hızlı teknolojik gelişmelerin yaşandığı günümüzde, farklı profildeki işçiler için çalışma, farklı anlamlara gelmektedir. Üretim sürecinde artan otomasyona bağlı olarak üretimin makineler tarafından üstlenilmesi, düşük vasıflı işleri üstlenen işgücüne olan bağıllığı

azaltmaktadır. Bunun sonucu olarak da yüksek vasıflı işgücüne yönelik artan bir talep doğmaktadır. Dolayısıyla, yüksek vasıflı işgücünün çalışmaya olan bakış açısı geleneksel işgücüne göre farklılaşmaktadır. Bunun bir yansıması olarak da içinde bulunduğumuz dönem, bireylerin çalışmaya yönelik bakışlarının ve çalışmaya yükledikleri anlamın değiştiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır (Keser, 2014: 5). Vasıflı işgücü açısından çalışmadan alınan tatmin yüksek olabilirken vasıfsız işgücü açısından tekrara dayalı faaliyetler dizisi olan çalışma, beraberinde iş tatminini getirmeyecektir.

Bireylerin çalışma yaşamını şekillendiren çalışma olgusunun bir başka etki alanı iş dışı yaşamdır. İş dışı yaşamın gelişimi ve planlanmasında da çalışma söz sahibidir (Ören ve Yüksel, 2012). Çalışma, bireylerin yaşamlarını kendi kontrolleri dışında disipline eden bir olgudur. Fiziksel ve zihinsel yıpratıcılığa neden olan çalışma, kişinin özgür zamanını da elinden almaktadır. Bireylerin, çalışma düzeninin üretken süreci içerisinde olmadıkları özgür zaman dilimi, boş zaman olarak ifade edilmektedir (Omay, 2008). Boş zaman, sıklıkla çalışma üzerinden en dar anlamı ile çalışma dışı zaman olarak tanımlanmaktadır. Bundan dolayı boş zaman, bireyler açısından fiziksel ve zihinsel yıpratıcılıktan uzak bir zaman dilimi olarak algılanmaktadır. Bireysel hazların tatmini, çoğunlukla bu zaman diliminde gerçekleştirilmektedir.

İnsan, doğası gereği, çeşitli hazlar peşinden koşarken acılardan kaçma, uzaklaşma eğilimi göstermektedir. Çalışma da özü itibarıyla, çalışmayı ifa eden kişiye genellikle belli bir sıkıntı ve acı verdiğinden dolayı istenmeyen bir etkinlik olarak görülmektedir. Bu açıdan da, çalışma ile acı ve sıkıntı, çalışma dışı zaman ya da bir başka ifade ile boş zaman ile de belli bir mutluluk edimi söz konusudur. Ancak yine de, yapılan araştırmalar, birey açısından sıkıntı ve acı anlamını taşıyan çalışmanın salt gelir elde etmek amacı ile yapılmadığını, bunun ötesinde bireyin saygınlık, belirli bir çevrede aidiyet ve kimlik kazanması amacıyla da yerine getirildiğini ortaya koymaktadır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 3). Çalışmanın yalnızca gelir elde etmek için araçsallaştırılmayıp, bunun ötesinde insani bir boyut taşıması ve bir toplumsallaşma aracı olarak da kullanılması söz konusudur.

Günümüz toplumlarında, faaliyetin çalışma olarak nitelendirilebilmesi belli bir takım kıstaslara bağlanmıştır. Örneğin, iş hukuku bağlamında çalışma, bir işçinin bir işi ifa etme etmesi sebebiyle ücrete hak kazandığı faaliyetler bütünüdür. Dolayısıyla çalışma, işçinin işverene bağımlı olmasını ve bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmasını

gerektirmektedir. Bir başka deyişle, herhangi bir faaliyetin çalışma değeri kazanabilmesi için çalışanın bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olması gerekmektedir. Bundan dolayı, mevcut çalışma kavramı, sanayileşme ile beraber ortaya çıkan sanayi kapitalizminin yansımalarından biri olarak görülmektedir. Bir başka tanımlamaya göre ise, çalışma kavramı Sanayi Devrimi ile beraber belirli bir işyerinde makineler yardımıyla yapılan üretici faaliyetleri ifade eder hale gelmiştir. Bunun toplumsal hayata yansması ise, çalışanların işyerine her gün gidip gelmesinden dolayı, ev ve aile yaşamın çalışma hayatından keskin çizgiler ile ayrılması şeklinde olmuştur (Ören ve Yüksel, 2012). Yukarıda verilen tanımlamalar ışığında ücretli çalışmanın, Gorz'un da ifade ettiği gibi modernliğin bir icadı olduğunu söylemek mümkündür. Günümüz anlamıyla çalışma, karşılığı ücret olan faaliyetler boyutuna indirgenmiştir.

Günümüzde ücretli çalışma olgusunun kriz içerisinde olduğuna ilişkin saptamalarda bulunmaktadır. Bu kriz, yapısal çalışma koşullarındaki değişikliklere ya da kültürel çalışma koşullarındaki değişikliklerin birikimine bağlı olarak ele alınmaktadır. Yapısal bakımdan çalışma olgusunun statüyle, kültürel bakımdan ise kendini gerçekleştirme ile olan bağlantısının çözülmesi üzerinden bu kriz değerlendirilmektedir (Eder, 2014: 423-424). Son dönemlerde çalışma olgusunun egemen konumundaki alçalışın ve anlamla olan uzaklaşmasının ve ayrılmasının sonrasında boş zaman, aile ve kişisel ilişkiler gibi modern yaşamın diğer yönleri öz-değer hissini ve yeterli hayat tarzlarının oluşabilmesi için gerekli alanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler ertesinde çalışma olgusu diğerleri arasında önemli bir faaliyet alanı haline gelmiş ve çalışma, gelir, anlam ve sosyal statü arasındaki geleneksel ilişkilerin sorgulanması gündeme gelmiştir (Kalberg, 2014: 377-378). Süregelen bu tartışmalara bağlı olarak da çalışma olgusunun toplumsal hayattaki merkezî konumu sorgulanmaya başlanmıştır.

Yeni teknolojilere ve bilginin artan önemine bağlı olarak ortaya çıkan farklı profildeki işçiler açısından çalışma olgusunun ifade ettiği anlamlarda da dönüşü yaşanmıştır. Vasıflı işgücü için çalışma olgusu belli bir tatmin ve toplumsallaşma sağlama işlevini yerine getirirse de üretim sürecinde yer alan vasıfsız işgücü açısından olumsuz koşulları temsil eder hale gelmiştir. Çalışma olgusunun güncel suretini yaygın olarak işgücünün katmanlaşmasının sonucu olarak esnek çalışma biçimleri oluşturmaktadır.

2.1.2. Çalışma olgusunun kapsamı

Çalışma kavramının tanımını yapmadaki güçlük, aynı şekilde, çalışma kapsamına nelerin dâhil edeceği konusunda da kendini göstermektedir. Dolayısıyla çalışma olgusunun kapsamını çizmek son derece güçtür. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası dönemde çalışmanın, ücretli çalışma olarak algılanması ve yalnızca bir ücret karşılığı yapılan çalışmanın güncel anlamı ile çalışma sayılması, ücret karşılığı yerine getirilmeyen ancak yine de üretken olan faaliyetlerin çalışma kapsamında sayılmaması sorunu doğurmaktadır.

Çalışma kavramının zıt kutbuna çalışma-dışı zaman, diğer bir ifade ile boş zaman konulmaktadır. Modern anlamıyla çalışma, yapılması gereken ancak yapmama tercihinde de bulunulabilecek ve karşılığında ücret ödemesi yapılan faaliyetler bütünüdür. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak adına yiyip içmeleri, tüketime konu olacak faaliyetlerde bulunması ise çalışma olarak nitelendirilememektedir. Bunlara ek olarak gerçekleştirilen çamaşır yıkama, çocuk bakma gibi diğer aktiviteler ise ücretsiz ev çalışması olarak kabul edilmektedir (Grint, 1998: 12). Günümüzdeki anlamıyla çalışma olarak kabul edilmeyen etkinlikler, eylemin hedefi doğrudan bireyin kendisi olduğundan dolayı “ev içi çalışma” ya da “özerk çalışma” olarak adlandırılmaktadır.

Çalışma denince çoğunlukla, üçüncü bir şahsın, işverenin, hesabına, emekçinin seçmediği amaçlarla ve çalışma karşılığı emekçiye ücret ödeyen bir üçüncü kişinin belirlediği biçimlerde ve sürelerde gerçekleştirilen ücretli bir faaliyet anlaşılmaktadır. Ancak, her faaliyet çalışma olmadığı gibi her çalışma da ücret karşılığı gerçekleştirilmemektedir. Gorz’a göre genel itibarıyla üç tür çalışma söz konusudur. İktisadi amaçlı çalışmada temel amaç, ticari değişim yani ücret elde etmektir. Ev içi çalışma yahut bireyin kendisi için çalışmasında, temel hedef ticari olmayıp çalışmanın hedefi ve yararlanıcısı doğrudan insanın kendisidir. Özerk çalışmada ise bireyler, kendi başlarına, zorunluluktan uzak bir şekilde özgürce faaliyet göstermektedirler ve bu tür çalışmalar zenginleştirici ve geliştirici olan felsefi, sanatsal ve bilimsel faaliyetlerdir (Gorz, 2007: 267-269). Dolayısıyla, sanayileşmenin ortaya çıkardığı çalışma, salt ücretli çalışmayı kapsamamakla birlikte, karşılığında ücret alınmayan faaliyetler de çalışma olarak nitelendirilmektedir.

Çalışmanın ücret karşılığı yapılan aktive olarak tanımlanması sonucunda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kadın ve erkekler tarafından yerini getirilen ve karşılığında ücret

alınmayan aile içi çalışma, bakım, gönüllü çalışma ve ev işleri gibi birçok çalışma türü çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır (Yıldız, 2010). Bu durum da yukarıdaki örneklerle paralellik göstermektedir ve çalışmanın kapsamının çizilmesinde ücret kazanımı esas alınmaktadır. Ücretli çalışma dışındaki tüm çalışmalar, modern kapitalist sistemde üretici ve yararlı bir faaliyet olarak görülmemektedir.

Çalışma, “bir ücret karşılığı olmaksızın çalışma” ve “bir ücret karşılığı çalışma” şeklinde ikili bir ayrım da tabii tutulmaktadır. Buradaki ayrım temelde, çalışmanın ücret karşılığı yapılıp yapılmamasına dayanmaktadır. Bu ayrım, çalışmanın bağımlı olup olmamasına göre de yapılabilmektedir ancak, ücret ve bağımlılık ayrımı birbirinin yerine kullanılamamaktadır. Çalışmanın bugünkü anlamı ücretli çalışmadır. Fakat bu ayrım, tarihin bütün dönemlerinde bu kadar net değildir. Çünkü günümüz toplumları için ücret alıp almamak çalışmanın bağımlı çalışma olup olmadığını belirlemede yeterliyse de tarihsel süreç içerisindeki diğer dönemlerde ücret ilişkisinin kurulmadığı durumlarda bile bir bağımlılık söz konusudur. Dolayısıyla, çalışmanın bağımlı olması için ücret edimi zorunlu değildir. Ücret ya da bir başka ödeme karşılığı olmayan çalışma biçimleri de vardır ve genel olarak beş farklı durumda ortaya çıkabilmektedir (Omay, 2009: 45-46):

- Kişi, kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına, bir başkasına bağımlı olmaksızın çalışarak emek sarf etmektedir. Bu haliyle çalışma, ilkel toplumlardakıyla aynı biçimdedir.
- Köle emeğinin kullanıldığı, emeğin alınıp satıldığı durum ise diğer ücret elde etmeksizin yapılan çalışma biçimlerindedir. Köle olan birey, efendisi için üreterek hayatta kalmasını sağlayacak temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır.
- Feodal düzende serf olarak çalışan birey, toprak sahibi adına çalışarak üretimi toprak sahibiyle bölüşmektedir. Bu çalışma biçiminde kazancın paylaşılması söz konusudur.
- Hobi olarak adlandırılan çalışma biçiminde ise, birey kendisini tatmin etmek için faaliyette bulunmaktadır. Sanatsal faaliyetlerle uğraşmak buna örnek teşkil etmektedir.
- Son çalışma biçimi ise ücret ya da gelir karşılığı, üçüncü bir şahsa bağımlı olarak gerçekleştirilen ücretli çalışmadır.

Çalışmanın kapsamına neler gireceğinin saptanması, Sanayi Devrimi sonrasında oldukça zorlaşmıştır. Ücretli çalışma dışındaki diğer çalışmaların çalışma olarak kabul edilmemesi

sorunu, üretimin bireyin kendi ve ailesinin geçimini sağlamak adına gerçekleştirilmesinden topluma dönük üretime geçiş ile beraber ortaya çıkmıştır. Bu soruna ilişkin olarak Gorz'un yapmış olduğu kapsam çizimi, çalışma olgusunun tek boyutlu olarak ele alınmaması açısından doğru bir saptamadır. Günümüzde, “iktisadi amaçlı çalışma”, “ev içi çalışma” ve “özerk çalışma” şeklinde bir sınıflandırma yapmak mümkündür.

2.1.3. Çalışma olgusunun unsurları

Bir faaliyet olarak çalışmanın, yalnızca gelir elde etme amacıyla gerçekleştiriliyor olduğunun düşünülmesi eksik bir saptama olacaktır. Çalışma, çalışma ilişkileri başta olmak üzere tüm toplumu etkileyen boyutlara sahip olmasından dolayı, yalnızca gelir elde etme aracı olarak başvurulmuş bir faaliyet değildir. Çalışmayı, gelir sağlama ve toplumsallaşma aracı, toplumsal hayatın merkezi olarak da ele almak mümkündür.

2.1.3.1. İhtiyaçların tatmini için gelir sağlayıcı çalışma

İnsanların yaşamlarına devam edebilmesi ihtiyaçlarının tatminine bağlıdır. Sanayi Devrimi öncesi dönemde günümüz anlamıyla bir çalışmanın söz konusu olmamasından dolayı çalışma, genellikle, üreticilerin doğrudan kendileri için üretim yapmalarını konu almaktadır. Ancak, ücretli çalışmanın ortaya çıkması ile beraber ihtiyaçların tatmini için insanların gelir elde etmeleri ve elde ettikleri gelirler ile tüketim mallarına erişmeleri söz konusu olmuştur. Dolayısıyla çalışma olgusu, hayatın devamı için bir zorunluluk halini almıştır.

Marx, çalışmayı işçinin dışında ve özsel varlığına ait olmayan bir olgu olarak ele almaktadır. Çalışmayı gönüllü bir faaliyet olarak değil de zorunlu bir faaliyet olarak görmektedir. Çalışma, gereksinimlerin doyurulması için bir araç niteliğindedir (Marx, 2013: 78). İnsani ihtiyaçların karşılanması noktasında çalışma, gönüllü bir faaliyetten ziyade zorunlu bir faaliyettir. Ancak, bu çalışma modern ve ücretli çalışmadır.

Çalışma olgusunun konusunu, ister çalışmayı ifa eden kişiyi doğrudan ilgilendirsin isterse ifa eden kişiyi aşsın, her zaman için bir ihtiyacın tatmini, eksikliği duyulan şeyin elde edilmesine ilişkin faaliyetler oluşturmaktadır. İhtiyaçlar ise birbirine ufuk olduğundan, biri ötekini doğurduğundan dolayı sürekli genişlemektedir. Dolayısıyla, geçim için çalışma ortadan kalkarak çalışmanın anlamı değişmektedir (Ayas, 1982). Her bir ihtiyaç, bir yenisini

ortaya çıkardığından çalışmak, geçim için gerekli olanların elde edilmesinden çok daha fazlasına sahip olabilmek adına bir zorunluluk haline gelmiştir. Tüketim toplumlarının ortaya çıkmasına paralel olarak bireyler çalışmaya mahkûm kılınmaktadır.

Günümüzde çalışmayı duyulan arzunun ve çalışmanın gerekliliğinin ardında küreselleşmenin beraberinde getirdiği tüketim toplumu anlayışı yer almaktadır. Bir başkası adına çalışmak, başkaları tarafından üretilen ve hayatta kalmak için gerekli olan mal ve hizmetlere ulaşmak için zorunludur.

Çalışma, bireyin toplumsal ilişkileri sonucu ortaya çıkan ve ihtiyaçlarından doğan ve toplumda hayat bulan bir olaylar zinciridir (Ören ve Yüksel, 2012). Illich'e göre insanların çalışmaya olan bağımlılıklarının ve çalışma zorunluluğunun çıkış noktası, ihtiyaçsız insanın var olamayacağı tezine dayanmaktadır. İnsanların, paradan ziyade satın alabilecekleri hizmetlerden yararlanabilmeleri için işlerine ihtiyaç duydukları dikte edildiğinden, ortak malların bertaraf edilip bunların yerine profesyonel hizmetlerin getirilmesi ile yeni bir çerçeve oluşturulmaktadır (Illich, 2010: 67). Her yeni hizmet sunumu ile birey, çalışmaya itilmektedir ve çalışmak zorunda kalmaktadır.

İnsanoğlu, en temel ihtiyaçlarının giderilmesi için bile çalışmak zorundadır. Beslenme, barınma, korunma gibi ihtiyaçların karşılanması zorunlu bir çalışmayı ifade etmektedir (Ayas, 1982). Çalışmanın bir ihtiyaç haline gelmesinde, kıt kaynakların olduğu bir dünyada, insanın giderek artan sorunlarla karşılaşması etkili olmuştur (Yıldız, 2010). Çalışarak görevlerini yerine getiren insanlardan, elde ettikleri kazançları ve gelirleri diğerleri ile paylaşımlarını istemenin adaletsizlik olacağını söyleyen Bauman'a göre çalışmak normal bir eylem iken çalışmamak anormaldir (Bauman, 1999: 14). Üretim faktörlerinin mülkiyetinin farklı ellerde toplanması ile birey çalışmayı araçsallaştırmıştır. Sanayi devrimi, emekçiyi yaşamını kazanmak için çalışmak zorunda bırakmıştır. Birey, ihtiyacı olan ve kendisinden başka birileri tarafından üretilmiş mal ve hizmetleri satın alabilmek için çalışmaktadır. Bireyin ücret karşılığı emeğini satarak gerçekleştirdiği çalışma, başkalarınca mal ve hizmet üretmek için kullanılan çalışma miktarı ile mübadele edilmektedir. Dolayısıyla geçim için zorunlu ihtiyaçlar çalışmanın araçsallaşması ile yalnızca çalışma aracılığıyla elde edilir hale gelmiştir. Ancak, çalışmanın birincil hedefi olan bu durum hiçbir zaman emekçinin kişisel tatminin ve çalışmadan zevk alabilmesini engellemektedir (Gorz, 2007: 171).

Dolayısıyla, çalışarak ihtiyaçlarını karşılayan bireyler, çalışmayı bir gelir elde etme aracı olarak kullanmaktadırlar ve günümüz toplumları açısından çalışmak en doğal faaliyet olarak kabul edilmektedir. Birey yaşayabilmek ve karşısına çıkan sorunlarla başa çıkabilmek için çalışmak zorundadır.

2.1.3.2. Toplumsal hayatın merkezi olarak çalışma

Çalışma olgusu, günümüz toplumları açısından bir başkasına bağlı olarak kamusal alanda yerine getirilmesi nedeniyle insanî ilişkilerin temelini oluşturan faaliyetlerden biridir. Dolayısıyla çalışma olgusu toplumsal hayatın merkezi olarak kabul edilmektedir.

Modern çağda, sanayileşme süreci ile beraber çalışma toplumsal yaşamın merkezi haline gelmiştir. Sanayi Çağı öncesi dönemde gerçekleştirilen çalışma, geçim için yapılan bir süreçtir ve özel alana hapsedilerek asla toplumsal bütünlük unsuru olmamıştır. Modern çağa gelindiğinde ise çalışma kamusal alanda gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, bugünkü anlamı ile çalışma modern çağın bir ürünüdür. Sanayileşme öncesindeki çalışma ile sanayileşme sonrasındaki çalışma arasındaki bir diğer fark ise çalışma sürelerinde görülmektedir. Bugünkü çalışma süreleri ile kıyas edildiğinde sanayi öncesi dönemde insanlar daha az çalışmaktadır ve çalışma büyük ölçüde atadan kalma bir etkinliktir (Bozkurt, 2014: 53). Çalışma, gerek gerçekleştiği çevrenin değişmesi gerekse süresinin uzaması nedeniyle toplumsal hayatta daha fazla yer kaplamaya başlamıştır.

Meda (2012: 304), çalışmanın toplumsal hayatın merkezine konmasının ardında yatan sebep olarak korkuyu göstermektedir. Kökeninde veba, kilisenin güç kaybetmesine bağlı olarak toplum nezdinde tanrının uzaklaşması ve doğal düzenin çöküşü gibi çeşitli olayların yer aldığı, Ortaçağ'ın sonunda başlayan ve 17. yüzyıl başına kadar devam eden büyük korku, sistemleri dünyevi ve rasyonel bir düzen arayışına itmiştir. Achterhuis, günümüzde bile korkunun, ekonomik ve teknolojik büyümenin ardındaki devindirici güç olduğunu dile getirmektedir. İki yüzyıllık ilerlemeye, büyümeye ve teknolojik gelişmeye olan hayranlığın da asıl nedenini, güvenlik arayışı ve korku olarak görmektedir. 18. yüzyılda, korkunun enerjiye dönüştüğü bir dönem söz konusudur. Bu dönemde, büyük korkuya cevaben çalışma araçsallaşp enerjilerin yeniden yaratılmasının taşıyıcısı ve bolluğun, düzenlemenin, ilerlemenin aracısı haline gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise çalışmaya yeni bir bakış

açısıyla yaklaşıp üretim ekonomik ve toplumsal hayatın merkezi haline getirilirken çalışma da toplumların kendini ifade ettiği imtiyazlı bir araç halini almıştır. Üretim bu noktada, yalnızca maddi ihtiyaçların tatminini sağlayan bir araç olmakla kalmayıp tüm potansiyelleri değerlendiren bir araç haline gelmiştir. İnsanların, güvenlik ve gelir ihtiyaçlarına cevabı çalışmada bulmaları, hiç kuşkusuz ki çalışmanın yeni anlamlar kazanmasında etkili olmuştur.

Çalışmanın toplumsal hayatta merkezileşmesi, doğanın insanlığa hükmeden bilinmezlikler kaynağı olarak değil de dönüştürülebilecek malzeme kaynağı ve fethedilebilecek bir alan olarak algılanması ile başlamıştır. İnsanın pasif bir özne konumundan çıkarak doğaya şekil veren ve doğayı manipüle eden bir aktöre dönüşmesi, Sanayi Devrimi sonrasında çalışmaya yüklenen anlamın temelini oluşturmuştur. Bu iktisadi anlayış, çalışmayı toplumsal hayatında merkezine oturmıştır (Man, 2011).

Çalışmaya konu olan emeğin, aşağılanan konumdan, insani etkinlikler arasından en saygın mertebeye konulması, Locke'un, tüm mülkiyetlerin kaynağının emek olduğunu saptamasıyla başlamıştır. Smith'in, tüm zenginliklerin kaynağının emek olduğunu ileri sürmesi ve Marx'ın emeği, insanın insani boyutunun ifadesi ve üretkenliğin kaynağı olarak işaret etmesiyle de ayyuka çıkmıştır (Arendt, 2011: 160). Emek kutsanarak çalışmak en saygın faaliyet haline getirilmiştir.

Modern dönemde, çalışmanın tanrısal bir uğraşa dönüşüp bu algının topluma yerleşmesinde bazı ideolojik aygıtlar rol oynamıştır. Bunlardan biri, Weber'in Protestan etik olarak adlandırdığı tezi sayesinde çalışmanın kutsanması ve ilahi bir görev olarak kodlanmasıdır. Çalışmanın toplumsal hayatın merkezi haline gelmesinde rol oynayan bir diğer aygıt ise söylemdir. Söylem, bir iletişim aracı olmaktan öte, bireylerin toplumsallaşma sürecinde, gündelik hayatlarındaki iletişimlerinde yer edinen ideolojik desteklerdir. Çalışmanın kutsal bir uğraş olarak algılanmasıyla söylem sinmesi, modern çalışma ideolojisinin kutsanmasında en önemli rollerden birini üstlenmiştir (Man, 2011). Toplumsal hayatta, çalışmanın gerek çalışma etiği gerekse söylem bağlamında kutsanması, Sanayi Devrimi sonrası dönemde çalışmanın yeni boyutlar ve anlamlar kazanmasına neden olmuştur. İnsanların çalışmaya yönlendirilmesinde rol oynayan diğer etkenler olarak "çalışma ahlakı", "örgütsel inanç sistemi", "Marksist inanç sistemi", "insancıl inanç sistemi" ve "boş zaman etiği" de gösterilmektedir (Omay, 2009: 49).

Sonuç olarak, Sanayi Devrimi'nin toplumsal hayata en büyük etkilerinden biri çalışmayı yaşamın temelini koymuş olmasıdır. Ancak, 1980 sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle bireylerin yaşamındaki öncelikler değişerek çalışma önceliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu değişimin başlıca belirleyicileri teknolojik gelişmeler, esneklik uygulamaları ve çalışma saatlerindeki düşüşlerdir. Birey tercihlerinde çalışmanın yerini boş zaman almaya başlamıştır (Keser, 2014: 9). Ancak, boş zamanın da çalışma üzerinden tanımlanan bir kavram olmasından dolayı, çalışma toplumsal hayattaki etkisini halen sürdürmektedir.

Püritan çalışma etiğinde yaşanan gerilemelere ve artan işsizlik sorunlarına bağlı olarak çalışma olgusunun toplumsal hayattaki ağırlığı azalma eğilimi içerisine girmektedir. Püritan çalışma etiğinin yerini aldığı iddia edilen hedonist çalışma etiği ile beraber çalışma dışı zaman, toplumsal hayattaki etkinliğini arttırmaya başlamıştır.

2.1.3.3. Bir toplumsallaşma aracı olarak çalışma

Çalışma olgusu, diğer insanlarla etkileşim içerisinde yerine getiriliyor olmasından dolayı bireyin toplumsallaşması açısından bir araç olma özelliği taşımaktadır. Toplumun en küçük birimi olan bireyin kamusal alanda faaliyette bulunması, hiç kuşkusuz ki diğer bireyler ile etkileşimde bulunması sonucunu doğurmaktadır. Bu haliyle çalışma olgusu, bir toplumsallaşma aracı niteliğindedir.

Çalışmanın, doğasından gelen ve çalışanı içten bağlayan durumu, kendi içerisinde göstermiş olduğu çeşitlenmeler ve toplumu etkileyen gelişmelerinin yanı sıra, insanlar arası iletişimde rol oynaması ve çalışan kişinin toplumdaki durumunu belirlemesi, bir toplumsallaşma aracı olma özelliği taşıdığını göstermektedir (Ayas, 1982).

Karşılığı toplumsal olarak verilen ve belirlenen çalışma, en önemli toplumsallaşma aracıdır. Birey, çalışma aracılığı ile topluma dâhil olarak toplumsal bir varlık ve kimlik edinmektedir. Bu sebeple, sanayi toplumu kendisini emekçiler toplumu olarak görmektedir ve önceki toplumsal yapılardan ayrılmaktadır (Gorz, 2007: 28). Çalışma, insanın doğa ve diğer insanlarla ilişkiyi girip toplumsallaşmasını sağlayan bir faaliyettir. Birey bunu diğer insanlarla ve diğer insanlar için gerçekleştirmektedir. Bu anlamıyla çalışma, toplumsal bağın sağlanıp bireyin kendini gerçekleştirdiği yerdir (Meda, 2012: 18,20). Toplumsal hayatın

merkezinde olan çalışma, kendi içerisinde toplumsallık kazanmasından dolayı, bireylerin toplum içerisinde bir arada olmalarına ve toplumsallaşmalarına yardımcı olmaktadır.

Çalışma olgusundaki en büyük dönüşümlerin miladı olarak kabul edilen Sanayi Devrimi'nden sonra, yaşanan yeni dönüşümlere rağmen çalışma, günümüz toplumlarında yaşamın merkezi ve ana eksenini olma özelliğini halen korumaktadır. Bauman'ın ifade etmiş olduğu üzere, çalışma izin verilen tek bağımsız faaliyet olma özelliğini taşımaktadır. Çalışma yaşamı; aile, toplumsal hayat ve mülkiyetin ana belirleyicisi konumundadır. Toplumsal kabul görme ve statü sahibi olmanın ön koşulu olarak sahip olunan meslek ve yapılan iş kabul edilmektedir. Dolayısıyla çalışma, toplumsallaşmanın belirleyicisi konumundadır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 6,7). Yaşamlarını idame ettirmek için çalışan bireylerin günlük yaşamlarının çoğunu dolduran çalışma, bugün toplumlar açısından yaşamın merkezinde yer almaktadır ve çoğu kişi toplumsal bağlarını ve iletişimlerini çalışma vasıtasıyla gerçekleştirmektedir.

Bir toplumsallaşma aracı olarak çalışma ve çalışma ilişkileri de, bir üretici sıfatıyla kültür üretmektedirler. Kültür ürettikleri gibi toplumsal kültürlerde değişime de neden olabilmektedirler (Omay, 2009: 36). Bunların yanı sıra çalışma, yalnızca toplumsallaşmanın ve toplumsal entegrasyonun en önemli aracı olarak toplumsal bağın temeli değildir. Çalışma aynı zamanda toplumsal bağı gündelik olarak korumaktadır (Meda, 2012: 171). Meda, toplumsal bağların ve toplumların varlıklarının koruyucusu ve yaratıcısı olarak çalışmayı görmektedir.

Genellikle, bireylerin çalışmalarının ardında ekonomik nedenler olduğu ve gelir elde etmek amacı ile çalışıldığı vurgulanmaktadır. Bu, doğru olmak ile birlikte eksik bir saptamadır. Çünkü birey yeteneklerini kullanma arzusundan, değer ve itibar elde etme amacından dolayı da çalışmaktadır (Yıldız, 2010). Çalışma, gelir elde etme aracı olmaktan öte bireylere itibar ve değer sağlayan bir faaliyet olmasından dolayı, en önemli toplumsallaşma araçlarından biridir.

Sonuç olarak çalışma, birincil yaşamsal ihtiyaçtır ve bizim başkaları ile olan ilişkilerimizi inşa etmektedir. Üretmek, üretim sürecinden bağımsız olarak toplumsal bağ da üretmektedir. Smith ve Marx'ın çalışmaya ilişkin görüşlerinin de bu yönde olması, büyük ve beklenmedik bir benzerlik ortaya koymaktadır (Meda, 2012: 175).

Çalışma olgusunun toplumsallaşma işlevi günümüz toplumları açısından büyük bir tartışmaya neden olmaktadır. İşsizliğin arttığı ve gelir seviyelerinin sürekli düşme eğiliminde olduğu işgücü piyasalarında, elde edilen gelir ile toplumsallaşmanın mümkün görülmemesi bu tartışmalara kaynaklık etmektedir.

2.1.3.4. Kendini gerçekleştirme alanı olarak çalışma

Çoğu zaman sıkıntılı bir faaliyet olarak görülen çalışma, yaratıcılık ile bütünleşerek bireyin kendini gerçekleştirdiği bir faaliyet olma özelliği de taşımaktadır. Fiziksel tatminin ötesinde ruhsal ihtiyaçların karşılanması noktasında da bir araç olma özelliği göstermektedir.

Çalışmaktan zevk almak, sabahtan akşama çalışırken, dinlenirken, üretirken veya tüketirken insanların hallerinden memnun olmasının yegâne yoludur. Bu his, yaşıyor olmaktan doğan ve diğer bütün canlı varlıklarla paylaştığımız saf mutluluğu tatmanın insana özgü yoludur. Çalışmanın bu ödülü, çalışan bireyin gelecek nesillerinde emeğinin, doğanın bir parçası olarak kalacağına ilişkin duyduğu güvenin altında yatmaktadır (Arendt, 2011: 167). Çalışmanın yalnızca gelir elde etme aracı olarak anlaşılması, çalışmanın ardında yatan, bireyin kendini gerçekleştirme ve iş tatmini sağlama hedeflerinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Sombart'a göre sanayi öncesi dönemde çalışma, bireyler için sabır gerektiren ve sıkıntılı bir çabadır. Birey çalışmayla özdeşleşerek kendini çalışmasının içerisinde kaybetmiştir. Çalışmasına sanatçılar gibi kendilerinden bir şeyler katan birey, çalışması sırasında bir sanatçı titizliği ile hareket etmektedir ve elinde olsa bildiği tarzdaki bu tür çalışmadan hiçbir zaman koparak ayrılmayacaktır. Dolayısıyla, bu dönemdeki çalışma disiplini bireyler, çalışmaya ilişkin her türlü dikkatsiz ve gerekli değeri göstermeyen davranışlara hoş bakmamaktadır (Sombart, 1993: 41). Sombart, sanayi öncesi dönemdeki çalışmanın, insanın yaratıcı gücü ile daha yakın ilişkide bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu dönemdeki çalışma, bir sanatçının titizliği ile yerine getirilmektedir ve ürün ile üreticinin bütünleşmesi söz konusudur.

Marksist ideolojiye göre ise çalışma, insan tatmininin temelidir. Çalışma, fiziksel ihtiyaçların ötesinde, insanın en derindeki ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir faaliyettir. Çalışma vasıtasıyla insan, dünyayı yaratabilecek kapasitedir ancak çalışmanın modern

örgütlenmesiyle bu imkânsızdır ve çalışan insan, üretime yabancılaşmaktadır (Omay, 2009: 49). Ücretli çalışma olgusunun ortaya çıkışı ile beraber çalışmanın bu işlevden yoksun olduğu düşünülmektedir.

Sanayi Devrimi'nin, çalışmanın insani boyutunu yok ettiğini ileri süren görüşler bulunmaktadır. Örneğin Marksist görüşe göre, makineleşme bir yandan insanın doğayla etkileşimde bulunmasına ve kendisini gerçekleştirmesine yararken, bir yandan da emekçiyi her türlü insani nitelikten yoksun bırakmaktadır. Bunun asıl nedeni olarak ise akılcılaştırma gösterilmektedir. Çalışma, iktisadi akılcılaştırma vasıtasıyla iktisadi açıdan akıldışı bütün amaç ve değerlerini kaybederek bireyler arasındaki para ilişkilerinin kurulma aracı olmaya indirgenmiştir. Çalışma, insan ile doğa arasında ilişki kurmak adına araçsallaştırılmıştır ve işgücü mülksüzleştirilerek birbiri yerine ikame edilebilir hale getirilmiştir. Emeğin makinenin bir aksesuarı haline gelmesini emeğin soyutlanması olarak değerlendiren Marx'a göre bu soyut emek, tohum halindeki evrensel insanı içermektedir (Gorz, 2007: 35). Emeğin, çarkı çeviren bir dişli haline getirilmesi suretiyle yaratıcılığını ve dolayısıyla iş tatminini yitirdiğini ileri sürmektedirler.

İnsanın hayati ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynayan çalışma, ruhsal ihtiyaçların tatmininde de etkili olabilmesinden dolayı çalışmayan insanlarda ruhsal çöküntüler yaşanabilmektedir (Ören ve Yüksel, 2012). Dolayısıyla bireyin iş tatmininden giderek uzaklaşması, beraberinde fizyolojik olduğu kadar psikolojik sorunları da getirmektedir.

Çalışmanın yaratıcı faaliyetleri kapsayan bir olgu olmaktan çıkması neticesinde, günümüzde insanın kendini gerçekleştirme amacıyla başvurduğu bir araç olma özelliğini kaybetmektedir. Çalışma olgusu, Sanayi Devrimi ile beraber yeni işlevler kazanmasının yanı sıra ücretli çalışma düzeyine indirgenmesi sonucunda farklı kavramlarla eş tutulmaya başlanmıştır.

2.1.4. Çalışma olgusuna eksen kavramlar

Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile beraber çalışmaya ilişkin yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Çalışma kavramının sınırlarının çizilmesinde yaşanan zorluğa, devrimin üretmiş olduğu yeni kavramların da eklenmesi ile birlikte diğer kavramlar ile çalışma arasında sınır çizmek

güçlenmiştir. Bu bağlamda, iş ve emek kavramlarından bahsedilerek üç kavram arasındaki farklılıklar açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1.4.1. İş kavramı

Temelde aynı şey gibi kabul edilen ve çoğu zaman birbiri yerine kullanılan çalışma ve iş kavramları birbirinden farklı anlamlar ifade etmektedirler.

Çalışma ve iş kavramları Sanayi Devrimi sonrasında sıklıkla karıştırılan iki kavramdır. Çalışma, emeğin fiili olarak faaliyette bulunmasını ifa etmektedir. Çalışma etken bir faaliyet iken iş edilgen bir yapıdadır. İş, bir süreç olarak bir mal veya hizmetin üretilmesine yönelik çalışmayı ifade etmektedir. Bu anlamda çalışma ve iş bir sistemin birbirini tamamlayan parçalarıdır. İktisadi hayatta emeğin konusunu oluşturduğu olgu iştir. İşi ifa eden kişinin gösterdiği faaliyet ise çalışmadır (Ören, 2013: 19). İş, bir disiplin olarak tanımlanırken çalışma bireyin emeğini kullanarak faaliyette bulunmasıdır.

Belli bir faaliyetin sürdürülmesi amacı ile zihinsel ve bedensel uğraşlar sonucu gerçekleştirilen iş kavramı, aktif bir kavram olan çalışmanın aksine pasif bir kavramdır. Mal veya hizmet üretimi için belli kurallar çerçevesinde ve planlı çabalarla gerçekleştirilen iş, içinde bulunulan toplumu değiştirmektedir ve bireysel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasını sağlamaktadır. İfası süresince bir yük veya zahmet olarak görülen iş, ruhsal bir tatmin veya mutluluk kaynağı olarak da görülebilmektedir (Ören ve Yüksel, 2012).

İş, amacı olan bir dizi eylemi ve amacın gerçekleştirilmesi için harcanan süreyi kapsayan bir olgudur. Gerçekleştirilmesi beklenen bu bir dizi eylem, örgütsel normların işaret ettiği şekilde disipline olan, zorunlu ve bağlayıcı bir yapılanmaya dayanmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan formel yapılanma içerisinde, bireyin özgür davranışı saf dışı bırakılmaktadır. Çünkü işin doğasında, bireyin davranışlarına hükmeden zorunluluk ve bağlayıcılıklar vardır. Bu nedenle, işin içerisinde bağımsız hareket etmek imkânsızlaşmaktadır (Aytaç, 2002). İş gören birey, eylemlerinde üçüncü bir kişiye bağlı hale gelmiştir. Çalışma, bireyin kontrol alanının dışına çıkmıştır.

Ekonomik rasyonelliğin kuralları ile donatılan iş, sanayileşmenin bir ürünü ve sonucudur. Modern toplumlarda iş, kimliğin belirlenmesinde ve bireyin toplumsallaşmasında rol

oyunmaktadır. Bundan dolayı çalışma ya da Sanayi Devrimi sonrasındaki güncel anlamı ile iş, bir araç olmaktan kurtularak daha ileri bir konuma taşınmıştır. Toplumsal bir varlık olan insan, salt para kazanma güdüsü ile çalışmaya yönelmemektedir. Onu çalışmaya iten diğer sebepler bulunmuş olduğu kültüre, sahip olduğu eğitim durumuna ve kişilik özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir (Yıldız, 2010). Dolayısıyla iş, çalışmanın modern dönemdeki karşılığını oluşturmaktadır. İş de çalışma gibi hem toplumsallaşma hem de gelir elde etme aracıdır.

2.1.4.2. Emek Kavramı

Kavramların anlaşılması noktasında bir başka zorluk ise çalışmanın sıklıkla emek ile karıştırılmasıdır. Çalışma faaliyeti, olguyla iç içe geçen bir diğer kavram olan emek kullanımı ile gerçekleştirilmektedir.

Arendt, çalışma kavramının kapsamını çizmek adına emek ve çalışma ayrımını yapmıştır. Emegi, yaşamı sürdürme amacıyla planlanmış ve sonuçları hemen tüketilen bedensel faaliyet olarak tanımlamaktadır. Çalışmayı ise dünya üzerinde nedensellik sağlayan, ellerimiz tarafından üstlenilen aktiviteler olarak ele almaktadır. Ancak, Arendt'in bu tanımlanmasında es geçtiği bir zorluk vardır. Örneğin, bazı göçebe toplumlarda çok az sayıda faaliyet dünyaya nedensellik sağlayan maddi yapılar ortaya çıkarırken birçok sanayi toplumunda çok az sayıda faaliyet hemen tüketilmek üzere ürünler ortaya çıkarmaktadır (Grint, 1998: 8).

Emegi bedensel bir faaliyet olarak ele alan Arendt, emeğin üretkenliğinin ardında yatan sebebi emeğin kendisi olarak değil, insanın emek gücünün sağladığı artık olarak görmektedir. Yeniden üretimi sağlarken tükenmeyen emek gücü, birden fazla yaşam sürecinin yeniden üretiminde de kullanılmaktadır. Emek gücünün ürettiği şeyin yaşamdan başka bir şey olmadığını da ifade etmektedir. Emeğin üretkenliğinin, ürettiği şeyin niteliğinde olmadığını söyleyen Arendt, üretkenliğin insani emek gücünde var olan potansiyel artıktı yattığını söylemektedir (Arendt, 2011: 142-149). Emek, insanın bedensel faaliyetleri ifade eden bir kavram niteliğindedir.

2.2. Çalışma Olgusuna İlişkin Perspektifler

Bu başlık altında çalışma olgusuna ve çalışma olgusunun yaşamış olduğu dönüşümlere yönelik Marx, Lafargue, Russell, Illich, Gorz ve Arendt'in düşünceleri verilme ye çalışılacaktır. Düşünürlerin görüşleri doğrultusunda çalışma olgusunun sanayileşme süreci sonrasındaki haline değinilerek, çalışmanın bunların dışında nasıl olması gerektiğine vurgu yapılacaktır.

2.2.1. Karl Marx

Marx'ın eserlerini kaleme aldığı dönem, sanayileşme olgusunun hız kazandığı döneme tekabül etmektedir. Bu nedenle de Marx, sanayileşmenin ortaya çıkardığı öncü sorunlar üzerinde durmaktadır. Marx'a göre, emek tüm zenginliklerin kaynağıdır. Emeğin bütün zenginliklerin kaynağı olmasının ardında, insanın ilk zamanlardan bu yana bütün üretim araçlarının ve konularının birincil kaynağı olan doğaya karşı doğanın sahibiymiş gibi hareket etmesinin yattığını düşünmektedir (Marx ve Engels, 2003: 12). Ancak Marx, işçinin çalışmasını gönüllü olarak değil, zorunlu olarak yapılan bir faaliyet olarak görmektedir. Çalışmanın bir ihtiyaç olmadığını dolayısıyla giderilmesi gerekmediğini, çalışmanın diğer ihtiyaçların karşılanması için bir araç olduğunu kabul etmektedir (Marx, 2013: 78). Marx'ın saptamasında çalışma bir amaç değil, ihtiyaçların karşılanması adına başvuru olan bir araç niteliğindedir.

Ücretli çalışmanın sanayileşme süreci ile beraber doğması, geleneksel anlamdaki çalışmadan kopuşu ifade etmektedir. İşçileri fabrikaya çekmek adına ücretlerin yükseltilmesi söz konusu olmuştur. Daha fazla kazanmak adına daha fazla çalışan işçiler, zamanla köle gibi çalışmaya mahkûm bırakılmışlardır. Dolayısıyla çalışmanın araçsallaştırılması yolu ile işçiler özgürlüklerini yitirmişlerdir (Marx, 2013: 20). İhtiyaçların tatmini noktasında çalışma, bir zorunluluk haline gelerek araçsallaştırılmıştır.

Marx, politik iktisadın gelişmesiyle işçiye, çalışmasını sağlayacak kadar ücret verilme ye başladığını ileri sürmektedir ve politik iktisadın işçiyi, çalışmadığı süre boyunca bir insan olarak görmediğini de ifade etmektedir (Marx, 2013: 25). İşçiye yaşayabilmesini sağlayacak düzeyde ücret verilerek sürekli çalışmaya mahkûm edildiğini ve çalışmadığı müddetçe işçinin insan olarak görülmediğini vurgulamaktadır.

Marx'a göre çalışma, işçinin dışında olup işçinin özsel varlığına ait değildir. Dolayısıyla işçi çalışırken kendini olumsuzlamakta, aksine inkâr etmektedir. İşçi çalışırken mutlu değil mutsuzdur. Bedenini harcama ve zihnini yok etme suretiyle fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştirememektedir. Buradan hareketle Marx, işçinin çalışma dışında kendine geleceğini ve çalışırken kendisinin dışında olduğunu savunmaktadır (Marx, 2013: 78). İşçinin çalışma olgusu içerisinde kendini gerçekleştiremeyeceğinden yola çıkan Marx, çalışma dışı zamanın işçiler üzerindeki önemi üzerinde durmaktadır.

Çalışma olgusuna etki eden makineleşme sürecinin, insan emeğinin yerine makineyi koyduğunu, bunu yaparken işçilerin bir kısmını daha kötü koşullarda barbarca çalışmaya ittiğini, zekâ üretirken işçi için aptallık ve budalalık ürettiğini söylemektedir (Marx, 2013: 77). Makineleşmenin gelişmesinde etkili olduğu işbölümü neticesinde, işçinin vasıfsızlaştığını ve işçilerin makinelerle rekabet edebilmek için daha kötü çalışma koşullarına itildiğini savunmaktadır.

Sanayileşme ve çalışma olgusunun işbölümü üzerine kurgulanması sonucunda Marx, insanların da makineleştiğine vurgu yapmaktadır. İnsanların ne dereceye kadar makine ile çalıştıkları ve ne dereceye kadar makine gibi çalıştıkları arasındaki ayrımın gözetilmediğine işaret etmektedir (Marx, 2013: 28). Üretim sürecindeki işçilerin makinalara uyum sağlayan, dolayısıyla makine gibi çalışan bir yapıya büründüklerini savunmaktadır.

Marx'a göre, işbölümünün ve makineleşmenin yaygınlaşmasına bağlı olarak işçilerin yaptığı iş, tüm bireysel niteliğini ve çekiciliğini kaybetmiştir. İşçinin sanayileşme ile birlikte geldiği durumda işçi, makinenin bir uzantısı haline gelmiştir. İşçiden beklenen en basit ve kolay elde edilebilen beceridir. Sanayileşme sürecinin işçiden beklenen beceri ve kol gücünü azaltması nedeniyle giderek artan miktarlarda kadın ve çocuk işgücü de çalışmaya yönelmiştir. Yaşın ve cinsiyetin çalışma bağlamında bir ayırt ediciliği kalmamıştır (Marx ve Engels, 2014: 57-58). İşçinin vasıf düzeyi üzerinde durulmadığını, makineleşmenin vasfa olan bağımlılığı ortadan kaldırdığını ve sanayi düzeninin, her cinsten emeği içine alacak şekilde çalışma olgusunu dönüştürdüğünü savunmaktadır.

Marx, sanayi toplumlarında sermayenin bağımsızlığının ve bireyselliğinin olduğunu, yaşayan insanın ise bağımlı ve bireysellikten uzak olduğunu söylemektedir (Marx ve Engels, 2014: 68). Dolayısıyla yaşayabilmek için çalışmak zorunda olan işçi sınıfının, sermayeye bağımlı olup onun denetimi altında çalıştırıldığını vurgulamaktadır.

Marx'a göre, üretim süreci yalnızca bir meta olarak insanı yaratmakla kalmamaktadır. İnsanı, fiziksel ve manevi açıdan insanlıktan uzaklaştırılmış bir varlık olarak bu rolü oynamak amacıyla da yaratmaktadır (Marx, 2013: 92). Sanayi üretimindeki hâkim düzen içerisinde işçinin, emeğine yabancılaşarak insanlıktan uzaklaştırıldığını savunmaktadır.

Çalışmanın işçi için dışsal olduğunun bir başka kanıtı, işin işçiye değil bir başkasına ait olmasıdır. Buradan yola çıkarak Marx, işçinin çalışırken kendine değil bir başkasına ait olduğunu söylemektedir. İşçinin etkinliğini, onun kendiliğinden etkinliği olarak görmeyip, bir başkasına ait olduğunu, kendi benliğinin yitirilmesinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (Marx, 2013: 78-79). Çalışmanın bağımlılık içerisinde gerçekleştirilmesi nedeniyle emeğin yabancılaşması sorunu üzerinde durmaktadır.

İşçi hayatını nesneye koyarak hayatını kendine değil, nesneye ait hale getirmektedir. Bundan dolayı da işçinin etkinliği ne kadar büyük olursa, işçinin nesnelere yoksunluğu da o derece artmaktadır. Çünkü emeğinin ürettiği işçinin kendisine ait değildir. Ürün ne kadar büyükse işçi bir o kadar küçüktür. İşçinin emeği, kendisinden bağımsız, dışsal bir varoluş olarak işçinin karşısında bir yabancı olarak durmaktadır (Marx, 2013: 76). İşçinin, emeğinin karşılığını ürettiği üründe göremediğini söylemektedir. Marx, sanayileşme olgusunun emek üzerinde yaratmış olduğu yabancılaşma sorununa vurgu yapmaktadır.

2.2.2. Paul Lafargue

“Tembellik Hakkı” adlı eserin yazarı Lafargue'e göre, kapitalist uygarlığın hâkim olduğu uluslarda işçi sınıfını bir çılgınlık bürümüştür; çalışma aşkı. Lafargue'ın çalışma aşkı olarak adlandırdığı bu durum, bireyin ve bireyle birlikte ailesinin de gücünü tüketecek denli aşırıya kaçan çalışma tutkusudur. Fazla çalışmanın karşısında durması gereken din adamları ve iktisatçılar, bu durumun aksine çalışmayı kutsamaktadırlar (Lafargue, 1996: 19). Lafargue, çalışmanın kutsallaştırılmak suretiyle bir tutkuya dönüştürülmesini eleştirmektedir.

Lafargue, tüm bireysel ve toplumsal sefaletin kaynağı olarak çalışma tutkusunu görmektedir. İnsanlığı kölece çalışmadan bağımsızlaştırarak kurtaracak olan işçi sınıfını, tarihsel görevini unutmakla suçlamaktadır. Görevine ihanet eden işçi sınıfının kendisini çalışma dogmasına kurban ettiğini düşünmektedir (Lafargue, 1996: 22). Dolayısıyla, körüklenen çalışma tutkusunun yükselişinde işçi sınıfının da payı olduğunu belirtmektedir.

Lafargue, işçi sınıfının toplumsal servetin yanı sıra kendi yoksulluklarını arttırmak amacıyla da çalıştığını savunmaktadır. Çalışmalarının daha çok yoksullaşmaya ve dolayısıyla da daha fazla çalışmaya neden olacağını ileri sürmektedir. Bu durumu, kapitalist üretimin acımasız yasası olarak görmektedir (Lafargue, 1996: 30). Çalışmaya sıkı sıkı bağlanmanın daha fazla çalışmaya neden olacağını söylemektedir.

Lafargue, içinde bulunduğu 19. yüzyılı “çalışma yüzyılı” olarak adlandıranların aksine “acının ve yoksulluğun yüzyılı” olarak tanımlamaktadır (Lafargue, 1996: 26). Kapitalist toplumdaki çalışmayı, her çeşit düşünsel yozlaşmanın ve her türlü organik bozulmanın nedeni olarak görmektedir (Lafargue, 1996: 19). Kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çalışmanın, yoksulluğu derinleştirdiğini ifade etmektedir.

Lafargue’ın çözüm önerisi, işçi sınıfının içgüdülerine dönmesidir. Böylelikle, İnsan Hakları’ndan daha kutsal olan Tembellik Hakkı’nı ilan edebileceklerdir. Kutsanan çalışmanın aksine günde en fazla üç saat çalışmayı işaret ederek bir nevi tembelliği kutsamaktadır (Lafargue, 1996: 34). Çalışma sürelerinin düşürülerek işçi sınıfının özüne geri döneceğini savunmaktadır.

Makineleşme süreci ile ilgili olarak ise Lafargue, insan canına kıyan çalışma tutkusunun, insanları özgürleştirme yolunda bir araç olan makineyi, özgür insanları köleleştiren bir hale büründürdüğünü savunmaktadır. Makineleşmenin artmasıyla beraber işçilerin çalışma saatlerinin azalacağı yer de işçiler makinelerle rekabet etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda makineleşmenin ilk yıllarında tatil günlerinin kaldırılması da söz konusu olmuştur (Lafargue, 1996: 37-38). Dolayısıyla makineleşmenin, işçilere özgür alanlar açmak adına kullanılması gerektiğini düşünmektedir.

Lafargue, makineyi insanlığın kurtarıcısı olarak görmektedir. Makinenin, insanı aşağılık ve ücretli işlerden kurtaracak olan, boş zaman ve özgürlük veren tanrı olduğunu iddia etmektedir (Lafargue, 1996: 60). Sonuç olarak Lafargue, çalışma sürelerinin uzunluğunun insanların tembellik haklarını kullanmaları yolunda bir engel teşkil ettiğini ve makineleşmenin çalışma sürelerinin kısaltılmasında etkili olarak kullanılması gerektiğini düşünmektedir.

Lafargue'ın çalışmaya ilişkin görüşlerinin ana hareket noktasını “tembellik hakkı” olarak ifade ettiği çalışma dışı zaman oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışma olgusuna yüklenen yeni anlamı eleştirerek çalışma sürelerinin kısaltılması üzerinde durmaktadır.

2.2.3. Bertrand Russell

Lafargue'a benzer şekilde Russell da çalışma dışı zamanın önemine vurgu yapmaktadır. Russell, “Aylaklığa Övgü” adlı kitabına “Şeytan hep aylaklara yaptracak kötü şeyler bulur.” atasözü ile başlayarak çalışmanın insanların hayatlarında nasıl kutsallaştırıldığı üzerinde durmuştur. Dünyada gerektiğinden fazla çalışıldığını, çalışmanın erdemli bir davranış olarak atfedilmesi neticesinde dünyaya büyük zararlar verildiğini ve sanayi toplumlarında dile getirilmesi gerekenlerin önceleri dile getirilenlerden oldukça farklı olduğunu düşündüğünü belirtmektedir (Russell, 2013: 9). Çalışmanın kutsallaştırılması suretiyle çalışmanın toplumsal hayattaki ağırlığı arttırılmıştır. Bu nedenle Russell, çalışma sürelerinin uzunluğu üzerinde durmaktadır.

Modern zamanlarda çalışmanın bir erdem olarak kabul edilmesinin çok büyük zararlar doğurduğunu ve huzura giden yolda çalışmanın örgütlü bir düzen içerisinde azaltılması gerektiğini savunmaktadır (Russell, 2013: 11). Bu bağlamda, insanların hayatında merkezi konumda olan çalışmanın süresinin kısaltılması gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Russell, çalışmayı ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilkinin, yeryüzünde ya da yeryüzüne yakın bir yerde bulunan bir maddenin durumunu, böyle başka bir maddeye göre değiştirmek olarak tanımlamaktadır. Bu çalışma, tatsız ve az para getiren bir faaliyettir. Diğer çalışmayı ise başkalarına, yeryüzünde veya yeryüzüne yakın bir yerde bulunan bir maddenin durumunu, böyle başka bir maddeye göre değiştirmelerini söylemek olarak tanımlamaktadır. Bu çalışma ise tatlıdır ve çok para getirmektedir. İkinci tür çalışma çeşitlilik göstermektedir. Emir verenlerin yanında ne gibi emirlerin verilmesi gerektiğine ilişkin akıl verenler de vardır. Siyaseti de bunu temel alarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamasına göre siyaset, iki insan grubu tarafından aynı anda, birbirleriyle taban tabana zıt iki cins akıl verilmesi durumundan doğmaktadır (Russell, 2013: 11). Çalışmaya ilişkin bu ikili ayrımında, çalışan ve karar veren şeklinde bir ayrışma söz konusudur.

Çalışma olgusu, tarihin farklı aşamalarında farklı ilişkiler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Toprak mülkiyetini ellerinde bulundurmaları suretiyle, insanlara yaşama ve çalışma hakkını

bir imtiyaz olarak veren ve bu insanlardan bu imtiyazların karşılığı olarak para alan aylak sınıflar vardır. Bu sınıfın aylaklığı ve çalışmadan muafiyetleri, başkalarının emeği sayesinde mümkün olabirmiştir (Russell, 2013: 12). Geçmişte, özellikle Avrupa’da, yoğunluğunu hissettiren aylak sınıf, ufak bir kesimi temsil ederken çalışan sınıf büyük bir kitledir. Adalet açısından, aylak sınıfın elinde bulundurduğu imtiyazları hak etmediğini düşünen Russell’a göre, yine de sanatı geliştirip bilimlere bulan, kitaplar yazıp felsefeyi ortaya çıkaran ve toplumsal ilişkileri incelten bu sınıf olmuştur. Bunun da ötesinde baskı altındaki kitlelerin kurtuluşunun genellikle yukarıdan aşağı doğru gerçekleştiğini ve aylak sınıfın olmaması durumunda insanlığın barbarlıktan kurtulamayacağını savunmaktadır (Russell, 2013: 22). Belli bir kesime özgü olan aylaklığın bilim ve düşüncenin gelişmesinde etkili olduğunu belirtmektedir.

Çağdaş teknolojilerin aylaklığı yalnızca imtiyazlı sınıflara ait bir hak olmaktan çıkartarak belirli sınırlar dâhilinde aylaklığın bütün toplumda eşit dağıtılan bir hak halini almasında etkili olabileceğini savunmaktadır. Çalışma ahlakının köle ahlakı olduğu savından yola çıkarak modern dünyada köleliğe ihtiyaç olmadığını dile getirmektedir. Teknolojinin, uygarlığa zarar vermeden boş vakti insanlar arasında dağıtabileceğini düşünmektedir. Çünkü bu teknolojilerin insanların yaşamlarını sürdürmek için ihtiyaç duydukları mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli emek miktarını büyük çapta azalttığını belirtmektedir (Russell, 2013: 13-14). Bu bağlamda teknolojik yenilikleri, insanları hâkimiyeti altına alan çalışma olgusundan bir anlamda kaçış olarak görmektedir.

Russell, elde edilen tasarrufların sanayi girişimlerine yatırılmasının faydalı ürünler üretilmesi durumunda iyi olabileceğini, bunun dışında, yararlı bir şey üretme uğrunda kullanılabilecek büyük bir insan emeğinin, üretildikleri zaman hiç kimseye bir hayrı olmayan ve boş duran makine üretiminde kullanılmasını bir kayıp olarak nitelendirmektedir (Russell, 2013: 10-11). Üretimin esas amacının, insana fayda yaratmak olması gerektiğini düşünmektedir.

Bireyle toplumsal üretim arasında bir ayrılık olduğunu savunmaktadır. Bireylerin kar için çalıştığını ancak bireyin çalışmasının toplumsal amacının, bireyin ürettiği şeylerin tüketilmesi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bireyi çalışkanlığa iten etkenin kâr olması durumunda, insanların sağlıklı düşünemeyeceğini ve üretim gereğinden daha değerli görülürken tüketimin gerektiğinden değersiz olarak algılandığını belirtmektedir. Bu

durumun da eğlencenin ve mutluluğunun değerini azalttığını ve üretimin değerinin tüketiciye verdiği hazla ölçülmediğini düşünmektedir (Russell, 2013: 21). Russell'ın çalışmaya ilişkin ana sorunsalı, çalışmanın kutsallaştırılması nedeniyle insanın hazdan ve eğlenceden mahrum bırakılmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın, insanın hayatında kapladığı alanını azaltmak gerektiğini savunmaktadır.

2.2.4. Ivan Illich

Illich, modern toplumların önemli eleştirmenlerinden biri olarak çalışma olgusunun günümüzdeki görünümüne ciddi eleştiriler getirmiştir. Tarihsel süreç içerisinde çoğu aracın, kullanıcının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğunu ve bu araçların nadiren piyasaya dönük satış yapmak için kullanıldığını ifade eden Illich, bu dönemlerdeki çalışmanın amacının alışverişe konu olmayacak kullanım değerleri yaratmak olduğunu söylemektedir. Teknolojik gelişmelerin yaşanmasıyla daha başka araçların geliştirildiğini ve bu araçların da piyasaya dönük fabrikasyon ürün ürettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, sanayileşmenin ilk yıllarında, iş başında bulunmayan ve çalışmayan insanların hayatlarının felce uğradığını düşünmektedir (Illich, 2010: 75). Çalışmanın anlam kazanabilmesi için bireyin kendi ihtiyaçlarının ötesinde başkalarının ihtiyaçlarını yönelik üretim yapması gerekmektedir. Birey, çalışmasının sonucunda elde edeceği ücretle ile kendi ihtiyaçlarını da karşılayabilir duruma gelmektedir.

Illich, ihtiyaçsız insan olamayacağı savından yola çıkarak insanların paradan ziyade alacakları hizmetler için işlerine ihtiyaç duyduklarını söylemektedir. İnsanların tüketim alışkanlıklarını değiştiren sistemi yoğun şekilde eleştiren Illich, ortak malların ortadan kaldırılarak yerine profesyonel hizmetlerin getirilmesi yoluyla bireylerin hayatının felce uğratıldığını savunmaktadır (Illich, 2010: 66-67). Tüketim toplumlarında bireyin, kendi ihtiyaçlarını kendi karşılamasından ve belirlenmesinden yoksun bırakılarak tüketim için çalışmaya itildiğini vurgulamaktadır.

Illich' göre, bugün gelinen noktada, ücretli çalışma dışında yapılan her türlü iş görmezlikten gelinmekte ya da hor görülmektedir. Otonom yani kendi kendine hareket eden faaliyetin istihdam düzeyini tehdit ettiği, sapkınlık yaratıp gayri safi milli hasılayı düşürdüğü düşünüldüğünden bu tür faaliyetlerin iş olarak değerlendirilmemesi söz konusudur. Emegın artık çaba ve zahmet anlamına gelmediğini düşünen Illich, emegın fabrika düzeni

içerisindeki verimli yatırımların gizemli eşi haline geldiğini söylemektedir. Çalışmanın kazandığı yeni anlamın günümüzde, işçi tarafından fark edilen bir değer yaratımı olmadığını, toplumsal bir ilişkiyi ifade eden bir iş anlamına geldiğini ve işsizliğin yeni anlamının insanın kendisine ya da etrafındakilere faydalı olacak şeyleri yapma özgürlüğünden çok, bir aylaklık halini aldığı düşünülüğünü savunmaktadır. Hiyerarşik bir bağ içerisinde gerçekleşmeyen ve profesyonel standartlara uygun düşmeyen her faaliyet ya da hizmetin, meta temelli toplumları tehdit ettiğinin genel bir yargı halini aldığı dile getirmektedir (Illich, 2010: 83). Toplumsal ilişkilerde yerleşen bu düşünceleri eleştiren Illich, çalışmanın yalnızca ücretli çalışma boyutuna indirgenmesine karşı çıkmaktadır.

Illich, sanayi öncesi toplumlarda da rastlanmayan ve parasallaştırılmış sektöre dâhil olmayan faaliyetleri ifade etmek amacıyla gölge ekonomi kavramını kullanmaktadır. Bu anlamıyla gölge ekonomi, formel ekonomi içerisinde yer almamaktadır (Illich, 2013b: 17-18). Bu bağlamda Illich, çalışma olgusunun istihdam ile eş tutulmasından dolayı meslek dışında icra edilen faaliyetleri gölge iş olarak tanımlamaktadır. Çalışmanın ücret ve maaş karşılığı yerine getirilmeyen türleri önemsiz görülmektedir (Illich, 2013b: 30-31). Ücretli çalışmanın yüceltilerek diğer çalışma biçimlerinin değersiz kılınması Illich'in eleştirilerinin odak noktasını oluşturmaktadır.

Günümüzde, bir şirketin ya da gönüllü kuruluşun denetimi altında olmayıp gerçekleştirilen işlerin nasıl olup da faydalı olduklarının cevabını vermek güçleşmektedir. Çünkü Illich, bir patron tarafından emredilmeyen hiçbir çabanın günümüzde üretken sayılmadığı gerçeğine vurgu yapmaktadır. Günümüz tüketim toplumlarında tanımlanan gerçek işler, yalnızca standartlara uygun düşen bir şekilde belgelenmiş ihtiyaçlara yönelik olanlar olarak ele alınmaktadır. İşler, bu ihtiyaçların karşılanması için profesyonel kurumların planlandığı şekillerde ve denetim altında gerçekleştiği sürece üretken olarak tanımlanmaktadır (Illich, 2010: 84). Bireyin emeğinin sistem tarafından denetim altında tutulmasını ve denetimsiz faaliyetin üretken olarak kabul edilmemesini eleştirmektedir.

Günümüz dünyasında üretken sayılan çalışmaların en değerlisinin bilgi işçisi tarafından gerçekleştirildiği düşünen Illich'e göre birey, yeteneğinin nadir olması nedeniyle yüksek kazançlara sahiptir. Çünkü işgücü piyasaları yeteneklerin nadirliğine bağlıdır. Bireyin kazancının temelini, emeğinin tekrar üretilmesinden kaynaklanmadığını ifade etmektedir (Illich, 2013a: 111-112). Üretkenliğin yeni tanımı bilgi üretimiyle birleşmiştir. Bilginin artan önemi teknolojik gelişmeleri hızlandırmıştır.

Yaşanan teknolojik gelişmelerin, insanlara meydana getirme ile yapma arasında seçebileceği zaman dilimleri sağladığını savunan Illich, insanların üzüntüye sebep olan işsizlik ile mutluluk veren boş zaman arasında seçim yapmak durumunda kaldıklarını ifade etmektedir. Sanayi sonrası toplum aşamasındaki insanlar için geçerli olan bu durumun, günümüzde kaçınılmaz hale geldiğini savunmaktadır (Illich, 2013a: 82). Teknolojik gelişmelerin emeğe olan bağımlılığı azaltması sonucunda çalışma sürelerinin kısaltması işsizlik ile boş zaman arasında tercihe sebep olmaktadır.

İşsizlik hakkına vurgu yapan Illich, gelişmiş sanayi toplumlarında işsizliğin özerk ve faydalı bir çalışma olarak algılanmasının gün geçtikçe imkânsızlaştığını düşünmektedir (Illich, 2010: 84). Çalışmanın işverenlerce faydalı ve üretken olarak görünmesi, plan odaklı olup olmamasına bağlanarak işçilerin her türlü faaliyeti denetim altına alınmıştır. Illich'in ana sorunsalını "işsizlik hakkı" olarak tanımladığı, kendisi ve çevresi için faydalı etkinliklerde bulunabileceği anlamına gelen bu haktan insanların mahrum bırakılmasıdır.

2.2.5. André Gorz

Gorz, çalışmanın üç biçimi olduğunu söylemektedir. Bunlar; iktisadi amaçlı çalışma, ev içi veya insanın kendisi için yaptığı çalışma ve özerk faaliyettir. İktisadi amaçlı çalışmada temel amaç para ve ticari değişimdir. Ev içi veya insanın kendisi için yaptığı çalışma, ticari değişim amacı gütmeyen, yararlanıcısının insanın doğrudan kendisi olduğu çalışmadır. Özerk faaliyet ise geliştirici, zenginleştirici, anlam ve sevinç kaynağı olarak hissedilen faaliyetlere yönelik çalışmalardır (Gorz, 2007: 267-269). Sanayileşme ile birlikte ücretli çalışmanın yaygınlık kazanması, diğer çalışma biçimlerinin önemini kaybetmesine neden olmuştur. Gorz, bu bağlamda çalışmanın salt iktisadi faaliyetlerden oluşmadığına bu yüzden vurgu yapmaktadır.

Gorz, çalışmanın yalnızca iktisadi zenginlikler üretmek olmadığını, aynı zamanda insanın kendisini de üretmesinin bir biçimi olduğunu savunmaktadır (Gorz, 2007: 106). Çalışmayı, insanın kendisini geliştirebilmesinin bir yolu olarak görmektedir.

Gorz, çalışmanın etkinliğinin artırılması ve aynı zamanda üretim sürecinde emeğin sınırlandırılması sonucunda ortaya çıkan ölü emek ile hareketsiz makineyi ifade eden nesnelleşmiş zihnin, emekçi ile ürünü arasına girdiğini ve çalışmanın yaratıcı olma anlamına gelen “poiesis” olma özelliğini kaybederek insanın madde üzerindeki egemenliğini kaybettiğini söylemektedir (Gorz, 2007: 73-74). Gorz, üretim sürecinde emeğin kendini gerçekleştirme, üründe emeğinin katkısını görebilme olasılığının ortadan kalktığına işaret etmektedir.

Gorz, çalışma sürecinin doğanın gücünü emekçinin hizmetine veren bilimsel bir sürece dönüştüğünü belirtmektedir. Bireyin çalışmasının üretici olup olmamasının, emeğinin ancak doğaya boyun eğen çalışmaların içerisinde yer alıp almaması koşuluna bağlandığını savunmaktadır (Gorz, 2007: 75). İnsanın makinanın egemenliği altına girdiğini savunan Gorz, çalışmanın özerklik göstermediğini ifade etmektedir.

Gorz, çalışmanın malzemelerin gücü, otomatikleştirilmesi ve karmaşıklığı ile kıyaslandığında ikincil bir üretici güç halini aldığını dile getirmektedir. Kişisel çaba ve verimliliğin bir anlam taşımasının, emekçilerin ürünün nitelik ve niceliğinde etkili olmasının ve ürünlerin işçiye kişisel ve toplumsal bir kimlik kaynağı sağlamasının artık sık rastlanmayan bir durum olduğunu ifade etmektedir. Otomasyonun ve robotlaşmanın giderek arttığı üretim süreçlerinde çalışmanın yalnızca denetim, düzeltme ve tamirden ibaret hale geldiğini savunmaktadır (Gorz, 2007: 277-278). Emekçinin, üretim sürecine ve ürüne etkisi son derece sınırlı kalmaktadır.

İnsanların çalışmaya sıkı sıkıya sarılmalarının yaratıcılığa ve verimliliğe bir şey katmayacağını söyleyen Gorz, bu durumun yalnızca çalışma sayesinde iktidarı işgal edenlere hizmet edeceğini savunmaktadır (Gorz, 2007: 283-284). Çalışmanın geleneksel anlamını yitirmesi ve işgücünün katmanlaşması, yalnızca bilgi odaklı çalışan kişilerin emeğini değerli kılmaktadır. Bu bağlamda, diğer kişilerin emeğinin varlığını yalnızca iktidara hizmet ettiğini ifade etmektedir.

Gorz, emeğin artık önceden belirli bir takım ölçü ve normlar kıstas alınarak ölçülemeyeceğini ve işlerin nasıl yapılacağını kesin olarak belirtilemeyeceğini savunmaktadır ve günümüzde üretkenliğin ve değer yaratmanın merkezinin, maddesiz emek olduğunu söylemektedir. Maddesiz emek, öğrenilmesi mümkün olmayan işbirliği ve ifade

becerilerine, gündelik yaşam kültürünün parçalarına dayanmaktadır. Bu bağlamda kişi, kendinin işletmesi konumundadır. Bir işgücü olan kişinin, sürekli yeniden üretilmeyi, modernleştirilmeyi, değerlendirilmeyi ve genişletilmeyi gerektiren kendi sabit sermayesinin olması gerektiğini söylemektedir (Gorz, 2011: 14-19). Bu maddesiz emeği, büyümenin ve gelecekteki karların anahtarı olarak görmektedir (Gorz, 2011: 40). Maddesiz emeğin, zenginliklerin yeni kaynağı olarak değerlendirmektedir.

Gorz'un çalışmaya ilişkin saptamalarının ve çalışmanın içinde bulunduğu krizden çıkması için bulunduğu önerilerin ana hareket noktasını çalışma sürelerinin kısaltılması oluşturmaktadır. Kapitalist sistemin herkese yararlı ve ücretli bir çalışma hakkı sunamayacağı varsayımından yola çıkarak, çalışma hakkının herkese tanınabilmesi için çalışma sürelerinin kısaltılmasını ve iktisadi amaçlı olmayan ekonomi dışı çalışma koşullarının geliştirilmesini ve herkese açık hale getirilmesini önermektedir (Gorz, 2007: 279). Gorz'un çalışma olgusuna ilişkin ana sorunsalını herkesin çalışma hakkına sahip olmasını engelleyecek sürelerdeki çalışma saatleri oluşturmaktadır. Çözümün ise çalışma sürelerinin azaltılmasından geçtiğini savunmaktadır.

Gorz, çalışma olgusunun kapsamını çizerek ücretli çalışmanın ön plana çıkarılıp diğer tüm faaliyetlerin değersiz görünmesi üzerinde eleştirilerde bulunmuştur. Bu bağlamda çalışmaya hak ettiği değer yeniden kazandırılması açısından çözümler sunmuştur.

2.2.6. Dominique Méda

Meda, kapitalist sistemin çalışma olgusunu araçsallaştırdığı savı ile yola çıkarak sistemin işçileri manipüle etmesini eleştirmektedir. Çalışmanın insanların yalnızca hayatlarını devam ettirmek ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak adına başvurulmuş bir araç olmadığını düşünmektedir. Çalışma olgusunu bunun ötesinde bir yere konumlandırarak çalışmanın, acı çeken insanların cennetten ayrılırken miras aldığı, insanlığın ilk gününden bu yana var olan araç olmadığını söylemektedir. Doğal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olarak kullanılan bir araç olmadığını savunduğu çalışmayı, insanların toplumsallığının bütünü olarak görmektedir. İnsanların salt dünya ile olan ilişkilerini değil, toplumsal ilişkilerini de biçimlendirdiğini savunmaktadır (Meda, 2012: 27). Dolayısıyla Meda, çalışmanın bir araç olmaktan fazlasını ifade ettiğini dile getirmektedir.

Meda, üretimin bir unsuru olarak maddenin, insanların kullanabileceği ürünlere dönüştürülmesi amacıyla fiziksel bir araç olarak ortaya çıktığını savunduğu çalışmanın, doğayı düzenlemeyi de dünyayı insanileştirmeyi de mümkün kıldığını savunmaktadır. Dolayısıyla emeğin, ilk baştan itibaren üretkenlik mantığına tabi olduğunu ve bu mantığın kapitalizmin doğuşu ile birlikte yatırılan sermayenin büyümesi noktasında verimlilik ilkesi ile bütünleştiğini düşünmektedir (Meda, 2012: 144). Çalışmanın, kapitalizmle beraber üretken olan faaliyetler olarak algılanmaya başlandığını vurgulamaktadır.

Meda, kapitalizmin doğması ile beraber çalışmanın kapitalist mantığın hizmetindeki bir araç halini aldığını düşünmektedir. Sanayi düzeninde, kendini gerçekleştirmeye çalışan birey için çalışmanın bir amaç olarak ortaya çıkmadığını ve çalışmanın ulus için zenginliği arttırmanın, birey için gelir elde etmenin, kapitalist sınıf için ise kâr elde etmenin aracı olduğunu savunmaktadır (Meda, 2012: 144). Kapitalizmin çalışmayı araçsallaştırdığını düşünmektedir.

Emeğin kapitalistler açısından anlamı, amaçlarına ulaşmak, bir başka ifade ile artı değer üretmek için bir araç olmasıdır. Bu nedenle de Meda, insanların kendi emeklerini satmak zorunda olduğuna işaret etmektedir. Köylülerin evcilleştirilmesi, belli saat çizelgelerine bağlı olarak çalıştırılmaları ve kazancın cazibesine yenik düşürülmeleri amacıyla kaleme alınmış olan birçok eser olduğunu söylemektedir (Meda, 2012: 145). Meda, sanayi düzeni içerisindeki işçilerin sistemin gereksinimlerini karşılamaları için manipüle edildiklerini savunmaktadır.

Yine de Meda, çalışmayı toplumsal bağın nedeni olarak da görmektedir. Gelir elde etme aracı olarak faaliyet görmesini çalışmanın yalnızca bir boyutu oluşturduğunu söyleyerek çalışmanın, toplumsallaşmış zaman içerisinde oldukça önemli bir alanı meşgul ettiğini ifade etmektedir. Çalışmanın yönetiminde olan bir toplumda, çalışmayan kişilerin zor duruma düştüklerini düşünmektedir. İnsanların isteklerinin yalnızca gelire yönelik olmadığını, bunun ötesinde iş, topluma yararlı olma ve diğerleri gibi olma gibi isteklerinin de söz konusu olduğunu söylemektedir (Meda, 2012: 172). Çalışma dışı kalmanın bireyler tarafından toplumsal hayattan da dışlanma olarak algılanabileceği durumlara işaret etmektedir.

Meda, çalışmanın icadının bireylerin ortak bir eser yaratmak için bir araya getirilmesi amacı ile gerçekleşmediğini söylemektedir. Günümüzdeki anlamı ile çalışmanın, toplu halde

yaşamayı öğretmesi, toplumsallaşmayı sağlaması ve toplumsal olarak faydalı olması gibi işlevlerinin de olduğunu ancak bunların türevsel biçimde oluştuğunu savunmaktadır. Bunun yanı sıra, bu kadar işlevi aynı anda üstlenen bir başka toplumsal örgütlenme sistemine toplumların sahip olmadığını düşünmektedir (Meda, 2012: 172-173). Sonuç olarak Meda, çalışmayı çok işlevli bir sistem olarak ele almaktadır. Çalışmayı gerek gelir elde etmenin gerekse toplumsallaşmanın kaynağı olarak görmektedir. Ancak, toplumsallaşma işlevinin bir türev olarak ortaya çıktığını düşünmektedir.

2.2.7. Hannah Arendt

Arendt, emeğin hor görünen konumdan en itibarlı konuma yükselmesinde Locke, Smith ve Marx'ın katkısı olduğunu söylemektedir. Locke'un bütün mülkiyetin kaynağının emek olduğunu saptaması ile başlayan süreç, Smith'in tüm zenginliklerin kaynağını olarak emeği işaret etmesiyle devam etmiştir ve Marx'ın emeği, bütün üretkenliğin kaynağı olarak göstermesiyle yaygınlık kazanmıştır. Marx, Locke ve Smith'in, insanın üstün dünyayı kurma yolunun emekten geçtiğini gördüklerini belirten Arendt, emeğin fiilen en doğal ve en az dünyevi insani etkinlik olması nedeniyle bu üç ismin çelişkiler içerisine düştüğünü düşünmektedir. Bu çelişkilerin çözümü için iş ile emeği, emeğe yalnızca işin içerisinde barındırdığı belli bir takım doğal yetenekler yükleyecek şekilde eşitlemeleri yanlısından vazgeçmeleri gerektiğini düşünmektedir. Arendt'e göre doğanın bakış açısından yıkıcı olan emek değildir. Yıkıcı olan iştir. Çünkü iş sürecinin, canlı bedenin doğal metabolizmasının hızlı seyri içinde doğanın elinden maddeyi, geriye hiçbir şey vermeden aldığını savunmaktadır (Arendt, 2011: 158-161). İşin, emeği körelttiğini dile getirmektedir. Emek, gerek servetin gerekse üretkenliğin kaynağı olarak görülmektedir. Emeği, işin sınırlamalarından kurtulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Arendt, öncelikle üretici olan ve olmayan emek arasında bir ayrışmanın olduğunu, sonrasında ise bu ayrışmanın vasıflı ve vasıfsız iş arasında yapıldığını ve son olarak da tüm etkinliklerin kol ve kafa emeği olarak ayrıldığını belirtmektedir. Bu üçlü ayrımın en önemlisi olarak, emeğin üretici olup olmamasına ilişkin olan ayrışmayı göstermektedir (Arendt, 2011: 139). Günümüzde, insanların üretici kölelik ile üretici olmayan özgürlük arasında seçim yapmak durumunda bırakıldığını düşünmektedir.

Arendt, insan metabolizmasının üretkenliğinin emek gücünün doğal fazlasından kaynaklandığını kabul etmekle birlikte bu üretkenliği, doğanın her yanında bulunan bolluğun parçası olarak görmektedir. Çalışmaktan zevk almayı, yaşıyor olmaktan duyulan mutluluğun insana özgü yolu olarak görmektedir. Çalışmayı, insanların sabahtan akşama kadar çalışırken ya da dinlenirken, üretirken ya da tüketirken hayatlarından memnun bir şekilde yaşamaları noktasında yegâne yol olarak görmektedir. Bunun arkasında yatan neden olarak ise çalışan kişinin çocuklarının ve torunlarının geleceğinde, doğanın bir parçası olarak kalmaya devam edeceğine ilişkin duyduğu güven yatmaktadır (Arendt, 2011: 167). Dolayısıyla çalışma olgusu, kişinin yaşantısında belli bir tatmin de oluşturmaktadır.

Çalışma olgusuna, makineleşme sürecinin getirmiş olduğu amaç-araç karmaşası boyutundan da yaklaşan Arendt, insanların kendi geliştirdikleri makinaların hizmetkârı haline geldiğine ve makinaların insani ihtiyaçların karşılanması doğrultusunda kullanılması gerektiği yerde insanların makinaların gereklerine uyduklarına ilişkin şikâyetlere işaret etmektedir. Yaşam sürecinde çalışma bütünleyici bir parça olmayı sürdürmektedir. İnsanların çalışmak için mi yaşadıkları, çalışacak güce sahip olmak için mi tükettikleri ya da tüketim araçlarına sahip olmak için mi çalıştıkları şeklindeki soruların sorulmasını çalışmayı bir amaç veya araç kategorisine doğrudan soktuğu için anlamsız bulmaktadır. İnsanların bir dünya kurmak için değil, içinde yaşadıkları hayatın gerekliliklerini karşılamak için yaptıkları çalışmayı, kolaylaştırmak adına alet ve araç kullandıklarını ve sanayileşme süreci ile birlikte neredeyse tüm el aletlerinin yerini, emeği üstün gücüyle ikame eden makinaların aldığını söylemektedir. Bu bağlamda da, en büyük tartışmalardan birinin çıkış noktası olarak insanın mı makinaya yoksa makinanın mı insanın doğasına uyum sağlaması gerektiği tartışmasını göstermektedir (Arendt, 2011: 217). İnsanın çalışma sürecini kolaylaştırmak adına makinalara uyum sağladığına vurgu yapmaktadır.

İnsanın, önceleri, kendini ellerine uydurmuş olmasından yola çıkarak kullanmış olduğu aletlere de kendini uydurduğuna ilişkin şüphe duymayan Arendt, makinaların emekçilerin kendisine hizmet etmesini ve insanın hareketlerini kendi hareketlerine uydurmasını istediğini belirtmektedir. Ancak bu durumun insanların makinalara uyduğunu ya da makinaların hizmetkârı olduklarını kanıtlamayacağını savunmaktadır. İşin makinalar tarafından yapılmış olmasından dolayı mekanik sürecin insan bedeninin ritminin yerini alması söz konusudur. Dolayısıyla en ilkel makinanın bile insanın çalışmasına yön verdiğini dile getirmektedir (Arendt, 2011: 220). Dolayısıyla makineleşme sürecinin, çalışma

olgusuna etki ettiğini söylemektedir. Bu bağlamda makinelerin, insanların hayatlarını kolaylaştırmak adına kullanılması ve işçilerin efendisi olarak algılanmaması gerektiğini savunmaktadır. Arendt, çalışmanın yalnızca gelir elde etme aracı olmadığı savunusundan yola çıkarak çalışmanın bir tatmin kaynağı olduğu düşüncesi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

2.3. Sanayi Devrimi Öncesi Dönemde Çalışma Olgusunun Gelişimi

İnsanlığın var oluşundan bu yana insani bir etkinlik olarak gerçekleştirilen çalışma olgusu, zaman içerisinde birçok dönüşüme tanıklık etmiş olsa da en büyük dönüşümünü Sanayi Devrimi ile yaşamıştır. Bu dönüşüm çalışmanın gerek anlamını gerekse tekniğini değiştirmiştir.

Çalışma olgusunun Sanayi Devrimi öncesi çalışma ve Sanayi Devrimi sonrası çalışma olarak ikiye ayrılmasının altında yatan sebep, üretim sürecinde etkin olarak kullanılan emeğin, Sanayi Devrimi sonrasında makineler ile ikame edilebilir hale gelmesi ve makine kullanımının giderek artmasıdır. Diğer bir deyişle, üretim sürecinde emek ile beraber insan üretimi makinelerin kullanılmaya başlanması ve üretim sürecinin giderek otomasyona kayması sonucu çalışma, büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu sebeple de, Sanayi Devrimi öncesinde gerçekleştirilenlerden çok farklı olarak çalışma olgusunda büyük bir teknik dönüşüm yaşanmıştır.

Çalışma olgusunun tarihsel incelenmesinde karşılaşılabilecek en büyük zorluklardan biri, modern çalışmaya ilişkin devasa bilgiye karşılık sanayi öncesi çalışmaya ilişkin olarak çok az bilgi ve delilin olmasıdır (Grint, 1998: 59). Modern anlamı ile çalışma, kapitalizmle beraber doğduğundan dolayı çalışma olgusunun geleneksel anlamından oldukça farklıdır. En önemli farklardan biri, Sanayi Devrimi öncesindeki çalışmanın yaşamak için gerekli olan tüketim mallarının üretimine ilişkin olmasıdır. Ayrıca, çalışma ve üretimin amacı, başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak adına daha fazla üretmek olduğunda çalışma geleneksel anlamından uzaklaşmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 7-8).

Sanayi öncesi dönem, Sanayi Devrimi'ne kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Sanayi öncesi toplumlarda, günümüzdeki anlamıyla bir çalışma söz konusu değildir ve dolayısıyla çalışma olgusu mevcut halinden oldukça farklıdır (Bozkurt, 2014: 51). Sombart'a göre, sanayi öncesi insan doğal bir insandır ve bu doğal insanın iktisadi görüşünü anlamak güç değildir.

Doğal insanın iktisadi görüşüne göre, insan tüm çabaların ve tüm dikkatin merkezini oluşturmaktadır. Her şeyin ölçüsü olarak kabul edilen insan, sadece doğal ihtiyaçlarını dikkate alarak iktisadi faaliyette bulunmaktadır. İktisadi faaliyetin tek amacı, insan ihtiyaçlarının teminidir. Bu nedenle de üretilen mal miktarı ile tüketim için gerekli miktar eşit olmalıdır ve böylelikle harcamaları ile geliri dengelenen insanın kurmuş olduğu iktisadi düzen ‐harcama sistemi‐ olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla, kapitalizm öncesi tüm ekonomiler ‐harcama sistemi‐ üzerine kuruludur (Sombart, 1993: 35).

Sanayi öncesi dönemde iktisadi faaliyetler, yalnızca var olma için yeterlilik ilkesine göre düzenlenmektedir. Ancak, bu yeterlilik düzeyi bireyden bireye, meslekten mesleğe değişmektedir. Meslekten mesleğe değişen bu yeterlilik düzeyine ilişkin olarak, örneğin, işlediği arazinin sahibi olarak kendi ihtiyaçlarını karşılama hedefi güden bir çiftçinin geçim için gerek duyduğu şey geniş bir arazi iken bir zanaatçının gereksindiği ise, yaptığın şeyi satılıp başkalarınınca kullanılması için geniş bir müşteri yelpazesidir (Sombart, 1993: 39). Dolayısıyla, sanayi öncesi dönemde esas amaç ihtiyaçların teminidir ve çalışma da bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilmektedir.

İnsanlık tarihinin oldukça büyük bir kısmında çalışma ve yaşam iç içe geçmiş durumdadır. Sanayi öncesi dönemde insanlar daha çok kendilerine yeterli olacak düzeyde üretim yapmışlardır. Kullanılan teknolojinin geriliğinden dolayı emek yoğun bir üretim söz konusudur. Kaynaklarının kıt olması dolayısıyla insani ihtiyaçlar sınırlılık göstermektedir insanlar doğal bir yaşam ortamında fizyolojik ihtiyaçlarını karşılama algısıyla çalışma olgusu ile ilişkide bulunmuşlardır. Bundan dolayı da temel ihtiyaçların karşılanması ve geçimin sağlanmasına yönelik çalışma gerçekleştirilmektedir. Sanayi Devrimi'nden önceki dönemlerde çalışanların çoğunu köleler, esirler ve serfler oluşturmaktadır. Çalışmadan muaf olan kesim ise asiller, aristokratlar, feodal veya otokrat yöneticilerdir (Yıldız, 2010; Ören ve Yüksel, 2012).

Marx ve Engels'e göre, insanları hayvanlardan ayıran ilk eylem düşünmenin aksine üretim araçlarını yaratmalarıdır. Bir başka ifadeyle, insanlar geçimlerini sağlayarak adını yeni yollar bulmaya başladığında, kendilerini diğer yaşam formlarından ayırt etmeye başlamışlardır. İnsanlar böylelikle fiziksel bir örgütlenme kurma yolunda ilk adımı atmışlardır. İnsanlar geçimlerini sağlamak için yeni bir yol bulduklarında dolaylı olarak kendi materyalist yaşamlarını da yaratmışlardır (Marx ve Engels, 2013: 12-13). Dolayısıyla,

insanlık tarihini üretim araçları üzerinden açıklamak, çalışma olgusunun doğrudan toplumsal yapılanmalardaki farklılıklara neden olduğu anlamına gelmektedir.

Üretim güçlerinin ulaştığı gelişim seviyesi, aynı zamanda işbölümünün ulaştığı gelişim seviyesini de etkilemektedir. İşbölümüne ilişkin her yeni aşama çalışma olgusunun konusu, araçları ve ürünleri bakımından bireylerin aralarındaki ilişkiye de belirlemektedir (Marx ve Engels, 2013: 14). Üretici güçlerindeki gelişmeler, toplumların sınıfsal yapılarında dönüşümlere neden olmuştur. Bu nedenle de, her toplum aşaması açıklanırken sınıfsal yapıya değinilecektir.

Marx, toplumların tarihinin sınıf savaşlarının tarihi olduğunu savunmaktadır (Marx ve Engels, 2014: 49). Sınıf mücadelesi ise üretim araçlarının mülkiyetine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, bireylerin ne oldukları sadece üretimleriyle ve ne ürettikleriyle değil, nasıl ürettikleriyle de ilişki içerisindedir (Marx ve Engels, 2013: 13). Tarihsel materyalizm toplumsal, kültürel ve siyasal tüm kurumların belirleyicisi olarak üretim biçimini kabul etmektedir. Mevcut üretim biçimi koşullarında insanlar geçimlerini sağlamak adına üretimde bulunurken birbirleriyle zorunlu olarak ilişkiye geçmektedirler. Bu sebeple de üretim süreci içerisindeki toplumsal ilişkilerin niteliği üretim biçimi tarafından belirlenmektedir (Öngen, 1994: 46). Dolayısıyla çalışma olgusu, insanlık tarihinin tecrübe ettiği toplumsal aşamalarda belirleyici konumdadır. Bu bağlamda, insanlığın ilkel, köleci ve feodal toplum aşamalarında kat ettiği yol üretim araçlarının mülkiyeti ve çalışma olgusu üzerinden ele alınacaktır.

2.3.1. İlkel topluluklarda çalışma olgusu

Çalışma olgusunun günümüzdeki anlamından en uzak olduğu haliyle tarihsel süreç içerisinde ilk ortaya çıktığı toplum aşaması ilkel topluluklardır.

İnsanlık tarihinin ilk bölümünü ilkel toplulukların doğuşu, gelişimi ve ortadan kalkışı oluşturmaktadır. Sınıflı bir yapıya dayanan köleci, feodal ve kapitalist toplumların beş bin yıllık bir süreyi biraz aşan tarihine karşılık, ilk insan topluluklarının doğuşundan ilk devletlerin kuruluşuna kadar geçen uzun bir süreyi kapsayan ilkel topluluk düzeni yüz binlerce yıl sürmüştür. Şahit olduğu binlerce yıllık süre zarfında ilkel topluluklar, birçok ekonomik ve toplumsal değişimler geçirmiştir. Bundan dolayı da ilkel toplulukların tarihi

farklı görüşler bağlamında birkaç evreye ayrılmıştır. Bunlardan biri Danimarkalı arkeolog Thomsen'in 19. Yüzyılda arkeolojik buluntulara göre yapmış olduğu sınıflandırmadır. Bir diğeri ise Morgan'ın "Eski Toplum" adlı kitabında geliştirdiği sınıflandırmadır. Thomsen, sınıflandırmayı üretilen aletlerin yapımında kullanılan temel maddenin niteliğine göre üç çağ düşüncesi üzerine kurgulamıştır. Bunlar; Taş Çağı, Bronz Çağı ve Demir Çağı'dır. Morgan ise sınıflandırmada üretilen araçların teknolojik boyutuyla sınırlı kalmayıp her dönemin maddi kültürünün genel özelliklerini kıstas alarak ilkel toplulukların tarihini iki döneme ayırmıştır. "Vahşilik" olarak adlandırdığı dönem ok ve yayın bulunması ile tamamlanırken "barbarlık" olarak adlandırdığı ikinci dönem çömlekçiliğin bulunmasıyla başlamaktadır ve tarım ve hayvancılığın doğuşunu ve gelişimini kapsamaktadır (Diakov ve Kovalev, 2008: 11-15).

Marx'a göre, mülkiyetin ilk biçimini "aşiret mülkiyeti" oluşturmaktadır. Bu mülkiyet biçimi insanların avcılıkla, balıkçılıkla ve hayvancılıkla uğraştığı ve tarımsal üretimin geliştirdiği döneme tekabül etmektedir. Tarımsal gelişmenin ilerleyen aşamalarında büyük miktarlarda işlenmemiş toprak gerekmektedir. Bu aşamada işbölümü henüz temel seviyededir ve aile içindeki işbölümünün biraz gelişmiş halini temsil etmektedir (Marx ve Engels, 2013: 14-15). Dolayısıyla, ilkel topluluklarda ortak mülkiyete dayalı çalışma olgusu söz konusudur.

İlkel toplumlar, çalışma olgusunun yapılandırmadığı toplumların ilk örneğidir. Bu toplumlardan bazılarında, insanların çalışma faaliyetlerini diğlerinden ayırt edecek bir terim ya da sözcük yoktur. Çalışmaya ilişkin olarak bu toplumlarda, geçim için gerekli ihtiyaçları sağlamak ve fiziksel gücün yeniden üretim faaliyetlerine ayrılan zaman azdır. Çünkü doğal olarak kabul edilen ihtiyaçlar sınırlıdır. Bu ihtiyaçlar kısa bir süre içerisinde ve asgari çaba ile karşılanmaktadır. Sahlins'e göre bu topluluklar bolluk topluluklarıdır. Çünkü toplum, belirli bir zaman içerisinde ve enerjilerinin tümünü kullanmadan belli ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Dolayısıyla toplum üyelerini ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye hiçbir şey zorlamamaktadır. Geçimlerini sürdürmek adına gerçekleştirdikleri faaliyetlere toplum üyeleri iki ila dört saatlerini ayırmaktadırlar. İlkel insanların faaliyetlerinde kazanç asla çalışmaya teşvik eden bir dürtü değildir. İnsan, ihtiyaçlarının karşılanması için gerçekleştirdiği faaliyetleri tek başına yapmamakla birlikte çalışmanın sonucu hiçbir zaman tek bir kişiye yönelik değildir. Elde edilen maddi malların dağılımında ekonomik yönelimler söz konusu değildir. Çalışma, toplumsal zorunlulukların dayattığı bir yükümlülük olarak kendini göstermektedir (Meda, 2012: 32-35).

İlkel topluluklardaki insanlar, doğayı tanıma ve doğaya hâkim olma süreçlerini yaşamışlardır. İnsanın doğanın tutsağı olduğu bu topluluklarda geçimin temeli öncelikli olarak toplayıcılığa ve avcılığa dayanmaktadır. İlkel toplulukların ilk evrelerinde insanlar, doğayı değiştirebilme gücünü sahip değillerdir. Hayatlarını devam ettirebilmek ve dış tehditlerden korunabilmek adına araç yapmaya başlamaları ile ilk araçlar kullanılmaya başlanmıştır ve insanlık yavaş yavaş gelişim göstermiştir. İnsanlar, insanlık tarihinin bu ilk evrelerinde buldukları ile yetinmek durumundadırlar (Ören ve Yüksel, 2012). İlkel topluluk üyeleri, her anlamda doğanın tutsağıdırlar.

Toplum kurmanın temel koşulunun bireyin artı emeğinin, başkalarının yaşaması için önkoşul olarak kabul edilmesinden dolayı ilkel topluluklar, insanlığın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Araç yapıp bunları kullanan ilkel insan, emek kullanımı açısından bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. İnsanlık ve dolayısıyla çalışma tarihinin bu ilk dönemlerinde, ilkel toplumlarda, insan grupları birbirlerinden ayrı noktalarda besin toplayıcılığı yaparak hayatlarını devam ettirmişlerdir. İlkel dönemdeki insanlar, başlıca üç sorunla karşılaşmışlardır: besin toplama, savunma ve üreme. Bu işlevlerin yerine getirilmesi için işbirliği ve dayanışma gerekmiştir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 9). Besin kaynaklarının bulunması topluluğun devamı için zorunluluk arz ettiğinden en hayati uğraş gıda maddelerinin temini olmuştur.

İlkel topluluklarda, üyelerin beslenebilmesi adına üretimde bulunulması, yani toplama ya da av faaliyetlerinin yerine getirilmesi, çalışmanın asıl amacının geçimi sağlamak olduğunu göstermektedir. Çalışma yaşamsal ihtiyaçların tatmininin sağlanması adına gerçekleştirilmektedir ve yeteri kadar üretim ana hedefdir (Keser, 2014: 12). Üretim faaliyetleri ilkel toplulukların ilk evrelerinde, günlük ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yürütülmektedir.

İhtiyaçların düşük düzeyde olduğu ilkel toplumlarda çalışma az rastlanan bir faaliyettir. Çalışma faaliyeti, geçimi sağlamak adına topluluk üyeleri ile işbirliği içerisinde gerçekleştirildiğinden dolayı herkesin katıldığı bir etkinliktir. Besinlerin toplanıp hayvanların avlandığı bu dönemde emeğin ortaklaşa kullanımı, yaşamın ön koşulu olarak kabul edilmektedir ve belli bir işbölümünü getirmiştir (Aydoğan, 2000: 32). Çalışma,

toplumsal bir nitelik göstermektedir ve topluluk üyelerinin ortaklaşa uğraşları ile gerçekleştirilmektedir.

Engels, insanı diğer canlı türlerinden ayıran en önemli şeyin, insanın kendisinin yapmış olduğu üretim araçları vasıtasıyla gerçekleştirdiği toplumsal yani ortak çalışma faaliyeti olduğunu ileri sürmektedir. İnsan, öncelikle doğada bulunan aletleri sistemli olarak kullanmaya başlamıştır ve bu nesnelere kendi ihtiyaçları doğrultusunda değiştirmiştir. Bu süreç beraberinde üretim araçlarının yapılmasını getirmiştir ve bu araçlar insanların kendi özel ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmıştır. Doğada kendiliğinden bulunan aletlerin işlenmeden kullanılmasından, insanın kendi aletlerini yapmasına geçiş büyük bir adım olarak kabul edilmektedir (Zubritski, Mitropolski ve Kerov, 1979: 16).

İlkel toplulukların üretim ilişkileri, başta toprak olmak üzere, üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanmaktadır. İnsanların tek başlarına temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretim güçlerine sahip olmamaları ortak mülkiyeti doğurmuştur. İnsanlar hayatlarını devam ettirebilmeleri için birlikte yaşamak ve çalışmak zorundadır. Bu nedenle de ortak çalışma, üretim araçlarının ve emeğin elde ettiği ürünlerin kullanımında ortak mülkiyet fikrini doğurmuştur. Dolayısıyla ilkel topluluklarda, özel mülkiyet, insanın insan tarafından sömürülmesi ve sınıfsal farklılıklar söz konusu değildir (Diakov ve Kovalev, 2008: 11). Bu nedenle de ilkel topluluklarda toplumsal sınıflar bulunmamaktadır.

İlkel topluluklardaki üretim faaliyetleri insanın tek başına gerçekleştirdiği faaliyetler değildir. İnsanın, türdeşinin katılımı ve yardımından yoksun bir şekilde, yaşaması için gerekli ihtiyaçları karşılaması güçtür ve bundan dolayı da tek başına üretim gerçekleştirememektedir. Tek başına doğanın egemenliği altında var olamayacak olan insan, bu sebeplerden dolayı, önceki nesillerden edindiği deneyim ve teknik bilgileri de kullanarak diğer türdeşleri ile beraber olmak ve çalışmak durumundadır. Ancak bu sayede maddi malların üretimi söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla ilkel topluluklardaki çalışma toplumsal olma özelliği göstermektedir (Zubritski ve diğerleri, 1979: 25). Topluluk üyeleri önceki nesillerden edindikleri bilgilerle hep beraber hareket etmektedirler ve üretim toplumsal bir nitelik taşımaktadır.

İlkel toplum düzenindeki erken aşama olan toplayıcılıktan avcılığa geçiş ile beraber, bilgi ve deneyin kalıcılığı, önceki aşamanın aksine, insanlar arası iletişimin çeşitli araçlar

vasıtasıyla gerçekleşmesi ile beraber sağlanmıştır. Dolayısıyla, çalışmaya ilişkin bilgiler iletişimin gelişimiyle gelecek nesillere aktarılmaya başlanmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 10). İnsanlığın ilerleyişı, üretici güçlerin ve özellikle üretim araçlarının gelişimiyle gerçekleşmiştir (Zubritski ve diğerleri, 1979: 27). Üretim araçlarının gelişmesinde teknik bilginin aktarılması rol oynamıştır. Bu bağlamda da nesilden nesle aktarılan teknik bilgiler ve deneyimler, insanlığın gelişiminde oldukça büyük bir öneme sahiptir.

İlkel toplulukların ekonomisi “asalak ekonomisi” olarak adlandırılmaktadır. Bu toplulukların ekonomisinin “asalak ekonomisi” olarak adlandırılmasının nedeni, bu toplulukların birçok sınırlılıklarının olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sınırlılıklar, ekonomik yapının toplumsal ve düşünsel yapıları etkilemesinin önüne sınırlılıklar koyduğu gibi aynı şekilde, toplumsal ve düşünsel yapıların da ekonomik yapıyı etkilemeleri noktasında darboğazlar çıkarmaktadır. Bu darboğazlar; üretim, göçebelik, toplumsal artı, nüfus ve teknoloji darboğazlarıdır (Şenel, 1982: 84-88). Asalak ekonomisi, insanların doğada herhangi bir üretim yapmayarak toplayıcılık ile hayatlarını devam ettirmelerinden dolayı kullanılmaktadır.

Childe’in deyimiyile “asalak ekonomisi” olan toplayıcılık aşamasından avcılık aşamasına geçiş ile beraber basit üretim araçları kullanılmaya başlanmıştır. Önceki aşamadan farklı olarak avcılıkta, avlanmak için belli bir takım araçların kullanılmasından dolayı bir işbölümü oluşmuştur. Avlanma güçlü erkeklerce yapılırken kadınlar toplayıcılıktan sorumludurlar. Av etkinlikleri sırasında avların tümünün öldürülmeyip bir kısmının saklanması sonucu belli bir boş zaman oluşmuştur. Bu boş zaman, her ne kadar yine beslenmeye yönelik bir amaçla gerçekleştirilse de, alet yapımında kullanılmıştır ve düşünsel faaliyet çalışmada etkin hale gelmiştir. Ayrıca, alet yapımı mülkiyet fikrini de doğurmuştur (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 10). Avcı toplumların ortaya çıkışı ile beraber çalışma olgusuna ilişkin bilgi ve deneyimler, iletişim kanalları ile aktarılmaya başlanmıştır ve bu aşamadaki çalışma, toplumsal cinsiyet oluşumuna neden olmuştur.

Üretici güçlerin ve yeni üretim araçlarının gelişmesine paralel olarak topluluk üyeleri arasında bir işbölümü oluşmuştur. Kadınlara nazaran daha güçlü olan ve analık ve gelecek kuşakların bakımı gibi sorumlulukları olmayan erkekler avcılık sayesinde hem besin hem de giyecek yapmak için deri kaynağı elde ederken geriye kalanlar, toplayıcılık ve aile düzenininin

sağlanması görevlerini üstlenmişlerdir. Doğal bir işbölümüne yol açan bu gelişmeler, emeğin üretkenliğinin artmasına da sebep olmuştur (Zubritski ve diğerleri, 1979: 34).

İlkel topluluklarda avcılığın nüfus ve insan gücü artışını sınırlayan yapısı, toprağın üretim kaynağı olarak kullanılması ile değişmiştir. Toprak bu dönemde, toprak parçasından ziyade topraktan elde edilen ürünün daha değerli olmasından dolayı, ortak mülkiyet esasına göre ortaya çıkmıştır. Topraktan elde edilen fazla ürün, topluluklar arasında ticaretin yaygınlaşmasına ve buna bağlı olarak çatışmalara neden olmaya başlamıştır. Ayrıca, toplayıcılık aşamasının aksine işbölümü cinsiyetler arası olmaktan çıkarak topluluklar arası hale gelmiştir. Hayvancılıkla uğraşan topluluklar ile tarım ile uğraşanlar arasında mübadelenin başlaması ile ticaret doğup gelişmeye başlamıştır. İlkel toplumdaki mülkiyet anlayışı da, tüm bu yaşananlara paralel olarak, artı ürünün sağlanması dolayısıyla prestij mallarının doğması ile gerçekleşmiştir. Böylelikle artı ürün, özel mülkiyet anlayışını doğurmuştur ve mülkiyet toplum içinde kalmayıp miras yolu ile aktarılmaya başlanmıştır ve sonuç olarak da eşitlikçi toplum yapısı değişime uğramıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 11-13). İlkel topluluklardaki artı ürünlerin artması, ortak mülkiyet anlayışını eriterek farklı bir mülkiyet anlayışını doğurmuştur ve bu durum eşitlikçi bir yapı gösteren ilkel topluluklar açısından önemli bir dönüşüm olarak kabul edilmektedir.

Yeni aletlerin geliştirilip kullanılmasına bağlı olarak emeğin üretkenliğinde hissedilir ölçüde bir artış yaşanmıştır. Emek üretkenliğinin artması ilkel toplulukları, daha uzun zaman ve çaba gerektiren bitki ve hayvan yetiştirme gibi yeni uğraşlara yöneltmiştir. İlkel topluluklardaki insanlar artık, kendileri için gerekli olandan fazlasını üretmeye başlamışlardır. Avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin iyi gittiği dönemlerde ileriye düşünerek kötü günler için kaynakların bir kısmını saklama yoluna gitmişlerdir. Bu durum da beraberinde aynı coğrafyada daha uzun süre kalmalarına yol açmıştır (Zubritski ve diğerleri, 1979: 41).

İlkel toplulukların avcılık ve toplayıcılık ile geçimlerini sağlamalarından dolayı göçebe bir toplum özelliği taşımaları, toprağın keşfi, hayvancılığın ve tarımın gelişimiyle son bulmaya başlayarak ilkel topluluklar yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Yerleşik düzene geçen ilkel topluluklarda ortak mülkiyet anlayışı ortadan kalkarak özel mülkiyet anlayışı toplumsal hayatta yer edinmiştir. İnsanların birer meta haline gelip mülkiyetlerinin satılması insanlık tarihi açısından ilkel topluluklardan sonra köleci toplumların doğmasına neden olmuştur.

Dolayısıyla çalışma olgusunu inceleyeceğimiz diğer bir dönem köleci toplumlardır ve bu toplumlarda çalışma efendi-köle ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir.

2.3.2. Köleci toplumlarda çalışma olgusu

İnsanlık, göçebe bir hayatın hüküm sürdüğü ilkel topluluk aşamasından yerleşik düzene geçiş ile beraber köleci toplum aşamasına ulaşmıştır. Bu toplum modelinin doğuşu sürecinde en etkili olan faktör, toprağın keşfine bağlı olarak yerleşik hayata geçiştir.

İlkel topluluk yapısından köleci toplum yapısına geçiş, birden bire gerçekleşen bir olgu değildir. İlkel toplum yapılarının çözülmesine neden olan dinamikler farklı zaman ve mekânlarda köle üretimini ve efendi-köle ilişkilerini toplumsal yapıya yerleştirmiştir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 13). İlkel toplum aşamasından köleci toplum aşamasına geçişte emeğin ve üretim araçlarının artan verimliliği rol oynamıştır ve bu ilerleme toplumsal dinamiklerde dönüşüme neden olmuştur.

Marx'a göre köleci toplumdaki mülkiyet biçimi, birden fazla aşiretin anlaşma yapması ya da fetihler sonrasında bir şehir olarak birleşmesi sonucunda ortaya çıkan ve köleliğin var olduğu antik komünal mülkiyet ve devlet mülkiyedir. Yurttaşlar kendileri için çalışan köleler üzerindeki egemenliklerini ancak beraber oldukları sürece devam ettirebilmektedirler (Marx ve Engels, 2013: 15). Dolayısıyla, köleci toplumlarda çalışma olgusu efendi-köle ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir.

Göçebe toplum yapısından toprağın keşfi ile yerleşik düzene geçiş, köle emeğini doğuran en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Yerleşik hayata geçilip toprağın işlenmeye başlanması ile toprak üstünde çalışan bir üretici sınıf ortaya çıkmıştır. Bu durum beraberinde, elde edilen ürüne el koyan ve çalışma üzerinde mülkiyet hakkına sahip bir sınıf daha meydana getirmiştir. Bu dönemde, çalışmayı gerektiren tüm alanlarda kölelerin çalıştırılması, kölelerin dışındaki kesimlerin ise sanat, spor gibi uğraşlarla meşgul olması söz konusudur (Ören ve Yüksel, 2012). Yerleşik düzen, fiziksel çabayı gerektiren uğraşlarda yoğun olarak kullanılan köle emeğini ve artı ürünlerin sahiplenicisi konumunda olan efendiyi doğurmuştur.

Köle emeğinin doğmasını, artı ürün üreten ve bu artı ürünün paylaşımında eşitlikçi ilkeyi terk eden toplumların ortaya çıkması sağlamıştır. Bir üretim aracı olarak kabul edilen köle emeğinin yaratmış olduğu değerlerin ve ürünlerin tek sahiplenicisi konumunda kölelerin efendileri bulunmaktadır. Bir meta olarak kabul edilen köleler ticarete konu olarak alınıp satılabilmektedir. Köle emeğinin yeniden üretimi, köle emeğinin sınırlı doğurganlığa sahip olmasından dolayı fetihler sayesinde gerçekleştirilmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 15). Verimlilik artışı sonucunda oluşan bollukta, köle emeğine olan bağlılık artarak daha fazla köle emeği elde etme arayışları söz konusu olmuştur. Köle emeğine duyulan gereksinim, savaşlar aracılığı ile köle sayısını arttırmayı gerekli kılmıştır.

Emek üretkenliğinin artması, maddi malların doğrudan üreticisi olan insan üzerindeki mülkiyeti ortaya çıkarmıştır. Çünkü emeğin üretkenliğinin düşük olduğu dönemlerde, insanlar yalnızca hayatta kalabilmelerine olanak tanıyacak düzeyde üretim yapmışlardır. Dolayısıyla bu gibi dönemlerde insanın insan tarafından sömürülmesi mümkün olmamıştır. Bu nedenle savaş sonrası tutsaklar genellikle öldürülmüştür. Ancak emeğin üretkenliğinin artmasıyla beraber kendi tükettiklerinden fazlasını üretebilir hale gelen insanlar, özellikle yapılan savaşlar sonrası köleleştirilmeye başlanmıştır. Böylelikle toplumun belli bir kısmı, bu köleleştirilen insanların ürettikleri artı-ürünleri kölelerin elinden alarak, köleleri çalışmaya zorlamışlardır ve insanlar üzerinde köle sahiplerinin mülkiyet hakkı doğmuştur. Bu gelişmeler neticesinde, ilkel toplulukların gerçekleştirdikleri ortak çalışma olgusu son bularak çalışma, efendi-köle ilişkisi içerisinde gerçekleşen bir hale bürünmüştür. İkel toplulukların çöküşü ile beraber ortaya çıkan bu yeni çalışma ilişkisi içerisinde, özgür üreticiler bir tarafı oluştururken diğer tarafı kendi ihtiyaçlarını karşılamak adına değil de bir başkası adına artı-ürün üreten köle emeği oluşturmaktadır (Zubritski ve diğerleri, 1979: 62-63). İkel topluluklar yıkılırken ortak çalışma olgusunun yerini, insan emeğinin mülkiyetini elinde bulunduran efendiler adına çalışan kölelere özgü bir çalışma olgusu almaya başlamıştır. Köleci toplumlarda efendilerini özgür kılmak adına çalışan köleler, artı-ürün üretimini kendi ihtiyaçlarını karşılamak yerine efendilerinin ihtiyaçlarını karşılamak adına gerçekleştirmektedir.

Köleci toplumların insanların ilkel sürüler halinde yaşadığı dönemde ortaya çıkmamış olması bir rastlantı değildir. İkel topluluklardaki cinsiyete dayalı işbölümünün zamanla uzmanlaşmayı ve uzmanlaşmanın da zamanla çalışma olgusunda verimliliği arttırdığı düşünüldüğünde, bunların sonucunda artı ürünün ortaya çıkması ile oluşan birikimin yeni bir

mülkiyet anlayışını doğurduğunu söylemek mümkündür. Ortak mülkiyetin yerine oturan bu mülkiyet üretim ilişkilerini de kökünden değiştirmeye başlamıştır. Şüphesiz ki köle emeğinin kurumsallaşarak köleci toplumların oluşması ancak bir geçiş döneminden sonra mümkün olmuştur (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 14). İnsan emeğinin artan verimliliğine bağlı olarak artan birikimin, yerleşik düzene geçişi sağlaması ile beraber yıkılan ortak mülkiyet anlayışı köleci toplumların inşası için bir zemin hazırlamıştır.

Köleci toplumların başlangıç aşamasında kölelerin mülkiyeti topluluğa ya da ataerkil aileye ait olsa da zamanla topluluk içerisindeki ileri gelenler, hem topluluğun mallarını hem de kölelerin mülkiyetini ele geçirmeye başlamışlardır. Köle emeğini elinde bulunduran belli bir zümrenin oluşması, bu zümreyi bir taraftan güçlendirirken bir taraftan da iktidarın sahibi haline getirmiştir. Köleliğin kurumsallaştığı bu dönemde insanın insan tarafından sömürüldüğü yeni bir dönem söz konusudur (Zubritski ve diğerleri, 1979: 63). Köleci toplumların kendi içlerinde gösterdikleri gelişim sonucu, kölelerin mülkiyeti de topluluğun ortak mülkiyeti olmaktan çıkarak tek tek her insanın özel mülkiyeti haline gelmiştir.

Üretimde kölelerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, toplumda bir aristokratlar sınıfı oluşmuştur. Bu sınıf yaşamlarını kölelerin emekleriyle sürdürmüşlerdir. Köle sınıfının hiçbir siyasi hakkı yoktur ve yalnızca çalışma etkinliklerini yerine getiren varlıklar olarak görülmektedirler. Yüksek sınıfların oluşturdukları kültürler, kölelerin mal ve hizmet üretimlerinin üzerine kurulmuşlardır. Köleci toplumdaki hâkim görüşe göre çalışma, yurttaşların özel meşguliyetleri için birer engel oluşturmaktadır (Ayas, 1982).

Kölelerin çalışmaları sayesinde günlük işlerden muaf olan efendiler, sahip oldukları boş zamanlarını kültürlerinin inşası için kullanmışlardır. Dolayısıyla, köle emeği üzerinden yükselen kültürel bir yapı söz konusudur. Üretim ilişkilerindeki bu bölünme toplumsal yapıda da bölünmelere yol açarak toplumsal sınıfların doğmasına neden olmuştur. Köleci toplumlar, Marx'ın tahlilinde toplumsal sınıflara sahip ilk toplum aşamasıdır.

Ortak çalışmaya ve üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı ilkel toplumdaki köleci topluma geçiş ile beraber toplumsal yapıda üç adet sınıf ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, ellerinde herhangi bir mülkiyet hakkı bulunmayan ve efendileri adına çalışan köleler; diğeri, üretim araçlarının ve köle emeğinin mülkiyetini elinde bulunduran efendiler ve son olarak da üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulunduran ve kendi kendilerine üretim yapan,

topluluğun özgür üyeleridir. Ancak bu özgür üyeler zamanla ya ekonomilerinin parçalanması dolayısıyla köleleşmişlerdir ya da zenginleşmelerine bağlı olarak köle sahibi efendiler haline gelmişlerdir (Zubritski ve diğerleri, 1979: 63-64). Dolayısıyla, üretim ilişkilerinde yaşanan değişime paralel olarak üretimin köle emeği üzerine kurulması ile beraber toplumsal sınıflar oluşmuştur.

Maddi üretime doğrudan doğruya bağlı olan işler bütünü tamamen köleler tarafından üstlenilmektedir ve kölelerin çalışması sonucu boş zaman kurumsallaşmıştır (Meda, 2012: 41). Üretimde görev alanların büyük çoğunluğunun kölelerden oluşması beraberinde efendiler için boş zaman oluşturmuştur. Bir kurum olarak boş zaman etkinliklerinde, efendiler fiziksel uğraş gerektirmeyen zihinsel faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Köle emeğinin kullanılması ile simgeleşen Antik Yunan'da insanı insan yapan şeyin akli geliştirmek, kullanmak ve felsefe ya da bilim yapmak olduğu görüşüne dayanan Yunan paradigmasında gerçek zaman, boş zaman olarak kabul edilmektedir. Boş zaman içerisinde köle sahipleri en yüksek değere sahip olarak politika, yani topluluk halinde yaşamının hedeflerini belirleme etkinliklerinde bulunmaktadırlar (Meda, 2012: 46). Köleci toplumlarda da günümüzdekine bir bakıma benzer biçimde kafa-kol emeği ayrışması söz konusudur.

Köleci sistemin varlığı, Yunan yurttaşların kendi var oluş amaçlarına yerine getirmelerinde rol oynayan tek koşuldur. Zorunlu ihtiyaçların karşılanması için verilen çaba özü gereği köleci olarak görülmektedir ve insanı zorunluluğa bağlamaktadır. Bu bağlamda köle, zorunlu ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmaktadır. Köle, bir insan olarak değil, canlı bir aygıt olarak kabul edilmekle birlikte, zorunlu işlerin yerine getirilmesinde kullanılan fiziksel bir yardım olarak kabul edilmektedir (Meda, 2012: 42). Köle emeği insani bir varlık olarak görülmemekle birlikte üretimi gerçekleştiren bir araç olarak kabul edilmektedir.

Çalışma özellikle Antik Çağ düşünürleri arasında zorunluluktan dolayı yerine getirilmesi ve bu nedenle de beden üzerinde bir denetim kurması sebebiyle aşağılık bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Antik Çağ'da zorunluluk ve özgürlük kavramlarının birbirinin zıddı olarak değerlendirilmesi, özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı düşüncesine sahip olmalarına neden olmuştur. Antik Çağ filozoflarının birçok konuda tartışma yaşamalarına rağmen, çalışmanın kölelere özgü aşağılık bir olgu olduğu konusunda mutabakata varmaları özgür insanların zihnine yerleşen bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.

(Bozkurt, 2014: 52). Çalışmaya konu olan faaliyetlerde bulunmanın köleci bir durum olduğu görüşü hâkimdir.

Çoğu Yunan filozofu, aralarındaki farklılıklara rağmen, çalışmayı alçaltıcı görevlerle özdeşleşmiş ve değer verilmez bir olgu olarak görmektedirler. Yunan çağı, bu nedenle, çalışma dışındaki diğer faaliyetlerin gelişimi adına çalışmanın yüceltilmediği toplumlar açısından bir ideal olarak kabul edilmektedir. Yunan paradigmasına göre çalışmayı tanımlayan üç temel özellik vardır. Çalışma; farklı meslekleri ve üreticileri içeren tek anlamlı bir olgu değildir; çalışmayı kapsayan faaliyetlerden nefret edilir; çalışma hiçbir şekilde toplumsal bağın temeli olarak kabul edilmemektedir (Meda, 2012: 38-40). Dolayısıyla zorunlukların aşılması için gerçekleştirilen her türlü çalışma köle sahibi efendiler tarafından lanetlenmiştir.

Bir üretim biçimi olarak kabul edilen kölelik sistemi, köle emeğinin yaratmış olduğu değerlerin, mal ve hizmetlerin bir başkası tarafından sahiplenilmesi ve bu sahiplenmenin kurumsal hale getirilmesi üzerine kurulu toplumsal bir sistemi ifade etmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 15). Üretilen ürünlerin toplu olarak kullanılmayıp efendinin mülkiyetine geçmesi köleci toplumlardan ilkel toplumları ayıran başlıca farklılıklardan biridir.

Kölelerin varlık sebebi ve asıl işlevi, bütün toplum için üretmekten ziyade bağlı buldukları hane için üretmektir. Köleci toplumlarda köle emeğine atfedilen büyük önemin nedeni, bu toplumların esasen bir tüketim merkezi olmasıdır (Arendt, 2011: 184). Köleler, kendi ihtiyaçlarının dışında bağlı buldukları efendilerinin tüketimi için üretim yapmaktadırlar.

Eski Yunan devletlerinde köle emeğine dayalı üretim, ilk dönemlerde, sınırlı bir kapsama ve gelişime sahiptir. Köle emeğinin kullanımı daha çok maddi üretimde ve sanat alanında somutlaşmıştır. Köle emeğinin bir mülk olmasına rağmen yaygın olarak üretim sürecinde kullanılmamasının nedeni tarıma elverişli arazilerin sınırlı ve pazar için üretim fikrinin gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Köle emeği, özgür insanların maddi zahmette bulunmamaaları ve günlük işlerden muafiyetleri için kullanılan canlı aletler olarak kabul edilmişlerdir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 14). Ancak, yerleşik düzene geçiş ile beraber emeğin üretkenliğindeki artış ve oluşan bolluk kölelere olan bağlılığı arttırmıştır. Dolayısıyla köle emeği, ilk dönemlerdekinin aksine üretim ilişkileri bağlamında kapsamını genişletmiştir.

Yunan çağında, alçaltıcı olarak görülen çalışma “ponos” terimi ile ifade edilmektedir ve “ponos” maddi öğelerle teması ve çaba sarf etmeyi gerektiren, bu nedenle de küçültücü bir ilişkiyi zorunlu kılan güç faaliyetleri anlamına gelmektedir. Zahmetli çalışma olarak görülen ponos, kölece olan aşağılayıcı işlerin alanına girmektedir. Ponos, bu tür çalışmalardan muaf olan efendileri tanrısal yakınlaştıran özgürlükçü alana ulaştırmada, kölelerce yerine getirilen bir faaliyet olma özelliği taşımaktadır (Meda, 2012: 40-42). Bununla beraber yurttaşlar, yasal olarak kölelere özgü olan hiçbir aşağılık işi geçimlerini sağlamak adına yerine getirmemektedirler (Bozkurt, 2014: 52-53). Köle sahipleri, kendi özgürlük alanlarını genişletmek adına köle çalıştırmaktadırlar.

Dolayısıyla, Antik değerlendirmelere göre fiziksel ihtiyaçlar nedeniyle yapmak mecburiyetinde olunan fiziksel çalışmalar kölelik olarak kabul edilmektedir. Yaşamın sürdürülmesi ve gerekli ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bütün meslekler ve çalışmalar kölece olarak görülmektedir ve bu nedenle kölelere sahip olmak bir zorunluluk haline almıştır (Arendt, 2011: 136-137). Köle sahibi olmak, zorunluluktan muafiyet anlamına gelmektedir.

Köle emeğini temel alan üretimin gelişmesi Roma İmparatorluğu döneminde altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde kol emeği ile kafa emeği arasında bir ayrışma meydana gelmiştir. Köle sahibi efendilerin sürekli olarak yönetim, sanat, hukuk ve bu gibi yaratıcı faaliyetler ile uğraşmaları sonucu köle emeğine olan bağımlılık artmıştır. Bu durum da, fetih ve savaş yoluyla insan emeğinin zorla köleleştirilmesi sonucunu doğurmuştur (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 14). Kölenin yeniden üretime elverişsiz doğası gereği fetihler, köle emeğini arttırmanın en etkili aracı olarak kullanılmıştır.

Romalıların Antik Çağ düşünürlerine göre çalışma konusunda nispeten daha ılımlı görüşleri olmasına rağmen modern çalışma olgusuna yönelik olumlu tutumları özde mevcut değildir. Romalıların görüşüne göre, özgür ve soylu insanlar meslek olarak yalnızca tarımı ve askerliği kabul etmektedirler. (Bozkurt, 2014: 52-53). Askerliğin yüce bir meslek olarak kabul edilmesi Roma İmparatorluğu'nun ulaştığı sınırlar ve genişleme politikaları göz önüne alındığında anlam kazanmaktadır (Omay, 2009: 39). Köleye sahip olmanın özgür bir insan olup olmamayı belirlemesine benzer şekilde, köle sayısını arttırmaya yönelik

gerçekleştirilen askeri faaliyetler de özgür insanların gerçekleştirdikleri soylu meslekler olarak kabul edilmektedir.

Roma İmparatorluğu döneminde de çalışmaya özel bir yer atfedilmediği gibi Yunan paradigmasına benzer şekilde çalışma küçümsenmeye devam edilmektedir. Çalışma toplumsal yapının merkezinde değildir ve çalışmanın toplumsal hayatta bir değeri yoktur. Çünkü köleci toplumlarda henüz çalışmaya, toplumsal engelleri yıkmanın ve doğuştan edinilmiş konumları altüst etmenin aracı olarak bakılmamaktadır. Dolayısıyla aşağılayıcı ve zahmetli işleri ifa edenler kölelerdir (Meda, 2012: 48-49). Çalışma, aşağılayıcı bir uğraş olarak kabul edilmeye devam etmektedir.

Arendt göre, köleci üretim ilişkilerinde yaşamlarını devam ettirebilecekleri kadar tüketen kölelerin arkalarında bıraktıkları yalnızca efendilerinin potansiyel üretkenlikleri yani özgürlükleridir (Arendt, 2011: 141). Kölelerin var olma amaçları yalnızca, efendilerinin üretken boş zamana sahip olmalarını sağlamaktır. Böylelikle köle sahibi efendiler üretken olarak kabul edilen zihinsel faaliyetleri yerine getirebilmektedirler.

Bir üretim biçimi olarak köle emeğinin yarattığı değerlere bir başkası tarafından el konulduğu ve bunun kurumsal hale geldiği köle emeğine dayalı üretim sisteminin çöküşü, birbirini izleyen birçok nedenden kaynaklanmıştır. Ortak mülkiyetin dağılması ile köle üretimi sonucu elde edilen artı ürünlerin paylaşılmasında yaşanan sorunlar üretim sisteminin yaşadığı başlıca sorunlardan biridir. Köle emeğinin fazla olduğu dönemlerde, tüm üretim sisteminin bu emek üzerine kurulu olmasından dolayı gelişme gösteremeyen teknolojinin, fetihlerin durmasına bağlı olarak köle emeğinin yeniden üretilmemesi nedeniyle yetersiz kalması ise sistemi darboğaza sokan bir diğer etkidir. Köle emeğinin giderek azalan sayısı ve piyasada alınıp satılan bir meta olarak kabul edilmesi dolayısıyla sürekli artan fiyatı da maliyet-değer hesaplamalarına neden olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde köle emeğinin maliyetlerini dahi karşılayamadığı coğrafyalarda kölelik düzeni kendiliğinden ortadan kalkmıştır. Ancak bu durumun aksine bazı coğrafyalarda, 19. yüzyıla kadar köle emeğinin kullanımı söz konusudur (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 15-16).

2.3.3. Feodal toplumlarda çalışma olgusu

Feodal toplum aşaması, hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisinde sanayi toplumunu doğuran gelişmeleri barındırmasından dolayı son derece önemli bir aşamadır. Feodal toplumlar Ortaçağ boyunca hakim olan bir aşama olarak kabul edilmektedir.

Ortaçağ'ın tarihsel süreç içerisindeki yerine ilişkin olarak çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri Ortaçağ'ın 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ile başlayıp 1492 yılında Amerika'nın keşfi ile sona erdiğini ileri sürerken bir diğeri ise Ortaçağ'ın, 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ile başlayıp İstanbul'un fethi, yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ile sona erdiğini kabul etmektedir (Erdem, 2009: 33). Genel kavram ise Ortaçağ'ın, Antik Çağ ile Sanayi Devrimi arasında kalan bir zaman dilimini ifade ettiğine yöneliktir. Ortaçağ'da malikâne düzeni üzerine kurulu feodal sistem temelli bir hayat tarzı söz konusudur. Malikâne düzeni olarak ifade edilen sistemde, gıda ve ticari eşyaların üretimi ekonomik yapının iskeletini oluşturmaktadır. Feodal sistem ise toplumsal yapıdaki politik tabanı sağlamaktadır. Feodal sistemin dayandığı politik sistem, toprak sahipleri ile tebaaları arasında bağlantı kurarak malikâne düzeninin üretim ilişkilerini güçlendirmektedir (Yazıcı, 2010: 40). Ortaçağ'ı İlkçağ'dan ayıran ana özellik, farklı bir ekonomik ve toplumsal düzene dayanması ve düzeni belirleyen değerler sistemine sahip olmasıdır (Tanilli, 2006: 53). Bu sebeplerden dolayı Ortaçağ toplumları ilkel ve köleci toplumlardan farklı bir yapıya sahiptir.

Ortaçağ'ın sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki düzenini belirleyen feodalizm, İlkçağ toplum yapılarından da modern çağ toplum yapılarından da farklıdır (Göze, 2000: 63). Siyasal, hukuksal, ekonomik ve toplumsal bir rejime sahip olan feodal düzen birçok beyliğe ayrılmış olup devlet birliği söz konusu değildir. Feodalitede devlet iktidarı parçalanmıştır ve iktidar toprak sahiplerinin elindedir (Tanilli, 2006: 53). Genel anlamıyla kendisini 9. Yüzyıldan itibaren göstermeye başlayan feodalizm, büyük imparatorlukların yıkılmaya yüz tutup imparatorlukların yerini güçsüz devlet ve iktidar gruplarının aldığı siyasi, ekonomik ve toplumsal bir yapılanmadır. Yerleşim mekânı kırsal alanlar olan feodalizmde, üretim mekânları malikâneler, üretim faktörleri ise toprak ve serf emeğidir. Feodalizm temelinde himaye altına giren vasal ile himaye eden senyör arasındaki ilişkiye dayanmaktadır (Erdem, 2009: 35-36). Feodal düzen, merkezi devlet iktidarının parçalanıp dağıldığı bir düzeni ifade etse de iktidarın parçalanmasına karşın teorik anlamda kralın varlığı ortadan kalkmış değildir. Devlet iktidarının ve egemenliğinin olmadığı düzende, kişisel hizmet ve sadakat söz konusudur. Toprak sahibi senyörlerin siyasal ve idari yetkileri mal varlıklarına

dayanmaktadır. İktidarı belirleyen toprak mülkiyetidir (Göze, 2000: 71-72). Toprak, toplumsal ilişkileri belirleyen en önemli unsurdur ve çalışma ilişkilerinden toplumsal ilişkilere kadar toplumun tüm unsurlarına etki etmektedir.

Marx'a göre, feodal toplumlardaki mülkiyet biçimi feodal yani mirasi mülkiyettir. Antik çağların şehirlerden ve bulunduğu küçük toprak alanından genişleyerek ortaya çıkmasına benzer şekilde Ortaçağ da kırsal alandan genişlemiştir. Feodal gelişme, tarımda yapılan fetihlerle sağlanmıştır. Feodal yapıda, üzerinde egemenlik kurulan üretici sınıfla ortaklığa gidilmiştir. Feodal çağda köylüler, toprak mülkiyetine sahip olanların egemenliği altındadır (Marx ve Engels, 2013: 16-17). Toprak mülkiyetini ellerinde bulduran derebeylerinin himayesi altında bulunan köylüler, çalışma olgusunun doğrudan muhatabını oluşturmaktadır.

Feodal toplum yapısı içerisinde emek ilişkilerinin temelini, egemenliğini ilkel topluluklardan başlayarak Sanayi Devrimi'ne kadar sürdüren toprak mülkiyeti oluşturmaktadır. Dolayısıyla feodalizmde tarıma dayalı bir üretim söz konusudur. Toprağa dayalı tarımsal üretimin genel karakteristikleri feodalizmin bunalıma girdiği döneme kadar şu şekillerde devam etmiştir. Merkezi idarenin zayıflaması sebebiyle toprak mülkiyeti önce kullanım amacı ile daha sonra ise tamamen senyörlere ait olmuştur. Diğer bir yandan, toprak üzerinde çalışanlar özgür köylülerdir. Bu özgür köylülerin bir kısmı, toprağını kaybedip senyör adına çalışan insanlardır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 17). Feodalizmin geliştirmiş olduğu model, topraklar üzerinde yaşayan serflerin hizmetlerinin ödüllendirilmesi üzerine kurulmuştur ve bu ödüllendirilme sadakat süresi ile belirlenmektedir (Bloch, 1983: 548). Taraflar arasında sözleşmeden doğan bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Bu sözleşmeler, "fief" olarak adlandırılmaktadırlar.

Fief sözleşmesi, para ekonomisinin sönük kaldığı Ortaçağ'da esas zenginlik kaynağın toprak olmasından dolayı toprağa dayalı bir sözleşme niteliğindedir. Toprak sahibi senyör, fief sözleşmesi ile toprakları üzerinde çalışan köylülere hizmet karşılığı topraklarını kiralamaktadır. Bu sözleşmeden doğan borç senyörler açısından köylülere aynı yardımda bulunmak, üretim araçları temin etmek ve onları istila ve yağmalara karşı korumak iken köylüler açısından ise gerekli olan her çeşit el emeğini sağlamak adına çalışmaktır (Göze, 2000: 65). Köylüler hem kendileri hem de senyör için çalışmaktadırlar. Köylü, senyör adına çalışmasının yanı sıra tasarrufunda kalan topraktan senyöre aynı olarak da pay vermektedir

(Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 17). Bloch'a göre ise fief sözleşmeleri, yiyecek ve barınak elde ederek güven hissiyatına sahip olmak için kendilerini teslim edenlerle, insanlara egemen olarak mallara ulaşmayı isteyen senyörler arasında kurulmaktadır (Bloch, 1983: 205). Toprağa bağlı olarak belirlenen çalışma ilişkileri, taraflar açısından farklı sorumluluklar doğurmaktadır.

Fief sözleşmesi ile senyörler, çalışanlara iki şekilde ödeme yapmaktadır. Bunlardan ilkinde senyörler, malikâne düzeni içerisindeki serflere barınak ve beslenme imkânları tanımaktadırlar ancak karşılığında onları silahlandırarak hizmet beklemektedirler. Bir diğer ödeme şeklinde ise senyörler, serflere belli bir toprak parçası vermektedirler ve serfler elde ettikleri gelirin kendi geçimlerini sağlayacak düzeydeki belli bir kısmına sahip olabilmektedirler. (Bloch, 1983: 205-206). Her iki şekilde de senyörler, serflerin mal ve hizmet üretiminden büyük bir pay almaktadırlar.

Feodalizm, kapalı tarım ekonomisine dayanan ekonomik bir düzendir. Kapalı bir yapı göstermesinin nedenleri, artan istilâlar ve ticaret yollarının kesilmesine bağlı olarak tüccar sınıfının ortadan kalkması ve şehir hayatının sönmesidir. Para ile yapılan alışveriş ilişkilerinin yerini ürün ve hizmetlerin karşılığının mal ile ödenmesi almıştır (Göze, 2000: 63). Kendi kendine yeten bir sistem olan malikâne düzeninde para tamamen ortadan kalkmamış olsa da, mübadele ve emek hizmeti ile ihtiyaçların karşılanması söz konusudur (Erdem, 2009: 42). Yaşanan gelişmeler neticesinde feodal toplumlar kapalı birer ekonomik yapıya bürünmüşlerdir.

Ortaçağ'da yaşanan emniyet ve güven duygusunun hızla artan yok oluşu insanları, malikâne düzeni gibi kendilerini güvende hissedebilecekleri mekânlar ve yöneticiler aramaya itmştir. Malikâne düzeninde tek üretim kaynağı toprak olarak kabul edilmektedir ve malikâne kendi kendine yeten bir yapı göstermektedir (Erdem, 2009: 35). Kendi kendine yeten kapalı ekonomik bir birim olan malikâne düzeninin doğması, ticaret ve şehir hayatının sönmesi sonucunda insanların kırsal alana geçişiyle ortaya çıkmıştır (Göze, 2000: 64). Toplumların kapalı ekonomik yapılara bürünmeleri, malikâne düzeninin ortaya çıkmasında rol oynamıştır.

Feodal dönemde, Batı ve Orta Avrupa'nın çiftlik arazilerinin büyük bir kısmı "malikâne" olarak adlandırılan bölgelere bölünmüştür. Bir malikânenin toprakları, bir köy ve

çevresindeki köy halkının işlediği birkaç yüz dönümlük ekilebilir topraktan oluşmaktadır. Tüm malikâne topraklarının başında bir bey bulunmaktadır. Feodal dönem bu nedenle “topraksız bey, beysiz toprak olmaz” sözü ile özdeşleşmiştir. Malikâne arazileri ekilebilir iki araziye ayrılmaktadır. Bir kısmı senyöre, diğer bir kısmı ise toprağı asıl işleyen kiracı çalışanlara aittir. Feodal toplumdaki çalışma toprağı dayalı çalışmadır. Kiracılar yalnızca kendi topraklarında değil, aynı zamanda senyöre ait topraklarda da çalışmak zorundadırlar. Köylü olarak nitelendirilen bu kiracılar, öncelikli olarak daima senyörün toprağını işlemek durumundadırlar. Senyöre ait üretim araçlarını kullanmaları belli bir ücret karşılığında bağlanmıştır. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen serf olarak adlandırılan köylüler, düşünülen anlamda köle değildirler. “Servus” kökünden gelen serf kelimesi, her ne kadar köle anlamı taşısa da, malikâne beyinin iradesinden bağımsız olarak bir serf, ailesini bir arada tutma hakkına sahiptir. Köle gibi alınıp satılabilsede serfler, topraktan ayrı olarak satılamamaktadır. Toprağı başka bir senyör tarafından satın alınması ile beraber serfin kendi toprağında kalması, serfleri kölelerden ayıran ve bir çeşit güvenlik sağlayan bir özelliktir (Huberman, 2007: 12-15). Serfler ve köleler belli noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadır.

Feodal toplumdaki üretim süreçlerinde ve toplumsal tabakalaşmada yer alan ve köle anlamına gelen “servus” kelimesinden türeyen serfler, köleci toplumdaki kölelerden farklıdırlar. Köle olarak nitelendirilen bir kişi, toprak ile beraber ya da topraktan ayrı ve ailesinden alınarak satılabilsen serflerin ailelerinin dağıtılması söz konusu değildir. Toprağına bağlı olan serflerin satılabilmeleri yalnızca tüm ailenin bağılı buldukları toprağı satılması ile mümkün olabilmektedir (Erdem, 2009: 36). Bu nedenlerle feodal toplumlarda aile kurumunun birliği söz konusudur.

Malike düzeni içerisinde mal üretimi, lonca sistemini doğurmuştur (Yazıcı, 2010: 40). Loncalar, aynı meslek ya da zanaatla uğraşanları aynı çatı altında toplayarak, o işe ilişkin alanlarda tekel oluşturup fiyat ve kâr oranını belirleyen örgütlenmelerdir. Loncalar için esas, rekabet yerine üyeler arası dayanışma olduğundan, fiyat ve kâr oranını loncalar tarafından belirlenmesi loncaların hem kendi aralarındaki hem de dışarıdan gelecek olan rekabeti önleme amacı gütmesine neden olmaktadır. Loncaların bu gibi ekonomik işlevlerinin yanında, ekonomik yönden sıkıntı çeken üyelerine kriz dönemlerinde yardımcı olma, ölen üyenin geride kalan ailesine yardımda bulunma gibi toplumsal ve ekonomik dayanışmaya

dayanan sosyal güvenlik işlevi de bulunmaktadır (Erdem, 2009: 42). Dolayısıyla loncalar, dayanışmanın söz konusu olduğu yapılardır.

Ortaçağ'da malikâne düzenin doğurduğu ve amacının geleneksel etkinlikleri bir bölge içinde düzenlemek ve yabancıları dışarıda bırakmak olan loncalar, iki türe bürünmüştür. Tüccar loncaları, ithal edilen malların alım satımıyla ilgilenirken zanaatkâr loncaları üretimle ilgilenmişlerdir. Avrupa'da zanaat loncalarının üyelerinin istihdamını ve yüksek fiyatlara karşı insanları koruma amacıyla yaptığı düzenlemeler başarılı olmuş olsa da 16. yüzyılda loncalardaki çözülme hissedilmeye başlanmıştır. Loncaların parlak dönemlerini yitirip çırağın kalfalıktan ustalığa geçişinin zorlaşmaya başlaması ile loncalarda sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Çırağın yükselmesi önündeki bu engel ve zorluklar, çırağın usta olmak yerine işçi olarak kalmasına neden olmuştur. Bazı ustaların zaman içerisinde daha fazla işçi çalıştırmasına bağlı olarak zenginleşmesi, büyük ve küçük loncaların ortaya çıkmasına neden olmakla birlikte, küçük lonca ustalarının büyük lonca ustalarının yanında çalışan ücretli işçilere dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Lonca düzeni içerisindeki usta-çırak ilişkisi bozularak çırakların usta olmaları zorlaşmıştır. Zayıflayan lonca düzeninde güçsüz kalan ustalara karşı üretim ilişkilerinde kontrolü eline geçiren zengin ustalar, büyüyen pazarlar için daha ucuz ve hızlı üretime başlamışlardır. Zaman içerisinde bazı zanaatkâr loncaları çökerken bazıları da dışarıdan mallarını getiren tüccar loncalarına bağlanmışlardır ve bu loncalar 16. yüzyılda genişleyen ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanabilmişlerdir (Yazıcı, 2010: 46-48; Erdem, 2009: 42). Ticaretin gelişmesi ise şehirlerin yeniden canlanmasına neden olmuştur.

Batı'da Ortaçağ boyunca ekonomi, bir yandan taşradan şehre tarımsal ürün nakline diğer yandan ise şehirde üretilen malların taşraya nakline dayanmaktadır. Dolayısıyla şehirler, feodal yapı ile bütünsellik göstermektedirler. Kırsal ve kentsel alan birbirini tamamlamaktadır. Feodal üretim ilişkilerinin kente yansımaları, azat edilen ya da malikâne düzeninden kaçan köylülerin sayesinde gerçekleşmektedir. Köyden kaçan serflerin ürettikleri ürünleri sattıkları yerler şehirler olmuştur (Yazıcı, 2010: 40-41; Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 18-19). Serfler, daha fazla gelir sağlama amacı ile çok kötü koşullarda ve fazla sürelerde çalıştırıldıklarından dolayı göçe itilmişlerdir. Üretimi gerçekleştiren serflerin malikâne düzenini terk ederek şehirlere göç etmesi, çalışan nüfusun azalmasına neden olmuştur. Serflerin göçü ile beraber azalan nüfus, üretim sistemindeki verimliliği düşürmüştür. Azalan sayıları serfleri değerli kılmaya başlamıştır ve bir müddet sonra

senyörler ücretli işçiliğe geçmişlerdir. Tüm bu gelişmeler sonucunda feodalizmde çözümler yaşanmıştır (Erdem, 2009: 37). Tarımsal alandaki mal ve hizmet üretimi, şehirlere aktarılmaya başlanmıştır.

Feodal sömürünün artan baskısına ve tarımın gerilemesine bağlı olarak şehirlere göç hız kazanmıştır ve bu durum şehirlerin nüfuslarının artmasına neden olmuştur. Feodal sistemin baskılarından kurtulmak adına şehirlere akın eden insanlar, Almanların “kent havası insanı özgür yapar” atasözünün de ifade ettiği gibi özgür birer birey olmak amacıyla şehirlere göç etmişlerdir. Şehirlere göç, tek zenginlik kaynağı olarak görülen ve toprak mülkiyetini elinde bulundurup zenginleşen eski sınıfların yerini toprağı işlemeyen, toprak sahibi olmayan ancak satış ve değişim değeri üreterek zenginleşen yeni zengin sınıflar almıştır (Erdem, 2009: 40). Ortaçağ’da hayatın merkezini oluşturan malikâne düzeninde sistemin kendine yeterliliği, dönen para ve ticaret bağlamında gerileme yaşanmıştır. Bu gelişmeler beraberinde feodal toplumlarda şehirlerin gelişmesine neden olmuştur ve şehirlerde tüccarlar yaşamaya başlamıştır. Tüccarların sayılarının artması ve özgürleşmesi ile beraber ise yeni bir sınıf olarak ticaret burjuvazisi doğmuştur (Yazıcı, 2010: 44). Yaşan gelişmelerin bir sonucu olarak ticaret burjuvazisi ortaya çıkmıştır.

Ticaret burjuvazisi, feodal toplumların yapılarındaki yeni bir sınıftır. Burjuva sınıfının doğuşundan önceki dönemde toplumsal sınıflar toprak mülkiyetine göre belirlenmektedir. Genel bir ifadeyle feodalizm, Romalılar döneminden başlayarak Fransız İhtilali’ne kadar Batı’da süren ekonomik ve toplumsal bir yapılanmadır. İnsanların toplumsal sınıfı toprakla olan ilişkisine göre belirlenmektedir ve toprak askeri hizmete yönelik olarak elde tutulmaktadır. Toprakla olan ilişkiye bağlı olarak oluşan toplumsal tabakalaşmada en üst sınıfta toprak sahibi kral ailesi bulunmaktadır. Bu sınıfı askeri aristokratlar, ruhbanlar, tüccarlar ve zanaatkârlar takip etmektedir. Alt sınıflarda ise hür köylüler ile hür olmayan serfler bulunmaktadır. Toplumsal sınıflar babadan oğula geçmektedir ancak seyrek de olsa sınıflar arası geçiş söz konusu olabilmektedir (Eröz, 2014: 99). Huberman’a göre ise feodal toplumlarda üç sınıf bulunmaktadır: dua edenler, savaşanlar ve çalışanlar. Çalışan sınıf, kilise sınıfıyla askeri sınıfı beslemek için çalışan insanlardır (Huberman, 2007: 11). Bir tarafta toprağı işleyerek hayatlarını kazanan serfler diğer tarafta ise topraklarını işlemeleri için serflere veren ve elde edilen üretimden pay alan senyörler bulunmaktadır.

Uzun bir geçmişi olan feodal toplumlardaki toplumsal tabakalaşmada ilk bölünme krallar, senyörler ve halk şeklinde olurken diğer bölünme ruhban, soylular ve halk şeklindedir (Eröz, 2014: 99). Soyluların ve kiliseye bağlı rahiplerin ayrıcalıklı sınıftan olmalarını belirleyen ölçüt toprak sahibi olmalarıdır. Özgür köylüler ve serfler üretim ile ilgilenip bütün değerleri üreten sınıf olmalarına rağmen, hukuksal bağlamda soylular ve rahiplerden oluşan ayrıcalıklı sınıflardan aşağıdırlar (Tanilli, 2006: 56). Feodal toplumlarda kilise ve soylular egemen sınıflardır. Kudretleri, toprağa sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Kilisenin üzerine düşen vazife manevi yardım iken askeri sınıf koruma sağlamaktadır. Çalışan sınıf, egemen sınıflara bu vazifelerinden dolayı ücret ödemesi yapmaktadırlar. Tarihçi Boissonade göre feodal toplum, çalışan sınıfa uzun bir süre hayali bir koruma sunan ve çalışanları aylak sınıfların insafına bırakan, toprağı işleyenleri değil gasp edenleri koruma altına alan bir toplumdur (Huberman, 2007: 24-25). Tüm bunlara rağmen feodal toplumlardaki serfler, kölelerden ayrı nitelikler taşımaktadırlar.

Kast sistemine göre daha yumuşak olan Feodal toplumlardaki toplumsal tabakalaşmada, insanlara özgü hal ve vazifeler belirtilmektedir. Kast sistemindeki kast dışı gruplar olmadığı gibi, tüm bireyler kurulu bulunan düzen üzerinde hak ileri sürebilmektedir. Dolayısıyla, insan hakları bağlamında serfler kölelerden ayrı bir kategoriye konulmaktadır (Eröz, 2014: 99). Serfler belli ölçülerde hak sahibi olduklarından dolayı güvence altındadırlar.

Şehirlerin doğmasına paralel olarak paraya dayalı artan ticaret, yeni bir toplumsal sınıf olarak burjuvayı ortaya çıkarmıştır. Şehirlerde doğan burjuva sınıfının varlığı kalabalık bir tüccar ve esnaf zümresi anlamına geldiğinden, kapalı bir ekonomik birim olan malikâne düzeni çökmeye başlamıştır. Ürettiğini tüketen bu ekonomik düzen, dışarıya ürün satma ve kazanç sağlama olanakları sınırlı olduğundan dolayı yavaş yavaş değişimler göstermiştir. Şehirlerin artan nüfusu, talepleri de arttırdığından bu talepler karşısında malikâne düzeninin ürünleri müşteri bulmaya başlamıştır ve böylelikle köylüler pazarla ilişki kurarak girişim serbestliği, kişi özgürlüğü ve özel mülkiyet önem kazanmıştır. Yetiştirmiş olduğu ürünü satma şansını yakalayan serfler para kazanarak özgürlüklerini satın alabilir duruma gelmişlerdir (Göze, 2000: 74-75). Kırsal alandan kentlere olan göçün ve paranın artan kullanımının etkisiyle ticaret gelişmeye başlamıştır.

Burjuvanın gelir kaynağını ticaret oluşturmaktadır. Alış fiyatıyla satış fiyatı arasındaki ya da ödünç verilen miktar ile geri ödenen miktar arasındaki fark burjuva sınıfının geçimliliğini

sağlamaktadır. İlk dönemlerde burjuvanın elde ettiği bu aracı kâr, bir işçinin ücreti gibi değerlendirilmediğinden dini kurumlar tarafından meşru görülmemiştir ve zamanla burjuva sınıfının zenginleşerek güçlenmesi, burjuva-merkez işbirliğini arttırarak iktidarı parçalamıştır ve bu da feodalizmi parçalayan en önemli sebeplerden biri olarak kabul edilmektedir (Bloch, 1983: 443-444). Feodal toplumların sonu, birçok gelişmenin neticesine bağlı olarak yaşanmıştır. Kapalı bir ekonomik yapıdan artan ticaretle birlikte çıkış, feodal toplumlarda değişimlere neden olmuştur. Bunların yanı sıra geleneksel çalışma biçimleri de yaşanan gelişmelere bağlı olarak yeni boyutlar kazanmıştır.

Feodal toplumun ilk evrelerindeki anlayıştan uzaklaşarak eskiden karşılıklı hizmet anlayışına göre bağışlanan toprak, sonraki evrelerde yeni yönelimler kazanmıştır. Feodalizmin ilerleyen dönemlerinde, serbestçe göç edebilen köylüler önceden belirli bir ücret ödemek koşulu ile topraklarını satabilmeye başlamışlardır. Toprağın metalaşarak alınıp satılır hale gelmesi, feodal toplumların sonunun geldiğinin habercisi olmuştur (Huberman, 2007: 65). Eski feodal düzende, insanların zenginliğinin kaynağını oluşturan toprak önemini kaybedip yerini ticaretin yaygınlaşması ile beraber yeni bir servet kaynağı almıştır. Bu yeni kaynak, para servetidir. Feodal dönemin başlarında durgun ve hareketsiz olan para, ticaretin artması sonucu yeni türeyen bir sınıf için servet kaynağı olmuştur. Tek servet kaynağı olarak yönetme gücünü soylulara ve rahiplere veren toprağın azalan ve paranın artan önemi ile beraber, yükselen sınıfa yönetime katılma hakkı vermiştir (Huberman, 2007: 47). Feodal toplumlarda eşitlikçi herhangi bir oluşum söz konusu olmamıştır. Toplumsal yapıda diğerlerinden daha üstün egemen sınıflar yer almıştır (Bloch, 1983: 353). Ancak, toprağın önemini kaybedip paranın önem kazanması ile ticareti ve dolayısıyla parayı elinde bulunduran burjuva sınıfı yönetimde söz sahibi olmaya başlamıştır.

Feodal toplumlarda toplumsal yapıyı belirleyen, insanların toprakla olan ilişkileridir. Toprak sahibi kişiler, siyasal iktidarı da ellerinde bulundurmaktadır. Toprak sahibi olmayanlar ise, toprak sahibine başta ekonomik olmak üzere toplumsal, hukuki ve siyasal yönden bağlı olan serflerdir (Göze, 2000: 63). Feodal toplumlara özgü tüm bu belirleyiciler, toprağın servet kaynağı olma özelliğini kaybetmesi ile beraber erimeye başlamıştır.

Huberman'a göre feodalizme öldürücü darbeyi vurup Ortaçağ'ı bitiren Fransız Devrimi olmuştur. 1789, Fransız Devrimi sonrasında pazar serbestliği arayışı kavgacı orta sınıfın zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle dua edenler, savaşanlar ve çalışanlardan oluşan feodal

toplum yapısı içerisinde yeni bir sınıf olan orta sınıf doğmuştur. Uzun yıllar boyunca güçlenen bu sınıf, feodalizme karşı uzun süren savaşlar vermiştir ve bu savaş sırasında üç önemli dönüm noktası yaşanmıştır: bunlardan ilki Protestan Reformu, ikincisi İngiltere’de yaşanan Şanlı Devrimi, üçüncüsü de Fransız Devrimi’dir. 18. yüzyılın sonunda feodal düzeni yıkacak kadar güçlenen burjuvazi, feodalizm yerine malların serbest mübadelesine dayanan ve öncelikli amacı kâr elde etme olan yeni bir toplumsal düzen getirmiştir (Huberman, 2007: 174). Serf ve senyör arasında gerçekleşen toplumsal ilişkiler, serfin emeğini senyör tarafından sağlanan yardım karşılığında sunmasından evrilerek para karşılığı yapılmaya başlanması ile iktidarı elinde bulduran yapılar da değişmeye başlamıştır. Yerel soyluluğa dayanan iktidar ilişkilerinin yerini devlet iktidarı almıştır. Zanaat loncalarına özel haklar veren mutlak devletin doğuşu ile feodalizm sona sürüklenmiştir ve pazar kapitalizmi çağına geçiş süreci başlamıştır (Grint, 1998: 61). Feodal toplumlar yerini kapitalist ekonomilere dayanan sanayi toplumlarına almıştır.

Sonuç olarak, kapitalist üretim ilişkilerine geçişte feodal üretim ilişkilerinin kendini yenileyecek koşullardan yoksun olması, şehirlerde yaşanan demokratik gelişmeler, toplumsal işbölümü, ücretli emeğin yaygınlaşması ve hızla biriken sermaye etkili olmuştur. Feodalizmdeki kullanım amaçlı üretim yerini kapitalizm ile beraber pazar için üretime bırakmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 20). Feodal toplumda, aşağıdan yukarıya doğru bir bağımlılığın olduğu ve serfleri güçlülere tabi kılan yardım ve dostluk yemini yerini, burjuvaların eşitleri birleştiren ortaklaşa yeminine bırakmıştır. Bu yemin ile birlikte burjuvalar Avrupa’da, korumayla ödüllendirilen itaat sözü yerine karşılıklı yardımlaşma sözünü getirerek feodal zihniyeti çözmüştür (Bloch, 1983: 445-446). Dolayısıyla, yaşanan tüm gelişmelere bağlı olarak feodal toplum çökerken yerini kapitalist ekonomiye dayanan sanayi toplumu almaya başlamıştır. Sanayi toplumunda ortaya çıkan çalışma olgusu ile beraber, ekonomik ve toplumsal yapıda köklü değişimler yaşanmıştır.

2.4. Sanayi Devrimi, Sanayi Toplumu ve Yaşanan Dönüşümler

Feodal toplumun tarih sahnesinden çekilerek yerini sanayi toplumlarına bırakması Sanayi Devrimi ile gerçekleşmiştir. İnsanlık tarihinin hiç görmediği boyutlarda değişime neden olan Sanayi Devrimi, tüm toplumsal kurumlarda değişim ve dönüşümlere neden olarak sanayi toplumlarının doğmasında rol oynamıştır. Toplumsal kurumların işlevlerinin köklü değişimlere uğramasına neden olan Sanayi Devrimi, kurumlara yeni işlevler yükleyip yeni

çehreler çizmesinin yanı sıra toplumsal sınıflar bağlamında da yeni gelişmelere neden olarak işçi ve işveren sınıfını doğurmuştur.

2.4.1. Sanayi devrimi

Sanayi Devrimi, “devrim” kelimesinin taşıdığı anlamı tamamıyla karşılayan bir şekilde büyük dönüşümlere neden olmuştur. Eski düzenin taşıdığı özellikleri kökünden değiştirerek yeni bir toplum modelinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanayi Devrimi’nin yaşanmasında birçok faktör rol oynamıştır.

Süreklilik arz eden demografik artış, kırsal alandan kente doğru yaşanan göçler ve Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesiyle toplumlarda radikal dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır (Piketty, 2014: 4). Günümüzden 300-350 yıl kadar önce ise eski toplumların yıkılıp yeni toplumların doğmasına neden olan büyük bir patlama yaşanmıştır. Sanayi Devrimi olarak adlandırılan bu devrim toplumsal kurumların her biri ile çarpışarak milyonlarca insanın hayatını değiştirmiştir. Toffler, bu devrimi “ikinci dalga” olarak ifade etmektedir (Toffler, 2008: 29). Feodal toplumların yerini sanayi toplumlarına bırakmasıyla başlayan dönüşüm sürecinde en önemli rolü bu nedenle Sanayi Devrimi oynamıştır.

Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesinin tarihsel rastlantılar vasıtasıyla izah edilmesi reddedilmektedir. Bu bağlamda ne 15. ve 16. yüzyıldaki deniz aşırı keşifler ne de 17. yüzyılda yaşanan bilimsel devrim, endüstrileşme olgusunun yegâne temeli olarak gösterilebilmektedir (Hobsbawm, 2013: 35). Sanayi Devrimi’ni hazırlayan, toplumsal ve iktisadi hayatın tüm alanlarını etkileyen değişimler, genel olarak üç hazırlanma süreci altında ele alınmaktadır. Düşünsel hazırlanma, insanın doğa karşısındaki çaresizliğinin yıkılması ve Rönesans’ın doğanın ele geçirilebilir olduğunun vurgusunu yapması ile sağlanmıştır. Bunun yanı sıra düşünsel hazırlık, zenginliklerin özendirilmesi ve dindeki reformist hareketler sayesinde gerçekleşmiştir. Üstünlüğün soydan değil zenginlikten kaynaklandığı anlayışını getiren püritanizm ile maddi başarı ve çalışma kutsanırken, fakirlik ve şükretmek reddedilmiştir. Böylece zenginleşme, teknik sermaye birikimi ve tasarruf için ahlaki bir zemin hazırlanmıştır (Albertini, 1995: 10). Rönesans ile sağlanan aydınlanma süreci ile beraber bilim, felsefe ve sanat alanında kendini göstermeye başlayan insan, maddi ve manevi yönden gelişen, kendini sürekli yenileyen ve araştıran bir hal almıştır (Sanal, 2014: 60). Tüm

bu gelişmeler, Sanayi Devrimi'ne götüren düşünsel hazırlanma süreci içerisinde değerlendirilmektedir.

Bir diğer hazırlanma süreci demografik hazırlanma sürecidir. Nüfus artışları, tıpta yaşanan gelişmelere ve sağlık bilgisindeki artışlara bağlı olarak sağlanmıştır. Tarımsal hazırlanma ise "open-field" denen ve tarımsal arazinin her üç yılda bir dinlenmeye bırakılmasını içeren tarımsal işletme yönteminin, "çevirme-çitleme" yasası ile kaldırılması ile gerçekleşmiştir. Çitleme yasası, toprağı kapatma hakkı sağlayarak boş arazilerin işlenmesini engellemiştir. Nadas yönteminin terk edilip yeni tekniklerin benimsenmesiyle, hayvancılık ve gübre kullanımı aracılığıyla besin üretimi artış göstermiştir. Tarımsal devrim, artan şehir nüfuslarının ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretim sağlarken kırsaldan şehre göç ise sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu düşük ücretli bir işgücü ve işsizler yığını oluşturmuştur (Albertini, 1995: 11-12). Sanayileşme sürecini tecrübe eden toplumlarda fabrika düzeninin ihtiyaç duyduğu işgücü tıpta yaşanan gelişmelere, sağlıklı ürünlerin ve çevrenin sağlanması gibi etkenlere bağlı olarak yaşanan nüfus patlamaları ile karşılanmıştır. Tarım reformuna bağlı olarak gerçekleşen köyden kente göç, tarımsal arazilerin "çitleme yasası" olarak isimlendirilen yöntem ile tarıma kapatılması vasıtasıyla yaşanmıştır. Göç alan şehir nüfusların giderek artması, doğmakta olan sanayi için gerekli işgücünün teminini sağlamıştır. Göç olgusunun da etkisiyle yeni doğan sanayi toplumlarında, tarımdan uzaklaştırılarak fabrikalarda kötü koşullar altında çalıştırılan işçi sınıfı ortaya çıkmıştır (Sanal, 2014: 60-64). Sanayi toplumlarında demografik hazırlanma, benimsenen çeşitli yöntem ve politikalarla sağlanmıştır. Bu yöntem ve politikaların etkisiyle kırsal kesim göç vermeye başlayarak şehirlerdeki sanayiler için işgücü yaratımı başlamıştır.

Sanayi Devrimi'ne zemin hazırlayan iktisadî hazırlanmanın temelleri ise haçlı seferlerine kadar dayanmaktadır. 12. Yüzyılda başlayan haçlı seferleri, doğu ve batı arasındaki ticari ilişkilerin oluşmasına neden olmuştur. 15. Yüzyıl ve sonrasında gerçekleştirilen keşifler ticari gelişmeyi sağladığı gibi yeni keşfedilen topraklardaki altın rezervlerinin artmasına da neden olmuştur. Artan para hacmine bağlı olarak özendirilen uzun vadeli yatırımlar, ulaşımaya yönelik yeni arayışları gündeme getirmesi sonucu ticaret sürekli olarak gelişme göstermiştir. Tüm hazırlanma aşamalarının sonucu olarak da 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, toplumun ve bireylerin düşünce yapılarında değişimler meydana gelmiş, tarımsal devrim ile tarımsal artık sağlanmış, nakdi sermaye oransal olarak artış göstermiş ve sanayi için kitlesel bir işgücü oluşmuştur (Albertini, 1995: 12-13). Sanayi toplumlarının oluşmasında,

düşünsel ve dini alt yapıyı hazırlayan Rönesans ve Reform hareketleri, sömürgecinin artması ile sağlanan sermaye birikimi, loncaların çöküp tarımsal alanların kapatılarak fabrika düzenine itilen işsizler gibi birçok faktör yer almıştır (Sanal, 2014: 66). İktisadî, düşünsel ve demografik hazırlanma süreci, üretim tekniklerinin geliştirilmesi sonucunu doğuracak olan Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde rol oynamıştır.

Rostow ise Sanayi Devrimi'nin yaşanmasında merkantilist politikaların, ticaret devriminin ve bilimdeki devrimin rol oynadığını düşünmektedir. Hükümetler, merkantilist politikalar ile Orta Çağ Avrupa'sının ekonomik yapısı içerisinde bir mantığı olan küçük ve kapalı pazarları ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Bu politikalar ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur. Bunların yanı sıra hükümetler, doğal bilim alanında çalışanların kendilerine yardım edeceklerini düşünerek bilim akademileri kurmaya başlamışlardır. Ticaret devrimi ise, Marx tarafından da kabul edildiği gibi, Sanayi Devrimi'ni yaratan gelişme olarak kabul edilmektedir. Bir başka ifadeyle, Sanayi Devrimi'nin ticaret devriminden çıktığı savunulmaktadır. Bilimdeki devrim ise öncelikle felsefe alanında yaşanan gelişmeler ile başlamış ve insanın tabiatı kullanabileceği düşüncesi ile gelişme göstermiştir. Bilimdeki devrime etki eden bir diğer gelişme, bilim adamlarının yalnızca matematikçi değil, aynı zamanda araştırmacı ve deneysel olması ve böylelikle de mucitler ile bilim adamlarının birlikte çalışmaya başlaması olmuştur. Ayrıca, bilim adamları ve mucitler bir araya gelebilecekleri kulüpler kurarak sürekli etkileşim halinde bulunmuşlardır (Rostow, 1970: 258-261). Rostow saptamalarında, yoğun olarak bilim alanında yaşanan gelişmeler üzerinde durmuştur. Bilim alanındaki gelişmelere bağlı olarak düşünsel hazırlık sürecinin en büyük temelleri attığı Sanayi Devrimi İngiltere'de patlak vermiş ve birçok toplumu derinden etkilemiştir. Sanayileşme süreci dalgalar halinde tüm sanayi dallarına yayılarak etkinliğini zaman içerisinde arttırmıştır.

2.4.2. Sanayi toplumu ve özellikleri

Sanayi toplumu, taşınmış olduğu özellikler bağlamında diğer toplumlardan son derece farklı olmakla birlikte salt sanayileşme olgusu ile alakalı değildir. İktisadî yapının yanı sıra diğer toplumsal kurumlara da etki eden bir süreç olan sanayileşme, ortaya çıkardığı gelişmelerle toplumsal yapının dönüşümüne neden olmuştur.

Sanayi toplumu, örgütleyici bir yapı olarak toplumsal yapılar içerisinde oldukça karışık bir sistemi ve bunun ötesinde insanlık tarihindeki en karmaşık yapıyı kurmuştur (Freyer, 2014: 67). Dolayısıyla, sanayi toplumlarını doğuran Sanayi Devrimi, yalnızca sanayi ile ilgili bir olgu olarak ele alınmamalıdır. Yaşanan devrim sonrasında toplumların ekonomik yapılarının yanı sıra, toplumsal ve kültürel yapıları da değişime uğramıştır. Makineleşmenin hız kazandığı Sanayi Devrimi sonrası dönemde nüfus patlamaları yaşanmıştır. Sanayi Devrimi, sermayenin ve el emeğinin merkezileşmesine neden olarak sermaye sahipleri ile işçiler arasında yeni toplumsal ilişkiler oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, sermaye sahiplerinin şehirlere yerleşmeleri beraberinde şehirlerde sanayi üretiminin, köy ve kasabalarda ise tarımsal üretimin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu durumda ise şehirler köylerin aleyhine olacak şekilde büyümüşlerdir ve Batı Avrupa’da 20. Yüzyılın başlarında nüfusun büyük bir kısmı şehirlerde yaşamaya başlamıştır (Tanilli, 2006: 120). Sanayileşme süreci, emeğin yerine makineyi koyan fabrikaları doğurmuştur. Fabrikaların şehirlerde kurulu olması ise kırsal kesimden şehirlere göç verilmesine neden olmuştur.

İnsanlık tarihinde bir devrime imza atan sanayileşme, fabrika üretimi düzenine dayanan toplumsal bir örgütlenme biçimi olarak tanımlanmaktadır (Bozkurt, 2014: 5). 19. yüzyılda kapitalist üretim tarzının gelişmesi, makineleşmiş üretimin yaygınlaşması ile sağlanmıştır. Gelişme öncelikle tekstil ve demir-çelik sanayisinde kendisini hissettirmiştir. Eski imalatçılar ve zanaatkârlar, yaşanan dönüşümün ve göçün ertesinde açığa çıkan işgücünü kullanarak fabrika düzenini kurmuşlardır (Beaud, 2003: 106-107). Fabrika düzeninin ihtiyaç duyduğu işgücü, göçler vasıtasıyla sağlanmıştır.

18. yüzyılın ortalarında yaşanan Sanayi Devrimi ile birlikte kapalı toplumlar sarsılmaya başlamıştır (Tanilli, 2006: 119). Yaşanan büyük dönüşüm, tüm toplumsal sınıf ve tabakaları etkisi altına almıştır. Feodal yapıdan kopan kesimler, dönüşüm doğrultusunda yeni yaşam ve çalışma koşullarına girmişlerdir. Şehirleşme hareketi ile beraber ise büyük şehirler oluşmuştur ve bu da beraberinde sanayi işçisini doğurmuştur (Ekin, 1994: 2). Dışa kapalı toplumların yapıları göç olgusu ile yıkılmıştır ve şehirleşme sürecine girilmiştir.

Sanayi toplumları, üretim sistemlerini emek yoğunundan sermaye yoğununa dönüştürmüş olan, bir başka deyişle kol gücünün yerini makinelerin aldığı sanayileşmiş toplumlardır. Sanayileşme süreci, buhar gücünün ilk olarak İngiltere’de kullanılmasıyla başlamıştır ve gelişen teknolojiler ile beraber etki alanını genişleterek devam etmiştir (Ören, 2013: 13).

Sanayi Devrimi, teknolojik gelişmelerin hız kazanması ile beraber fabrikaları ve fabrika düzenini doğurmuştur. Ev üretimi olarak adlandırılan geleneksel çalışmanın yerini iktisadî rasyonellik ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilen fabrika üretimi almıştır. Fabrika düzeninin ihtiyaç duyduğu işgücü gerek miktarı gerekse çeşitliliği bağlamında kendine has yeni yönetim şekillerini doğurmuştur. Bu yönetim şekilleri vasıtasıyla fabrikalardaki hiyerarşik kontrol yapılandırılmıştır. Marglin'e göre kapitalist üretim modeli üzerindeki hiyerarşik yapılanma, teknolojik gelişmeler sonrasında ortaya çıkan işgücünün çeşitlenmesi neticesinde değil, kapitalistlerin toplumsal kontrolü sağlama isteklerinin sonucu olarak doğmuştur. Başka bir deyişle, Sanayi Devrimi sonrasında doğan fabrikalar teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak değil, büyük sermaye sahiplerinin büyük ölçekli üretimler üzerinde kontrolü sağlama güdülerinin bir çıktısıdır. Sermaye sahipleri işgücünü bölerek üzerlerinde hâkimiyet kurmaya başlamışlardır. Bu hâkimiyetin sınırı teknik alanı aşarak doğal süreçlere de etki etmektedir (Grint, 1998: 69). Dolayısıyla, yaşanan dönüşümlerin etkileri yalnızca üretim süreci ile sınırlı değildir, toplumsal hayatta da yansımaları vardır.

Sanayi Devrimi, öncü etkileri üretim sürecinde ve dolayısıyla iktisadî yapıda meydana gelen bir olguyu ifade etmektedir. Bu nedenle de devrim sonrası dönemde iktisadî anlayışlarda değişimler yaşanmıştır. Yeni doğan sanayi toplumlarındaki hâkim görüş; müdahaleden uzak, bireysel girişimciliğe ve rekabete dayanan özelliklere dayanmaktadır. Anlayışın temelini çalışmanın ve çalıştırmanın özgürce yapılabilmesi oluşturmaktadır. Bu özgürlüğün uygulamadaki yansıması, güçsüz işçi karşısında işverenin belirleyici olduğu çalışma ilişkileri şeklinde ortaya çıkmaktadır (Metin ve Özyayın: 2014: 33). İşçiler, üretim faaliyetlerinde ve işverenlerle kurdukları ilişkilerde güçsüz tarafı temsil etmektedirler.

Marx, üretim biçimlerinde yaşanan değişimler neticesinde ücret seviyesine ve işgücü piyasalarına yük olan ve bu nedenle de devreden çıkarılan işçi kitlelerini ihtiyat ordusu olarak adlandırmaktadır. İhtiyat ordusu olarak adlandırdığı bu kitleler sanayi toplumlarında emeklerinin planlanmasından dolayı mesleklerini seçme hürriyetlerinden yoksundurlar. İşgücü piyasalarında her hangi bir alan, iş bulmaları gayesiyle bu kitlelere aşılanmaktadır. Böylece, işçinin hür iradesiyle iş bulması engellenmektedir ve emeğin paylaşılması talep ve ücretlerin fonksiyonuna göre yapılacağından işsizlik süreklilik arz eden bir tehdit olarak kalmaktadır (Aron, 1997: 86).

Makineleşme, üretim sürecinin hızlanmasına neden olsa da çalışanlar açısından boş zaman artışı sağlanamamıştır. Makineleşme geliştikçe çalışma süreleri, azalış yerine artış göstermiştir. Protestan ahlakın etkisiyle tatil günlerinin de azaltılması sonucu işçiler, hazdan kaçınarak kutsallaştırılan çalışmaya yönlendirilmiştir. Ancak işçi sınıfı, artan sürelerle çalışmalarına rağmen yoksullaşmaya devam etmiştir. Sanayi Devrimi'nin zenginlikler yaratan düzeni, işçi sınıfı açısından sefalet ve işsizlik üretmiştir. Dolayısıyla sanayi toplumlarının kötü çalışma koşulları altındaki bu dönemleri, sömürü yılları olarak kabul edilmektedir (Aydoğan, 2000: 89-90). Aron'a (1997: 85) göre ise toplumlardaki eşitsizlikler üzerinde tartışma yapmaya gerek yoktur. Tüm toplumlarda eşitsizlikler, üretime teşvik etmek için vardır. Toplumlardaki azınlıklara üstün faaliyetlere katılmaları için imkân tanınması bir kültür şartı olarak kabul edilmektedir. Gelişmeler neticesinde, işçiler açısından yoksulluk ve sefillik gibi sorunlar ortaya çıkmıştır.

Sanayi Devrimi toplumsal hayatta üretim-tüketim döngüsünü parçalamıştır. Sanayi devrimi öncesi dönemde üretilen mal ve hizmetler, üreticinin kendisi tarafından kullanılıp arda kalan kısım soylulara ve toplumun ileri gelenlerine verilmektedir. Sanayi Devrimi ile beraber ise işçilerin ürettiği ürünler ve hizmetler satışa ve takasa açık hale gelmiştir. Kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretmeyen bir duruma gelen üretici, bir zaman sonra kendi kendine yeterli olamayacağı bir uygarlık içerisinde yer edinmiştir. Sonuç olarak Sanayi Devrimi, üretim-tüketim döngüsünü bozarak üretici ve tüketiciyi birbirinden ayırmıştır. Sanayi toplumlarından bu yüzden dolayı da bireysellik vurgusu söz konusudur (Toffler, 2008: 49-51). Dolayısıyla, önceki toplumlardan farklı olarak sanayi toplumu, kendilerine has özellikleri bünyesinde bulunduran bir toplumdur.

Aron, her sanayi toplumunun sahip olduğu ortak özellikleri beş başlık altında şu şekilde toplamıştır (Aron, 1997: 65-67):

- Sanayi toplumlarında üretim faaliyeti aileden tamamen ayrılmıştır.
- Sanayi toplumlarında işbölümü yalnızca meslek sahipleri, tüccarlar, köylüler arasında değil işletme içinde de teknolojik kıstaslara bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.
- Sanayi medeniyeti, sermaye birikimine ihtiyaç duyduğundan sermayenin çoğalmasında işçileri sermaye üzerinde çalışmaya zorlamaktadır.

- Sermayenin yenilenecek çoğalması için maliyetin en düşük düzeyde tutulması gerektiğinden işverenler, yatırımlarını genişletmek adına akli hesaplama yoluna başvurmuşlardır.
- İş yerine işçi toplanması gerekliliğinden üretim vasıtalarının mülkiyeti sorunu ortaya çıkmıştır. Bir tarafta kitleler halinde işçiler bulunurken diğer tarafta ise az sayıda malikler bulunmaktadır. Sanayi toplumları, üretim araçlarının bireysel mülkiyeti ve işçi sınıfının örgütlenmeleri ile uğraşmaktadırlar.

Her sanayi toplumları çeşitli dallara ayrılmıştır ve birbirinden farklı üretim modelleri sayesinde değişik türde üretimler yapan işletmelerden meydana gelmektedir. Kapitalist sistemi benimsemiş olsun ya da olmasın her sanayi toplumunda sürekli olarak yapı değişiklikleri görülmektedir (Aron, 1997: 85). Bu bağlamda, Sanayi Devrimi ile beraber toplumsal kurumlarda önemli değişimler yaşanmıştır.

2.4.3. Sanayi toplumunda yaşanan dönüşümler

Sanayi Devrimi toplumsal kurumlardan toplumsal sınıflara kadar pek çok alanda değişimlere neden olmuştur. Bu başlık altında öncelikle aile, eğitim, ekonomi, din ve siyaset gibi toplumsal kurumlarda, daha sonra da toplumsal sınıflarda meydana gelen dönüşümler verilmeye çalışılacaktır.

2.4.3.1. Toplumsal kurumlarda yaşanan dönüşümler

Bir toplumsal yapı; başta aile, eğitim, ekonomi, din ve siyaset olmak üzere toplumsal kurumlardan oluşmaktadır. Bu kurumların feodal toplumlardan miras aldıkları işlevlerini ve özelliklerini kaybederek sanayi toplumlarında büründükleri yeni işlevlerini ve özelliklerin açıklanması, sanayi toplumunun anlaşılması noktasında son derece önemlidir.

Sanayi toplumları, toplumsal hayatın sanayileşme ve fabrikalar etrafında şekillendiği toplumlardır. Sanayileşme süreci ile beraber tarım toplumlarından miras alınan aile, eğitim, siyaset ve ekonomi gibi birçok toplumsal kurumda değişimler yaşanmıştır (Zencirkıran, 2014: 12). Sanayi toplumlarında emek ve sermaye ayrışması yaşandığından en önemli değişimlerden biri, aile bireylerinin birlikte yapmış oldukları çalışmadan fabrika düzenine geçiş ile birlikte işverene bağlı olarak çalışmaya başlanmasıdır.

Tarımsal üretimin hâkim olduğu Sanayi Devrimi öncesi dönemde, aralarında kan bağı bulunan insanlar bir arada yaşamaktadırlar ve aile, ekonomik bir üretim birimi olarak bir arada çalışmaktadır. Sanayi Devrimi ile beraber ise aile kurumunda bireylerin değişen rolleri, aile reisinin kontrol sağlamak amacıyla otoritesini kullanması ve aile bireyleri arasındaki çatışmalar nedeniyle sorunlar ve değişimler yaşanmıştır. Mülkiyete ilişkin yeni anlayışların doğması ile beraber ise üretim tarladan fabrikaya doğru bir kayış göstermiştir. Üretimin aileden ayrılarak sermaye sahipleri çevresinde gerçekleştirilmeye başlanması, aile kurumunda işlev farklılıklarına neden olmuştur. İşçilerin özgür bırakılarak bir işte çalışmalarını sağlamak adına çocukların eğitimini ve toplumsallaşmasını sağlayan aile kurumu, bu işlevini okullara devretmiştir. Bunun yanı sıra ailenin üstlendiği yaşlı bakım hizmetleri sanayileşme sonrası dönemde yaşlılar yurdu gibi diğer kurumlara bırakılmıştır. Sanayi Devrimi ile küçülen geniş aile, çekirdek aile yapısına bürünerek standart, toplumsal olarak onaylanan ve modern bir hal almıştır (Toffler, 2008: 37-38). Toplumsal bir kurum olan aile küçülerek işlevlerini diğer kurumlara aktarmış ve eski işlevlerini yitirerek sanayi modeline uyumlu hale getirilmiştir.

Bir diğer toplumsal kurum olan eğitim ise Sanayi Devrimi sonrasında küçük yaştaki işgücünün ve çocukların iş dünyasına ve sanayi toplumu yapısına uyumlulaştırılması amacı ile kitlesel bir boyut kazanarak fabrika düzenine yönelik olarak yeniden yapılandırılmıştır. Fabrika düzenine özgü kitlesel eğitim anlayışında bir yandan matematik ve okuryazarlık becerileri geliştirilmeye çalışırken bir diğer yandan ise örtülü müfredat ile sanayi toplumunun hâkim düzene ilişkin yönlendirilmelerde bulunulmuştur. Müfredat içerisinde üç temel öğreti yer almıştır. Bunlar; “her şeyin zamanında yapılması”, “itaatkâr olmak” ve “verilen görevin düşünülmeden ezbere olarak tekrarlanması” şeklindeki yönlendirmelerdir. Eğitim kurumunun yeniden yapılandırılması fabrika düzeninin çarklarının döndürülmesi amacı ile güdülen politikalar neticesinde gerçekleşmiştir. Böylece işçilerin işe zamanında gelip gitmesi, yöneticilerin emirlerinin sorgusuzca kabulü ve üretim bandında gerçekleşen ve tek tip harekete dayanan görevler silsilesinin bıkmadan tekrarlanmasını mümkün kılmıştır (Toffler, 2008: 39). Eğitim kurumu, aileden ayrılan çocuğun hem sanayi düzenine uyumlu hale getirilmesi hem de toplumsallaştırılması görevini üstlenmiştir.

Sanayi toplumlarında üretim sürecinin emek yoğunundan sermaye yoğun üretime kayması yapılan işleri karmaşık hale getirmiştir. Fabrika düzeni içerisinde istihdam edilen işçilerin

büyük çoğunluğunun kırsal kökenli, vasıfsız ve yeni kurulan düzene yabancı kişiler olmaları fabrika düzenine ilişkin bir takım eğitime tabii tutulmalarını zorunlu kılmıştır. Verilen eğitim sonucunda vasıfsız ve yarı vasıflı işçilerin yeterliliği, aşırı işbölümünün hâkim olduğu bir sistemi doğurmuştur. Düzenin ihtiyaç duyduğu vasıflı işgücünün temini ise geleneksel üretimin zanaatkârları tarafından karşılanmıştır (Bozkurt, 2014: 166). Fabrika sisteminin gerektirdiği düzen gerek çekirdek aile ile gerekse kitlesel eğitim sistemi ile sağlanarak çocukların sanayi toplumuna hazırlanması hedeflenmiştir (Toffler, 2008: 40). Sanayi toplumlarındaki toplumsal kurumlar, fabrika düzeninin işleyebilmesi adına kendilerini yeniden yapılandırmışlardır.

Toplumsal kurumlardan olan dinde de değişimler yaşanmıştır. Protestan devrimi, toplumu hapsediği kadim kalıptan kurtararak demirden ideolojiyi eritmiştir. Kapitalizmin hâlihazırda bulunduğu toplumlarda ise daha serbest alanlar oluşmasına neden olmuştur. Ancak, bu durum, ne insanların Protestan oldukları için kapitalist ne de kapitalist oldukları için Protestan olmalarını gerektirmiştir. Kapitalist olma yoluna girmiş her toplumda Protestanlık zafer edimlerini kolaylaştırmıştır. Protestan ahlakın doğuşu ile beraber tutumluluk, çok çalışma ve biriktirmeye verilen değer, rasyonalizasyonun bir sonucudur (Hill, 1993: 69). Din de, sanayinin gereğince sermaye birikimi için dönüşüm yaşamıştır.

Sanayileşmenin kamu yararı, insanlığın fayda ve kazancı için iyi ve hayırlı bir gelişme olduğu düşüncesi yayılmıştır ve çalışma hayatındaki aksaklıkların insanların durumunu kötüleştirileceği vurgusu yapılmıştır. Bireylerin yeteneklerini kullanması, Tanrı'ya ve ülkeye karşı bir görev olarak kabul edilmiştir (Hill, 1993: 65). Sanayi toplumlarında çalışma olgusu kutsanmıştır.

Sanayi Devrimi ile ekonomi, toplumsal bir kurum olarak dönüşüm yaşamıştır. İktisadî anlayış bağlamında eski teoriler ile çatışan yenilikçilere göre, tecrübe edilen teknik gelişme, girişim özgürlüğüne gereksinim duymaktadır. Girişimcilerin kendi çıkarları peşinden gitmelerinin genel çıkarlara hizmet edeceğini savunmaktadırlar. Bu sava göre hareket edilmesinden dolayı çalışanların örgütlenmelerinin yasaklanması ve üretimle ilgili düzenlemelerin kaldırılması gibi uygulamalar söz konusu olmuştur. Bunların yanı sıra, serbest mübadeleye ve gümrüğe ilişkin engeller de kaldırılmıştır. İktisadî anlayışın liberal kapitalizm olarak anılmasıyla birlikte “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” söylemi

hâkim görüş halini almıştır (Albertini, 1995: 16-19). Sanayi toplumlarında akılcılık ön plana çıkmış ve girişim özgürlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

Sanayi toplumunda akılcılık ön plana çıkartılarak bireyci ve duygusal ilişkiler geri plana atılmıştır. Bu durum, sanayi öncesi dönemde lonca düzeninin dayandığı dayanışmayı ortadan kaldırarak yeni bir toplumsal yapı oluşturmuştur. Bu yeni toplumsal yapıda çatışma üzerine kurulu, çalışanı makinanın bir parçası olarak gören, insani boyuttan uzak bir anlayış söz konusudur (Bozkurt, 2014: 166-167). İnsanilikten uzak bir tutum sergileyen iktisadî anlayış içerisinde, çalışma ilişkilerinde taraf olan devlete atfedilen görev de değişim göstermiştir.

Sanayileşme süreci, girişim özgürlüğü ve zenginlik arayışları ekonominin yeniden yapılanmasına ve sanayi kapitalizminin liberalizmi doğurmasına neden olmuştur. Liberal kapitalizm, sermaye sahiplerine tam bir özgürlük alanı sağlarken devlet jandarma rolüne bürünmüştür. Sistem girişimci ve girişim özgürlüğü üzerine kurulu olduğundan girişimcilerin kâr arayışları sonucunda ortaya çıkan toplumsal muhalefete karşı devlet, mülkiyeti bu sınıfların tehditlerinden uzak tutma görevi ile ilişkilendirilmiştir. Devlete bu şekilde bir görev yüklenmesinin ardındaki amaç olarak girişimcileri, mal üretimine teşvik etmek, bu doğrultuda teknik gelişmeler sağlamak ve böylelikle de tüketim toplumu oluşturmak gösterilmiştir. Liberal kapitalizmin girişim özgürlüğüne ve mülkiyet hakkına dinamizm kattığının savunulmasının yanı sıra piyasayı da kendiliğinden dengeye getireceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda da liberalizm, ideolojik ve politik liberalizmle birleşmektedir (Albertini, 1995: 20). Dolayısıyla ekonomi kurumundaki değişim, siyaset kurumunu da etkileyerek tarafların üstleneceği roller üzerinde etkili olmuştur.

Sanayi toplumunun doğuşu ile beraber ölümsüz varlıklar olarak adlandırılan şirketler ortaya çıkmıştır. Şirketler, sermayelerini iş kurmak adına da olsa risk alarak ortaya koymak istemediklerinden bu sorundan çıkmak amacı ile “sınırlı sorumluluk” olarak adlandırılan bir anlayış geliştirilmiştir. Bu anlayış gereğince şirketler, işlerinin ters gitmesi durumunda yalnızca yatırdıkları sermayelerini kaybetmektedirler ve bunun ötesinde bir sorumlulukları yoktur. Yatırımları teşvik eden bu anlayış sayesinde yatırımlar olumsuz sonuçlar doğursa bile şirketler bir kişilik olarak var olmaya devam etmektedirler. Büyük şirketlerin doğması ile beraber ekonomi de toplumsal bir kurum olarak dönüşüm göstermiştir. Sonuç olarak, sanayi toplumları üzerindeki denetim çekirdek aile, fabrika düzenine yönelik eğitim veren

okul ve dev şirketler vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir (Toffler, 2008: 40-41). Toplumsal kurumlarda meydana gelen değişim zincirleme tepkimeye girerek diğer tüm kurumları da etkisi altına almaktadır. Bu bağlamda Sanayi Devrimi, toplumsal yapının tümüyle değişmesine neden olan büyük bir dönüşümü ifade etmektedir.

Sanayileşme süreci toplumların ekonomik, siyasi ve toplumsal yapılarında değişmelere neden olmuştur. Öncelikle üretim-tüketim ilişkileri değişim göstermiştir. Şehirleşme olgusunun hız kazanması ile insanların coğrafi hareketliliği artmıştır. Kitle üretime geçiş, lonca ve esnaf düzenini bozarak ortadan kaldırmıştır. Buna bağlı olarak da işgücünün niteliğinde de değişimler yaşanmıştır. Bu değişime uyum sağlamak adına, yeni sağlık ve eğitim politikaları geliştirilmiştir (Ekin, 1994: 3). Sonuç olarak, sanayi toplumlarında toplumsal kurumlar kendilerine has özellikler taşımaktadır ve kurumların birbirleri ile aralarında kuvvetli bağlar vardır.

2.4.3.2. Toplumsal sınıflarda yaşanan dönüşümler

Toplumsal yapıların oluşmasında önemli bir belirleyici toplumsal sınıflardır. Sınıf kavramı bazlarına göre sanayi toplumlarına özgü olarak kabul edilse de bazlarına göre ise önceki toplum aşamalarında da sınıf mevcuttur. Örneğin Marx, tüm toplumların bugüne kadarki tarihinin sınıf savaşımının tarihi olduğunu savunmaktadır (Marx ve Engels, 2014: 49). Dolayısıyla sınıflar ilkel topluluk aşamasından sonraki tüm toplum aşamalarında toplumsal yapıda yer almıştır.

Sınıf kavramı toplum bilimleri alanında, genellikle iki biçimde ele alınmaktadır. Bu bağlamda sınıf, toplumsal yapının önemli belirleyici birimi veya kapsayıcı bir sistem olarak görülen toplumsal tabakalaşma olgusunun unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Marx'ın toplumsal yapılanmanın temel taşı olarak ele aldığı sınıfı Weber, toplumları farklılaştıran oluşumların en önemlilerinden biri olarak ele almaktadır. Dolayısıyla, Marx'ın sınıf anlayışı ile Weber'inki aynı değildir (Öngen, 1994: 26-27). Marksist kuram sınıfları üretim ilişkileri içindeki konumlarına göre tanımlarken Weber piyasa ilişkilerinin belirleyicisi olarak tanımlamaktadır (Belek, 2007: 69). Marx'ın sanayi toplumlarına ilişkin sınıf tahlilinde bir tarafta sermaye sahipleri yer alırken diğer tarafta işçiler bulunmaktadır.

Tarihsel materyalizm kuramı, ilkel topluluklardan sonraki tüm toplumsal sistemlerin sınıflı toplumlar olduğunu savunmaktadır. Sanayileşme sürecinin ve fabrika düzenine dayalı üretim sisteminin zamanla yaygınlık kazanması ve geçim koşullarının ciddi bir farklılaşmaya uğraması ile birlikte sınıf kavramı günümüzdeki anlamına kavuşmuştur (Öngen, 1994: 27-28). Bu bağlamda, sanayileşme sürecinin en önemli çıktılarında birisi, eski toplumsal sınıfların yerini yeni toplumsal sınıfların alması olmuştur. Sanayicilerin, tacirlerin, serbest meslek erbaplarının oluşturduğu burjuva sınıfı feodal toplumlarda Ortaçağ'ın sonlarına doğru doğduğundan Sanayi Devrimi ile doğan yeni bir sınıf olarak ele alınmamaktadır. Burjuva sınıfının esas gayesi devlet müdahalesinin reddedildiği ve girişim özgürlüğünün savunulduğu liberalizmdir. Bireyciliği ön plana çıkaran burjuvanın karşısına ise Sanayi Devrimi ile beraber proletarya çıkmıştır. Bu sınıfı köyden şehre göç etmiş, tarımsal faaliyette bulunan insanlar oluşturmaktadır. Burjuva ile proletarya sınıfı arasındaki çatışmalar sonraları aydınlar arasında da yankı bularak sosyalist akımların gelişmesine neden olmuştur (Tanilli, 2006: 122-123). Sanayileşme süreci sonrasında sanayi toplumlarında burjuva sınıfı ile işçiler arasında kutuplaşma yaşanmıştır.

İnsanlık tarihinin tanıklık ettiği en büyük toplumsal tabakaların yer değiştirmesi tecrübesi sanayileşme süreci ile yaşanmıştır. Küçük zanaatçı ve çiftçi nüfus, sanayi işçisine dönüşmüştür (Freyer, 2014: 46). İşçi sınıfının çoğu köylülerden ve değerini kaybeden zanaatkârlardan oluşmaktadır. Toprağından kopan ve köyünden ayrılarak şehirlere göç eden işçi sınıfı, kötü çalışma koşulları altında çalışan kesimi ifade etmektedir (Albertini, 1995: 28). Sanayi Devrimi sonrası dönemin sanayicileri olacak olan burjuva sınıfı ise artan ticaretin ve sömürgecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Etki alanları sürekli olarak artan burjuva sınıfı, sanayileşmeye bağlı olarak kurulacak fabrikalar için hem sermaye hem de girişimci ihtiyacını karşılamaktadırlar. Feodal toplumdaki kopularak ulaşılan sanayi toplumunda yaşanan gelişmeler gerek ekonomik gerekse toplumsal yapıda büyük dönüşümlere neden olmuştur (Sanal, 2014: 66). Toplumsal sınıflarda dönüşümün yaşandığı ilk dönemlerde hâkim sınıf yalnızca burjuva değildir. Güçlerini devam ettiren aristokratlar da hala söz sahibidir.

Toplumsal değişimin itici gücü olan sanayiciler, aristokrasinin elinde bulunan iktidarı ele geçirmeye çalışan burjuvazinin bir parçasını oluşturmaktadır ve bu nedenle de işçi sınıfının karşındaki tek güç değillerdir. Sanayiciler, mali işlemleri yönetip ve tasarrufları çekip alarak burjuva sınıfına yeni bir yapı kazandırmayı hedefleyen ve bu nedenle de iktisadi ve

toplumsal bir dayanak oluşturan bir kesimdir. Sanayicilerin başarısı, emeğinden başka bir şeyi olmayanların istismarı ile doğru orantılı olarak kabul edilmektedir (Albertini, 1995: 28). Sanayi düzeninin varlığı, emeklerini sunan işçi sınıfına bağlıdır.

Batı toplumlarında feodal yapının çökmesi ve Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile beraber modern olarak adlandırılan yeni toplumsal sınıflar doğmuştur. Modern toplumsal sistem, açık bir sınıf sistemi olmasından ötürü kast ve feodal tabakalardan ayrılmaktadır. Tabanı şişkin olan bir piramide benzetilen yapı alt, orta ve üst sınıflardan oluşmaktadır. Orta sınıflaşmanın yoğun olduğu sanayi toplumlarında piramidin orta kısmının da şişkin olması olumlu bir işaret olarak kabul edilmektedir (Eröz, 2014: 100). Sürekli ilerleyen şehirleşme süreci içerisinde bir çeşit yasa ortaya çıkmıştır. Bu yasaya göre, şehir nüfusu içindeki sanayi işçisinin sayısı arttıkça orta burjuva tabakasının sayısı da artmaktadır. Dolayısıyla bu durum, sanayi toplumunun toplumsal sınıfları arasındaki orta sınıfı, giderek azalan bir kalıntı olarak değil, sağlam bir blok haline getirmiştir (Freyer, 2014: 62). Sanayi toplumları açısından orta sınıfın artması olumlu bir gösterge olarak kabul edilmektedir.

Kapitalizmi benimsemiş sanayi toplumlarında insanlar, çalışarak gelirlerini arttırmaya zorunlu kılınmaktadırlar. Sahip olunan mesleğin itibarı ile itibarın sağlamış olduğu gelir arasında bir ilişki vardır (Aron, 1997: 79-80). Dolayısıyla sanayi toplumlarında, gelir ve içinde bulunulan toplumsal sınıf arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır.

2.4.3.3. Özgürlük anlayışında yaşanan dönüşümler: bireysellikten örgütlü iş ilişkilerine

Sanayileşme sürecinin başlaması ile beraber üretim faktörlerin farklı ellerde toplanması, başka bir deyişle üretim faktörlerinin mülkiyetinin el değiştirmesi, sınıfsal tabanlı bir çatışmayı doğurmuştur. Üretici faaliyetleri üstlenen işçiler bir tarafı temsil ederken işveren konumundaki sermaye sahipleri diğer bir tarafı oluşturmaktadır. Bu bağlamda işçinin çalışması üçüncü bir kişiye, işverene, bağımlı hale gelmiştir. Sermaye sahipleri karşısında işçiler yalnız kalarak örgütlenme eğilimine, örgütlü bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum da hiç kuşkusuz özgürlük anlayışında bir arayışı ve gelişmeyi hayata geçirmiştir.

Makine üretimine dayanan ve yığın üretimi yapan çok sayıda işçinin üretim sürecinde yer aldığı fabrika düzenine geçiş ile birlikte lonca düzeni gibi mevcut sistemler işlerliğini

yitirmiş ve çalışan-çalıştıran birlikteliği bozulmuştur. Loncaların güç kaybetmesi ile beraber fabrika düzeni yükselmeye başlamıştır. Kapitalist düzen içerisinde üretimin bir işveren tarafından örgütlenmesi ise işverenlerin sermaye ortaya koymasına ve üretim süreci içerisinde sermayeyi işlemesi için emek kiralmasına neden olmuştur. Sermaye yatırımlarına bağlı olarak fabrika düzeni içerisinde üretim sürecinde etkili bir konumda yer almaya başlayan makineler, çok sayıda işçiyi çevresinde çalışmaya zorlamış ve üretim sürecine emeği ve sermayesi ile katılanlar şeklinde yeni bir bölünme yaşanmıştır. Bu bölünme zamanla işçiler ile yönetim arasında hızla büyüyen bir hiyerarşiye neden olmuştur (Koray, 1992: 21-22; Şenkal, 1999: 27; Talas, 1992: 21). Çalışma ilişkilerinin belirlenmesi konusunda, sermaye karşısında emek güçsüz kalmıştır. Kapitalizmin işgücünü köksüzleştirip bağımlı hale getirerek köleleştirilmesi işçi sınıfının güç dengesini sağlamak adına örgütlenmesine neden olmuştur. Böylece, burjuva sınıfının karşısında işçi sınıfı, isteklerinin dikkate alındığı bir konuma gelmiştir (Freyer, 2014: 162). İşçi örgütlenmeleri sayesinde güç dengesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, “liberalizm” eksenli anlayış gereği, işçi örgütlenmelerine sermaye sınıfı tarafından yoğun bir muhalefet gösterilmiştir.

Tarihsel kökenleri 17. yüzyılın başlarına dek uzanan liberalizm, sosyal bir doktrin ve felsefe olarak kabul edilmektedir. Liberalizm, en genel ifadeyle, özgürlüğü savunan bir düşünce akımı olarak kabul edilmektedir ve bireyciliğe dayalı, rasyonel bireylerin siyasal ve ekonomik alandaki hak ve özgürlüklerini güvence altına alan, devletin müdahalesinin en az düzeye indirilerek piyasa ekonomisinin doğal işleyişine bırakılmasını savunan bir doktrindir. Bu bağlamda liberalizmin amacı; kapitalizme ya da serbest piyasa ekonomisine dayanan liberal ekonomik düzenin kurulması ve liberal demokrasi aracılığıyla devletin güç ve yetkilerinin sınırlandırıldığı, temel siyasal hakların ve özgürlüklerin güvence altına alındığı liberal siyasal düzenin kurulmasıdır. Liberalizm, iktisadî sistemlere uygulanması sonucunda kapitalizm adını almıştır. Kapitalizme ilişkin en önemli gelişmeler ise 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanmıştır. Liberalizmin iktisadî ve siyasal düşünceler içerisinde yer almasında fizyokratlar büyük bir rol oynamış ve “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” liberalizminin hayata geçmesinde etkili olmuşlardır (Aktan, 1995: 9). Bu bağlamda, işçi örgütlenmeleri ile kurulacak olan dayanışmaların ekonomik sistemlerdeki dengeyi bozacağı ileri sürülerek işçi örgütlenmelerine uzun bir süre muhalefet edilmiştir.

Sanayileşme sürecinin başladığı, ekonomik ve toplumsal sorunların gidererek arttığı ilk yıllarda liberal anlayış gereği, sorunların çözümüne müdahalede bulunulmaması gerektiği

vurgulanmıştır. Kötü çalışma koşullarına maruz kalan işçi sınıfının sefaleti ise bazı düşünürler tarafından çeşitli nedenlere bağlanarak meşru kılınmıştır. Bu tutuma ilişkin olarak örneğin; “yaşama en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması” deyişinin sahibi sosyolog Herbert Spencer, özel ya da kamusal kuruluşlar aracılığıyla yoksullara yardım etmenin insanlığın gelişimine kötü bir müdahalede bulunması anlamına geldiğini savunmuştur. Dolayısıyla Spencer, yoksullara yardım etmenin kendi başına bir sorun teşkil ettiğini düşünmektedir (Galbraith, 2011: 43-45). Liberal anlayışın katı kurallarının eritilerek işçilerin örgütlenme özgürlüğünü kazanabilmesi, belli bir takım gelişmeler neticesinde sağlanabilmiştir.

Bu gelişmelerden en önemlisi sosyalizmin ortaya çıkmasıdır. 1850’li yıllara geldiğinde, önce Fransa’nın daha sonra ise Avrupa’nın düşünce sistemlerinde sosyalist teoriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar arasında ise en önemlisi Marx’ın geliştirdiği teoridir. Sosyalist teorilerin yaygınlık kazanması ile birlikte sanayi işçileri sınıfı, teorinin yön verdiği parolalar ışığında örgütlenerek sınıf mücadelesini başlatmışlardır (Tuna ve Yalçıntaş, 2011: 27). Sınıf mücadelesinin başlaması noktasında ise 1848 Devrimi büyük bir önem arz etmektedir.

Kapitalist üretim ilişkilerinde işçi sınıfının üstlendiği çalışmanın, yalnızca gelir elde etmeye dayalı bir sömürü aracı olarak görülmesinin sekteye uğramasında 1848 Devrimi son derece etkilidir. Çünkü 1848 Devrimi ile beraber çalışmanın kendini gerçekleştirmenin bir aracı olarak kabulü, çalışmanın yalnızca gelir aracı olarak görülmesi karşısında baskın hale gelmeye başlamıştır. İşçi taleplerinin oluşturduğu anlayışta çalışma, herkesin sahip olduğu ve uygulanması açısından güvence altına alınması ve ödüllendirilmesi gereken bir olgudur. Herkesin elinde bulundurduğu yaşama hakkının sorunsuzca sağlanması çalışma hakkına sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü çalışma, gelir elde etmenin temel aracı niteliğindedir. Bu nedenle de yaşama hakkının ana tamamlayıcılarından biri çalışma hakkıdır. Ayrıca 1848 Devrimi, gelirin sanayi toplumlarında emek ile elde edildiğinin ve temel sorunların da emek kaynaklı olarak ortaya çıktığının anlaşılması noktasında son derece büyük bir öneme sahiptir. (Meda, 2012: 120-121). 1848 Devrimi, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde çalışmanın bir hak olarak doğmasını kısa vadede gerçekleştirememiş olsa da, uzun vadede işçi hareketlerinin perspektifi açısından oldukça büyük katkılar sağlamıştır (Güler, 2014: 173). Sanayileşme sürecinin ilk yıllarında ağır çalışma koşulları altındaki işçi sınıfı, çalışmanın bir hak olarak görülmeye başlanması ile beraber hakkın yerine getirilmesi için devlet üzerinde baskılar kurmaya başlamış ve böylelikle de liberalizmi katılıkları erime göstermeye başlamıştır.

Sendikal hareket, Sanayi Devrimi sonrasında işçi sınıfının artan yoksulluğuna ve kötü çalışma koşullarına karşı bir muhalefet olarak doğmuştur. 19. yüzyılın içinde Avrupa'daki sendikalar, sosyalist-doktriner hareketlerin etkisi altındadır. Bu dönemdeki sendikal hareket anlayışının temelinde sınıf mücadelesi fikri ve kapitalist düzene karşı bir tutum yer almaktadır. Amerika'da ise feodal toplum aşamasının yaşanmamasından dolayı kapalı sınıf sistemi yerine açık sınıf sistemine dayalı bir toplumsal yapılanma vardır ve Avrupa'nın aksine Amerika'daki ilk dönem sendikacılığında, zayıf bir sınıf bilinci hâkimdir. Sendikal hareketin miladı sanayi toplumu aşamasındadır ve sendikal hareket feodal düzenden bu yana hâkim olan toplumsal tabakalaşmaya olan tepkidir (Ekin, 1994: 70). Sendikal harekette, Sanayi Devrimi ile yeni boyutlar kazanan sınıf bilinci hâkimdir. Kötü koşullar altında çalışan ve hayatını devam ettiren işçi sınıfı, toplumsal hayatta vuku bulan muhalefetleri neticesinde bir takım haklara kavuşmuştur.

Sanayi toplumu, 20. yüzyıla gelindiğinde sınıf kavgasını kurumsallaştırmıştır. 1880 yılı dolaylarında başlayıp tüm sanayi ülkelerinde kendini hissettiren toplumsal muhalefet, işçi sınıfına yönelik korumacı yasaları kabul ettirmiştir. Yasalar hastalık, kaza, yaşlılık ve işsizlik halinde işçilere bir takım güvenceler sağladığından bu yasaların kabulü toplumsal hayatı derinden etkilemiştir. Bu bağlamda, işçi sendikaları da etkilerini göstermeye başlamıştır. Böylece, sınıflar arasındaki çatışma hukuksal bir düzene oturtularak karşıtlık devletin denetimi altına alınmıştır (Freyer, 2014: 64-65). Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde yaşanan sosyal sorunların çözümünde başvurulan en önemli araçlardan bir diğeri ise sosyal politikalar olmuştur (Taşçı, 2012: 17). Sanayi toplumlarında işçi sınıfının içine sürüklendiği kötü çalışma ve yaşam koşulları karşısında ortaya çıkan sınıf bilinci sonucunda, sendikalar ve sosyal güvenlik anlayışı doğmuştur.

Sendikaların da çalışma ilişkilerinde bir aktör olarak yer almaya başlaması ile beraber, işçi-işveren ilişkileri bireysel boyuttan toplu boyuta geçmiştir. Sonuç olarak, sanayileşme sürecinin bir ürünü olan endüstri ilişkileri sistemi, işçi ile işveren arasındaki bireysel iş ilişkilerinden örgütlü gruplar arasındaki iş ilişkilerine geçiş ile birlikte ortaya çıkmıştır (Çetik ve Akkaya, 1999: 13). Bu geçiş sürecinde toplu iş ilişkilerinin doğması noktasında şüphesiz ki en büyük rolü sendikalar oynamıştır.

Kapitalist anlayışın giderek artan sorunlar karşısında çözüm üretememesi, işçilerin sınıf bilincine kavuşarak sendikalar altında örgütlenmelerine ve hak arayışlarına başlamalarına neden olmuştur. Sendikaların işçilerin yanında yer alan bir taraf olarak doğması ise sanayi toplumlarında endüstri ilişkileri sistemini ortaya çıkarmıştır. Kötü koşullar altında çalıştırılan işçilerin sendikal örgütlenme hakkını uzun savaşımalar sonunda kazanması özgürlük alanında yaşanan bir gelişme olarak ele alınabilmektedir.

2.5. Sanayi Toplumunda Püritan Çalışma Etiği

Çalışma etiği, çalışma olgusu ile etkileşim içerisindedir. Sanayileşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte çalışmanın cazibesinin artırılması gerekmiştir. Protestan çalışma etiği, bu bağlamda çalışmaya ilişkin görüşleri değiştirerek çalışmayı aşağılanan konumdan kurtarıp bir ibadet haline getirmede rol oynamıştır.

Sombart'ın pre-kapitalist olarak adlandırdığı dönemde çalışmak, adi ve aşağılık görüldüğünden bolluk içerisindeki efendiler başkalarını kendileri adına çalıştırmışlardır. Lükse düşkün efendilerin yapmış oldukları harcamalar her zaman için gelirlerinden fazla olduğundan aradaki farkı kapatmak adına köylülerin ödediği vergilerin artırılması, kira bedellerinin yükseltilmesi gibi yollara başvurulmuştur. Bunlara rağmen, çalışmak durumunda kalan kesimlere efendilerince aşağılıkça bir faaliyet yapıyorlarmış gibi bakılmıştır (Sombart, 1993: 36,37). Çalışmanın hor görülmesinin bir gelenek haline gelmesi kapitalist gelişmenin sağlanması önünde bir engel olarak görülmüştür.

Sanayileşme öncesi dönemde geçimlerini sağlamak adına çalışan insanlar, sanayileşmenin doğurduğu fabrika düzeni içerisinde tam gün çalışmayı istememelerinden dolayı ilk fabrikalar çökmüştür. İşveren konumundaki burjuvazi, bu isteksizliği “tembellik” ve “uyuşukluk” olarak adlandırmışlardır. Bu sorundan çıkma adına işverenler işçilere düşük ücret ödeme yoluna gitmişlerdir. Böylece işçiler, geçimlerini sağlamak için günde on iki saat ve hafta boyunca çalışmak zorunda kalmışlardır (Gorz, 2007: 37). İlk dönem girişimcileri “uyuşuk” ve “tembel” olarak nitelendirdikleri bu işçi sınıfını çalıştırmak adına, adeta yaşamak için zorunlu gelir düzeyinin sınırında, düşük ücretler ile işçi çalıştırma politikaları izlemişlerdir (Bozkurt, 2000: 20). Bu politika, çalışma hayatının devamlılığı için bir zorunluluk halini almıştır ve işçiler çalışmaya mahkûm kılınmıştır.

Sanayileşme süreci ile birlikte çalışma, toplumsal hayatın merkezi haline gelmiştir. Sanayi öncesi toplumlarda çalışma olgusu, doğal insanın geçim için yaptığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal bütünlüğün bir parçası olmayan çalışma bu nedenle özel alana hapsedilmiştir. Ancak sanayi sonrası döneme gelindiğinde çalışma kamusal alana açılmıştır. Sanayi öncesinde dönemde atadan kalma doğal bir uğraş olarak gerçekleştirilen çalışma, insanların hayatında şimdikinden daha az süreyi kapsamaktadır (Bozkurt, 2000: 19-20). Dolayısıyla çalışmaya, kapitalist gelişmeye olanak sağlayacak şekilde yeniden anlam yüklenmesi gündeme gelmiştir.

Weber, Protestan etik ya da daha özeldeki adı ile Püritan etik teziyle tarihsel bir analiz yapmıştır. Ancak bunun da ötesinde, modern kapitalizmi anlama noktasında önemli bir temel oluşturmuştur. Bu nedenle de sanayi toplumunun sonuna, Püritanizmin ölümüne ve modernliğin krizine ilişkin tartışmalarda ana çıkış noktasını Weber oluşturmaktadır (Bozkurt, 2000: 25). “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı kitabında Weber, sermaye sahiplerinin, burjuva sınıfının, eğitilmiş işçi sınıfının ve sanayileşmenin doğurduğu işkollarında çalışan eğitilmiş kesimlerin Protestanlık özelliklerini taşıdıklarını savunmaktadır. Weber’in deyimini ile kapitalizmin gelişmesine neden olan “kapitalizmin ruhu”, Luther’in ve Calvin’in öğretileri üzerine kuruludur (Aydoğan, 2000: 69). Weber, Protestan ahlakı ve kapitalist ruhun doğuşunu tarihsel gelişmelere bağlı olarak ele almıştır. Luther’in hayırlı bir iş olarak gördüğü üretken iktisadi faaliyetler, 16. ve 17. yüzyılda birçok tartışmaya neden olmuştur. Çağın iktisadi şartlarından kaynaklanıp burjuva ideolojisinde yer alan düşüncede Protestanların çok çalışmaya verdikleri önem, aylak din adamlarının davranışlarının uygun görülmemesinden yola çıkılarak aylak dilencilerin davranışlarının da uygun görülmemesini kapsayacak şekilde yayılmıştır. Çok çalışmaya atfedilen bu önem ile beraber bu dönemde yaşanan açlık sorunlarının, emek de dâhil olmak üzere toplumun tüm kaynaklarının akılcı bir şekilde kullanılarak aşılacağı düşüncesi söz konusu olmuştur (Hill, 1993: 64). Bir başka ifadeyle, gelenekselliğin yerini akılcılık almaya başlamıştır.

Sanayi toplumlarının doğması neticesinde ev ile iş birbirinden ayrılmıştır. Çalışma hayatı akılcılaştırılarak ilişkiler formelleştirilmiştir. Akılcılık ilkelerine göre düzenlenen çalışmada bürokratik kaideler ve nizamlar hâkim hale gelmiştir. İnsanilikten uzak ve duygusallıktan arındırılmış örgütlerde mümkün ölçüde mekanik bir düzen oturtulmuştur (Bozkurt, 2000: 27). Makinalar, ham maddeler ve el işçiliği bir sanayi işletmesinin ayakta kalabilmesi için yeterli değildir. Bunun ötesinde, giderlerin önceden hesaplanabilmesi, pazarların

öngörülebilmesi, üretimin, yatırımların ve amortismanların programlanmaya ihtiyacı vardır (Bozkurt, 2005: 43). Bu yeni düzenin insanlar tarafından benimsenmesi için toplumsal kurumlardan ve bu kurumlarda yapılacak olan değişimlerden yararlanılmıştır.

Din kurumu, insanları harekete geçirme konusunda tarih boyunca en önemli unsurlardan biri olmuştur. Weber, kapitalizmi doğuran en önemli unsurlardan birinin Protestanlık olduğunu savunmaktadır (Bozkurt, 2000: 22). Protestan etik, boş zamanı ve zevklerin ifasını günah olarak saymıştır. Kapitalizmin yükselişe geçtiği dönemde Protestan etiğin çilecilik anlayışı, en yoksul varoluşu evrensel kural olarak kabul etmiştir (Aydoğan, 200: 72). Çilecilik toplumsal hayatta ve çalışma hayatında hâkim olmuştur.

Weber'e göre kapitalizmin ruhunda yatan ahlak, hazcı bakış açılarından yoksundur. Bu ahlak, doğal bütün zevklerden kaçınarak daha fazla para kazanmayı şart koşturmaktadır. Kazanmak insanın yegâne amacı olarak görülmektedir. Dolayısıyla çalışmak, maddi yaşam gereksinimlerinin temini için bir araç olarak görülmemektedir. Weber, çalışma ahlakının bu yönde bir dönüşüm göstermesini kapitalizmin süsleyici bir ilkesi olarak görmektedir. Ancak yine de dini kavramları da içeren bir duygu dizisini de içermektedir (Weber, 2013: 54-55). Sanayi Devrimi'nin yarattığı yeni düzenin kabulü için insanlar, din kurumu üzerinden yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Weber'in kapitalist ruh olarak adlandırdığı kavramın kabulü uzun mücadeleler sonrasında sağlanmıştır. Ortaçağ boyunca kapitalist ruhun emrettiği çok çalışma tutkusu aşâğılık, nefret dolu ve şereften yoksun bir öğreti olarak reddedilmiştir. Bu nedenle de, bir ahlak görünümü altında yaşam biçimi haline alan kapitalist ruhun savaş açtığı birincil düşman geleneksellik olmuştur. Verilen mücadele işçiler açısından, ücret ödeme konusunda girilen çıkmazları çözmeye yönelik olmuştur. İşverenin, işçilerden mümkün olan en yüksek verimi elde edebilmeleri için başvurabilecekleri en etkili araçlardan biri, parça başına ücret ödenmesi olmuştur. Ancak bu durum bir terslik ortaya çıkarmıştır. Çünkü parça başına ücret ödeme ile artan gelir beraberinde üretimin azalmasını getirmiştir. İşçinin artan ücretler karşısındaki tutumu çalışma süresini arttırmak yerine kısaltmak olmuştur. Dolayısıyla, daha az çalışmak daha çok kazanmaktan cazip hale gelmiştir. İşçilerin göstermiş oldukları bu tutum, sanayileşme ve kapitalizm öncesi geçimleri için çalışan insanlara özgü bir davranıştır ve bu hali ile gelenekseldir. Doğan kapitalizmin buyruklarına uymayan ve yalnızca yaşayabilmek için çalışan işçi sınıfları için kapitalizm ruhunun aşılması gerekmiştir. Böylece, çözüm

adına izlenen ücret politikasının tersi bir yol izlenmiştir. İşçiler, ücretlerinin düşürülmesi yolu ile daha fazla çalışmaya mahkûm bırakılmışlardır. Bu politika sayesinde, düşük ücretin üretken olduğu ve halkın yalnızca fakir olduğu müddetçe çalışacağı inancı yaygınlaşmıştır (Weber, 2013: 57-66). Böylelikle sanayi toplumlarında çalışma toplumsal hayatın merkezi haline getirilmiştir. Püritan çalışma etiği, geleneksel kanının aksine çalışmayı kutsamıştır.

Püritanizmde hayat bulan felsefe, daha çok üretmek, daha az tüketmektir. Meslekler tanrı buyruğu olarak kabul edilirken çok çalışmak kutsallaştırılmıştır. Bunların yanı sıra tüm ahlaki kurallar pragmatizme dönüştürülmüştür (Bozkurt, 2000: 29). Protestan bireyin taşıdığı olduğu çalışmaya karşı işsel zorlanım, tutumluluk, çilecilik, aylaklığa karşı durmak ve kendi yaşamını üstün bir amaç için araç yapmaya hazır olmak gibi özellikler, kapitalist sistemin ekonomik ve toplumsal gelişimini etkin bir şekilde sürdürebilmesi için uygun niteliklerdir (Aydoğan, 2000: 75). Protestan ahlakın bireysel taşıyıcılar, kapitalist işverenler ve bunların işçileri tarafından bilinçli olarak kabul edilmesi, kapitalizmin varlığı için bir koşul olarak görülmüştür. Kapitalist ekonomik sistem, bireylerin içine doğduğu ve içinde yaşadığı barınakların olduğu bir evren olarak görülmüştür. Bireylerin birbirleri ile ticari ilişkiler kurmaları, onları ticari ilişkilerin kurallarına uymaya zorlamıştır. Kurallara uyum sağlamayan ya da uymayan gerek işçiler gerekse işverenler iktisadî yaşamın dışına sürüklenmişlerdir (Weber, 2013: 56). Sanayi toplumlarının standart insan tipini, kendisini hedonist yaşam tarzına uygun zevklerden arındırmış, rasyonel düşünen, doğa karşısında egemenlik kurmaya çalışan, bedensel isteklerini denetim altına almış ve çalışmayı bir ibadet haline getirmiş Püritan insan tipi oluşturmaktadır (Bozkurt, 2000: 30). Dolayısıyla, Püritan çalışma etiği, sanayi toplumlarında hâkim hale gelmiş çalışma etiğidir.

Protestanlık tanrı ile kulu baş başa bırakmak adına bütün aracı kurumları devre dışı bırakmıştır. Böylece sanayileşme ve sermaye birikimi önünde duran geleneksel engeller tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Protestan ahlak kendinden önceki hedonist yaşama ve gösteriş tüketimine karşı çıkmıştır. Dindeki reform, kapitalizmin gelişme aşamasında, geleneksellikten uzaklaşarak kendini çalışmaya adanmış yeni insan tiplerini yaratmıştır. Dolayısıyla, akılcı ve Püritan kişilik tipi, kapitalizmin gelişmesinde son derece önemli bir rol üstlenmiştir (Bozkurt, 2000: 29). Protestan ahlakın yükselişi ve sanayi toplumlarının doğuşu, yeni insan tiplerini de beraberinde getirmiştir.

Kapitalizm öncesi dönemde çalışmak, insanlara anlaşılmaz ve gizemli gelmiştir. İnsanın çalışmayı yaşamın yegâne amacı olarak belirlemesi son derece anlamsız görülmüştür. Ancak kapitalist ekonomik sistemin, insanların para kazanma arzusu ile hareket etmelerine ihtiyacı vardır. Kapitalist gelişmeyi sağlamak için işçinin işi ahlaki bir görev olarak hissetmesi gerekmektedir. Kapitalist anlayışta işi, kendi içerisinde bir amaç olarak görmek vardır. Dini eğitiminin verilmesi ile kapitalizm önündeki geleneksellik engeli aşılmaya çalışılmıştır (Weber, 2013: 68-78). Weber eserinde, dini inanç ve dini yaşam pratiğinin yarattığı, yaşamı yönlendiren ve bireyi sıkı sıkı orada tutan psikolojik güdüyü araştırmıştır (Weber, 2013: 112). Protestanlık, çileciliğin dünyevi biçimini içinde en çok bulunduran mezhep olarak kabul edilmektedir ve Katolik kilisesinin karşısında tutarlı karşıt savdır. Kişisel özelliklerin geliştirilmesi adına, kişisel çıkarları kişinin kendine güveni üzerine oturarak toplumsal bir plan eşliğinde kişiye aktarmaktadır. Böylelikle kişisel çıkarlar, burjuva ahlakının korunması ve yüceltilmesi için çalışmaktadır. Püritanizm, kapitalizmin ruhuna ve kendine has etiğine kavuşmasında rol oynamaktadır (Weber, 2013: 338-339). Sonuç olarak Weber, sanayi toplumlarında ortaya çıkan kapitalizm ruhunun temellerini dinde aramıştır. Geleneksel çalışmadan kopan kitlelerin, işçi olarak fabrikalarda çalıştırılması için yeni bir çalışma etiği yaratılmıştır. Bu nedenle Püritan çalışma etiği, sanayi toplumlarının oluşmasında ve gelişmesinde kendisini oldukça fazla hissettirmiştir.

2.6. Sanayi Toplumunda Çalışma Olgusu: Fordist Üretim Modeli

Feodal toplumlar ile özdeşleşen malikâne düzeni üzerine kurulu üretim modeline benzer şekilde, sanayi toplumları da kendisi ile özdeşleşen Fordist üretim modeli üzerine kurulu bir üretim sürecine sahiptir. Fordizm, 20. yüzyılda yaygın olarak kullanılan bir üretim modelidir ve sermaye birikiminin sağlanmasında büyük bir rol oynamıştır.

Fordizm, 1900'lü yılların başında Henry Ford tarafından geliştirilen ve ilk kez Ford otomobil fabrikasında uygulanan bir üretim modelidir. Fordist üretim modeli ile özdeşleşen temel özellikler modelin iş bölümüne, seri harekete ve sürekliliğe dayanmasıdır. ABD'de ortaya çıkan bu yeni üretim modelinin başarısı, kitle üretimi sonucu elde edilen ürünün tüketilebilmesi için büyük pazarların varlığına bağlı kılınmıştır (Ansal, 1996a: 429). Dolayısıyla Fordist düzenlemeler, ihtiyaçların, zevklerin ve tatminlerin parasallaştırılmasını da beraberinde getirmiştir (Gorz, 2007: 66). Üretim ve tüketim, Fordizm anlayışı içerisinde birbirini tamamlayan olgular olarak ele alınmaktadır.

İşbölümü ve standartlaşmaya dayanan Fordist üretim modeli, kitlesel seri üretimin başlangıcını oluşturmaktadır. Fordizm ile özdeşleşen üç temel ilke söz konusudur. Bunlardan ilki, bireysel işçilikten uzak ve üretime dair her bir işlemin makinelerce yapılması nedeniyle ürün standartlaşmasıdır. Bir diğeri ise, az vasıflı işçilerin üretim sürecinde kolaylıkla kullanabilmesi adına tek ve özel amaçlı makinelerin kullanımınıdır. Son olarak da işçilerin, üretim süreci sonunda üretilen ürünleri satın alabilmesine olanak sağlayacak düzeydeki ücretleridir (Metin ve Özyayın, 2014: 19-20). Fordist üretim modeli içerisinde işçiler, üretim artışını sağlamada rol almalarının yanı sıra tüketim sürecinde de yer almışlardır.

Illich'e göre, sanayi ürünleri kendi kültürünü yaratmıştır. Aynı tip makine ve fabrikaların üretimi sonucu piyasalara yayılan ürünler, tüketicileri bağımlılık tuzağına sürüklemiştir. Bu bağımlılığın karşılanabilmesi için ise kendilerine bir ihtiyaçmış gibi sunulan ürünlerin, tüketiciler için daha fazla üretilmesi zorunluluk haline gelmiştir (Illich, 2010: 29). Böylelikle bireyler üretime ve sonrasında ise tüketime doğru yönlendirilmektedirler.

Sağlanan üretim artışı, beraberinde yeterli işçi bulamama sıkıntısını ortaya çıkarmıştır. Fordizmi çekici kılan özellik de bunun altında yatmaktadır. Yeni üretim modeli bu sıkıntıya çözümler sunmaktadır. Fordizm, emek tasarrufu sağlaması ve vasıflı emek ihtiyacını ortadan kaldırması nedeniyle kullanım alanını genişletmiştir. Özellikle üretkenlik artışı sağlaması nedeniyle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa'da hızla yaygınlaşmıştır (Ansal, 1996a: 429). Fordist kitle üretiminin maliyetleri düşüren yapısı, dünya genelinde hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu üretim modelini üretim süreçlerinde ilk defa kullanan işletmelerin rekabet avantajı, modelin diğer işletmelerce de kullanılmaya başlanması nedeniyle zamanla ortadan kalkmıştır (Bozkurt, 2014: 123). Fordizm, üretim artışının sağlanması noktasında etkili bir model olması nedeniyle birçok işletme tarafından kullanılmaya başlanmıştır ve belli bir döneme kadar rekabet üstünlüğü sağlamıştır.

Geleneksel üretim tarzlarından koparak fabrika düzeni içerisinde üretim yapılmaya başlanması, Fordizm ile bir adım ileriye taşınmıştır. Fordizm, üretimdeki verimliliği yeni teknolojiler, artan işbölümü ve uzmanlaşma ile sağlayarak insanlık tarihinin daha önce hiç şahit olmadığı düzeydeki bir üretim artışına neden olmuştur. (Aydınlı, 2004). Fordizm, izlenmiş olduğu bir takım yöntem ve politikalar sayesinde üretimde artışa neden olmuştur.

Öncelikle, üretimde verimlilik artışının sağlanması için işgücünün bir makine gibi çalışması gerektiği düşünülmüştür. Görevlerin parçalara ayrılarak her bir ürün için eşzamanlı olarak çalışılması gerekmiştir. Hesaplanabilirliğin son derece önemli olmasından dolayı işçilerin özerk davranışlarda bulunmasından kaçınılmıştır. Bu nedenle de işçiler üzerinde aşırı denetim kurmayı savunan “zaman etütleri” yöntemi geliştirilmiştir (Gorz, 2007: 85-86). Fabrika düzeninin başarısının sırrı, dakik rutininde gizlidir. Her şeyin yerinin belirlenmiş olması ve herkesin görevini bilmesi fabrika düzenini başarıya ulaştırmaktadır (Sennett, 2014: 36). İşgücü, gerek zaman gerekse hareket bakımından yönetim tarafından kararlaştırılan sınırlamalara maruz kalmıştır.

Bu yönüyle Fordizm, işletmenin kapitalist emek sürecinde işçilerin becerilerine olan bağımlılığını ortadan kaldırarak işçileri vasıfsızlaştıran üretim sürecini ve mekanize olmuş bir dizi adımı ifade etmektedir (Ansal, 1996a: 429). Artık değer miktarını maksimize etmeye çalışan sermaye sınıfı, üretim sürecinde işçi sınıfının işi yapış yöntemleri, hızı, bilgisi ve becerileri üzerinde denetimi sağlamaya, işin yoğunluğunu arttırarak işgücünün verimliliğini arttırmaya çalışmaktadır (Ansal, 1996b: 9). Fordist üretim modeli, işçi üzerinde aşırı bir denetim kurmuştur.

Fordist üretim modelinde karar alma süreci, dikey haberleşme, merkezi denetim ve kontrol esasına dayalı bir sistem söz konusu olduğundan tamamıyla üretim sürecinin dışına çıkarılmıştır. İşçinin işbölümü ve standartlaşma yöntemleri ile işten ve karar alma sürecinden uzaklaştırılması emeğin yabancılaşmasına neden olmuştur. Bu durum, ücret politikaları ile telafi edilmeye çalışılsa da işçilerin motivasyonları düşmüştür (Aydınlı, 2004). Fordist üretim modelinde hayat bulan iş örgütlenmesi işbölümü ve uzmanlaşmaya dayanan Taylorizm olmuştur.

Sanayi toplumlarının iş örgütlenme yöntemi, Taylor’un “bilimsel yönetim teorisi” ile özdeşleşmiştir (Bozkurt, 2014: 116). Taylorizm, Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilen ve 1880-1890 yılları arasında ABD’nde ortaya çıkan bir yönetim anlayışıdır. Taylor, 1911 tarihli “Bilimsel Yönetimin İlkeleri” adlı kitabında hem ideolojik olarak geliştirdiği hem de deneyler yaparak uygulamaya koyduğu işin örgütlenişine ilişkin bilgileri toplamıştır (Ansal, 1996b: 9). Taylor’un geliştirdiği bilimsel yönetimi teorisinin ana hedefi, tüm çalışanların bireysel refahlarının en üst seviyede sağlamak ve bu yolla işverenin de

refahını en üst seviyeye çıkarmaktır (Taylor, 2014: 15). Fordist üretim modeli, Taylorizm ile birlikte uygulanarak etkinliğini arttırmıştır.

İşin örgütlenmesi noktasında ilk yapılması gereken üretim sürecinin sistematik bir analizinin yapılmasıdır. İş, küçük parçalara ayrılmaktadır. Üretim sürecindeki her bir işin nasıl ve ne kadar zamanda yapılacağı belirlenmesi, işçilerin verimli çalışmaya teşvik edilmesi için parça başına ücret ödeme politikasının uygulanması söz konusudur. Tüm bu politikaların temelleri Taylorist ilkeler ile atılmıştır. İşin örgütlenmesinde Taylorizm'in getirmiş olduğu ilkeler; işin tasarımına, işin yapılışının kontrol edilmiş biçimine ve bu kontrol biçiminin kapsadığı istihdam ve ücret politikalarına ilişkindir (Ansal, 1996b: 9). Bilimsel yönetim teorisinin uygulamadaki temsilcisi Henry Ford olmuştur. Ford, otomobil fabrikasında bu ilkeler doğrultusunda hareket ederek sipariş üzerine üretimden kitle halindeki seri üretime geçmiştir. Bu ilkelerin uygulanması ile sağlanan verimlilik artışı, işbölümünün ve standartlaşmanın son derece katı bir biçimde uygulanmasına bağlıdır (Bozkurt, 2014: 120). Dolayısıyla, üretim artışının sağlanması noktasında Taylorist ilkeler de etkili olmuştur.

Üretim süreci, Taylorist ilkeler doğrultusunda küçük parçalara bölünerek yapılış sırasına göre dizilmektedir. Bu sayede işçilerin gerekli parça veya aleti almak için üretim bandından uzaklaşmaları engellenmektedir. Fordist üretim modelinde üretim, montaj hattı üzerinde gerçekleşmektedir. İş için gerekli olan nesnelerin, üretim sürecinin gerektirdiği işlem sırasına göre dizilmesi montaj hattını doğurmuştur. Her işlemin makineler tarafından gerçekleştirilmesi işletme açısından oldukça büyük maliyetlere neden olmaktadır. Dolayısıyla tek tip işlem yapan makinelerin varlığı, işletmelerin ölçek ekonomilerini kullanarak büyük hacimlerde üretim yapmasına neden olmuştur. Tek tip işlem yapan makinelerin başka bir işlem yapmaya uyarlanma şanslarının olmaması Fordizm'in esneklikten uzak, katı bir sistem olduğunu göstermektedir (Ansal, 1996a: 429). Fordizm, ölçek ekonomisini kullanarak piyasaya dönük kitle üretim yapan bir modeldir ve esneklikten uzak yapısı nedeniyle standart ürün üretimine yöneliktir.

Gorz'a (2007: 147) göre Taylorizm, Smith'in mantığının manevi evladıdır ve kapitalizmin üretim sürecinin düzenlenmesi hususunda vardığı noktadır. Taylorizm, üretim bandında en çok tekrarlanan temel işlemleri yeniden yapılandıran, bu işlemlerin sürelerini kaydedip sınıflandıran, çalışmayı temel zamanlara bölen, her işlemi tarif eden ve gereksiz hareketleri belirterek inceleyen bir modeldir. Taylorizm, metrik zaman mantığına dayalıdır. Büyük

üretim mekânlarının her yerinde zaman dakik bir biçimde ölçülmektedir. Bu sayede üst yöneticiler, her bir işçinin verili bir zamanda ne yaptığını rahatlıkla saptayabilmektedir (Sennett, 2014: 45). Verimlilik artışı için işgücünün denetime tabi olması gerektiği temel bir anlayış haline gelmiştir.

Taylor, çalışanların yoğun olarak işle uğraşmalarına rağmen verimli olmamalarının sebebini üç nedene bağlamaktadır (Taylor, 2014: 19-20):

- Makineleşmeye ve işçilerin üretkenliklerindeki artışlara bağlı olarak önemli miktarlardaki işçinin işsiz kalacağına dair kabul gören kanı,
- İşçilerin işi yavaşlatma ve işten kaytarma yolu ile kendi menfaatlerini en iyi şekilde koruyacaklarını düşünmelerine neden olan uygulamadaki yönetim sistemleri,
- Tüm işlerde genel olarak kullanılan ve işçilerin çabalarının önemli bir kısmının heba edildiği verimsiz metotlar.

Bu aksaklıkların giderilmesi adına Taylor, yöneticilerin yeni sistem vastasıyla işçilerin sahip oldukları bilgilerin toplanıp sınıflandırılmasına, düzenlenmesine ve elde edilen bu bilgilerin işçilerin günlük çalışmalarında kullanılmak üzere faydalı kural, formül ve kanunlara dönüştürülmesine olanak sağlayan bilimsel yönetim teorisini geliştirmiştir. Bu amaçla geliştirdiği bilimde, yeni görevleri dört başlık altında toplamıştır (Taylor, 2014: 38):

- Bir kişinin üstlendiği işin tüm aşamalarında eski ve gelişigüzel yöntemler yerine bilimin getirilmesi,
- İşçinin işi kendisinin seçtiği ve kendini en iyi şekilde yetiştirdiği uygulama yerine, her işçinin bilimsel ölçütlere göre seçilmesi, eğitilmesi ve geliştirilmesi,
- Yürütülen işlerin geliştirilmesinin bilimsel ilkelerle uyumlu olması adına işçilerle işbirliğine gidilmesi,
- Yönetim ve işçiler arasında görev ve sorumluluk dağılımının eşit dağılımı. Önceki uygulamalarda görülen işin ve sorumluluğun tamamının işçiye bırakılmasından, yönetimin işçilerden daha başarılı olduğu konularda işin tümünün yönetime devredilmesi.

Bilimsel yönetim teorisinde, birçok kural, formül ve kanun işçilerin yargılarının yerini almıştır. Her bir işçi, bir işlemin yerine getirilmesinden tüm malzeme ve planlara kadar birçok konuda sorumlu tutulmaktadır. İşçinin tüm hareketleri, planlamacı tarafından

planlandığı şekilde göre gerçekleştirilmektedir (Taylor, 2014: 39-40). Ancak yine de, Taylorizm'in işçiler üzerinde kurduğu disiplin ve gözetim aynı işi ifa eden işçilerin tümü üzerinde eşit değildir. Herhangi bir işe yeni başlayan bir işçinin üzerindeki gözetim ve eğitim, tecrübeli bir işçininkinden hiç kuşkusuz daha fazladır (Taylor, 2014: 105). Taylor, önceki yönetim anlayışlarından farklı olarak bilimsel tabana oturtulan bir yönetim anlayışı geliştirmiştir.

Ancak Taylor bilimsel yönetimi, yeni bir buluş olarak görmemekle birlikte eski bilgilerin toplanıp, analiz edilip, kural ve kanunlar olarak sınıflandırıldığı bir birleşim olarak görmektedir. Bu birleşim içerisinde; bilimin, uyumun, işbirliğinin, maksimum üretimin, her işçi için en üst düzeyde verimlilik ve refahın olduğunu savunmaktadır (Taylor, 2014: 116). Taylor, işçilerin yeni ve daha iyi çalışma yöntemleri tasarlama ve araçlar geliştirme konusundaki becerilerinin bilimsel yönetim içerisinde daha az olduğunun ileri sürebileceğini ifade etmiştir. İşçilere, günlük çalışmaları esnasında kendilerinin uygun bulduğu araç ve yöntemleri kullanması için izin verilmeyeceğini kabul etmekle birlikte işçilerin, bir işin geliştirilmesine ilişkin tavsiyelerde bulunmalarına teşvik edildiğini belirtmektedir. Geliştirilen bu yöntemin eskisine nazaran daha başarılı olması durumunda, bu yeni yöntem bir standart haline gelerek tüm işletmede uygulamaya konulmaktadır. Yöntemi geliştiren işçi ise maddi anlamda desteklenmektedir (Taylor, 2014: 107). Dolayısıyla Taylorizm, işçileri üretime teşvik etmek için bünyesinde birçok unsur bulunduran yönetim anlayışıdır.

Bilimsel yönetim mekanizmasının unsurları arasında görev, prim, planlama bölümü, kesin zaman etütleri, malzeme ve yöntemlerin standartlaştırılması, rota sistemi, fonksiyonel ustabaşı, eğitmenlerin yetiştirilmesi, hesap cetvelleri gibi uygulamalar yer almaktadır (Taylor, 2014: 103). Üretim verimliliğinin artırılması için teknik politikalarının izlenmesinin yanı sıra işçiyi üretkenliğe itecek ücret politikaları da izlenmektedir.

Taylorizm ile özdeşleşen işgücü, sanayileşmeden önceki tarımsal üretimi ve ilk fabrikaların kurulduğu dönemi de kapsayacak şekilde tek üreticinin zanaatkâr ya da vasıf sahibi bireyin olduğu durumdan çok daha farklı bir durumdadır (Ansal, 1996b: 9). Taylor, bilimsel yönetim teorisini geliştirdiği yıllarda bu yöntemin, sanayi toplumlarındaki işçilerin üretkenliğini kolaylıkla iki katına çıkaracağını ileri sürmüştür. Bu durumun da hayat standartlarında bir artışa, çalışma saatlerinde kısalmaya, eğitim, kültür ve boş zaman fırsatlarının artacağına neden olacağını savunmuştur (Taylor, 2014: 118). Ancak, Taylorizm uygulamasının sonucu

olarak üretim sürecinde işçi beceriden, üretim bilgisinden ve zihinsel faaliyetten uzaklaştırılarak vasıfsızlaştırılmıştır. Vasıfsız işçi, her türlü küçük parça işi yapar hale getirilerek değersizleştirilmiştir (Ansal, 1996b: 10). İşgücü yoğun bir şekilde, işbölümüne dayalı üretim süreçlerinde çalışarak, tek tip hareketler üzerinde uzmanlaşmıştır.

İşbölümü ve uzmanlaşmanın mucidi olarak kabul edilen Adam Smith, değer ve üretkenlik üzerine bir bakış açısı geliştirmiştir. Emeğin özdeş miktarlara bölünebildiğinin kabulü, karmaşık her emeği çok sayıda basit emek miktarına bölmeyi de mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, bu farklı miktarları birçok işlem seti halinde bir araya getirmek de söz konusu olmuştur. Bu miktarların özdeş hale getirilmesi tekrar etmeyi basitleştirmektedir. İşbölümü, görevleri çok basit birkaç işleme indirgeme yolu ile bu işlemleri işçilerin tek meşguliyeti yapmaktadır ve böylelikle uzmanlaşma sağlanmaktadır (Gorz, 2007: 65). İşçiler, üretim sürecinde tek tip hareket ederek üstlendikleri işlerde uzmanlaşmaktadır.

Smith'in Ulusların Zenginliği adlı eserindeki sava göre, para, mal ve emeğin serbest dolaşımı insanları giderek uzmanlaşmaya itmektedir. Serbest pazarların zamanla büyümesi ise toplumsal işbölümünü beraberinde getirmektedir. Piyasadaki para arzının hacmi ve mal miktarı arttıkça, üretim sürecinde bir uzmanlaşma görülmektedir (Sennett, 2014: 37). Bu doğrultuda Smith'e göre, işbölümünün en önemlisi ve çıkış noktası ev ve işin ayrımıdır (Sennett, 2014: 38). Birbirinden ayrılan görevler, işbölümü bağlamında işgücünün uzmanlaşmasına neden olmuştur ve Fordist üretim modeli bu uzmanlaşmaya dayalıdır.

İşçiden en iyi performansın alınabilmesi için işgücünün ritmik ayarı ve bütün bireyler arasında ritmik olarak düzenlenmiş bir eşgüdümüne ihtiyaç vardır (Arendt, 2011: 217-218). İşbölümünde amaç, işçilerin yapacakları işlerin yapılarını, saatlerini, verimliliğini dayatabilmenin yanı sıra, kendileri için bir şey üretmelerini veya üretmeye girişmelerini engelleyebilmek için işçileri ürettiklerinden ve üretim araçlarından ayırmaktır (Gorz, 2007: 72). Dolayısıyla işbölümü bağlamında görevlerin alt bölümlere ayrılması, işçiler üzerinde egemenlik kurma amacı ile yapılmıştır (Gorz, 2007: 76). İşçiler, üretim süreci içerisinde sürekli gözetim altında tutulmaktadırlar. Bu durum zamanla beraber işçi eylemlerini getirmiştir.

Fordist üretim modelinin yaygınlık kazanması ile beraber işçi direnişleri yaşanmaya ve böylelikle de sendikacılık gelişim göstermeye başlamıştır. İşlerin bunaltıcı bir hale

bürünmesi sonucu işçiler, kısa sürede işlerini terk etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda 1914 yılı çok çarpıcı bir olaya imza atmıştır. 1914'te işgücü devri oranı yüzde dört yüze ulaşmıştır. Gelişen sendikal hareketin yanı sıra makinelere kasıtlı zarar verilmesi, artan hatalı üretim, işten kaytarma gibi diğer olaylar da yöneticilerin çözüme yönelik yeni arayışlar içerisine girmesine neden olmuştur (Ansal, 1996a: 430). Fordist üretimin yanı sıra, büyük direnişlerine neden olan Taylorizm de, sendikacılığın gelişmesinde etkili olmuştur (Ansal, 1996b: 9). Sonuç olarak, montaj hattında seri üretime dayanan Fordist kitle üretimi, toplumsal yapıda da birçok dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sanayi toplumlarında, sendikalar ve meslek kuruluşları gibi kitle örgütleri bu üretim modelinin yoğun olarak kullanıldığı dönemde gelişme ve güçlenme göstermiştir. Bunların yanı sıra, kitle tüketimi ve kitle kültürü de yükselişe geçmiştir (Bozkurt, 2014: 122). Fordist ve Taylorist anlayışın getirmiş olduğu yoğun denetim ve gözetim, işçiler açısından olumsuz sonuçlara neden olarak sendikal hareketlerin gelişmesinde rol oynamıştır. Fordizm'in yükselişi ile sendikaların gelişimi aynı döneme denk gelmektedir

Fordist üretim modelinin hâkim olduğu dönemde sendikacılığın gelişmesi rastlantı değildir. Seri üretime dayanan Fordizm'de kesintisiz üretim için işçilerin bir bağımlılık ilişkisi kurması gerekmektedir. Bu ilişki kurulmadığı takdirde ise bir avuç işçinin tüm üretimi durdurması söz konusu olabilmektedir. Bundan dolayı da kesintisiz üretime dayanan Fordizm'de, sendikal mücadele gücünü buradan almaktadır. Ancak mücadelenin konusunu, emekçilerin becerilerine ve bu yolla elde edebilecekleri güce ilişkin konular değil, daha ziyade çalışma koşullarının ve ücretlerin iyileştirilmesine yönelik başlıklar oluşturmuştur (Ansal, 1996a: 430). Artan denetim sonucu doğan ve hız kazanan sendikal hareketle işçi sınıfı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi adına örgütlenmeye başlamışlardır.

Kitlesele üretime dayalı Fordist üretim modelinin, verimlilik artışlarına bağlı olarak sağladığı gelir artışları, ekonomik gelişmenin yanı sıra sosyal gelişime de olanak tanyarak "Altın Çağ" olarak adlandırılan bir dönemin yaşanmasında etkili olmuştur. Bu dönemdeki çözülme, Petrol Krizi'nin yaşanması ve 1980'lere gelinmesi sonucunda neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanması ile ekonomik yapıda; işçi örgütlenmelerinin güç kaybetmesi ile siyasi ve toplumsal yapıda; kitlesele üretim modelinin terk edilmesiyle örgütsel yapıda ve son olarak da işgücünün katmanlaşması ile beraber sosyo-politik yapıda değişimler ile yaşanmıştır. Ürettiği ürünlerin tüketilmesinde Keynesyen ekonomi politikalarına dayanan Fordist üretim modelinin çökmesi ile beraber piyasalarda talep yetersizliği ve işsizlik sorunu

yaşanmaya başlamıştır (Metin ve Özaydın, 2014: 63-64). Fordist üretim modelinin krizinde iktisadî tercihlerin değişmesi, yeni teknolojiler ve Petrol Krizi etkili olmuştur.

1970'li yıllarda yaşanan Petrol Krizi, kendisini ilk olarak ekonomik yapıda hissettirmiştir ve ekonomik ve toplumsal yapıda köklü değişimlere neden olmuştur. Yaşanan kriz ile beraber sanayi için ana enerji girdisi olan petrolün fiyatı artmıştır. Dünya ülkelerinde enflasyonist eğilimler güçlenmiştir. Bu durum, piyasalarda daralmaya neden olarak sanayi toplumlarını benzeri görülmemiş düzeyde durgunluk ve enflasyona itmiştir. Sanayi toplumunun ve Fordizm'in ana karakteristiklerinden olan kitle üretimi, kitle tüketimi, vasıfsız ya da yarı vasıflı diğer adı ile mavi yakalı işgücü, büyük fabrika düzenleri ve aşırı işbölümüne dayalı geleneksel sanayi üretimi, istikrarsızlaşan piyasalarda yerini yeni teknolojilere dayanan, hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlayan esnek üretim biçimlerine bırakmıştır (Bozkurt, 2014: 170). Fordist üretim modelinin katılıklardan kurtulmak adına terk edilmesi sonucunda esnek üretim modelleri kullanılmaya başlanmıştır.

Fordizm'in yükselmesinde, piyasalara talep enjeksiyonu yapan Keynesyen ekonomi politikaları da rol oynamıştır. Ancak, petrol fiyatlarındaki artış üretim sürecini krizi sokarak beraberinde işsizlik ve dolayısıyla talep yetersizliği sorunu getirmiştir. Altın Çağ'da istikrarlı olan piyasalarda koşullar değişim göstermeye başlamıştır. Sonuç olarak ise Fordizm'in esneklikten uzak, katı yapısı istikrarsızlaşan piyasalarda işletmelerin ayakta kalmalarında yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla üretim süreci yeniden yapılanma sürecine girmiştir ve esneklik arayışları söz konusu olmuştur. Petrol krizinin öncülük ettiği krizden çıkış için esnek üretim modelleri arayışı başlamıştır. Bu bağlamda Fordist üretim modeli yerini, Post-Fordist üretim modeli olarak adlandırılan, sanayi sonrası toplumun üretim modeline bırakmıştır.

3. SANAYİ SONRASI TOPLUM VE DÜNYA EKONOMİSİNİN YENİDEN YAPILANMASI

Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile beraber doğan sanayi toplumları, Enformasyon Devrim'lerinin neden olduğu yeni bir süreci tecrübe ederek sanayi sonrası toplum aşamasına geçmişlerdir. Sanayi toplumu aşamasının ardından gündeme gelen toplum teorileri çeşitli adlandırmalar ile ifade edilmektedir. Adlandırmalardaki farklılık, toplumların deneyimledikleri gelişmelere farklı açılardan bakılmasından kaynaklanmaktadır. Modernlik bağlamında yaşanan dönüşümü ele alanlara göre yeni toplum teorisi "post-modern toplum" iken, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağlamış olduğu bilginin yoğunluğundan kaynaklanan ve toplumu oluşturan bireyler üzerinde artan kontrol nedeniyle kimilerine göre ise bu yeni dönem "gözetim toplumu" olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde en tartışılan bir başka teori, üreticiler toplumunun terk edilmesi ve hedonist etğin yükselişe geçmesi nedeniyle gündeme gelen "tüketim toplumu" teorisidir.

Çalışmada temel alınan teori ise ilk olarak Daniel Bell tarafından gündeme getirilen ve enformasyonun toplumsal ve ekonomik hayatta öneminin artmasını ve hizmetler sektörünün yükselmesini çıkış noktası olarak alan "sanayi sonrası toplum" teorisidir. Sanayi sonrası toplum teorisi bir üst küme niteliğindedir. Bir başka ifade ile sanayi sonrası toplumlar aynı zamanda post-modern ya da enformasyon toplumu olarak da nitelendirilebilmektedir. Bell de ilk çalışmalarında, yeni toplum teorisini sanayi sonrası toplum olarak adlandırsa da ilerleyen çalışmalarında sanayi sonrası toplumun bir enformasyon toplumu olduğunu ifade etmiştir. Sanayi sonrası toplum teorisi bilgi merkezli bir toplum olması, kendine has yeni bir işçi sınıfını doğurması ve bu işçi sınıfının yoğun olarak hizmetler sektöründe istihdam edilmesi gibi nedenlerden dolayı bu çalışmada temel alınmaktadır. Çünkü sayılan bu özelliklerin doğrudan işgücü piyasalarına ve endüstri ilişkilerine etkileri vardır.

Bu bölümde kısaca gündem bulan diğer toplum teorilerine değinilecek ve sonrasında sanayi sonrası toplum teorisine özellikleri ve unsurları bağlamında ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir. Bölümün ikinci yarısında ise sanayi sonrası toplumun ortaya çıktığı dönemle paralellik gösteren ve dünya ekonomisini dönüştüren gelişmelere değinilecektir. Bu gelişmeler neo-liberal politikalar, küreselleşme olgusu, yeni teknolojiler, özelleştirme politikaları ve kuralsızlaştırma uygulamaları başlığı altında değerlendirilecektir. Bu beş

gelişmenin çalışma olgusu üzerindeki etkileri verilerek olgu üzerindeki somut çıktılar son bölümde ayrıntılı olarak işlenecektir. Sanayi sonrası topluma özgü olan post-Fordist üretim modeli ise işgücü piyasalarına etkileri göz önünde bulundurularak son bölümde ele alınacaktır.

3.1. Son Dönem Toplum Teorileri ve Sanayi Sonrası Toplum

Özellikle Batılı ülkelerin deneyimlemiş olduğu gelişmeler neticesinde toplumlar yeni bir aşamaya girmişlerdir. Bu toplum aşaması ya da bir başka ifadeyle toplum teorileri, bakılan perspektife göre farklı adlar ile anılmaktadır. Bu başlık altında modernliğin ötesine geçildiğini savunan “post-modern toplum” teorisine, toplumların artık üretici oldukları kadar tüketici olduğunu da iddia eden “tüketim toplumu” teorisine ve yoğun bilgi hacimlerin ortaya çıkmasına neden olan yeni teknolojilere bağlı olarak “gözetim toplumu” teorisine yer verilecektir. Çalışmada temel alınan “sanayi sonrası toplum” teorisi ise sanayi toplumlarından ayrılan özellikleri ve unsurları bağlamında ayrıntılı olarak işlenecektir.

3.1.1. Son dönem toplum teorileri

Sanayi toplumlarında meydana gelen dönüşümler, yeni toplum teorilerinin geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bir kısım görüşler bu teorileri “sanayi sonrası toplumlar” bağlamında ele alarak farklı isimlendirmeler ile ifade ederken Daniel Bell, sanayi toplumundan sonra gelen toplumu, “sanayi sonrası” olarak ele alarak yeni bir toplum teorisi geliştirmiştir.

Yaklaşık olarak yarım asırdır, Batılı toplumların tarihlerinde yeni bir çağa girdiklerine dair görüşler gündeme gelmektedir. Bu toplumlar, kuşkusuz günümüzde de sanayi toplumu olma özelliklerini taşıyorlar da, çok boyutlu değişimlerden geçmiş olduklarından dolayı eski adlar ve teoriler aracılığıyla ele alınamamaktadır. Bundan dolayı da, gelişmiş Batı toplumlarının günümüzde, “post-modern toplum” gibi, sanayi sonrası toplumlar olduğuna dair tartışmalar yürütülmektedir. Sanayiden arınmanın ve ekonomik çöküşün çözülmesi gereken bir sorun haline aldığı bir dönemde, sanayi sonrası toplum teorilerinden çeşitli yeni biçimler üretilerek sanayi sonrası toplum vizyonları gündeme gelmektedir. Bell’in geliştirdiği sanayi sonrası toplum ise enformasyon üzerinden adlandırılmaktadır. Çünkü enformasyon, sanayi sonrası toplumu üretmekte ve tahkim etmektedir (Kumar, 2013: 9-15). Bu değişimler göz önüne alınarak farklı teoriler ile toplumların dönüşümü açıklanmaya çalışılmıştır. Her bir toplum

teorisi ise toplumsal dönüşüme hangi açılardan yaklaştıklarına bağlı olarak farklılık göstermektedir.

3.1.1.1. Post-modern toplum

Post-modernizm, modernizmin dayanak noktalarının sorgulanması ile geliştirilen ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında etkisini hissettirmeye başlayan bir yaklaşımdır. Post-modernizmi bir dönem olarak ele alan görüşler olduğu gibi yaklaşımı daha geniş boyutta ele alarak bir toplum teorisi olarak kabul eden görüşler de mevcuttur.

Post-modernizm en genel anlamıyla modernlikten kopuşu ve modernliğin devamı niteliğindeki yeni bir dönemi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Baudrillard ve Lyotard, post-modernliğin sanayi sonrası çağa doğru geçişi gösteren bir gelişme olduğunu düşünmektedir. Baudrillard, üretimi bir toplumsal düzenden yeniden üretimi bir toplumsal düzene geçiş aşamasında yeni teknolojilerin ve enformasyon biçimlerinin merkezi bir rol oynadığını düşünmektedir. Lyotard ise sanayi sonrası bir düzene doğru gidildiği görüşü üzerinden yola çıkarak post-modern çağdaki bir post-modern toplumdaki bahsetmektedir (Featherstone, 2013: 23). Post-modern toplumların, post-modern olarak adlandırılan çağda, sanayi sonrası bir düzene geçişle birlikte ortaya çıktığına ilişkin görüşler söz konusudur.

Günümüzde, sosyolojik açıdan Baudrillard post-modern teoride özel bir anlam ifade etmektedir. Post-modern çağa geçiş sürecinde kültürel alanın otonomisi sürekli artmakta ve toplumsal hayatın en önemli alanı haline gelmektedir. Baudrillard'a göre, günümüz toplumlarında her şey kültürel hale bürünmektedir ve çağdaş toplumların sembollerin sınırsız tüketimiyle karakterize edilen toplumlar olduğunu düşünmektedir (Bozkurt, 2011: 58). Post-modern toplum kuramı, dönüşüme kültürel perspektiften yaklaşmakta ve dönüşümü bu kıstas ölçeğinde ele almaktadır.

Fredric Jameson ise post-modern kavramını belirli bir dönem içerisine yerleştirmektedir. Ancak, post-modernliğin bir çağ değişimi olduğunu düşünmemektedir ve post-modernizmin, kapitalist sistemin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan üçüncü aşamasının kültürel egemeni ve mantığı olduğunu düşünmektedir (Featherstone, 2013: 24). Jameson da analizinde, kapitalist ekonomik sistemin kültürel boyutu olarak post-modernizmi görmektedir.

Bir kavram olarak post-modernizm ise yalnızca yeni bir toplum ya da toplumsal gerçeklik hakkında olan bir kavram olmamakla birlikte aynı zamanda insanların gerçekliğin kendisini anlama tarzları hakkında da birtakım iddialar ortaya koymaktadır. Tarih ve sosyoloji alanından hareketle hakikat ve bilgiye ilişkin felsefi sorular üretmektedir (Kumar, 2013: 149). Bunun yanı sıra, post-modern toplumsal kuramın, akılcılık düşüncesini reddetmekle birlikte akılcılık dışı düşüncelere daha yakın olduğuna ilişkin görüşler de vardır. Bundan dolayı modern akademik söylemi dahi reddeden post-modern toplumsal teorisyenler, biçem olarak akademik değil edebidir (Ritzer, 2011: 100). Post-modernizmin, toplumsal hayatın bir yansıması olmakla birlikte, bireylerin toplumsal yapıya ve gerçekliğe ilişkin kendilerine has anlayışlarının bir ifadesi olduğu da kabul edilmektedir.

Post-modern teorisyenlere göre günümüzde, sürekli yapıların hâkim olduğu bir dünyada değil; parçalanmışlıkların, artan çeşitliliğin ve istikrarsızlıkların egemen olduğu bir dünyada yaşanmaktadır. Post-modernistlere göre düzene, kurallara ve değerlere gönderme yapan hakikat diye bir şey yoktur (Bozkurt, 2011: 57). Ernest Gellner, post-modernizmi özneciliğin batağna saplanmış, tüm pratikler ve inançların içinde hiçbir evrenselcilik ihtimalinin bulunmadığı öznel yönelimlerden oluşan bir tür hiper-görecelik olarak nitelendirmektedir (Aktay, 2007: 337). Post-modernizm süreci, inançları ve değerleri bireylerin kendi yorumlarına bırakarak evrensellikten uzaklaştırmıştır. Bu nedenle de post-modernizm kültür ve değerler anlamında çeşitliliği ifade etmektedir.

Modern ve post-modern toplumların açıklanması noktasında modernleşme ve post-modernleşme olgularının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Modernleşme, iktisadî gelişmelerin geleneksel toplumsalar ve değerler üzerindeki etkilerini ifade eden olgudur. Modernleşme teorisi sanayileşme, modern ulus-devlet, kapitalist küresel piyasalar, bilimin ve teknolojilerin gelişimi gibi toplumsal gelişmelerden bahsetmek amacıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla, bu iki farklı olgunun toplumlarda kendisini hissettirdikleri dönemler de farklı zaman dilimlerini kapsamaktadır. Bu bağlamda, modernlik ve post-modernlik terimleri belirli dönemlere gönderme yapmaktadır. Modernliğin genellikle Rönesans ile birlikte ortaya çıktığı savunulmaktadır ve geleneksel düzenle karşıtlık içerisine konulup toplumsal düzenin gitti gide iktisadî ve yönetsel olarak rasyonelleştiğini ve farklılaştığını ifade etmektedir. Post-modernlik ile anlatılmak istenen ise kendine özgü örgütleyici ilkeleri olan yeni bir toplumsal totalitenin ortaya çıkışını ve modernlikten kopuşu

içeren bir çağ değişikliğidir (Featherstone, 2013: 23-27). Dolayısıyla bu toplum kuramının “post-modern” terimi ile adlandırılması modern toplumlardan kopuşu ifade etmesinden kaynaklanmaktadır.

Post-modern toplum, yerel ile küresel olan arasında ilişki kurmaktadır. Ekonominin ve kültürün uluslararasılaşması gibi küresel gelişmeler, yansımalarını ulusal toplumlarda bularak ulusal yapıları eritmekte ve yerel yapıları geliştirmektedir. Dolayısıyla etniklik yenilenmiş bir itki kazanmaktadır. Örneğin, 1960’lı yılların “küresel düşün, yerel eyle” şeklindeki sloganı yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında oldukça etkili olmuştur (Kumar, 2013: 148). Dolayısıyla post-modernizm, modernizmin hâkim olduğu tek tip yapıların dönüşümünde etkili olmuştur. Post-modern teori, sosyal bilimlerdeki yeni bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Post-modern toplumsal kuram çeşitli boyutlarda, kültürel ve toplumsal olarak çok farklı, post-modern bir dünyaya geçildiği düşüncesi üzerine kuruludur. Post-modern kuramın ve düşüncelerin yeni dünyanın çözümlenmesi için gerekli olduğu düşünülmektedir (Ritzer, 2011: 99-100). Dünyanın özellikle son yıllarda geçirmiş olduğu dönüşüm, post-modern toplum teorisinin incelediği özel alanlardan biridir.

Bell, modernizm kavramına değinerek modernizmi, geleneksel burjuva değerlerini ve Protestan etiği altüst eden bir güç olarak görmektedir. Analizini politika, kültür ve iktisat alanlarının birbirinden kopması üzerine kurgulamaktadır. Bu nedenle de Bell’in çalışmalarında, sanayi sonrası topluma doğru yönelişteki gibi toplumsal iktisadî düzen içerisindeki bir değişikliğin, yeni post-modernizm kültürünü doğurduğu bir alt-yapı üst-yapı modeli aramak gereksiz olarak görülmektedir (Featherstone, 2013: 31). Ancak yine de Baudrillard gibi düşünürler, çağdaş toplumların post-modern toplumlara geçişin eşliğinde veya ortasında olduğunu düşünmektedir (Ritzer, 2011: 101). Bell, üst yapıda meydana gelen değişimlerin yeni yapıların oluşmasında etkili olduğunu düşünmemektedir.

Post-modern düşünürlere göre, bir bilim olan sosyolojinin içerisinde doğmuş olduğu modern çağ biterek post-modern bir çağa geçilmektedir (Bozkurt, 2011: 56). Bu çağda post-modernistlerin, kültürü ayrıcalıklı bir alan olarak görmelerinden dolayı post-modern teorisinin ardındaki özgün kaynak, kültürel alan olarak görülmekle birlikte kuramın temel ilgisi kültürel modernizmdir. Teorinin ardındaki bu kaynak ve kaynağa olan ilgi zamanla düşünürler tarafından devralınarak toplumsal hayatın sürekli olarak genişleyen öbeklerinin post-modern olduğu kabul edilmiştir (Kumar, 2013: 126). Post-modernizme ilişkin bu

görüşlerde kültür üzerinden yapılan bir değerlendirme söz konusudur. Toplumlarda meydana gelen dönüşümlerin post-modernite izlerini taşıdığı düşünürler tarafından varsayılmaktadır.

Bazı görüşler ise post-modern terimini yalnızca kültür alanı ile sınırlamaktadırlar. Bundan dolayı da bu görüşler genellikle post-modern kültür olarak adlandırdıkları kavramı yeni bir toplum biçimi olan sanayi sonrası toplum biçimiyle bağlantılı görmektedirler. Bu kurguda, kültür toplum açısından hangi konumdaysa post-modernin konumu da sanayi sonrası toplum açısından o konumdadır. Bir başka ifadeyle bu görüşler, sanayi sonrası toplumun kültürü olarak post-modernizmi görmektedirler (Kumar, 2013: 138). Dolayısıyla post-modernizmi bir toplum teorisi olarak değil de, toplumların kültürel yapısı olarak kabul eden görüşler de vardır.

Özetle post-modernizm, göreceliğin mantıksal uzantısında yer alan bir okulun sosyal bilimlere ya da toplum konusuna yeni bir bakış açısı getiren dönüşümün adıdır. Yaklaşık çeyrek yüzyıldır Batı'da toplum kuramlarını etkisi altına alan post-modernizm, toplumu ve bireyi modernitenin standart sonuçlarından kurtarmanın yolunu arayan bilim adamlarının geliştirdikleri bir yaklaşımdır (Vergin, 2011: 295). Bundan dolayı da post-modernizm, modernizmin kabullerini tersine çeviren ve yeni dayanak noktaları geliştiren bir yaklaşımdır.

Sonuç olarak, modernizmden kopuşu ifade eden post-modernizm, bir dönem ya da sanayi sonrası toplumların kültürel boyutu olarak ele alınmasının yanı sıra, son dönemde yaşanan gelişmeler ve dönüşümler sonucunda toplumların almış oldukları yeni suretleri tanımlamaya çalışan bir toplum teorisi olarak da kabul edilmektedir. Hakikate ve nesnellığe olan başkaldırının bir sonucu olarak da öznelliğe vurgu yapmaktadır.

Post-modernizm, gerek küreselleşme olgusunun gerekse yeni teknolojilerinin gelişmesi vasıtasıyla kültürel öğelerin de küresellik kazanmasına neden olmuştur. Zaman ve mekândan bağımsız hareket kabiliyetinin kazanılması ile beraber tekdüze davranışlara dayanan modernizm eriyerek, hiper-görecelik vurgusu üzerinde duran post-modernizm yükselmiştir.

3.1.1.2. Tüketim toplumu

Sanayi sonrası toplumların üst bir küme olarak kabul edilip ve birbirinden bağımsız toplum teorilerine atıfta bulunmasından dolayı, tüketim toplumu da yeni bir toplum teorisi olarak tartışma alanı bulmaktadır. Tüketim toplumunun sanayi sonrası topluma bir alternatif olarak değerlendirilmesinin ve çalışmada yer ver verilmesinin nedenini ise teorinin ana varsayımlarından birinin üreticiler toplumundan tüketiciler toplumuna geçişe ilişkin olmasıdır. Üretimin ise çalışma olgusu ile direkt bir ilişki içerisinde olmasından dolayı tüketim toplumu teorisine genel hatları itibariyle yer verilecektir.

Tüketimi toplumu, tüm canlıların ezelden beri tüketiyor olmalarından dolayı, daha ileri bir anlam ifade etmektedir. Sanayi çağının toplumu bir üreticiler toplumu olarak kabul edilirken günümüz toplumları da temel anlamda bir tüketim toplumdur. Çünkü üreticiler toplumunun aksine günümüz toplumları üyelerine en başta tüketici rolünü oynamayı emretmektedir. Ancak iki toplum tipi de tüketici davranışlarda bulunmaktadır. Ancak tüketim toplumunda yer alan tüketici, bu zamana dek görülmeyen türdendir. Bauman, bu konuya insanının yaşamak için mi tükettiği yoksa tüketmek için mi yaşadığı sorusu ile vurgu yapmaktadır (Bauman, 2014a: 92-93). Bauman, tüketim toplumu içerisinde yer alan tüketim olgusunda bir dönüşüm yaşandığına vurgu yapmaktadır.

Protestan etiğin son dönemde almış olduğu geç Protestan etik hali, kasıt dışı bir şekilde modern tüketicilik ruhunu doğurmuştur. Hedonist formdaki bu ruh, Protestan etikle son derece çelişki halindedir. Bu etik, bireyci olmasının yanı sıra fanteziler ile ilgilidir. Mal ve hizmetlerin tüketilmesi konusunda ise bu fantezilerin gerçekleştirilemediği durumlarda hayal kırıklıkları söz konusu olmaktadır. Bunun yanı sıra modern tüketicilik anlayışı içerisinde ihtiyaçlar hiçbir zaman tüketim malları ve hizmetleri ile doyurulamamakta ve sürekli yeni ihtiyaçlar doğmaktadır (Ritzer, 2011: 96-97). Tüketim toplumlarında yoğun olarak yeni ihtiyaçların üretimi söz konusu olmaktadır ve bu ihtiyaçların tatmini konusunda insanlar uyarılmaktadırlar.

Dolayısıyla, tüketim toplumu var olmak için nesnelere ihtiyaç duymaktadır (Baudrillard, 2013: 44). Halk, uzmanlar tarafından kendilerine bir ihtiyaçmış gibi dayatılan mal ve hizmetlerin eksikliğini hissetmediği takdirde uzman meslekler egemen hale gelememektedir. Bu nedenle de bu şekilde işleyen bir sistemde, her biri bir ihtiyaca dönüşmeye yüz tutan eşyaların çoğalışı tüketicileri komut üzerine ihtiyaç duymaya alıştırmaktadır (Illich, 2011: 56-61). İnsanların tüketime konu olacak davranışlarda

bulunabilmeleri için yeni mal ve hizmetlere ihtiyaç duymalarını sağlamak gerekmektedir. Bu nedenle de tüketicilerin tüketim kapasitelerinin yükseltilebilmesi için sürekli olarak yeni heyecanlarla manipüle edilmeleri, bir başka ifadeyle tüketim piyasalarının tüketicileri baştan çıkartmaları gerekmektedir (Bauman, 1997: 43). Bu gerekliliğin bir sonucu olarak tüketim ürünlerinin ve profesyonel hizmetlerin ekonomik sistemlerin merkezine yerleştirilmesi, uzmanların insanî ihtiyaçları bu merkezle ilişkilendirmesine neden olmaktadır (Illich, 2010: 42). Sonuç olarak da tüketim toplumlarında ekonomik sistemler yeni üretilen ihtiyaçların tatmini üzerine kurulu bir yapıya sahiptir.

Ancak, tüketim toplumları açısından en büyük sorunlardan birini her tüketimin zaman alması oluşturmaktadır. Tüketim toplumunun sorunsuz bir şekilde işleyebilmesi adına tüketicinin tatmininin anlık olması gerekmektedir. Bunun için ise tüketim mallarının ayrıca bir çalıştırma gerektirmeden ve gecikmeye uğramadan tatmin sağlanması ve bu tatminin malın tüketimi ertesinde bitmesi gerekmektedir (Bauman, 1997: 42). Çünkü tüketime dayalı ekonomiler, tüketicinin doyumunun anlık olması gerekliliğine bağlıdır. Bu şu anlama gelmektedir: tüketilen mallar uzun bir hazırlık aşamasını gerektirmeden anında doyum sağlamalı ve malların tüketimi için gerekli zaman sona erdiğinde doyum da son bulmalıdır (Bauman, 2014a: 94). Dolayısıyla tüketim toplumlarında, tatminler anlık olmalı ve böylelikle sistem işleyebilmelidir.

Günümüzde üretilen her şey kullanım değerine göre değil, hızı ancak fiyatların enflasyonunun hızıyla karşılaştırılabilecek yok oluşuna göre üretilmektedir. Bu bağlamda reklamlar, nesnelere kullanım değerini arttırmak için değil, moda ve hızlı yenilenmeye maruz bırakarak zamana göre değerini azaltma amacı ile yapılmaktadır. Bunların yanı sıra, bu nesnelere yok edilmesine de ihtiyaç vardır. Nesnelere kullanıldıkça kaybolma eğilimi göstermektedirler. Baudrillard'a göre yok etme, üretime temel alternatiftir. Tüketimi, yok etme ile üretim arasındaki araç olarak görmektedir. Yok etme olgusunu ise ister şiddetli ve sembolik bir biçim altında, isterse sistematik ve kurumsal bir yok edicilik şeklinde olsun sanayi sonrası toplumların ana işlevlerinden biri olarak görmektedir (Baudrillard, 2013: 43-44). Dolayısıyla ihtiyaç duyulan nesnelere piyasalar içerisinde yok edilmesi, tüketim toplumunun devamı için bir ön koşul niteliğindedir.

Illich, çok kısa bir zaman içerisinde gerek geleneksel gerekse modern toplumlarda önemli bir değişim yaşandığını belirtmektedir. Bu değişim, ihtiyaçların tatmininin sağlayan

araçların bütünüyle değiştirilmesi olmuştur (Illich, 2011: 33). Baudrillard'a göre ise günümüzde tüm çevrede nesnelere, hizmetlerin ve maddi malların çoğaltılması sonucu ortaya çıkmış ve insanlığın ekolojisinde temel bir dönüşüm oluşturan büyük oranlı tüketim ve bolluk bulunmaktadır. Bolluk içerisinde yaşayan insanlar önceki dönemlerdeki gibi insanlar tarafından değil nesnelere tarafından kuşatılmış durumdadır. Dolayısıyla içinde yaşanılan dönem nesnelere çağı olarak ifade edilmektedir (Baudrillard, 2013: 15-16). Tüketim toplumu oluşturulması açısından ihtiyaçların çoğaltılmasına bağlı olarak "bolluk" diye tabir edilen yığınlar ortaya çıkmıştır. Baudrillard, bolluğun var olmakla birlikte bir söylem halini aldığını düşünmektedir.

Bu bağlamda Baudrillard, tüketim toplumlarında en önemli söylemin "bolluk" olduğunu düşünmektedir. Şeytanın en şeytani yanının var olmak değil de var olduğuna inandırmak olduğu benzetmesinden yola çıkarak, bolluğun var olmadığına ancak etkili bir söylem olması için var olduğunun inandırıldığı üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla tüketimi bir söylem olarak kabul etmekte ve çağdaş toplumların kendileri ile konuşma tarzı olduğunu düşünmektedir (Baudrillard, 2013: 233). Buradan yola çıkarak da tüketim olgusunun toplumsal hayata ilişkin etkilere de sahip olduğu düşünülmektedir.

Tüketime ilişkin görüşler uzun süre iki tür açıklama ekseninde durmuştur. Bunlardan ilki günümüz toplumsal hayatı ile doğrudan ilişkilidir. Tüketim, toplumsal düzeyin ifadesidir. Çünkü her bir insanın kendi zevki olduğunu düşündüğü şey, toplumda sahip olunan yer ve bu yerin yükselme ve alçalma eğilimi olarak belirlenmektedir. Bir başka ifadeyle tüketim, sıkı sıkıya toplumsal statü tarafından belirlenmektedir (Touraine, 2002: 163). Dolayısıyla, tüketimin maddesel olmaktan çıkarılmasının en somut örneklerinden birini gösterişçi itibar oluşturmaktadır. Gösterişçi itibarda ürünün itibar verme güvenilirliği gösterişçi israfı benzer şekilde ürünün kendisine yapılan yatırımla sağlanmaktadır (Miller, 2012: 143). Sonuç olarak tüketim toplumlarında tüketicilik bir ideoloji halini almıştır ve üstünlük miti, hiyerarşi ölçütü ve sınıfsal bir temsil aracı işlevi üstlenmeye başlamıştır (Aytaç, 2006). Tüketimde yaşana bu denli bir dönüşüm, tüketim kalıpları üzerinden toplumsal sınıf kazanılmasına olanak tanımıştır.

Tüketime dair diğer bir açıklama ise beslenmeden giyime ve konuta kadar en zorunlu gereksinimlerden boş zamanların değerlendirilmesi gibi özgür tercihe göre şekillenen gereksinimlere kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır (Touraine, 2002: 163). En

temel ihtiyaçların ötesine geçen tüketim olgusu, insanların boş zaman etkinlikleri üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Çünkü malların tüketiminden söz edilmesi, boş zamanın giderek daha fazla metanın satın alınmasıyla geçirilen bir zaman dilimini ifade etmesine neden olmaktadır. Zamanla, bakım faaliyetleri esnasında ya da boş zaman dilimlerinde kullanılan müzik seti, fotoğraf makinesi gibi “dayanaklı tüketim malları” ile yiyecek ve içecek gibi “dayanaksız tüketim malları” ve zaman içerisinde bu tarz tüketimlere harcanan gelirlerin oranındaki değişimler arasında ayırım gözetilmeye başlanmıştır. Bundan dolayı da bazı malların meta statüsüne girip çıkma şekillerine ve metaların üretimden tüketim aşamasına geçerken sahip oldukları kullanım sürelerine dikkat edilmesi gerekliliği doğmuştur. Genellikle gıda tüketim mallarının ömürleri kısa olmaktadır (Featherstone, 2013: 43). Üretime konu olan çalışma dışı zamanda bireyin boş zamanı belli bir denetim altına alınarak tüketim pompalanmaya çalışılmaktadır.

Bu nedenle, tüketim toplumlarında boş zaman olarak adlandırılan zaman dilimi serbest bir zamanı değil, bireylerin kendi birincil üretim zamanlarında gerçekleştirdikleri üretimin devamlılığının sağlanması için ikincil bir üretim zamanını ifade etmektedir. Bir başka deyişle tüketerek üretimi destekleyen ve üretim sürecinin bir parçası haline gelen zaman dilimi boş zaman olarak adlandırılmaktadır (Omay, 2008). Boş zaman, tüketim toplumlarında denetim altına alınarak insanlar tüketim olgusuna yönlendirilmektedir.

Klasik iktisatçılar açısından bireylerin giderek artan oranda mallar dizisi satın alarak doyumlarını en üst düzeye çalıştıkları koşullarda üretimin tek amacı tüketmek olmaktadır. 20. yüzyıldaki bazı neo-Marksistler ise bu durumun tüketimin denetimi ve manipülasyonunu ortaya çıkardığını düşünmektedir. Kapitalist üretimin Fordizm sayesinde yaşadığı genişlemenin, yeni pazarların inşa edilmesini ve insanların tüketicilere dönüştürülmek üzere reklam ve öbür medya araçları vasıtasıyla eğitilmesini zorunlu kıldığı da savunulmaktadır (Featherstone, 2013: 39-40). Birey davranışları sistem tarafından sürekli manipüle edilerek bireylerin kendi tüketim kalıplarını oluşturmaları güçleşmektedir.

Sonuç olarak, tüketim toplumundaki tüketiciler tüketip tüketmeme, neyin ne kadar tüketileceği ve tüketim için ne kadar bütçe ayrılacağı konularında karar haklarına sahip değillerdir. Kapitalist sistem, bu kararları denetleme işlevini üstlenmese de etkileme işlevini üstlenerek zaman, enerji ve para ayırmaktadır (Ritzer, 2011: 84-85). Kapitalist sistem tüketici davranışlarının gelişimi için bir görev üstlenerek insanları tüketime teşvik etmektedir.

Kapitalist sistem, malların üretiminin ve tüketiminin yanı sıra arzuların, duyguların ve hazzın üretimi ve tüketimine de etki etmektedir. Malların yeniden üretimleri için sınırsız bir arzu ve hazzın dinginliğini şart koşmaktadır. Çünkü kapitalist sistem hazzın ve arzunun üretimine bağlıdır. Dolayısıyla kapitalist sistem mal kadar arzu ve haz da yaratmaktadır (Aytaç, 2004). Böylelikle tüketici, nesneyle olan ilişkisini değiştirerek nesnenin kendisine olan faydasına değil bütünsel anlamı bağlamında bir nesnelere kümesine yönelmektedir. Bir zincirin halkaları gibi her nesne daha karmaşık olan diğer bir nesneye işaret etmektedir. Bu durum da tüketiciyi bir dizi karmaşık tercihe götürmektedir (Baudrillard, 2013: 15-16). Nesnelere çehresini oluşturduğu bolluk ortamında bireyler yoğun olarak nesnelere cazibesinin kontrolü altına girmektedirler.

Bauman, günümüz sanayisinin cezbetme ve ayartma üretimi üzerine kurulu olduğunu düşünmektedir (Bauman, 2014a: 91). Ritzer ise tüketim katedralleri olarak gördüğü tüketim araçlarının büyüme yeteneğine sahip olduğunu düşünmektedir. Bu araçları bir hayli etkili satış makineleri olarak görmektedir. Günümüz tüketim araçlarının yerini, “yaratıcı yıkım” sürecine girerek sonunda satış makineleri olarak daha büyüleyici ve etkili yeni tüketim araçlarına bırakacağını ileri sürmektedir (Ritzer, 2011: 257). Ritzer, tüketim katedralleri olarak adlandırdığı tüketim araçlarının insanları büyülediği varsayımı üzerinde durmaktadır.

Bauman da Ritzer’e benzer şekilde tüketim aracı olan mağazaları, neyin reklamını yaparsa yapsın, neyi gösterip satarsa satsın hayatın yaşanmış ya da yaşanacak olan her derdine deva olabilecek eczaneler olarak görmektedir (Bauman, 2014b: 46). Hedonist etişin tüketim toplumlarında hâkim hale gelmesiyle birlikte haz sağlayan tüketim insanlar açısından var olma amacı haline gelmeye başlamıştır.

Son dönemlerde iktidarlar, üretim süreçlerinden tüketim ve boş zaman süreçlerine doğru kaymaktadır. Dolayısıyla bu dönemde en etkili ideolojik hegemonya yöntemleri boş zaman süreçlerinde uygulanmaya başlanmıştır (Aytaç, 2004). Bu bağlamda, faydalı olan ama piyasalaştırılmayan kullanım değerleri, tüketim toplumu içerisinde yerini mal ve hizmetlere bırakmaktadır. Bu durum Illich’e göre, muhalefet eden siyasi partilerin ve rejimlerin bile ortak amacı haline gelmiştir. Hayatın, dünya piyasalarında satılmakta olan malların tüketimine tamamen bağımlı hale geldiğini düşünmektedir (Illich, 2010: 32). İnsanların

etrafi giderek daha fazla oranda mal ve hizmetle sarılarak, yeni ihtiyaçlar ve popüler tüketimler artmaktadır.

Tüketimin toplumunun bu karakteristiğine ilişkin olarak Bauman, tüketimin toplumunun hâkim kültürünün öğrenmeyle değil, unutmaya yakından ilgili olduğunu düşünmektedir (Bauman, 2014a: 91). Tüketim kültürü içerisinde yer alan popülerleşme dinamiğinden dolayı beğeniler ve üsluplar piyasaların kayganlığına maruz kalmaktadır. Popülerleşme süreci, bu nedenle, özünde değersizleştirme anlamına gelmektedir (Featherstone, 2013: 164). Tatmin sağlayan nesnelerin raf ömrünün kısa oluşu beraberinde değersizleşmeyi ve bu değersizleşme de sürekli yenilenen mal ve hizmet piyasalarını doğurmaktadır.

Sonuç olarak, tüketim toplumunun ortaya çıkmasında refah toplumu ile birlikte tüketim arzının büyümesi, gündelik yaşamın bir ideolojisi haline gelen meta fetişizminin yükselişi ve tüketimin büyümlü ve parıltılı bir yaşamın göstergesi haline gelmesi etkili olmuştur (Aytaç, 2006). Giderek artan tüketim düzeyi hiç kuşkusuz tüketim olgusuna yeni anlamlar yükleyerek toplumların “tüketim” toplumu olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Üreticiler toplumundan tüketiciler toplumuna geçişin toplumsal yapıda meydana getirdiği benzersiz değişimler, yeni dönemin tartışılan bir kuramı olarak “tüketim toplumu” teorisini gündeme getirmiştir. Toplumsal sınıf kazanımının tüketim üzerinden belirlenmesi, tek tip ürünlerin değil de tüketicinin isteklerine uygun ürünlerin piyasalaşması, hedonist etiğin yükselişi ve boş zaman kurumun giderek artan oranda sistem tarafından manipüle edilerek kültür sektörü gibi yeni piyasalar oluşturulması tüketim toplumu tartışmasının doğmasına ve gittikçe önem kazanmasına neden olmuştur.

3.1.1.3. Gözetim toplumu

Enformasyon teknolojilerin hızla artan gelişimi ve yaygınlaşan kullanımı, ekonominin bilgiye dayandığı bilgi merkezli toplumlarda “gözetim toplumu” adı verilen toplum teorisinin geliştirilmesine neden olmuştur. Gözetim toplumu teorisinin alternatif bir toplum kuramı olarak değerlendirilerek bu çalışmada yer verilmesinde, 1980 sonrası döneme damgasını vuran teknolojik gelişmeler etkili olmuştur. Bell’in “sanayi sonrası toplum” kuramında da yoğun olarak üzerinde durduğu enformasyon teknolojileri ve bilgi merkezliyetiği, gözetim toplumlarının toplumsal denetimin sağlanmasında başvurduğu

temel araçlardandır. Bu nedenle, gözetim toplumu teorisinin geliştirilmesine katkıda bulunan en önemli isimlerden David Lyon'un teoriye ilişkin görüşlerinden yola çıkılarak teori kısaca işlenmeye çalışılacaktır.

Gözetim, toplumlar açısından eskiden bu yana devam eden bir olgu niteliğindedir. Çünkü toplumlar, güvenliklerini sağlamak ve mevcudiyetlerini devam ettirmek adına tarihin her döneminde çeşitli önlemler almak durumunda kalmışlardır. Alınan önlemler toplumu oluşturan bireylerin ve grupların davranışlarının yönlendirilmesi ve sürekli olarak izlenmesi amacıyla olduğu gibi toplumlararası ilişkilerde toplumun devamlılığının sağlanmasına yönelik uygulamaların geliştirilmesini de hedeflemektedir. Bu uygulamalar ise "toplumsal denetim" olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla, toplumsal denetimin en önemli araçlarının başında gözetim gelmektedir. Toplumsal denetim ve gözetim bir sistemi oluşturan iki parça niteliğindedir (Dolgun, 2005: 10-17). Gözetim, toplumsal denetime hizmet eden bir olgu konumundadır.

Gözetim terimi, birbiri ile yakından ilişkili iki olguya atıfta bulunmaktadır. İlki topluluğun alt kademelerindeki üyelerinin etkinliklerinin üst konum üyelerince denetimiyle, ikincisi ise bir kurum ya da topluluk tarafından saklanabilen sembolik materyaller olan enformasyon birikimiyle ilgilidir (Giddens, 2001: 293). Denetim, gözetim olgusu kadar eski iken enformasyon birikimi yoluyla sağlanan gözetim, enformasyon teknolojilerinin gelişimi ile paralellik göstermektedir.

Lyon, gözetim toplumlarının yükselişinin doğrudan doğruya kaybolan bedenlerle ilgili olduğunu düşünmektedir. Çünkü bir şeylerin uzaktan gerçekleştirildiği zaman bedenlerin yok olduğunu savunmaktadır. Bu konuya ilişkin olarak ise telefon vasıtasıyla sağlanan iletişim ses aracılığıyla gerçekleşirken, dolayısıyla beden hala iletişimde etkin haldeyken, e-postalar vasıtasıyla kurulan iletişimlerde bu durumun söz konusu olmadığını örnek olarak göstermektedir (Lyon, 2006: 33). Lyon, gözetim olgusunun niteliğinde yaşanan dönüşüme vurgu yaparak günümüzde büründüğü şekli izah etmeye çalışmaktadır.

Gözetim toplumu kuramına büyük katkılar yapan Lyon'a göre, toplum üyesi olan bireyler günümüzde birer vatandaş olarak değil de kodlanmış numara veya harf dizileri olarak gözetim toplumlarında yerlerini almaktadırlar. Lyon, bu saptamadan hareketle gözetim toplumlarını kişisel hayata ait her türlü bilginin, gerek büyük şirketlerin gerekse devlet

dairelerine ait bilgisayarların hafızalarında saklandığı ve işlendiği toplumlar olarak tanımlanmaktadır (Dolgun, 2005: 16). Gözetim olgusu günümüzde, küreselleşmiş bir dünyada ulus-devletleri aşarak akışkan bir şekilde dolaşmaktadır. Dolayısıyla belli bir zaman ve mekân kısıtlamasından bağımsız bir şekilde gerçekleşmektedir (Bauman ve Lyon, 2013: 13). Çeşitli konulardaki enformasyon birikiminin sağlanması için “gözetim” olgusunun günümüzde taşıdığı anlamın anlaşılması gerekmektedir.

Günümüzde gözetim, genellikle coğrafi olarak bulunan noktadan uzak ajanslar ve işletmeler tarafından düzenlenen ve hakkında bilgi toplananları etkileme ya da idare etme amacı ile düzenlenmiş ya da düzenlenmemiş kişisel veri toplamaya ve işlemeye ilişkin rutin bir faaliyettir (Lyon, 2006: 12-13). Gözetim olgusu ve gözetim toplumu, emniyet ve güvenlik ilişkileri dışında istihdamda, ticaretle, gündelik alışverişlerde ve yönetim işlerinde faaliyet gösteren kurumlarca, kişisel verilerin toplandığı veya birbirleriyle ilişkilendirildiği bir bağlam içinde de ele alınmaktadır (Dolgun, 2005: 15). Dolayısıyla, ticaretten tüketime kadar kapitalist ekonomik sistem içerisinde gözetim yoluyla denetim yaygın olarak kullanılmaktadır.

Gözetim toplumu kuramı kapitalizm, modernite, Sanayi Devrimi ve özellikle son yıllarda büyük bir ivme kazanan enformasyon teknolojileri ile yakından ilgilidir. Gözetim olgusu, gerek amaçları ve işlevselliği bakımından gerekse kuramsal açıdan toplumsal denetim ve iktidar ilişkileriyle birlikte ele alınmaktadır. (Dolgun, 2005: 9). Gözetim, sosyoloji tarafından da yoğun olarak incelenen bir olgudur. Çünkü gözetim, günümüz toplumlarında anahtar bir konumdur. Bunun nedeni ise post-modern, küreselleşmiş veya bilgi toplumu gibi terimler günümüz toplumlarını açıklamak için referans olarak alınırken gözetim toplumu kuramı, bu değişimlerden kaynaklanan ve değişimlere etki eden toplumsal süreçlere vurgu yapmaktadır (Lyon, 2006: 17). Yaşanan dönüşümlere bağlı olarak gözetim olgusunda da değişimler yaşanmakta ve bu değişimler de diğer yapıları etkilemektedir.

Bauman'ın “akışkan gözetim” olarak adlandırdığı kavram da bu bağlamda, gözetimi bütünlüklü bir biçimde tanımlamanın bir yolu olmaktan ziyade bir yönelimdir. Bir başka ifade ile günümüzün değişken modernitesinde, gözetim olgusundaki gelişmeleri konumlandırmanın bir yoludur. Gözetimin modernitenin temel boyutlarından biri olduğuna dair kanı yaygın kabul görmektedir. Buna karşın modernite durağanlık göstermemektedir. Dolayısıyla, bazı teorisyenler bir zamanlar katı ve sabit görünen gözetim olgusunun da daha

esnek ve devingen bir hal aldığını, birçok yaşam alanına sızıp yayıldığını düşünmektedirler (Bauman ve Lyon, 2013: 10-11). Modernite bağlamında yaşanan dönüşüm gözetim olgusunda da dönüşümlere neden olarak olgunun birçok alana yayılması sonucunu doğurmuştur.

1980 sonrası dönemde gözetleme olgusunda yaşanan önemli bir dönüşüm, gözetimin küreselleşmesi ve yerelleşmesi olmuştur. Bu dönüşümde videodaki, şifrelemedeki ve biometrik teknikteki gelişmelerin, gözetimin teknolojik boyutunu ortaya çıkarması ve dünya çapında yaşanan ekonomik yeniden yapılanmanın ve internetin ticarileşmesinin etkisi oldukça büyüktür (Lyon, 2006: 17-18). Böylelikle, yaşanan teknolojik gelişmeler olgunun yeni boyutlar kazanmasına ve farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmasına neden olmuştur.

Gözetim son dönemde tüketicilik alanında gevşekleşmektedir. Belli bir amaç doğrultusunda toplanan kişisel veriler başka bir amaç doğrultusunda kolayca kullanılabilmesi nedeniyle eski yapı ile olan bağlarını kaybetmektedir (Bauman ve Lyon, 2013: 10-11). Dolayısıyla gözetim gittikçe artan oranda çeşitli amaçlar adına kullanılmaktadır. Gözetim sağlanması noktasında ise en büyük rollerden birini 1980 sonrası dönemde hızlı bir gelişme gösteren enformasyon teknolojileri üstlenmektedir.

Sıkı bir toplumsal denetim aracı haline gelen enformasyon teknolojileri, gözetim kapasiteleri sürekli ve düzenli olarak arttırılan toplumlara geçişte etkili olmaktadır (Dolgun, 2005: 15). Gözetim olgusu günümüz toplumları açısından somut olarak bireylerin birbirlerini izlemelerini ifade etmemektedir. Gözetim, bireylerden soyutlanan hakikatleri izleyip saklamaktadır. Bilgisayarlar, en önemli gözetim aracı olarak toplanan verilerin saklanması, eşlenmesi, geri getirilmesi, işlenmesi, pazarlanması ve aktarılması işlevlerini üstlenmektedir (Lyon, 2006: 13). Bilgisayar teknolojilerinin yaygın kullanım alanı bulması ile beraber bilgi birikiminde muazzam bir artış yaşanmıştır. Bilgi birikimindeki bu artış ise gözetimin hissedilirliği anlamında da artışa sebep olmuştur.

Gözetlemenin gerçekleştirilmesini sağlayan teknolojiler bu nedenle bilgisayar gücüne ihtiyaç duymaktadır. Çünkü bilgisayar uygulamaları, iletişim ve bilgi teknolojilerini gözetim olgusunun merkezine koyan araçlardır (Lyon, 2006: 13). Bu bağlamda, insan zihninin saklama kapasitesinin en olağandışı ve genişlemiş hali olan bilgisayarların icadı, bilginin denetimini sağlayan gözetimin yayılmasında en önemli gelişmedir (Giddens, 2001: 300-

301). Her türlü enformasyon akışı, bilgisayarlar ve bunların kurmuş oldukları ağlar üzerinden gerçekleşmektedir.

Gözetime dair uygulamalar, bilgi altyapılarının ve veri tabanlı ekonomilerin ortaya çıktığı yapılarda artma eğilimi göstermektedir. Bu nedenle de, bilgi toplumu olarak adlandırılan toplumlar Lyon'a göre, doğası gereği birer gözetim toplumlarıdır da (Lyon, 2006: 18). İnternet üzerinden gerçekleştirilen her işlem bilgisayarların veri tabanlarında depolanarak çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanıma hazır getirilmektedir.

Sıradan kayıt işlemleri olarak görünseler bile rutin alışverişler, internet kullanımı ve sosyal medyada kayıtlı olmak gözetim olgusu içerisine dâhil olmaktadır. Bilgisayarlar aracılığı ile depolanan bilgilerin çoğunluğu, bireylerin telefonlarını kullanmaları, alışveriş merkezlerine gitmeleri ve internet kullanmaları gibi kendi gerçekleştirdikleri eylemlerin bir sonucu olarak elde edilmektedir (Bauman ve Lyon, 2013: 9-21). Bilgi birikiminin sağlanmasında denetim mekanizmaları kadar bireyler de rol oynamaktadır.

Sonuç olarak gözetim toplumları, yönetilme ve kontrol işlevleri için iletişim ve bilgilendirme teknolojilerini kullanan ve bunlara bağımlı olan toplumlardır (Lyon, 2006: 11). Günümüz toplumları açısından hızlı bir gelişim gösteren enformasyon teknolojileri nedeniyle gözetim, gerek özel gerekse kamusal alanlar içerisinde yer alan gündelik yaşam ve toplumsal ilişkiler üzerinde etkisini göstermektedir (Dolgun, 2005: 10). Çünkü iktidarın elektronik teknolojiler aracılığıyla hayat bulduğu değişken ve mobil örgütlenmeler, duvarları ve pencereleri büyük ölçüde gereksiz kılmak suretiyle birçok kontrol türünün farklı suretlerle ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Bauman ve Lyon, 2013: 12-13). Bu kontrol türlerinin ortaya çıkması ise belli bir takım endişeleri beraberinde getirmektedir.

Gözetim olgusuna ilişkin olarak etik bağlamında Bauman'a göre iki temel sorun ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Bauman'ın "kayıtsızlaştırma" olarak ifade ettiği ve sistemlerin ve süreçlerin her türlü ahlaki değerlendirmeden bağımsız bir gidişatıdır. Diğer sorun ise, gözetimin uzaktan bir müdahaleyi mümkün kılması nedeniyle insanı gerçekleştirdiği eylemin sonuçlarından ayırma sürecini kolaylaştırmasıdır. Bauman, yoğun olarak gözetimin insanî boyutunu kaybederek otomatikleşmesi üzerinde durmaktadır. Genel olarak ise gözetime ilişkin endişeler, gözetimin iki önemli işlevi olan koruma ve kontrol üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla gözetim olgusunun iki boyutu bulunmaktadır ve gözetimin

kontrol işlevi, toplumlar açısından tehlike olarak kabul edilen boyutu oluşturmaktadır. Çünkü toplumların her alanında gözetim o kadar hızlı yayılmaktadır ki güvenliliğin ihlal edilerek kişisel bilgilerin kamuya yayılması bir tehlike arz etmektedir. Ancak bu endişeler, gözetimin bir güvenlik önlemi olarak gerçekleştirildiği ileri sürülerek giderilmeye çalışılmaktadır. Çünkü günümüzde güvenlik, geleceğe dönük bir projeye dönüşerek gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olayları, dijital teknikler ve istatistiksel akıl yürütme vasıtasıyla denetlemeye çalışarak gözetim aracılığıyla işlemektedir (Bauman ve Lyon, 2013: 13-16; Lyon, 2006: 16). Dolayısıyla gözetim, güvenliğin sağlanması için gerekli bir araç olarak meşrulaştırılmaktadır.

Bilginin bir toplumun gözetimini olanaklı kılan denetlemesi ve bu gücün tek elde toplanması günümüzün en etkili aracı haline gelmiştir. Ancak yine de, “klasik sosyal teori” insan özgürlükleri için tehdit oluşturan günlük hayatın denetlenmesine ilişkin toplum ölçeğindeki bir gözetim sistemi aracılığıyla sürdürülen totaliter politik denetimin mümkün olduğunu kabul etmemektedir (Giddens, 2001: 300). Çünkü kapitalist ekonomik sistem, tekeli bir iktidar özelliği göstermekle birlikte daima denetim ve gözetim mekanizmaları aracılığıyla işlemektedir ve enformasyonun toplanması ve saklanması, zaman ve mekân uzaklaşmasının ve dolayısıyla gücün oluşumunun ana kaynağıdır. Bu yüzden dolayı da gözetim mekanizmaları, kapitalist ekonominin genel yapısının bir karakteristiği niteliğindedir (Dolgun, 2001: 27; Giddens, 2001: 293).

Sistemin işleyebilmesi adına gözetimin ve gözetimi sağlayan mekanizmaların ve teknolojilerin gerekliliğine dair de yaygın bir kanı hâkimdir. Klasik sosyal teori, sistemin bu mekanizmalar aracılığıyla işleminin zorunluluğu üzerinde durarak toplum ölçeğindeki totaliter bir denetimin kasıtlı bir sonuç olamayacağını savunmaktadırlar.

Bell'e göre ise ekonomik ve kişisel özgürlükler konusundaki bu çekinceler, sorunun tartışıldığı boyut bağlamında hatalıdır. Çekincelerin ortaya çıkmasına neden olan suç, teknolojinin kendisinde değil, teknolojinin içine yerleştirildiği toplumsal siyasi sistemde aranmalıdır (Bell, 2001: 322). Bir başka ifade ile Bell, gözetim mekanizmalarının hangi güç odaklarınca hangi amaçlar doğrultusunda kullanıldığı üzerinde durulmasının, çekincelerin neden olduğu tartışmaların kavranabilmesi ve daha etkili çözümler üretilebilmesi noktasında daha etkili olacağına işaret etmektedir.

Kısaca, gözetim toplumlarının sıklıkla eleştirilen ve bir tehlike alanı olarak kabul edilen yönü; sürekli genişleyen ve gündelik hayatı hızla egemenliği altına alan enformasyon teknolojileri vasıtasıyla kişisel bilgilerden oluşan kayıtların bilgisayarlar tarafından saklanması, işlenmesi, pazarlanması ve dolaşıma sokulmasıdır (Dolgun, 2005: 15). Kişisel bilgilerin bilgisayar ortamlarındaki artan birikiminin, bireyler üzerinde belli bir denetimi ve manipülasyonu getirmesi, gözetim toplumlarının en sık eleştirilen ve kaygı duyulan yönünü temsil etmektedir.

Sonuç olarak gözetim toplumları, günümüzde gözetimin gerçekleşmesi için enformasyon teknolojilerine bağımlıdırlar. Bu teknolojilerin sağladığı bilgiler doğrultusunda ise gerek kapitalist ekonomiler gerekse toplumsal denetim işlerlik kazanmaktadır. Gözetim olgusunun iki temel işlevi olarak koruma ve kontrol ön plana çıksa da bireysel internet kullanımınının sağlamış olduğu bilgi birikimleri, ekonomik sistemin işleyişi için de hizmet etmektedir. Tüketim toplumu olarak adlandırılan kurama benzer şekilde, sağlanan bilgi birikimi ile şahıslara özel tüketim kalıplarının oluşturulması bu varsayımların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Endişelerin odağında yer alan gözetim olgusunun toplumsal hayat üzerinde artan baskısı, kişisel bilgilerin başkalarınca bilgisayar ortamında saklanması sonucunu doğurarak çok büyük kaygıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bireyler üzerlerinde özel hayatlarına ilişkin bilgilerin başkalarına ya da kamuya sunulacağına dair yoğun endişeler hissetmektedir.

3.1.2. Sanayi sonrası toplum

Teknolojik gelişmelerin giderek artmasına bağlı olarak sanayi toplumlarının yerini, tıpkı önceki süreçlerde olduğu ve teknolojik gelişmeler sonucunda feodal toplumların çözülüp yerlerini sanayi toplumlarının aldığı gibi, sanayi toplumlarının yerini de sanayi sonrası toplumların aldığına dair görüşler bulunmaktadır.

Günümüzde hala sanayi toplumlarının varlığı söz konusu olmasına rağmen “sanayi sonrası toplum” ile ifade edilmek istenen, gelişmiş Batılı ülkelerin yaşanan gelişmelere bağlı olarak yeni bir toplum aşamasına geçmeleridir. Yeni bir toplum teorisi olarak ifade edilen “sanayi sonrası toplum” Daniel Bell tarafından dile getirilmiş olup, gelişmiş Batılı ülkelerin yeni bir toplumsal aşamaya geçmiş olduğu savı üzerine kuruludur. Dolayısıyla bu başlık altında, Bell’in savları doğrultusunda sanayi sonrası topluma ve bu toplumun genel karakteristiklerine yer verilecektir.

Bazı gözlemciler, günümüz toplumlarının artık sanayileşme olgusu üzerine kurulu olmadığı düşüncesinden yola çıkarak yeni bir toplum aşamasına geçildiğini savunmaktadırlar. Toplumsal ve ekonomik yapılarda meydana gelen değişim ve dönüşümleri inceleyen yazarlar, sanayi toplumlarının geleceğine ilişkin olarak farklı toplum teorileri ortaya atmıştır. Sanayi Devrimi'nin ötesinde bir aşamaya geçildiğini ileri sürenler, yeni toplum düzenini tanımlamak için “post-modern toplum”, “kapitalist ötesi toplum”, “kıtlık ötesi toplum” , “sanayi sonrası toplum”, “bilişim toplumu”, “hizmet toplumu” ve “bilgi toplumu” gibi terimleri kullanmaktadır. Bu terimlerin yanı sıra, yaygın olarak kullanılan ve ilk olarak Daniel Bell ve Alain Touraine tarafından ileri sürülmüş diğer bir teori, sanayii gelişim biçimlerinin ötesinde bir toplumumu ifade eden “sanayi sonrası toplum” teorisidir (Giddens, 2000: 556; Parlak, 2004). Sanayi sonrası toplum teorisine katkı sağlayan Touraine, 1970’li yılların başlarında yayımladığı “The Post-Industrial Society” adlı kitabında, programlanmış toplumun ortaya çıkardığı bilgi sınıfında hümanistlerin ve teknokratların olacağını ve bölünmenin bu şekilde olacağını düşünmektedir (Frankel,1991: 24). Touraine'den daha sonra Bell, kurama ilişkin varsayımlarla sanayi sonrası toplumu tanımlamış ve sanayi sonrası toplum teorisyenleri arasında en önemli yeri almıştır.

Sanayi sonrası toplumun en açık ve kapsamlı tanımını “Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi” (The Coming of the Post-Industrial Society) adlı eserinde Daniel Bell yapmıştır. Bell'e göre sanayi sonrası düzen, sanayi mallarının halen üretiliyor olmasına rağmen hizmet kullanımları noktasında önceki toplum türünden son derece farklılık göstermektedir (Giddens, 2000: 556). Bell, 1973'te yayımlanan bu eserinde, sanayi sonrası toplumun toplumsal yapısı ve bunun politik sonuçları ile ilgilenmektedir. Batılı gelişmiş ülkelerin, sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçiş sürecinde olmaları Bell'in temel savıdır (Poloma, 2011: 331). Sanayi sonrası toplum, çalışma olgusuna ilişkin yeni varsayımlarda bulunmasından ve toplumsal yapıda ve özellikle toplumsal sınıflarda meydana gelen değişimleri bilgi ekseninde açıklamasından dolayı bu çalışmada kabul edilen yeni dönem toplum teorisi olarak değerlendirilecektir.

Sanayi sonrası toplum aşamasına geçişte belli başlı gelişmeler etkili olmuştur. Gelişmiş kapitalist toplumların 1950’li yıllardan itibaren ekonomik ve toplumsal yapılarında meydana gelen değişim, üretim süreci eksenli araştırmalar yapan ve sanayi toplumlarının geleceğini ilişkin çalışmalar yürüten araştırmacılar tarafından “sanayi sonrası toplum” aşamasının

geldiğine ilişkin görüşlerin gündeme gelmesinde rol oynamıştır (Parlak, 2004). Üretkenliğin dayandığı kaynaktan meydana gelen değişim, sanayi sonrası topluma geçişin en belirgin faktörlerinden birini oluşturmaktadır. Üretkenlik kaynağı sanayi öncesi toplumlarda toprak, sanayi toplumlarında makineler, sanayi sonrası toplumlarda ise bilgi olarak kabul edilmektedir. Her toplumsal aşamada gücü elinde bulduran kesim bu kaynakları ellerinde bulduranlar olmuştur. Sanayi öncesi toplumlarda toprak sahipleri, sanayi toplumlarında iş adamları, sanayi sonrası toplumlarda ise bilim adamları, araştırmacılar ve üniversiteler anahtar güç konumundadır (Poloma, 2011: 339). Üretkenliğin ve gücün belirleyicisinin bilgi olması, sanayi sonrası toplumları sanayi toplumlardan ayıran bir özellik niteliğindedir.

Bell'in toplum teorisi, her aşamayı ötekenden ayıranın, Marx'ın da benimsediği gibi, üretici güçlerde meydana gelen değişimler olduğu görüşü üzerine kuruludur. Bu değişimler göz önüne alarak geleneksel toplumdaki sanayi toplumuna, bu aşamadan da sanayi sonrası toplum aşamasına geçilmiştir. Bu perspektifte geleneksel toplumlar tarıma, sanayi toplumları yapay enerji kullanan modern sanayiye, sanayi sonrası toplumlar ise kuramsal bilgiye dayalıdır (Callinicos, 2001: 188). Sonuç olarak sanayi sonrası toplumlarda kuramsal bilgi son derece önemlidir. Sanayi sonrası toplumların diğer başlıca özelliklerinin belirtilmesi, sanayi toplumlarından ayrılan yanlarının tespitinde oldukça faydalı olacaktır. Sanayi sonrası toplum tezi ile Bell, toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri ve ekonomik ve mesleki yapıda meydana gelen dönüşümleri anlatmaya çalışmaktadır. Sanayi sonrası toplum kavramının genel bir ifade olmasından dolayı Bell, sanayi sonrası toplumların diğer toplum kuramlarından ayrılan beş ana özelliğini şu şekilde sıralamıştır (Bell, 1973: 13-14):

- Ekonomik sektör: mal üretimine dayanan sanayi sektöründen hizmetler sektörüne kayış,
- Meslek dağılımı: profesyonel ve teknik işlerin üstünlüğü,
- Eksen ilke: yeniliğin ve politikanın kaynağı olarak teorik bilginin odak alınması,
- Geleceğe ilişkin yönelim: teknolojinin kontrolü,
- Karar alma: yeni entelektüel teknolojinin oluşturulması.

“Ekonomik İlerlemenin Koşulları” (Conditions of Economic Progress) adlı eserinde Colin Clark; ekonomik yapıyı birincil, ikincil ve üçüncül sektör olmak üzere üçe ayırmıştır. Birincil sektör tarımı, ikincil sektör sanayiye, üçüncü sektör ise hizmetler sektörünü ifade

etmektedir. Her ekonomi, bu üç sektörün farklı oranlardaki birleşiminden oluşmaktadır. Clark'ın tezine göre, ülkeler sanayileştikçe ekonomileri kaçınılmaz bir yörüngeye girmektedir. Clark, sektörler arasındaki üretkenlik farklılıklarından dolayı yüksek oranlardaki işgücünün zamanla imalat sanayinden kopacağını ve milli gelirdeki artışlara bağlı olarak hizmete olan talebin artacağını savunmaktadır. Bu bağlamda, sanayi sonrası toplumun ilk ve en belirgin özelliği, işgücünün büyük miktarının, tarım ve sanayi sektöründe istihdam edilmeyip finans, taşımacılık, sağlık ve boş zaman etkinlikleri gibi hizmetleri içerisinde barındıran hizmetler sektöründe istihdam edilmesidir (Bell, 1973: 14-15). Dolayısıyla, toplam istihdam içerisindeki hizmetler sektörü payı sanayi sonrası toplumlarda giderek artmaktadır ve hâkim sektör hizmetler sektörüdür.

Bell, sanayi sonrası toplumun temel özelliklerinden bir diğerinin, mesleklerin dağılımı bağlamında yaşanan dönüşüm olduğunu söylemektedir. İnsanların nerede çalıştıkları kadar hangi tür bir işte çalıştıkları da sanayi sonrası toplumlarda son derece önemli hale gelmiştir. Meslek, toplumsal sınıfların ve tabakalaşmanın en güçlü belirleyici haline gelmiştir (Bell, 1973: 15). Bell'in tezine göre, sanayi toplumlarına has olan ve mülkiyetin toplumsal sınıfların belirlenmesinde etkili olduğu yapı, sanayi sonrası toplumlarda farklılık göstermektedir. Bireylerin sahip oldukları meslekler, sınıflarının belirlenmesinde etkili olmaktadır. Hiç kuşkusuz ki mülkiyet, toplumsal sınıflar bağlamında hala etkisini göstermektedir. Ancak Bell, bilginin artan önemi sonrasında ortaya çıkan ya da dönüşen işler vasıtasıyla da toplumsal sınıflar arasında hareketliliğin sağlanabildiği tezini ileri sürmektedir.

Bell, yeni ortaya çıkan toplumsal bir sistemi açıklarken, hizmetler sektörüne ve profesyonel ve teknik işlerin artmasına işaret etmesinin yanı sıra teorik bilginin önemli bir kaynak haline gelmesine de vurgu yapmaktadır. Teorik bilginin artan önemi, toplumsal değişimi açıklaması nedeniyle son derece önemlidir. Sanayi toplumları makinelerin ve insanların uyumuna dayalı bir üretime dayalıyken sanayi sonrası toplum, toplumsal kontrolün sağlanması ve yeniliğin yönetilmesi noktasında bilgi merkezli bir yapılanma gerçekleştirmektedir. Bu gelişme de beraberinde yeni toplumsal yapıları ve ilişkileri getirmektedir (Bell, 1973: 18-20). Sanayi sonrası toplumlarda bilgi, toplumsal yapılardan toplumsal ilişkilere kadar pek çok sistemde belirleyici konumdadır.

Bilginin toplumlarda etkisini sürekli olarak artması sonucu “enformasyon toplumu teorisi” geliştirilmiştir. Bell de daha sonraki çalışmalarında, sanayi sonrası toplumların aslında aynı zamanda enformasyon toplumları olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, sanayi sonrası toplum kuramı ile enformasyon toplumu kuramı belli açılardan örtüşmektedir.

Teknolojik planlamanın yeni biçimlerini göz önüne alan Bell’e göre, diğer bir ayırıcı özellik olarak sanayi sonrası toplumlar, yeni bir toplumsal yapıya ulaşarak teknolojik gelişmenin planlamasını ve kontrolünü yapabileceklerdir (Bell, 1973: 26). Bir başka ifadeyle, teknolojik gelişme planlı ve kontrollü bir şekilde gerçekleştirilecektir. Dolayısıyla, Bell’in sanayi sonrası toplum kuramının dördüncü boyutunu, teknoloji ve teknolojik değerlerin kontrolünün geleceğe yönelik olarak yapılması oluşturmaktadır. Teknolojik gelişme, kendi başına bırakılmasının aksine planlı ve kontrollü bir şekilde gerçekleşmektedir (Poloma, 2011: 332-333). Böylelikle teorik bilginin sürekli gelişimi de sağlanmaktadır. Teorik bilginin gelişmesi ise teknolojik tahminlerin yapılmasında ve teknolojik gelişmenin sürekli planlanmasında etkili olmaktadır. Bunların yanı sıra, gelişmenin planlanmasına ve geleceğe yönelik risklerin, maliyetlerin ve üstünlüklerine değerlendirilmesine de olumlu katkılar sağlamaktadır (Parlak, 2004). Değişimin planlanması, karşılaşılabilecek durumlara karşı bir tedbir ve hazırlık süreci oluşturmaktadır.

Piyasaların sürekli değişimlere uğraması ve istikrarsız oluşu, toplumların ekonomik başarıları için esnekliğe ihtiyaç duymalarına neden olmaktadır. Günümüzde de bu esnekliğin sağlanması noktasında teknolojilere büyük bir rol düşmektedir. Teknolojik gelişmenin belli bir plana tabi olarak sağlanması bu bağlamda sanayi sonrası toplumlar açısından son derece önemlidir.

Sanayi sonrası toplum savının beşinci boyutu, karar almayı ve yeni bir entelektüel teknolojinin ortaya çıkarılmasını içermektedir. Bilginin üretilmesi sürecinde izlenecek yol ile alakalı olan bu boyutta entelektüel teknoloji ile anlatılmak istenen, şeylerin yeniden üretilebilme yolunu belirleyen ve sorunların çözümünde izlenen sezgisel kararların yerine bilimsel bilginin konulmasıdır (Poloma, 2011: 333). Entelektüel teknoloji ayırt edici bir özellik olarak sanayi sonrası toplumlarda ortaya çıkmaktadır. Bell, entelektüel teknolojinin ayırt edici özelliği olarak bu teknolojinin, akılcı çabayı tanımlamasını ve bunu başarıma yolundaki araçları belirlemesini göstermektedir (Bell, 1973: 30). Entelektüel teknoloji

kavramı ile hesaplamaların kolay, hızlı ve sezgisellikten uzak bir şekilde yapılacağını ifade etmektedir.

Bilgileri seri bir şekilde işleyen bilgisayar teknolojilerinin, geleceğe ilişkin planlamalarda sezgisel varsayımlardan daha etkili kararlar vereceğini düşünen Bell, bu teknolojileri entelektüel teknoloji olarak ifade etmiştir. Sanayi sonrası toplumların özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, sürekli değişen piyasaların oluşturduğu ekonomilerin başarısı için günün koşullarına uyum sağlamak adına sağlıklı kararlar verilmesi gerekmektedir. Entelektüel teknoloji olarak tanımlanan bu teknolojilerin ise bu bağlamda etkili olacağı savunulmaktadır.

Sonuç olarak Bell'in sanayi sonrası toplum savı özetle şu başlıklar altında toplanabilir; ekonomide imalat sanayiinden hizmetler sektörüne doğru bir geçiş, teknoloji alanında bilime dayalı yeni sanayi dallarında yoğunlaşma, toplumsal yapıda ise yeni teknik seçkinlerin yükselişi ve tabakalaşmaya ilişkin yeni ilkelerin doğuşu (Bell, 1973: 487). Bell, sanayi sonrası toplumun özellikleri içerisinde en yoğun olarak teknolojik gelişmenin beslendiği bir kaynak olan bilgi üzerinde durmaktadır.

Sanayi sonrası toplumun en önemli özelliği olarak, sanayi toplumlarının stratejik ve dönüştürücü kaynağının emek ve sermaye olmasına benzer şekilde, sanayi sonrası toplumların strateji ve dönüştürücü kaynağının bilgi ve enformasyonu görmektedir. Bundan dolayı da Bell'e göre, sanayi sonrası tüm toplumlar için etken olan değişkenler üniversite ve araştırma merkezlerinin araştırma güçleri, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin kapasiteleridir. Bilgiye sanayi sonrası toplumda hâkim güç olarak bakılmaktadır (Bell, 2001: 317). Sanayi sonrası toplumlar açısından soyut kuramsal bilgi, yeni buluşlara neden olan somut deneysel bilgiden daha önemli hale gelmiştir. Bu kuramsal bilgi, siyasal kararların alınmasında kaynak olarak kullanılmaktadır (Poloma, 2011: 332). Bilginin öneminin bu denli artması sonucunda Bell, toplumların karşı karşıya olduğu tercihleri sıralamıştır. Bu tercihler bağlamında bilgiye her zamankinden daha fazla bağlı olan toplumların çeşitli kararlar vermesi gerektiğini düşünmektedir.

Bell, bilgiye dayalı toplumun geleceğine ilişkin olarak karar vermesi gereken önemli kararları şu şekilde sıralamaktadır (Bell, 1973: 263-264; Poloma, 2011: 336):

- **Yükseköğrenimin finanse edilmesi:** sanayi sonrası toplumların bilgiye dayalı olması nedeniyle bu kurumların finanse edilme yöntemi,
- **Bilginin değerlendirilmesi:** yapılan araştırmaların sonuçlarının gelecekte kıt kaynakların dağılımı için değerlendirilmesi,
- **Yaratıcılığın koşulları:** üretkenliğin ve yaratıcılığın sağlanması için gerekli koşulların ve düzenlemelerin belirlenmesi,
- **Teknolojinin transferi:** sağlanan teknolojik yeniliklerin üretim sürecinde uygulanabilir hale getirilmesi süreci,
- **Bilginin hızı:** eğitimcilerin bilginin gelişme aşamalarından geri kalmaması için gerekli koşulların sağlanması,
- **Değişimin gerilimi:** toplumsal değişimi gözlemle noktasında karşılaşılan sorunlar.

Bell'in altını çizdiği bu kararlar, toplumun bilginin ve teknolojinin sürekli gelişmesi için koşulları oluşturması, ortaya çıkan bilgiyi ilgili kesimlere yayması ve toplum nezdinde neden olduğu değişimler neticesinde ortaya çıkan gerilimleri kontrol altına alması noktasında son derece önemlidir.

Sanayi sonrası toplum yaygınlık kazanan bir kuram olsa da çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin odak noktasını sanayi sonrası toplumun yeni bir düzen olmadığını, sanayi toplumunun bir devamı olduğunu ileri süren görüş oluşturmaktadır. Bu eleştirilere değinmek adına Giddens'in görüşlerine başvurulacaktır. Giddens, sanayi sonrası toplum görüşünün yaygın kabul görmesine rağmen dayanmış olduğu deneysel temeller bağlamında şüpheli yanlara sahip olduğunu düşünmektedir. Bu şüpheleri ise şöyle sıralamaktadır (Giddens, 2000: 557-558):

- Diğer sektörlerde yaşanan istihdam düşüşünün hizmetler sektöründeki istihdamı artırması eğiliminin neredeyse sanayileşmenin başladığı tarihten itibaren yaşandığını düşünmektedir.
- Hizmetler sektöründeki işlerin çok çeşitli ve çoğu zaman mekanik hale gelmiş olmasından dolayı, bu işlerin de çoğu zaman el işçiliğine dayandığını ifade etmektedir.
- Birçok hizmet işini, sonuç olarak sanayi ürünleri ortaya koymalarından dolayı imalat sürecinin bir parçası olarak görmektedir.

- Giddens, mikro işlemci kullanımının genişlemesinin ve yeni iletişim araçlarının kullanılmasının uzun vadede ne gibi sonuçlar doğuracağını tespitinin oldukça güç olduğunu savunmaktadır.
- Toplumsal değişimlere neden olan ekonomik etkenlerin öneminin, sanayi sonrası tezi içerisinde son derece abartıldığını düşünmektedir.

Bell, sanayi sonrası toplum aşamasının önceki toplum aşamalarından keskin bir şekilde ayrılması amacıyla bir şekil oluşturmuştur. Bu başlık altında son olarak bu şekle yer verilerek sanayi sonrası toplumun özellikleri ve diğer toplumlardan ayrılan yanları verilme ye çalışılacaktır.

Toplum Türleri	Sanayi Öncesi Toplum	Sanayi Toplumu	Sanayi Sonrası Toplum
<u>Üretim Türü</u>	Ekstraktif	Fabrikasyon	İşlenen ve dönüştürülen hizmetler
<u>Ekonomik Sektör</u>	İlkel Dönem Tarım Madencilik Balıkçılık Ormancılık Petrol	İkincil Dönem Mal üretimi Dayanıklı tüketim malları Dayanısız tüketim malları Ağır sanayii	Üçüncül Dönem Taşımacılık Hizmetler Dördüncül Dönem Ticaret ve finans Sigortacılık Gayrimenkul Beşincil Dönem Sağlık Araştırma Yenileme Hükümet
<u>Kaynakları Dönüştürme</u>	Doğal enerji, rüzgâr, akarsu, kaba insan ve hayvan gücü	Yapay enerji, elektrik, akaryakıt, kömür, nükleer enerji	Enformasyon, bilgisayar ve veri aktarım sistemleri
<u>Stratejik Kaynak</u>	Ham maddeler	Finansal kapital	Bilgi
<u>Teknoloji</u>	El emeği, el sanatları	Makine teknolojisi	Entelektüel teknoloji
<u>Beceri Temeli</u>	Sanatçı, çiftçi, beden işçisi	Mühendis, yarı-nitelikli işçi	Bilim adamı, teknik ve profesyonel işler
<u>Yöntem</u>	Sağduyu, deneme-yanılma, tecrübe	Ampirizm, deneye dayalı yöntemler	Soyutlanma teorisi; modeller, simülasyonlar Karar teorisi; sistem analizi
<u>Zaman Perspektifi</u>	Geçmiş oryantasyonlu	Amaca yönelik uyumluluk, deneye dayalı	Gelecek oryantasyonu, tahmin ve planlama
<u>Tasarım</u>	Doğaya karşı yürütülen oyun	Doğadan elde edilen hammaddenin işlenmesi şeklinde doğaya karşı yürütülen oyun	Kişiler arası oyun
<u>Merkezi Prensip</u>	Gelenekçilik	Ekonomik büyüme	Teorik bilginin düzenlenmesi

Şekil 3.1. Sanayi toplumu ve sanayi sonrası toplum karşılaştırmalı şeması (Bell, 2001: 315)

3.1.3. Sanayi sonrası toplumun unsurları

Bu başlık altında Bell'in sanayi sonrası toplum kuramını temellendirmede kullanmış olduğu üç önemli unsur ele alınacaktır. İlk unsur olarak "yükselen hizmetler sektörü" ele alınarak, sanayi sonrası toplumlarda istihdamın sektörel dağılımına OECD ülkeleri özelinde bakılarak Bell'in tespitinin doğruluğu sınanacaktır. Bell'in "sanayi sonrası toplum" olarak tanımladığı, ancak sonraki çalışmalarında "enfòmasyon toplumu" olarak adlandırdığı iki teorisinde de en göze çarpan özelliğın "bilgi" ve "bilgiye dayalı ekonomi" olmasından dolayı ikinci bir unsur olarak "bilgi merkezli toplum" ele alınacaktır. Üçüncü unsur olarak ise bilginin üretkenliğın kaynağı olarak yeni dönemde ortaya çıkması nedeniyle değışen güç ilişkilerine ve bu dönüşüm sonucunda ortaya çıkan "bilgi işçisi" tanımlamasına yer verilecektir. Son unsur olarak ise enfòmasyon ve iletişim teknolojilerine değinilecektir.

3.1.3.1. Yükselen hizmetler sektörü

Bell'in sanayi sonrası toplum kuramındaki en önemli özelliklerden biri, hizmetler sektörünün yükselişine geçerek hâkim sektör haline gelmesidir. Diğer sektörlerin istihdam içerisindeki hacmi düşme eğilimindeyken hizmet sektörleri sürekli yükseliş göstermektedir. Toplam istihdam içerisinde hizmet sektörünün payının artması çalışma olgusunda, işgücü piyasalarında ve endüstri ilişkileri sisteminde dönüşümlere neden olmuştur.

Sanayi sonrası toplum, 1950'li yıllardan itibaren modern kapitalist toplumlarda otomasyonun üretim sürecine giderek daha fazla uygulanması ve sağlanan refah artışı gibi toplumsal ve ekonomik değışmelere işaret eden bir teori olarak kabul edilmektedir. Sanayi sonrası toplum teorisine en büyük katkıları yapan Bell, sanayileşme sürecinin çöküşe geçtiğı savından yola çıkarak birtakım toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığını ve bu gelişmelerin toplumları "sanayi sonrası toplum" aşamasına yönelttiğini savunmaktadır. Bell bu teziyle, sağlanan refah artışları neticesinde sanayi sonrası toplumlarda hizmetler sektörünün yükselişine geçtiğini ileri sürmektedir (Parlak, 2004). Bell'in saptaması, sanayi sonrası toplumlarda hizmetler sektörünün yeni ortaya çıkan bir sektör olması yönünde değil, hizmetler sektörünün yükselişine geçtiğine ilişkindir.

Sanayi sonrası aşamada mal üretmek yerini hizmet satmaya, bir başka deyişle hizmetler sektörüne bırakmaktadır. Hizmetler sektörü, sanayi toplumu aşamasında da mevcut olmakla

birlikte sanayi sonrası dönemde niteliğinde bir değişim yaşamıştır. Sanayi öncesi toplumlarda bu hizmetler ilkel ve yerel hizmetler şeklinde karşımıza çıkarken sanayi toplumlarında, mal üretimine bağımlı taşımacılık, araç kullanımı ve kredileme gibi hizmetlerdir. Sanayi sonrası toplumlarda ise hizmetin niteliği değişerek doğrudan insan merkezli, sağlık ve eğitim konuları ile ilgili hizmetler söz konusu olmaya başlamıştır (Bell, 2001: 316). Bell, hizmetler sektörüne konu olan hizmetlerin niteliğinde meydana gelen dönüşümden ve insan odaklı yeni hizmet türlerinin ortaya çıkışından bahsetmektedir. Yeni tür hizmetlerin piyasalaştırılması ile beraber hizmetler sektörünün istihdam içerisindeki payı artmıştır.

Hizmetler sektörünün payının sürekli artmasının arkasında yatan mantık; doğal kaynaklar, doğal kapasiteler ve toplumsal ilişkiler de dâhil olmak üzere var olan her şeyin değerlendirilebilir olmasıdır. Her şeyin değerlendirilebilir olması için ise tek şart gereklidir; faydalı olması. Ev içi üretim, çocuk bakımı, yaşlıların bakımı, temizlik, yemek ve alışveriş yapma gibi kişiye dönük hizmetlerin de hizmetler sektörü içerisinde ticarileştirilmesi, çekirdek ailenin bu işlevleri üstlenememesi sonucunda gerçekleşmiştir. Kadınların da işgücü piyasalarına yoğun bir şekilde girmeleri sonucunda, genellikle kadınların üstlenmiş oldukları bu işlevler yerine getirilemeyerek pazara girmektedir ve bunun sonucu olarak da metalaşmaktadır (Meda, 2012: 308). Tıpkı Sanayi Devrimi sonrasında toplumsal bir kurum olan ailenin yaşamış olduğu dönüşüm gibi, sanayi sonrası toplumlarda da aile kurumu açısından işlev kayıpları söz konusu olmuştur.

Aile kurumunun yaşamış olduğu dönüşüm ve bu dönüşüm sonrasında boşa çıkan işlevler, bu işlevlerin karşılanması amacıyla yeni piyasalar oluşmasına neden olmuştur. Hizmetler sektörünün genişlemesinde, çalışan bireylerin kendilerine ve aile üyelerine dönük görevleri yerine getirememeleri rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak da belli ihtiyaçların karşılanması noktasında insanlar, piyasalara yönelerek hizmet satın almaya başlamışlardır.

Sanayi sonrası toplumlarda artış yalnızca icatlarda meydana gelmemektedir. Yaşam düzeyi bağlamında da bir artış söz konusudur. Sanayi sonrası toplum üyeleri, giderek artan oranlarda kültür ve eğlence ile ilgili etkinliklere de talepte bulunmaktadır (Şimşek, 2002). Bu gelişmeler de beraberinde hizmetler sektörü içerisinde eğlence sektörünün oluşmasına neden olmuştur.

İşgücünün hizmetler sektörüne doğru kaymasını Bell, sırasıyla tarımda ve sanayi sektöründe artan verimliliğin bir sonucu olarak görmektedir. Tüketicilerin refah düzeylerinde meydana gelen değişmelerin ise tüketicileri sanayi ürünleri ve gıdalardan çok hizmet satın almaya ittiğini düşünmektedir. Gelişmiş Batı toplumlarında ekonomik eğilimin, hizmetler sektörüne doğru olduğunu ve bundan dolayı da hizmetler sektörünün yükseldiğini savunmaktadır (Parlak, 2004). Dolayısıyla, hizmetler sektörünün genişlemesi ardında yatan sebeplerden birini, sanayi istihdamın toplam istidam içerisindeki hacminin düşmesi oluşturmaktadır.

Hizmet sektörünün yükselmesi, diğer bir deyişle sanayisizleşme süreci, toplam istihdam hacmi içerisindeki sanayii payının düşmesini ifade etmektedir. Ancak bu durum, sanayi işçilerin mutlak sayısından ziyade sanayinin işgücündeki payında meydana gelen düşmedir ve dolayısıyla göreceli bir değişme olarak kabul edilmektedir. Bunun bir başka ifadesi, sanayiden hizmetler sektörüne doğru olan kaymanın büyük oranda, işgücünün verimliliğinin artmasının bir sonucu olarak işgücünün daha küçük bir bölümünün daha fazla mal üretebilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, hizmetler sektöründeki verimlilik artışının daha az olduğu yaygın bir kabuldür (Callinicos, 2001: 190). Sanayi istihdamın azalması, sanayide istihdam edilen işgücünün verimlilik artışının bir sonucu olarak görülmektedir.

Hizmetler sektörünün diğer sektörler karşısında izlemiş olduğu gelişmeyi net olarak verebilmek adına, OECD ülkelerinin son 30 yıllık periyottaki istihdamının sektörel dağılımı verilecektir. Bu sayede hizmetler sektörünün 1980 sonrası dönemde yaşamış olduğu artış verileri desteklenecektir.

Çizelge 3.1. 1990-2010 yılları arasında istihdamın sektörel dağılımı (Dünya Bankası)

OECD Ülkeleri	Tarım Sektörü			Sanayi Sektörü			Hizmetler Sektörü		
	1990	2000	2010	1990	2000	2010	1990	2000	2010
Avusturya	8	6	5	37	30	25	55	64	70
Belçika	3	2	1	31	26	23	66	72	75
Kanada	4	3	2	24	23	22	72	74	77
Danimarka	6	3	2	27	25	20	67	71	78
Fransa	6	4	3	30	26	22	65	70	74
Almanya	4	3	2	40	34	28	56	64	70
Yunanistan	24	17	13	28	23	20	48	60	68
İzlanda	10	8	6	26	23	18	64	69	76
İrlanda	13	7	5	27	28	20	60	65	76
İtalya	9	5	4	32	32	29	59	63	68
Lüksemburg	3	2	1	30	21	13	66	77	81
Hollanda	5	3	3	26	20	16	69	70	73
Norveç	6	4	3	24	22	20	69	74	78
Portekiz	18	13	11	34	34	28	48	53	61
İspanya	12	7	4	33	31	23	55	63	73
İsveç	3	2	2	29	25	20	67	73	78
İsviçre	4	5	3	32	26	21	64	70	71
Türkiye	47	36	24	21	24	26	32	40	50
Birleşik Krallık	2	2	1	32	25	19	65	73	79
ABD	3	3	2	26	23	17	71	74	81
Avustralya	6	5	3	25	22	21	69	73	76
Çek Cumhuriyeti	8	5	3	43	40	38	49	55	59
Finlandiya	9	6	4	30	27	23	61	66	72
Macaristan	18	7	5	37	34	31	45	60	65
Japonya	7	5	4	34	31	25	58	63	70
Meksika	23	18	13	28	27	26	46	55	61
Yeni Zelanda	11	9	7	25	23	21	65	68	73
Polonya	25	19	13	37	31	30	36	50	57
Slovakya	10	7	3	40	37	37	50	56	60
Güney Kore	18	11	7	35	28	17	47	61	76
Şili	19	14	11	25	23	23	56	62	66
Estonya	21	7	4	37	33	31	42	60	65
Slovenya	11	10	9	44	37	33	45	52	58
İsrail	4	2	2	28	24	20	68	73	77

Hizmetler sektörünün yükselişinin gösterilmesi adına 1990 ve 2010 yılları arasında OECD üyesi ülkelerin istihdamlarının sektörel dağılımlarına bakılmıştır. Bazı ülkelerin ilgili yıllarına ait istatistik bulunmamasından dolayı istatistiğin mevcut olduğu en yakın tarihler baz alınmıştır. Hizmetler sektörünün toplam istihdam içerisindeki hacmi, istisnasız tüm OECD ülkeleri açısından her 10 yıllık periyotta artış göstermiştir. Bell'in sanayi sonrası

toplum kuramına ilişkin hâkim sektörün hizmetler sektörü olduğu ve hizmetler sektörü payının gittikçe artacağı varsayımı yukarıdaki veriler ışığında doğruluğunu kanıtlamaktadır. Sanayi sonrası toplum aşamasında girilen sanayisizleşme sürecinin somut bir çıktısı olarak yükselen hizmetler sektörünün işgücü piyasalarında meydana getirdiği gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, istihdamın sektörler arasındaki bu şekilde dağılımı olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu sonuçlara ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

3.1.3.2. Bilgi merkezli toplum

Bell'in sanayi sonrası topluma ilişkin bir diğer savı, ekonomilerin giderek artan oranda bilgiye dayalı hale gelmesi yönündedir. Bilgi, gerek toplumsal yapıda gerekse ekonomik yapıda merkez eksen halini almıştır.

Üretim süreci açısından günümüz toplumlarının yaşam tarzları, sanayi mallarının üretimine dayanan ve makine gücü üzerine yoğunlaşan fabrika düzeninden, bilginin temel alındığı üretim sistemlerine geçmektedir (Giddens, 2000: 557). Bu dönüşümden dolayı da sanayi sonrası toplumda bilginin üretilmesi ve işlenmesi, ekonomik büyümenin anahtarı haline gelmiştir (Parlak ve Çetin, 2007). Gerek üretim tarzında gerekse ekonomik yapıda, sanayi toplumlarından farklı olarak sanayi sonrası topluma özgü yeniden bir yapılanma yaşanmıştır. Sanayi öncesi toplumların fiziksel insan gücüne bağımlı yapılarını, sanayi toplumlarında enerjiye bırakmasına benzer şekilde sanayi sonrası toplumlarda bilgiye bağımlılık söz konusudur. İhtiyaç duyulan bilgiye sahip olma talebi, sanayi sonrası toplumlarda giderek artmaktadır (Poloma, 2011: 333-334). Sanayi sonrası toplumlar açısından bilgi, zorunlu bir kaynak olarak ortaya çıkmıştır.

Birçok sosyolog, gelişmiş sanayi ülkelerinin fiziksel girdilere ve doğal kaynaklara dayanan ekonomilerden entelektüel varlıkların söz konusu olduğu ekonomilere geçtiğini kanıtlamıştır (Powell ve Snellman, 2004). Ekonomik büyüme bağlamında bilginin ve teknolojinin artan öneminin yaygın kabulü, bilgi merkezli ekonomileri doğurmuştur. İnsanın kendisinde, bir başka deyişle beşeri sermayesinde ve kullandığı teknolojide somutlaşan bilgi, ekonomik gelişmenin anahtarı haline gelmiştir (OECD, 1996: 9). Dolayısıyla, teknolojik gelişmenin ve beşeri sermayenin öneminin artmasının bir sonucu olarak bilginin merkez alındığı ekonomiler ortaya çıkmıştır.

Bilgi merkezli ekonomi, teknik ve bilimsel gelişmenin hızlandırılmasına katkı sağlayan bilgi yoğun üretim ve hizmetler olarak tanımlanmaktadır (Powell ve Snellman, 2004). Bazı çevrelerce bilgi merkezli ekonomilerin ortaya çıkması bir başlangıç niteliğindedir. Ayrıca, bu yeni ekonominin daimi üretkenlik, enflasyonsuz büyüme ve sürekli büyüyen borsa piyasaları sağladığını savunmaktadırlar (Brinkley, 2006: 4). Budan dolayı da, bilgi merkezli ekonomilerin kapitalizme özgü yeni bir yapılanma olduğu ifade edilmektedir.

Gorz, bilgi merkezli bilişsel kapitalizmin, kapitalizmin devam edebilmesi için başvurduğu bir diğer yöntem olduğunu düşünmektedir. Kapitalist sistemde servet üretiminin değer terimiyle hesaplanabilir olma özelliği kaybedildiğinde, üretici gücün bir üretim aracı ya da kaynak değil de kapsamını ve kullanımını sürekli arttıran, bol ve tükenmez insan bilgileri olarak belirlendiğinde kapitalizmin “bilişsel kapitalizm” ile yoluna devam ettiğini savunmaktadır (Gorz, 2011: 59). Gorz bilginin, üretkenliğin kaynağı haline geldiğinin ve bu nedenle kapitalist sistemin bilgiye bağımlı olduğunun vurgusunu yapmaktadır.

Bilgi merkezli ekonominin en önemli unsurunu, fiziksel girdiler veya doğal kaynaklar oluşturmayıp entelektüel kapasite oluşturmaktadır (Powell ve Snellman, 2004). Sanayi sonrası toplumlar açısından en önemli varlık olan bilgi, ekonomik açıdan yenilenebilirdir. Çünkü bilgi hacmi, kullanıma bağlı olarak tükenmemektedir. Ayrıca, bilginin ekonomik yapıya sağladığı katkı, diğerleri ile paylaşılmasından kaynaklanmaktadır (Brinkley, 2006: 5). Dolayısıyla sanayi sonrası toplumlarda ekonomik gelişmenin ana belirleyicisi konumuna gelen bilgiye dönük yatırımlar söz konusu olmaktadır.

Bilgiye yatırım, üretimin diğer faktörlerinin üretkenlik kapasitelerini onları yeni ürünlere veya süreçlere dönüştürerek arttırabilmektedir. Bilgiye olan yatırımların olumlu çıktılarının artması nedeniyle bu yatırımlar, uzun vadeli ekonomik büyümenin bir diğer anahtarı olarak görülmektedirler (OECD, 1996: 11). Bilgi yatırımlarının da etkili olmasıyla bilgi hacminde meydana gelen artışlar, enformasyon ve bilgisayar teknolojileri gibi yeni sanayilerinin gelişimine bağlıdır. Çünkü bilgi merkezli ekonomiler ağırlıklı olarak bilgi üretimine dayalıdır (Powell ve Snellman, 2004). Bilgi üretiminin söz konusu olabilmesi için ise bilgi işçisine olan talep sürekli olarak artmaktadır.

Machlup ve Porat gibi yazarlara göre, bilgi emeğinin ve bilgi işçisinin yükselişi bilgi merkezli ekonomilerin de yükselişe geçtiğinin en önemli göstergesidir. Bu bağlamda çeşitli

varsayımlar da dile getirilmektedir. Giderek artan düzeylerdeki bilgi işinin emeği dönüştürüp bilgi temelli işlerin artmasının zamanla, eski tip işleri otomasyonun sağlamış olduğu olanaklar neticesinde ortadan kaldıracacağı varsayılmaktadır (Parlak ve Çetin, 2007). Bundan dolayı da gerek bilgi merkezli ekonomilerin gelişmesi gerekse yeni teknolojiler, ekonominin ve çalışma olgusunun doğasını değiştirebilme potansiyeline sahiptir (Powell ve Snellman, 2004). Çalışma olgusu gerek teknik gerekse anlam boyutunda değişim göstermektedir.

Günümüz toplumları açısından rekabet edilebilirlik bilginin üretilmesine bağlı hale gelmiştir. Gelişmiş ülkeler bilgi üretebilmelerinden dolayı ofis işlevini üstlenirken gelişmekte olan ülkeler imalat işlerini yerine getirmelerinde dolayı atölye işlevi görmektedir (Bozkurt, 2014: 27). Bilgi işçisinin rekabet edebilirliğinin belirleyici olmasından dolayı işgücü bağlamında yeni bir bölünme yaşanmıştır.

Bilgi merkezli işler hizmetler sektöründe giderek artmaktadır. Fiziksel üretim süreciyle ilgili olmayan bilgi işçilerine olan talep, pazarlama uzmanlığından bilgisayar mühendisliğine kadar oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bunun yanı sıra, üretkenliğe ve istihdama uzun vadeli faydalar sağlayan yeni teknolojilerin kullanımı, gerek sanayi sektöründe gerekse hizmetler sektöründe işgücünün vasıf düzeyini geliştirmektedir. Yeni teknolojilerden dolayı da günümüzde işverenler bilgi işçiliğine el işçiliğine oranla daha fazla ücret vermektedir. Bilgi işçiliğine olan bağımlılığın giderek artmasının yanı sıra bilginin sürekli işlenmesine bağlı olarak bilgi işçileri vasıf düzeyleri bağlamında da sürekli gelişmektedir. Sonuç olarak bilgi merkezli ekonomiler, yüksek vasıflı işçiye olan talebi arttırmaktadır. Bilgi yoğun üretim araçlarının yaygınlık kazanması ile bilgi işçilerine olan bu talep daha da artmaktadır. Bunun yanı sıra, gelişmiş teknoloji kullanan veya gelişmiş teknolojilerin kullanıldığı bir işyerinde çalışan işçiler, daha fazla ücret almaktadırlar. İşgücü piyasalarının bilgiyi kullanan vasıflı işçileri tercih etmeleri, düşük vasıflı işçiler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu eğilimlerin, işgücünün büyük ve sürekli artan bir kısmını normal ücretli çalışmadan uzaklaştıracağına dair endişeler söz konusudur (OECD, 1996: 10-16). Bilgi işçilerinin çalışma koşulları bağlamında ücretleri artış gösterirken vasıf düzeyi düşük mavi yakalı işçilerin ücretleri düşme eğilimi göstermektedir.

Bell, sanayi sonrası toplum kuramı içerisinde bir yanda da otomasyonun sağlamış olduğu üretkenlik artışıyla mavi yakalı işçilere olan ihtiyacın azaldığını ve mavi yakalıların önemini

kaybederek yerini beyaz yakalı bilgi işçilerine bıraktığını savunmaktadır (Parlak, 2004). Dolayısıyla yeni dönemde üretim sürecine hâkim olan işçi profili bilgi işçiler olmuştur.

Yaklaşık çeyrek yüzyıldır birçok akademisyen ve bilim adamı, gelişmiş ülke ekonomilerinin bilgi merkezli teknolojiler ve bilgi üretimi ve dağıtımı ile gelişim gösterdiğini savunmaktadır (Powell ve Snellman, 2004). Bilgi, toplum nezdinde merkezi bir hal alırken enformasyon teknolojileri de sürekli gelişmektedir. Bu bağlamda enformasyon teknolojilerinin gelişiminin, bilginin daha etkili bir şekilde kullanılabilmesi ihtiyacının bir sonucu olarak gerçekleştiği düşünülmektedir. Diğer taraftan ise enformasyon teknolojilerinin ve iletişim altyapılarının sayesinde bilginin şifrelenmesi ve böylelikle çok düşük maliyetlerle iletilmesi amaçlanmaktadır (OECD, 1996: 13). Bu bağlamda yeni iletişim teknolojileri, bilginin işletme sınırlarını aşma ve gelişmiş teknik topluluklar ile daha kolay işbirliği sağlama kapasitelerini arttırmaktadır (Powell ve Snellman, 2004). Bilgi merkezli ekonomiler açısından bir diğer önemli belirleyici enformasyon teknolojileri olmaktadır.

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağlamış olduğu imkânlar ile bilginin depolanması, paylaşılması ve analiz edilmesi işletmelere, bilginin benzersiz özelliklerini kullanarak rekabet avantajı sağlamaktadır. Yaşanan teknolojik gelişmelerden ötürü ise bilgi merkezli ekonomilerin gelişimi ve küreselleşme olgusu birbirleriyle çok yakından ilişkilidir (Brinkley, 2006: 4-5). Teknolojik gelişmelerin olanak sağlaması neticesinde bilgi merkezli ekonomiler sınırları aşarak küresel piyasalara girebilmektedir. Sınır ötesi hareketlilik kazanmasından dolayı ise bilgi, ekonomik sistemin yapılandırılmasında ve yönetimiinde yenilik kaynağı olarak kullanılmasının yanı sıra nihai bir ürün şeklini de almaktadır (Parlak ve Çetin, 2007). Dolayısıyla bilginin metalaştığı bir durum söz konusu olmaktadır.

Bilginin gerek ekonomik yapıda gerekse çalışma olgusu üzerinde ortaya çıkarmış olduğu etkiler, üretim modelleri de dâhil olmak üzere birçok alana yayılmıştır. Dolayısıyla sanayi toplumlarından miras alınan üretim modeli de zamanla değişime uğramıştır.

3.1.3.3. Yeni işçi profili: bilgi işçisi

Enformasyon Devrimi olarak adlandırılan, bilimsel ve teknolojik gelişmenin önünü açan gelişmeler sonucunda bilgi işçi olarak ifade edilen yeni bir işçi profili ortaya çıkmıştır. Sanayi sonrası toplum kuramında, bilgi işçisinin yeni bir sınıf olarak ortaya çıktığını savunan

Bell'e göre, yeni dönemim güç dengeleri bilgi eksen alınarak yeniden şekillenecektir. Ancak bu durum sınıf bağlamında ele alınca bilgi işçilerinin de işçi sınıfına dâhil olmalarından ötürü, yeni bir sınıf oluşturduğunun söylenmesi hatalı olacaktır.

Sanayi sonrası toplumla beraber yeni bir emek süreci, iş ve işçi profili de doğmuştur. Sıklıkla bilgi işçisi olarak tanımlanan ve bireysel pazarlık gücüne sahip olmasından dolayı sendikalarla ilişki kurmayan bu işçi profili, sanayi toplumlarına özgü fabrikalarda mavi yakalı işçilerin yapmış oldukları rutin işin aksine; bilgi birikimi, vasıf ve teknoloji kullanımı gerektiren işlerde istihdam edilmektedirler (Parlak ve Çetin, 2007). Dolayısıyla, işgücünde aranan en önemli özellik vasıflılık düzeyi haline gelmiştir. Bell, sanayi sonrası toplumda en gerekli çalışanın sanayi işçisi olmadığını, en gerekli çalışanların teknik ve uzmanlık işlerindeki büro çalışanlarının ve uzmanların olduğunu savunmaktadır (Giddens, 2000: 556). Sanayi sonrası toplum tezinde belli bir uzmanlık düzeyine sahip işçi, oldukça önemli bir kaynak olarak görülmektedir.

Sanayi sonrası toplumda insan, en değerli sermaye olarak görülmeye ve üretim sürecinde bir kaynak ve sermaye gibi kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle de insan, sanayi sonrası toplumun üretim sürecinde hem bir sermaye, hem bir mal, hem de emek olarak kullanılmaktadır (Gorz, 2014: 17). Dolayısıyla, sanayii üretiminden sanayi sonrası üretime geçiş ile beraber, bir takım fiziki nesnelere işlemekten başka bir eylemi olmayan sanayii işçilerinin sayısı giderek azalmaktadır. Buna karşın, zihin işçilerine olan ihtiyaç giderek artmaktadır (Aydın, 1996: 215). Ekonomik yapıları dolayısıyla bilgi merkezli sanayi sonrası toplumlar, ekonomik işleyiş için zihin işçilerine ihtiyaç duymaktadırlar.

Bilginin toplumsal ve ekonomik yapılarda öneminin artması, insanların hayatlarını devam ettirebilmek için hangi işle uğraştıklarına, mal üretiminden hizmet üretimine geçmelerini sağlayarak etki etmiştir. Bu işleri nerede yaptıklarına ise çalışma ortamını fabrikalardan bürolara taşıyarak etkide bulunmuştur (Parlak ve Çetin, 2007). Bir başka ifadeyle bilgi merkezli çalışma olgusu bilgi işçisini ortaya çıkararak çalışmanın doğasını ve mekânını değiştirmiştir.

Bell'e göre, toplumsal sınıflar bağlamında sanayi sonrası toplumda en yüksek sınıfı uzmanlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Bell, toplumsal sınıfların oluşmasında da bilginin merkezi rol oynadığını belirtmektedir. En üst sınıf bilim adamlarından, yöneticilerden, sanat

ve kültürün gelişimi için çalışanlardan oluşmaktadır. Bu sınıfları sırasıyla teknikerler, yarı uzman kadrolar, din adamları, satış elemanları ve son olarak da mavi yakalılar takip etmektedir (Şimşek, 2002). Bilgiyi etkili olarak kullanan kesimler toplumsal sınıfların en tepesine oturmakta iken sanayi toplumlarına oransal olarak hâkim olan mavi yakalı işçi profili en alt aşamada yer almaktadır. Giddens, Weber'in bürokrasi anlayışından yola çıkarak sanayide, beyaz yakalı olarak tabir edilen bilgi işçilerinin özel bürokrasisinin, mavi yakalılarınkine göre giderek arttığını düşünmektedir. Böylelikle işbölümü bürokratikleşerek işçi, maddi üretim araçlarından, yönetimden, akademik araştırmadan ve modern devletin siyasi, kültürel ve askerî alanlarından, ayrıca özel kapitalist sistemin temeli olan finansmandan giderek uzaklaşmaktadır (Giddens, 1996: 27). Mavi yakalı vasıfsız işçiler böylelikle toplumsal sınıf hiyerarşisinde en alt kademede yer almaktadır.

Özetle, yeni bir toplumun ortaya çıkmasıyla, refahın, gücün ve statünün dağılımı ile ilgili sorular gündeme gelmiştir. Bell'e göre refah, güç ve statü artık sınıfsal yapının birer boyutu değildir. Bunları, sınıfların kazandığı değerler olarak görmektedir. Bir toplumdaki sınıfların, tabakalaşmanın temel eksenleri tarafından ortaya çıkarıldığını düşünmektedir. Batı toplumlarının tabakalaşmalarında mülkün ve bilginin iki önemli belirleyici olduğunu savunmaktadır (Bell, 1973: 43). Toplumsal sınıfların belirlenmesi noktasında bilginin belirleyici olduğunu düşünmektedir ve statü kazanımlarının bilgi birikimi yüksek olan kimseler için olanaklı olduğu üzerinde durmaktadır.

3.1.3.4. Enformasyon ve iletişim teknolojileri

Bell, çalışmalarında yeni toplum modelini öncelikle sanayi sonrası toplum teorisi üzerine kurgulamıştır. Sonraki çalışmalarında ise toplum teorisini "enformasyon toplumu" olarak adlandırmıştır. Bu nedenle, sanayi sonrası toplum kuramı ile de özdeşleşen ve sıklıkla bu kuramın bir unsuru olarak da kabul edilen enformasyon teknolojilerine ve kapsamı genişleyen bilgi hacminin dağıtımını için zorunlu olarak gelişim göstermesi gereken iletişim teknolojilerine Bell'in saptamaları ışığında yer verilecektir.

Bell, enformasyon toplumunun yakınlaştığını düşünmektedir ve bu düşüncesinin merkezine değişimin temel simgesi ve analitik motoru olarak bilgisayar teknolojilerini koymaktadır (Kumar, 2013: 21-22). Bell, mal üretimine dayanan sanayi toplumunun yerini alan sanayi sonrası toplumun bir enformasyon toplumu olduğunu ve bilginin merkezi konuma

alınmasının da beraberinde bir takım sorunları getirdiğini düşünmektedir (Bell, 1973: 467). Enformasyon üreten toplumların artan bilgi hacimlerinin dağıtılması gerekliliği ise iletişim teknolojilerinde de gelişim yaşanmasına neden olmuştur.

İnsanlar, toplumsal iletişimde belli başlı dört devrime tanıklık etmişlerdir. Konuşma ile başlayan bu süreci yazı, matbaa ve telekomünikasyon takip etmiştir. Yaşanan her devrim, kendisine özgü teknolojiye dayalı yeni bir yaşam tarzını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, uzaktan iletişime olanak tanıyan telekomünikasyon teknolojileri toplum nezdinde bir takım değişimlere neden olmuştur. Günümüzde telekomünikasyon adı verilen ve telgraf, radyo, uydu bağlantıları, telefon ve televizyon teknolojilerini içerisinde barındıran yeni iletişim teknolojileri, enformasyona dayalı toplumların temelini oluşturmaktadır. Enformasyon olarak ifade edilen olgu ise pazardaki fiyat değişimlerinden dünya haberlerine kadar tüm her şeyi kapsamaktadır. Günümüzde yapılan her bir girişimin başarısı, bilginin tam ve doğru bir şekilde ilgili mercilere hızlı bir şekilde iletilmesi koşuluna bağlı kılınmıştır (Bell, 2001: 309-310). Bu nedenle de enformasyonun aktarılması noktasında iletişim teknolojilere son derece büyük bir rol düşmektedir.

Bell, sanayi sonrası toplum kuramı ile öncelikle şu vurguyu yapmaktadır: geçmişteki toplumlar mekân ve zamanla sınırlıdır. Çünkü geçmişteki toplumları bir arada tutan toprağa dayalı tarih ve gelenektir. Sanayi Çağı, doğanın ritim ve temposunun yerine makinelerin hızını koymuştur ve bu durumu ulus-devlet ile sağlama almıştır. Bu bağlamda saat ve demiryolu tarifesi çağın simgeleridir. Zaman saatlere, dakikalara ve saniyelere bölünmüştür. Ancak Enformasyon Çağı ile gelen bilgisayarlar, mikro saniye içerisinde düşünme yetisine sahiptir. Bilgisayarların yeni iletişim teknolojileri ile buluşması sonucunda, günümüz toplumlarında yeni bir zaman-mekân anlayışı hâkim olmaya başlamıştır (Kumar, 2013: 24). Dolayısıyla enformasyon teknolojilerinin yapmış olduğu en büyük devrimlerden biri, zaman ve mekân algısını büyük boyutta ortadan kaldırarak mesafelerin maliyetini azaltması olmuştur.

Enformasyon teknolojinin gelişimi sayesinde enformasyon, taşıyıcılardan bağımsız bir şekilde akmaya başlamıştır. Böylelikle, enformasyonun üstlenmiş olduğu, anlamların ve ilişkilerin yeniden düzenlenmesine ilişkin işlevlerin yerine getirilmesi noktasında bedenlerin fiziksel mekânlar içerisinde yer değiştirmesi gereksizleşmiştir. Bazı kesimler açısından bu durum, gücün fiziksel olmaktan çıkarılması ve ağırlıksız bir forma bürünmesidir. Bu

kesimlerin kurdukları güç ağları, uzunluk ve sıklık bakımından seyahat etme zorunluluğundan kurtulmuştur. Bauman, gücün özellikle mali formunun, kazanmış olduğu bedensizlik sayesinde yurtsuzlaştığını savunmaktadır (Bauman, 2014a: 27). Enformasyon teknolojilerinin gelişimi ise iletişim teknolojilerinin gelişimini de zorunlu kılmıştır. İletişim alanında yaşanan devrim, iki önemli sonuç ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki, iletişim teknolojilerinin mümkün kılması sonucunda pazarın ve siyasi güçlerin birleşmesi nedeniyle dünya ekonomisinde emek, yeni bir bölünmeye konu olmaktadır. İkinci olarak ise politik etkilerin dünya çapındaki ölçeği giderek genişlemektedir (Bell, 2001: 317). Yaşanan teknolojik gelişmeler sonucunda, gerek sermayenin küresel ölçekte akıcılık kazanması gerekse merkezden kontrolün sağlanmasına olanak tanıyan teknolojiler sayesinde emeğin küresel bir boyut kazanması söz konusu olmuştur.

Tüm bunların yanı sıra, enformasyon devriminin sağlamış olduğu yeni iletişim araçları sayesinde kültürel çeşitlilik ve farklı yaşam tarzlarının bütünleşmesi sağlanmaktadır (Bell, 2001: 325). Yeni iletişim teknolojileri bu sebeple küreselleşme olgusuna hizmet eden bir yapıya sahiptir. Birbirlerine mesafeler olarak uzak olan toplumların, zamandan ve mekândan bağımsız olarak birbirlerine yaklaşmaları yeni iletişim teknolojileri sayesinde mümkün kılınmaktadır.

Sonuç olarak gerek enformasyon teknolojilerine gerekse iletişim teknolojilerine kaynaklık eden bilgisayar, tek başına sanayi toplumunun birçok işlemini dönüştürebilme yetkinliğindedir. Bu konuda Bell, belki de “sanayi sonrası toplum” teorisini daha sonra “enformasyon toplumu” teorisi olarak adlandırmasından dolayı, günümüz toplumlarının ortaya çıkaran gelişmenin bilgisayar ile telekomünikasyonun patlayıcı eş yönelimi olduğunu düşünmektedir (Kumar, 2013: 23). Bilginin işlenmesine, depolanmasına ve aktarılmasına olanak tanıyan teknolojiler bazı çevrelerce tartışılan enformasyon toplumu fikrini gündeme getirmektedir.

Küreselleşme olgusu, neo-liberal politikaların hacmini arttırdığı uluslararası ticaret ve çalışma ilişkilerinin almış olduğu güncel suret düşünüldüğünde, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin önemi inkâr edilemeyecek boyuttadır. Sağlanan teknolojik gelişmeler, üretim süreçlerine etki ederek çalışma olgusu üzerinde de yeni bir çehre çizilmesine neden olmuştur. Mesafeleri anlamsızlaştıran bu teknolojiler sayesinde gerek bilgi akışının gerekse yönetimin maliyeti ciddi boyutlarda düşmüştür. Dolayısıyla, sanayi sonrası toplumlarının

birbirlerine ekonomik ve kültürel olarak yakınlaşmaları, bu alanlardaki teknolojilerin geliştirilmesiyle mümkün kılınmıştır.

Sanayi sonrası toplum aşamasına geçiş sürecinde ülkeler, aynı zamanda dünya ekonomisinin yeniden yapılanmasına şahitlik ederek liberalizmin yeni bir evresi olan neo-liberal döneme geçmişler ve neo-liberalizmin salık verdiği politikalar ile ekonomilerini yeniden yapılandırmışlardır.

3.2. Dünya Ekonomisinin Yeniden Yapılanması

1973 Petrol Şoku'nun öncülük etmiş olduğu gelişmeler neticesinde kapitalist sistem bir krizin içerisine düşmüştür. Gelişmiş ülkeler başta olmak üzere birçok ülke ve kurum, ekonomilerini yeniden yapılanma sürecine girerek krizden çıkmaları için bir takım politikalar belirlemiştir. Genel olarak yeniden uyarlama politikaları olarak ifade edilen bu politikalar, neo-liberal anlayış çerçevesinde hayata geçirilerek devletin ekonomiye müdahalesini sınırlama hedefini benimsemektedirler.

Bu başlık altında öncelikle neo-liberal politikalara yer verilecektir. Küreselleşme olgusu, neo-liberal anlayışın hâkim hale geldiği dönemde artma eğilimi gösterdiğinden dolayı, ekonomik dönüşüm süreci içerisinde küreselleşme de belirleyici bir faktör olarak ele alınacaktır. Bir diğer önemli belirleyici ise teknoloji alanında yaşanan hızlı gelişmelerdir. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak gerek küresel işbölümünde gerekse çalışma oluşunda yaşanan gelişmelere yer verilecektir. Son olarak ise neo-liberal politikaların, devletin piyasalara olan müdahalelerini sınırlamayı hedefleyen kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikalarına değinilecektir.

3.2.1. Neo-liberal politikalar

Kapitalizmin son otuz yılı neo-liberalizm olarak adlandırılmaktadır. 1970 ile 1980 arası yıllarda yaşanan geçiş sürecinde merkez ve çevre ülkelerde büyük dönüşümler yaşanmıştır. Sağlık ve emekliliğe ilişkin uygulamalar başta olmak üzere refah sisteminin gelişiminin, düşük işsizlik oranlarının, sürekli teknolojik gelişmelerin, büyük büyüme oranlarının ve alım gücündeki artışların söz konusu olduğu neo-liberalizm öncesi dönem "Keynesçi uzlaşma"

olarak ifade edilmektedir (Dumenil ve Levy, 2007: 25). Bu dönemde bireysel ve toplumsal refah seviyesinde önemli artışlar yaşanmıştır.

1929'de yaşanan Büyük Bunalım'ın sebep olduğu çıkmazlardan, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, gerek Marshall Planı gerekse Avrupa'daki örgütlü sosyalist hareketlere yapılan siyasi saldırılar aracılığıyla çıkmıştır. Kapitalizmin tarihi boyunca deneyimleyemediği uzun dönemli iktisadî patlamalar; işgücü bolluğu, kitlesel üretimin gelişmesi ve sürekli teknolojik ilerlemelere bağlı olarak ortaya çıkan uygun koşulların yaratımı sonucunda gerçekleşmiştir. Döviz kurlarını sabitleyen Bretton Woods Sistemi, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla işleyen ABD hegemonyası, iktisadî patlamaların kaynağını oluşturmuştur. Yaygın yoksulluğun ve eşitsizliğin hala var olmasına karşın, 1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD ve Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan insanların çoğunda istikrarlı ve reel ücret bağlamında yeterli bir işe sahip olma inancı hâkim olmuştur (Lapavitsas, 2007: 61). Bu yıllar arasında izlenen politikalar sayesinde ekonomik anlamda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde "kendi içinde kalkınma" olarak adlandırılabilir ulus devlet temeline dayalı bir strateji benimsenmiştir. Bu stratejide üç temel ilke söz konusu olmuştur (Z. Erdut, 2004):

- Ekonomik kalkınma, zenginliklerin salt ulusal boyutta sağlandığı bir birikme süreci olarak kabul edilmiştir.
- Kalkınmanın ilk adımı, azgelişmişlikten kurtulmak adına ekonomik ve toplumsal aktörlerin kararlarını etkilemede eşgüdüm sağlama gücüne sahip tek aktör olan devlet gözetiminde gerçekleştirilmiştir.
- Kalkınmanın, karmaşık ve bütünsel bir üretim sisteminin yapılandırılmasıyla tarımsal ve kırsal birincil uzlaşmadan başlayarak, sanayileşmenin sağlanmasına kadar giden bir süreci kapsadığı benimsenmiştir.

Dolayısıyla, 1945-1970 yılları arası dönemde iktisadî hayatın belirlenmesinde hakim paradigma "Keynesçilik" olmuştur. Ancak 1970'lerin ortalarına gelindiğinde Keynesçi paradigma geri çekilip yerini neo-liberalizm almaya başlamıştır. Neo-liberalizmin doğuşunda, Vietnam Savaşı ve OPEC petrol krizine bağlı olarak yaşanan toplumsal ve iktisadî yıkım ve dönüşümler rol oynamıştır. Ancak, neo-liberalizmin doğuşunun asıl nedeni olarak Keynesçiliğin yaşadığı düşünsel bölünmeler ve neo-liberalizmle rekabet edebilecek düzeyde bir anlayış geliştirememesi gösterilmektedir (Palley, 2007: 44). Sağlanan kâr artışlarının düşmeye başlaması ile dünya ekonomisi yapısal bir krize girmiştir. 1970'lerde

yaşanan gelişmeler sonrasında gerçekleşen krizin başlıca çıktıları büyüme oranlarının düşmesi, işsizliğin yayılması, enflasyonun artması olmuştur (Dumenil ve Levy, 2007: 25). Keynesyen ekonomi politikaları, yaşanan gelişmelere bağlı olarak ekonomik ve toplumsal ilerlemeyi devam ettirememiştir ve bu nedenle de bir kriz ile karşı karşıya kalmıştır.

Keynesçi ekonomi politikalarının uygulandığı refah devletlerinde, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan ekonomik patlamaların son bulması ve 1970'li yılların başında ABD'nin yürüttüğü Vietnam Savaşı'nın neden olduğu yüksek maliyetler nedeniyle krizler yaşanmıştır. Bu krize çözüm bulmak adına ise yeni bir ideoloji olarak neo-liberalizm gelişmiştir. Kriz kendisini öncelikle küresel kapitalist birikimin hızını kaybetmesiyle göstermiştir. Birikimin yavaşlamasına, kısıtlayıcı para politikalarının uygulanması yolu ile devletin harcamalarında yapılan kesintiler ve enflasyonun hızlanması eşlik etmiştir. Keynesçiliğin 1980'lerde aldığı bu hal, liberal anlayışın yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur. Küresel sermayenin yeniden yapılanması için piyasaların serbestleştirilmesini önkoşul olarak kabul eden neo-liberalizm, ideolojik cazibesi vasıtasıyla kuvvet kazanmıştır (Clarke, 2007: 104). Dolayısıyla, 1980 sonrası dönemde, hâkim anlayış neo-liberalizm olmuştur.

Feodalizm ve kapitalizmin aksine neo-liberalizm bir üretim tarzı değildir (Saad-Filho ve Johnston, 2007: 14). Teoride neo-liberalizm; bireysel özel mülkiyet haklarına, hukukun üstünlüğüne ve serbest bir şekilde işleyen piyasa kurumlarına ve serbest ticarete özen gösteren bir anlayış niteliğindedir. Çünkü tüm bunlar, bireysel özgürlüğü garanti altına alan başlıca kurumsal düzenlemeler olarak görülmektedir. Yasal çerçeve, piyasadaki tüzel kişilerin sözleşme yükümlülüklerini özgürce müzakere etmelerinden oluşmaktadır. Bu nedenle neo-liberalizm, sözleşmelerin ve bireylerin özgür eylem, ifade ve seçme haklarının kutsallığının korunmasına gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bundan dolayı da devletin, ne pahasına olursa olsun bu özgürlüklerin korunması için sahip olduğu şiddet araçlarını kullanması gerektiğini savunmaktadır (Harvey, 2005: 64). Dolayısıyla devlet, neo-liberalizmin benimsenmesi noktasında ideolojiyi yayma görevi ile sorumlu tutulmaktadır.

Ulusal ölçekte piyasaların buyruklarını dayatmak amacıyla devlet gücünün sistemli bir şekilde kullanılması, neo-liberalizmin temel özelliğini oluşturmaktadır. Bu durumun uluslararası ölçekte yeniden üretilmesi ise küreselleşme aracılığıyla sağlanmaktadır. Neo-liberalizm sermayeyi ve kapitalizmi korumak, emeğin gücünü azaltmak amacıyla gelişen ve

kapitalizme özgü olan bir örgütlenmedir. Bu örgütlenmenin sağlanmasında dış baskıların yanı sıra iç kuvvetlerin dayatmış olduğu toplumsal, iktisadî ve siyasi dönüşümler de rol oynamaktadır. İç kuvvetler; finans dünyası, yerel siyasi liderler, önde gelen sanayiciler, ihracatçılar ve ticaret adamları, medya patronları, büyük toprak sahipleri, üst kademe kamu görevlileri ve ordu mensuplarından oluşmaktadır. Merkez olarak kabul edilen ülkelerden yayılan küresel ideolojiler ile ilişki içerisinde bulunan bu gruplar, gelen taleplere hızlı bir şekilde uyum sağlamaktadırlar. Dış baskıları ise Batı kültürünün ve ideolojisinin yaygınlaşması, neo-liberal değerleri yücelten kurumlara dış desteğin sağlanması, dış yardım, dış borç yükünün hafifletilmesi, diplomatik baskı ve askeri müdahaleler oluşturmaktadır. Yaşanan gelişmeler neticesinde kitle örgütleri güç kaybederken işsizlik nedeniyle işçi partileri etkisiz hale gelmişlerdir (Saad-Filho ve Johnston, 2007: 17-18). Dolayısıyla, devletlerin neo-liberalizme uyarlanması için bir takım politikalar izlenmiştir ve bu politikalar küresel güç odakları tarafından belirlenmişlerdir.

Dünya Bankası öncülüğünde uygulama alanı bulan yeniden yapılanma planı, “yapısal uyarlama politikaları” olarak adlandırılmaktadır. Ulusal bütünlerin dünya ekonomisine uyumlu hale getirilmesini hedefleyen yapısal uyarlama politikaları, bir anlamda küreselleşme sürecinin gerçekleşme biçimidir. Uluslararası mali piyasaların geliştirilmesi adına ulusal mali piyasaların kurulup geliştirilmesi gerekmektedir ve böylelikle bu piyasalar uluslararası piyasalar ile bütünleştirilmektedir. Üretime ve ticarete konu olan sermayede yerli ve yabancı sermaye ayrımı ortadan kaldırılarak serbest rekabete dayalı piyasaların oluşturulması hedeflenmektedir (Güler, 1997: 74). Bu nedenlerle de yapısal uyarlanma politikaları küreselleşme süreci ile bütünleşik bir yapı sergilemektedir.

Neo-liberal ekonomi politikaları günümüzde küreselleşme süreci ile özdeşleşmektedir. Küreselleşme süreci ile gündeme gelen yapısal uyarlanma politikaları, gelişmekte olan ülkelerde iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama olan istikrar aşaması; devlet harcamalarının kısılmasını, kamu sektöründeki istihdamın azaltılmasını ve ithalatın sınırlandırılması yolu ile bütçe ve ödemeler dengesi açıklarının azaltılmasını hedeflemektedir. İkinci aşamada ise; kaynakların tahsisini, üretim ve talep yapısını değiştirerek ekonomik büyümeyi canlandırma veya sürdürme, devlet müdahalesinin yerini Pazar güçlerinin alması ve buna bağlı olarak özelleştirme, kuralsızlaştırma ve mübadelelerin serbestleştirilmesi amaçları güdülmektedir (Z. Erdut, 2004). Yapısal uyarlanma politikaları özetle, ulus ötesi hareket eden sermayenin çıkarlarını üst düzeye çıkarmak adına geliştirilmiştir (Güler, 1997: 74). Yapısal uyarlanma

politikaları ile hedeflenen, devletin müdahalesinin sınırlanması yolu ile çok uluslu şirketlerin küresel ölçekte daha serbest hareket etmesini gerçekleştirmek olmuştur.

Yapısal uyarlama sayesinde hedeflenen dönüşümler çok uluslu işletmelerce üstlenilmektedir. İşletmeler, uygulanan politikalar vasıtasıyla yeniden yapılanma sürecini girmektedirler (Erdut, 2004). Merkez ülke ekonomileri açısından neo-liberalizmin sağladığı faydalardan sıklıkla bahsedilmektedir. Doğal kaynakların daha az maliyetlerle daha ucuza elde edilmesi, kötü çalışma koşullarına tabi ucuz işgücünün çok uluslu şirketlerce çalıştırılması ve çevre ülkelerin biriken borçlarının faizlerinin merkez ülkelere aktarılması bu faydalar arasında sayılmaktadır. Bu faydaların yanı sıra, çok uluslu şirketlerin, kamunun elinde bulundurduğu kârlı yatırım alanlarını özelleştirme suretiyle ele geçirmeleri de söz konusudur (Dumenil ve Levy, 2007: 40). Neo-liberalizm, işletmeler açısından kârlı yatırımların önündeki engellerin aşılması noktasında politikalar üretmektedir.

Neo-liberalizmin en temel karakteristiği, tam istihdam amacıyla piyasalara yapılan müdahalenin terk edilmesi gerektiğine ilişkin görüştür. Bu anlayış çerçevesinde müdahale yapılmamasından kaynaklı doğan işsizlik ise, kapitalist ekonomilerin yeniden istikrara ulaşması yolunda ödenen bir bedel olarak görülmektedir. Neo-liberal politikaların uygulama alanı bulmasının çıktılarını işgücü piyasalarının esneklik kazanması, refah uygulamalarının gerilemesi, devletin üretken faaliyetleri terk ederek özelleştirme yoluna gitmesi, devletin piyasalara müdahalesini eleştiren ideolojilerin yaygınlık kazanması gibi gelişmeler yaşanmıştır (Lapavitsas, 2007: 65). Küreselleşme olgusu ile bütünleşen neo-liberalizmin neden olduğu gelişmeler, merkez ve çevre ülkeler açısından farklı sonuçlar doğurmuştur.

Neo-liberalizm, merkez ve çevre ülkeler arasındaki ilişkiyi etkilemektedir ve kapitalizmin işleyişine ilişkin olarak yeni kurallar ortaya koymaktadır. Borç verenlerin ve bunların hissedarlarının lehine olacak şekilde yeni bir emek ve yönetim disiplininin geliştirilmesi, devletin küçülerek kalkınma ve refah alanlarındaki müdahalelerinin azaltılması, finansal kurumların büyümesi, çevre ülke kaynaklarının merkez ülkelere aktarılması konusunda kesin kararlılık bu yeni kuralların başlıcalarıdır. Bunların yanı sıra neo-liberalizmin sonuçları olarak çevre ülke borçlarının katlanılmaz ağırlığı ve sermayenin uluslararası serbestisinin sebep olduğu tahribatlar ortaya çıkmıştır (Dumenil ve Levy, 2007: 27). Dolayısıyla, merkez ülkeler olarak kabul edilen ve yapısal uyarlama politikalarını çevre

ülkelere yoğun olarak uygulayan ülkeler açısından neo-liberalizm, olumlu gelişmeler sağlarken çevre ülkelerde esnekleşen ve kuralsızlaşan piyasaların varlığından dolayı birçok olumsuz gelişmeye neden olmuştur. Rekabetçi modelin piyasalarda neden olduğu tahribatlar, uzun dönemde sağlanacak olan faydalar için kısa dönemde ödenen geçiş maliyetleri olarak görülmektedir (Shaikh, 2007: 79). Dolayısıyla neo-liberalizmin, uzun dönemde olumlu sonuçlar doğuracağına ilişkin bir inanç söz konusudur.

Ancak neo-liberalizmin sermaye birikimine yönelik verimli bir zemin hazırlamadığına dair görüşler de söz konusudur. Küçük bir azınlığın yaşam standartlarını sürekli olarak arttırmasına, dünya ekonomisinde yaratmış olduğu dönüşümlere ve elinde bulundurduğu güce rağmen neo-liberalizmin egemenliği altındaki ekonomilerde büyüme oranları düşmüş, eksik istihdam, işsizlik ve eşitsizlikler artmış ve çalışma koşulları kötüleşmiştir (Saad-Filho ve Johnston, 2007: 21). Neo-liberalizmin olumlu çıktıları belli bir gruba yönelikken olumsuz çıktıları işçi sınıfı üzerinde toplanmıştır ve çalışma olgusunun güvencesizleşmesinde rol oynamıştır.

Neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanması ile beraber küresel kârların giderek artan bir kısmı, başta ABD olmak üzere, zengin ülkelere aktararak buralardaki seçkinlerin büyük boyutlardaki tüketim düzeylerini destekler hale gelmiştir. Dolayısıyla bu haliyle neo-liberalizm, çoğunluğun sömürüldüğü hegenomik bir yapıyı temsil etmektedir. Küreselleşme olgusu ve emperyalizm, neo-liberalizmden ayrı olarak değerlendirilememektedir. Neo-liberalizm, gücü ve zenginliği dünyanın her bir noktasındaki seçkinlerin ellerinde yoğunlaştırması, her ülkedeki finans gruplarının çıkarlarına yönelik olması ve ABD'nin sermayesine fayda sağlaması nedeniyle hegenomik projenin bir parçası olarak kabul edilmektedir (Saad-Filho ve Johnston, 2007: 14-20). Dolayısıyla, neo-liberalizmin azınlığın lehine faydalar sağlayıp çoğunluk için tahribatlar ürettiğine ve bundan dolayı da sınıfsal temelleri açığa vurduğuna ilişkin görüşler söz konusudur (Dumenil ve Levy, 2007: 31). Dolayısıyla, neo-liberalizmin azınlığın çıkarına fayda sağlayan bir anlayış olduğu yönünde baskın görüşler bulunmaktadır.

Neo-liberalizm, küresel sermaye birikimini canlandırmadaki etkisini kanıtlamamakla birlikte sınıfların gücünü onarmada başarılı olmuştur. Sonuç olarak, neo-liberal iddianın teorik ütopyacılığı, daha çok “haklı çıkarma” ve “meşrulaştırma” sistemi olarak işlev görmüştür. Neo-liberalizmin ilkeleri, bu sınıf projesi ile çeliştiği an terk edilme eğilimi

göstermektedir (Harvey, 2007: 29). 1970'li yıllarda yaşanan krizin nedeni neo-liberalizm değildir ancak büyümenin yavaşlaması, işsizliğin artması ve finansın gelirleri eritmesi gibi gelişmelerin devam etmesinde rol oynamıştır (Dumenil ve Levy, 2007: 34). Neo-liberalizm, gelir bölüşümü ve istihdamın belirlenmesi kuramları ile iç içedir. Gelir bölüşümü kuramı, piyasaların üretim faktörlerine hak ettikleri ücreti vermesi gerektiğini ve böylelikle sosyal koruma kurumlarına ve sendikalara olan ihtiyacın ortadan kalkacağına ilişkindir. İstihdamın belirlenmesi kuramı ise, fiyatların ayarlanması suretiyle tam istihdama kendiliğinden ulaşacağı görüşüne yöneliktir. Bu görüşün temelini, piyasalara istihdamın artırılması için yapılan müdahalelerin enflasyona ya da işsizliğe neden olduğu düşüncesi oluşturmaktadır (Palley, 2007: 48). Neo-liberalizm özü itibari ile müdahalenin olmadığı, serbest piyasalar üzerine kurulu bir yapıyı ifade etmektedir.

Neo-liberalizmin küreselleşmeye neden olmadığını ancak olguya eşlik ederek kolaylaştırdığını savunan görüşler vardır. Bu hali ile neo-liberalizm, dünya kapitalist sisteminin 1973 yılı sonrası dönemde yaşamış olduğu krize bir tepki olarak gelişmiştir. Bu temelde doğan neo-liberal tepki, sonraki dönemlerde kapitalist küreselleşmenin ulus ötesi etkilerini derinleştirmiş ve hızlandırmıştır (Colas, 2007: 132). Dolayısıyla neo-liberalizm, küreselleşmeye hükmetmektedir. Köklerini iktisat kuramından alarak uygulanan neo-liberalizme göre piyasalar kendi kendini düzenleyen toplumsal yapılar olarak ele alınmaktadır. Müdahaleden uzak piyasalarda tüm ihtiyaçların karşılanabileceği, iş isteyen herkesin iş bulabileceği ve iktisadî kaynakların hepsinin etkin bir şekilde kullanılabilmesi savları üzerine kurulu olan neo-liberalizm, bu faydaları tüm dünyaya yaymanın en iyi yolu olarak piyasaların küreselleşmesini görmektedir. Neo-liberalizm, modern dünyadaki yoksulluğun, işsizliğin ve dönemsel krizlerin nedeni olarak, piyasaların sendikalar ve devlet tarafından kısıtlanmasını görmektedir (Shaikh, 2007: 77). Yapılan müdahalelerden arındırılmış piyasalar için devletin ve sendikaların gerilemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Yapısal uyarılma politikaları bağlamında değişim devlet ve işçi sendikalarının gerilemesi ile başlayıp işletmelerin çalışma ilişkilerinde hemen hemen tek güç haline gelmesiyle devam etmiştir (Erdut, 2004). Dolayısıyla çalışma ilişkilerinin belirlenmesinde, işçi sınıfı yalnız bırakılarak geliştirilen yeni yönetim yaklaşımları çerçevesinde ilişkiler işverence belirlenir hale gelmiştir. Güvencesiz çalışma olgusunun belirginleşmesinde sendikal hareketin kan kaybetmesi de etkili olmuştur.

Neo-liberalizm, varlıkların özelleştirilmesi konusunda da son derece ısrarlıdır. Birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi özel mülkiyet haklarından yoksunluk, insanların refah artırımının ve ekonomik gelişmenin önünde duran en büyük kurumsal engel olarak görülmektedir. Bireysel özgürlüğün piyasalarda garanti altına alındığı durumlarda, her bir birey kendi eylemlerinden ve refahından sorumlu tutulmaktadır. Bireyselleşme eğilimi söz konusudur (Harvey, 2005: 65). Özelleştirme ayağı ile devletin geriye itilmesi ve yeni yatırım alanlarının açılması sağlanmıştır ve serbest rekabet uygulamada, kamu tekelinin ortadan kaldırılması sonucunu doğurmaktadır. Ulus devletlerin ekonomideki ağırlıkları, özelleştirme politikaları ile ortadan kaldırılmaktadır (Güler, 1997: 74). Özelleştirme politikaları ile serbest rekabetin önü açılmaya çalışılmaktadır.

Rekabetçi serbest ticaretin kendiliğinden bütün ülkelere fayda sağlayacağı savı üzerine kurulu olan Ortodoks serbest ticaret kuramı, neo-liberalizmin temel mantığını oluşturmaktadır (Shaikh, 2007: 78). Neo-liberalizm; insanın refahını arttırmanın, özel mülkiyet haklarının, bireysel özgürlüğün, serbest piyasaların ve serbest ticaretin kurumsal çerçevesini oluşturduğu girişimci özgürlüğünün maksimize edilmesi yolu ile sağlanacağını ileri süren politik ekonomi uygulamalarının teorisiidir. Bu bağlamda neo-liberalizm, devletin görevini kurumsal çerçeveye uygun olan bu tarz uygulamaların yaratılması ve korunması olarak görmektedir. Bunların yanı sıra devletin paranın kalitesiyle, bireysel mülkiyet haklarını korumak ve serbestçe işleyen piyasaları desteklemek için polis gücüyle, hukuki yapıları ve orduyu düzenleme görevleriyle ilgilenmesi gerektiğini düşünmektedir. Çevre kirliliği, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanlarda mevcut piyasaların olmadığı durumlarda ise piyasa yaratımının devlet eliyle yapılması gerektiğini savunmaktadır. Ancak bu görevlerin haricinde devletin girişimde bulunmaması ve piyasalara olan müdahalelerinin minimum düzeyde tutması gerektiğini ileri sürmektedir (Harvey, 2007: 22-23). Kısaca neo-liberalizm, devletin gerek istihdam gerekse müdahale bağlamında küçültülmesi gerektiği savı üzerine kuruludur.

Kamu işletmelerinin tasfiyesi için özelleştirme; hizmetlerin piyasa malı haline getirilmesi, yerelleşme ve devletin eşitsizlikleri giderme işlevinden vazgeçmesi sonucunda yaşanmıştır. Yerelleşme, yapısal uyarlanma politikalarının nihai bir hedefi olmayıp bir ara aşamadır. Yerelleşme, merkezdeki yetkilerin taşra birimlerine devri ve yerel yönetimlere yetki ve kaynak aktarımıdır. Yerel yönetimlerin sahip oldukları varlıkları yap-işlet-devret ve

özelleştirme aracılığıyla elden çıkarmaları, kamunun tasfiyesi noktasında yerelleştirmenin bir araç olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir (Güler, 1997: 81). Bugün gelinen noktada, devletin koruyucu rolünün bulunduğu modeldeki kamunun özeli kapsadığı durumun aksine, özel kesim kamuyu kapsar hale gelmiştir (Erdut, 2004). Devletin etki alanı giderek azalmıştır.

Neo-liberalizm, emek piyasalarının düzenlemelerden arındırılması konusunda yoğun uğraşlar vermektedir. Düzenlemelerden arındırılma bağlamında asgari ücretin reel ücret bazında düşürülmesi, sendikaların güç kaybetmesi ve işgücü piyasalarında güvencesizliğin artması gelişmeleri yaşanmıştır. Bu yönüyle neo-liberalizm, ücret katlıklarının olmadığı ve istihdamın koruyucu düzenlemelerden yoksun olduğu bir yapıyı temsil etmektedir (Palley, 2007: 49). Çalışma olgusu esnek çalışma koşulları altında, örgütlü bir yapının desteği olmadan ve güvencesiz bir şekilde ifa edilir hale gelmiştir. Bu bağlamda, ekonomik gelişmenin sağlanması için örgütlü yapıların etkisinin azaltılması da söz konusu olmuştur.

Sonuç olarak çalışma ilişkilerinin bireyselleşmesi söz konusu olmaktadır. Sendikaların çalışma ilişkilerine etki etmemesi, neo-liberalizm başlıca gayelerinin başında gelmektedir. Bireyselleşme eğilimi göz önüne alındığında sendikaları devre dışı bırakmak adına, insan kaynakları yönetimi gibi yaklaşımlar geliştirilmiştir.

1980'li yıllarda yapısal uyarlama politikaların uygulanmaya başlanması ile beraber daha farklı stratejiler benimsenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda (Erdut, 2004):

- Ekonomik kalkınma, salt küresel ekonomiye entegre olma yolu ile sağlanabilecek bir biriktirme süreci olarak kabul edilmektedir.
- Kalkınmanın hız kazanması ile devlet müdahalesi yerini piyasa yolu ile eşgüdümün sağlanmasına bırakmaktadır.
- Kalkınmanın gerçekleşmesi, malların uluslararası piyasada mübadele edilebilmesi için pazarlanabilir malların biriktirilmesi suretiyle sağlanmaktadır.

Altın Çağ olarak kabul edilen ve 1945-1970 arası yılları kapsayan dönemden çıkış ile beraber uygulamaya konan neo-liberal politikalar, işçi sınıfının esnek, kuralsız ve küresel piyasalarda istihdam edilmesi ile sonuçlanmıştır. Fordist üretim modelinden farklı bir çalışma olgusunun doğmasında rol oynayan neo-liberalizm, üretmiş olduğu yapısal uyarlama politikaları ile işçi sınıfının kötü çalışma koşullarına maruz kalmasına sebebiyet

vermiştir. Çalışma olgusunun küreselleşme ile beraber almış olduğu şekilde neo-liberalizm büyük rol oynamıştır. Neo-liberal politikaların çehresini değiştirdiği çalışma olgusunun geçirdiği evrim; kuralsızlaştırma, esnekleştirme, özelleştirme gibi eğilimler ile gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, neo-liberalizmin öncülük ettiği yeni eğilimler izleyen bölümlerde ele alınarak çalışma olgusunun dönüşümü verilmeye çalışılacaktır.

3.2.2. Küreselleşme

Sanayi toplumları, sermayelerini genel olarak ulusal sınırlar içerisinde biriktirmişlerdir. Sermaye birikim sürecinin ulusal sınırlar dâhilinde gerçekleşmesi ülkelerin dış dünya ile olan bağlarının görece kapalı olması sonucunu doğurmuştur. Ancak bu durum, yaygın olarak 1980 sonrası dönemde küreselleşme olgusu ile aşılmaya başlanmıştır. Ülkelerin diğer ülkeler ile olan bağlarını kuvvetlendiren küreselleşme süreci, mekânsal ve zamansal sınırlamaların aşılmasında etkili olmuştur.

Küreselleşme olgusunun tanımı, içeriği, bileşenleri ve başlangıcı konularında henüz fikir birliğine ulaşılmamıştır. Bu nedenle de küreselleşmenin tanımı yapılacak zaman teknoloji, bilgi, siyaset, ekonomi ve sömürgecilik gibi diğer kavramlar ekseninde tanımlamalar yapılmaktadır (Erdoğan, 2004). Ancak yaygın kaniya göre küreselleşme tanımları; siyasal alanda demokrasi, ekonomik alanda piyasa ekonomisi, kültürel alanda ise farklı kültür ve inançların kaynaşması kurgusu üzerinden yapılandırılmıştır (Aktel, 2001). Dolayısıyla küreselleşme olgusu, farklı açılardan ele alınan bir kavram olmasından ötürü farklı tanımlamaları olan bir kavram niteliğindedir.

Küreselleşme kavramı; mekânsal bir anlamı ve insanî eylem ve deneyimlerin gerçekleştiği bir alanı, bölgeyi ve yeri ifade etmektedir. Tüm dünyayı, toplumsal ilişkilerin kendi içerisinde gerçekleştiği bir mekân olarak görmektedir. Küresellik, dünyanın tek bir yerleşim yeri olduğu savı ile hareketle, insanların yalnızca yerel ya da aynı il veya bölge sınırları içerisinde sınırlı kalmayarak, bunun yanı sıra, bölgesel sınırların ötesinde de yaşayabileceği görüşü üzerine kuruludur. İçinde bulunulan coğrafya, toplumsal ilişkilerin değeri yeterince görülmemiş boyutunu oluşturmasından dolayı küreselleşme oldukça önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Mekân, kendi içerisinde önemli olmasının yanı sıra kültür, ekonomi, politika, psikoloji ve çevrebilim ile de ilgidir. Bundan dolayı da küreselleşme gibi toplumsal mekânı yeniden şekillendiren gelişmeler bilgi, üretim, devlet, kimlik

örüntülerinde ve insanların doğa ile olan ilişkilerinde etkili olan değişimlerle bağlantılıdır. Örneğin, küreselleşmenin artan etkisinin ekonomi içerisindeki farklı sektörlerin ağırlıkları ve özellikleri üzerinde belli bir takım sonuçları vardır. Bunun yanı sıra küreselleşme devletin güç ve faaliyetlerini de etkilemektedir (Scholte, 2005: 3). Devlet, toplum ve birey ilişkisinde küreselleşme ile beraber yeniden tanımlanma eğilimine gidilmiştir. Ulus devlet anlayışı sarsılarak devletin etkin ve sınırlı bir yapıya bürünmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur (Aktel, 2001). Bu nedenle de küreselleşme çok boyutlu etkilere sahiptir.

Sennett, küresel çağda hayat bulan yeni eğilimin yerleşmek değil, hareket etmek olduğunu düşünmektedir (Sennett, 2011: 10). Teknolojiler, zamanı ve mekânı fiilen ortadan kaldırmaktadır. Mekân kısa sürede soyulup yoksullaştırılmaktadır. Teknolojiler mekânsal sınırlamaları aşarak sermayeyi küreselleştirmektedir. Gerçek dünyada coğrafi sınır fikrini savunmak giderek güçleşmektedir ve mesafeler önemini kaybederek sorun olmaktan çıkmaktadır. Ulaşımın ilkeliliğinden ve seyahat etmenin zorluğundan kaynaklanan hareketlilik sınırlaması günümüzde teknoloji sayesinde ortadan kalkmıştır. Teknoloji, zamansal ve mekânsal mesafelerin sıfırlanmasında ve insanlık durumunun homojenlikten uzaklaşarak kutuplaşmasında rol oynamaktadır. Küreselleşme sürecine ilişkin getirilen eleştiriler genel olarak, belli insanları bölgesel tehditlerden azat edip belli üreticileri yurtsuzlaştırdığı ve öteki insanları ise mekânsal sınırların içerisine hapsedmeye devam ederek kimlik bahsetme yeteneğinden yoksun bıraktığı görüşleri üzerine kuruludur (Bauman, 2014a: 20-87). Bauman, küreselleşme süreci ile beraber mekânsal sınırlamaların önemini kaybettiğini ve insanların kimliklerinin ve değerlerinin tehlike altında olduğunu savunmaktadır.

Küreselleşme süreci yeni bir olgu olarak değerlendirilse de başlangıcında göç ve ticaret kervanlarının oluşturulması, ipek ve deniz yollarının kurulmasının yattığı görüşü de söz konusudur (Aktel, 2001). Ancak olgu, güncel anlamıyla 1980 sonrası döneme damga vurmuştur. Küreselleşme süreci, 1980 sonrası dönemin en dinamik, çekici ve çok şey vaat eden olgularından biri olarak kabul edilmektedir. Genel itibariyle küreselleşme sürecinin kaynağını ya da çıkış noktasını saptamaya çalışan yaklaşımlar beş grup altında toplanmaktadır. Küreselleşme, teknolojik ve ekonomik gelişmelere; liberal-çoğulcu anlayışın ve modernitenin krizine ve farklılaşan kültürlere; uluslararası ilişkiler sistemindeki değişikliklere; Marksist yaklaşımlara ve son olarak da kapitalizmin yeni bir evresi olduğu düşüncesine dayandırılmaktadır (Koray, 2011: 25-27). Ancak hâkim kanıya göre

küreselleşmenin yaygınlık kazanarak gerçeklik halini almasının başlıca nedeni olarak teknolojinin gelişmesi ve bununla birlikte de dünyanın küçülmesi görülmektedir (Işıklı, 2010: 75-76). Küreselleşmenin ortaya çıkardığı gerçeklerden biri, teknolojik gelişmeler sayesinde ortadan kalkan uzaklık kavramına işaret eden “olgusal küçülme” olmuştur. Dünya tecrübe ettiği küreselleşme süreci ile küçülerek küresel bir köye dönüşmüştür (Balkır, 2009). Mesafeler eski anlamını yitirerek önemini kaybetmiştir.

Küreselleşme süreci, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde başlayarak 1980’lerin ortasına gelindiğinde iki önemli gelişme ile beraber hız kazanmıştır. Bunlardan ilki, farklı üretim aşamalarının farklı ülkelerde uygulanabilir hale getirilmesine olanak sağlayan ve taşımacılık, iletişim ve hesap maliyetlerini düşüren teknolojik gelişmelerdir. Diğer bir gelişme ise, ticaret ve sermaye piyasalarının serbestleştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda devletler; ithalat tarifeleri, ithalat kotaları, ihracat kısıtlamaları ve kanunî yasaklar gibi tarife dışı engelleri reddetme eğilimi göstermişlerdir. Bu amaçla II. Dünya Savaşı yılları sırasında kurulan Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması ve 1995’te kurulan Dünya Ticaret Örgütü korumacılığın yerine serbest ticaretin konulmasında rol oynamıştır (Soubotina ve Sheram, 2000: 66). Küreselleşmenin önünde duran engeller öncelikle zamansal ve mekânsal farklılıkların önemini azaltan yeni teknolojiler ile aşılmıştır. Sonrasında ise ticaretin gelişmesi açısından serbestlik arayışları söz konusu olmuştur ve bu serbestlik arayışı yeni kurulan kurumlar vasıtasıyla aşılmıştır.

Her türlü üretici faaliyette ve piyasalaştırmada bilginin giderek artan önemi ekonomik gelişmenin iki önemli itici gücü olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle, bilim ve teknolojinin hızlı gelişimi, son yıllarda dünya ekonomilerinin yaşamış olduğu küreselleşmenin nedenidir. Böylelikle, piyasa ekonomisi dünyanın her bir yanına dağılmıştır ve farklı ülkelerdeki farklı üretim aşamalarında küresel bir boyut kazanan emek kullanımını söz konusu olmuştur (Shangquan, 2000: 1). Teknolojik gelişmeler küreselleşme sürecinde öncü rolü üstlenmiştir. 1970’li yıllarda krizin içerisine düşen sermayenin bunalımdan kurtulması için başvurduğu yollardan biri olan küreselleşme, sermayenin uluslararası ölçekte hareket edebilmesine olanak tanımıştır (Işıklı, 2010: 76). Büyük şirketlerde iktidar, yöneticilerden hissedarların eline geçmiştir. Bretton Woods sisteminin bozulması ile beraber büyük bir yatırım sermayesi küresel ölçekte yayılmıştır (Sennett, 2011: 30). Küreselleşmenin etki alanını genişletmesinde, para anlaşmasının çökmesi ve buna bağlı olarak sınırlamaların etkisini kaybetmesi rol oynamıştır.

Yeni teknolojilerin küreselleşme olgusu üzerindeki rolü oldukça büyüktür. Küreselleşmenin, farklı toplum ve kültürleri birbirine yaklaştırması sağlanan teknolojik gelişmeler ile mümkün kılınmıştır. Bu bağlamda, teknolojiler vasıtasıyla toplumlar ve bu toplumdaki bireyler daha yoğun bir etkileşim içine girmişlerdir. Bu durum da dünyanın iletişim, ulaşım, bilgi akışı ve tüketim alışkanlıkları bağlamında birbirlerine yaklaşılarak ideolojik ayrımların temellendirdiği kutuplaşmaların çözülmesine, maddi ve manevi değerlerin ulusal sınırları aşarak dünya geneline yayılmasına neden olmuştur (Sapançalı, 2001). Yaşanan teknolojik gelişmeler, insanları ve toplumları birbirine yaklaştırmıştır.

Küreselleşme süreci ile beraber sermaye dolaşımı serbestleşerek hacmini arttırmıştır ve sermaye, üretimden ziyade spekülasyon amaçlarıyla kullanılmaya başlanmıştır (Aktel, 2001). Finans sektörünün küreselleşmesi, ekonomik küreselleşmenin en etkili ve hızla gelişen unsurudur. Uluslararası finans, uluslararası ticaret ve yatırımların ihtiyaçlarını karşılar ve ekonomik küreselleşmenin gelişmesi ile birlikte çok daha bağımsız hale gelmiştir. Mal ve hizmet piyasaları ile karşılaştırıldığında finans piyasası, küreselleşmeyi tam anlamıyla ifade eden piyasadır (Shangquan, 2000: 2). Küreselleşme; küresel bir piyasada ticaretin, finansın, insanların ve düşüncelerin bütünleşmesinin artmasına bağlı olarak ortaya çıkan ülkeler arası bağılılığın artmasını ifade etmektedir. Uluslararası ticaret ve sınır ötesi sermaye yatırımları, bu bütünleşmenin temel unsurları arasında yer almaktadır (Soubotina ve Shera, 2000: 66). Küreselleşme süreci ile beraber sermaye uluslararası akıcılık kazanmıştır.

Küreselleşme olgusunu kapitalist ekonominin dünyaya daha fazla açılmanın bir yolu olarak gören ve dolayısıyla küreselleşmeyi kapitalizmin bir başka evresi olarak kabul eden görüşler söz konusudur. Bu görüşün temel dayanağını uluslararası sermayenin giderek güç kazanması oluşturmaktadır. Uluslararası sermayenin akıcılık kazanması suretiyle ulusal ekonomiler üzerinde güç kurması ve uluslararası sermayeyi denetleyecek olan bir gücün olmaması, toplum ve işgücü açısından acımasız kâr mantığının uygulanmasından dolayı ciddi kayıplara neden olmuştur (Sapançalı, 2001). Dolayısıyla küreselleşmenin ekonomik ayağını piyasa ekonomisinin gelişmesi, ekonomik örgütlenmenin dünya çapında hız kazanması, dış ticaret hacmindeki genişleme ve sermayenin akıcılığının artması oluşturmaktadır (Aktel, 2001). Küreselleşme fikrinin altında yatan anlamın “uluslararası pazar güçlerine kayıtsız şartsız teslimiyet” olduğuna ve bu bağlamdan hareketle de ulus devletlerin iktidar alanlarının daraldığına ve halkın yerine uluslararası sermayenin egemenliğinin geldiğine ilişkin görüşler vardır. Ulus devlet anlayışının son bulmasının yanı sıra demokrasinin de kâğıt üzerinde

kalan bir anlam ifade ettiği dönemin başlangıcı olarak küreselleşme görölmektedir (Işıklı, 2010: 75). Uluslararası ticaret hacmindeki artış küreselleşmenin en önemli çıktılarından birini oluşturmaktadır ve küreselleşme olgusu etkileri göz önüne alındığında farklı yorumlamalara ve eleştirilere konu olmaktadır.

Küreselleşme sürecinin ortaya çıkması ve gelişimi konusunda farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu farklılıklar küreselleşme olgusunun tanımlanması, başlangıcı ve analizi gibi konulardan kaynaklanmaktadır (Özaydın, 2007: 61). Küreselleşme olgusuna ilişkin yaklaşımlarda aşırı küreselleşmeciler, küreselleşme karşıtları ve dönüşümcüler şeklinde üçlü bir sınıflandırma söz konusudur. Aşırı küreselleşmeciler, küreselleşme sürecinin kaybedenlerin yanında kazananları da ortaya çıkardığını savunmaktadırlar. Sürecin yeni bir küresel işbölümü oluşturduğunu ve farklı ülke halklarının ortak çıkarlar etrafında buluşarak küresel bir uygarlığı doğuracağını düşünmektedirler. Küreselleşme karşıtları ise küreselleşmenin yeni bir süreç olduğunu kabul etmemektedirler. Küreselleşmenin refah devletlerini yok eden, devletin küçülmesini hedefleyen bir süreç olduğunu savunmaktadırlar. Giddens'in de içerisinde olduğu dönüşümcüler ise küreselleşmeyi, dünya düzenini yeniden şekillendiren toplumsal, siyasal ve ekonomik değişmelerin ardındaki güç olarak görmektedirler (Bozkurt, 2011: 338-342). Sonuç itibarıyla küreselleşme, ortaya çıkardığı sonuçlar bağlamında farklı şekillerde yorumlanmaktadır.

Küreselleşme olgusu aynı anda birçok anlama gelmektedir. Bir yarıyla bütünleşme anlamına gelip ve bazı yönleriyle dünyanın birbirine yaklaşmasını ifade ederken, diğer bir yandan ise yerelleşmeyi, kutuplaşmayı ve parçalanmayı anlatmaktadır. Benzer şekilde bazı ülkeler için fırsatlar sunarken bazıları için ise işsizlik ve yoksulluk sunmaktadır (Koray, 2011: 32-33). Küreselleşme olgusunun çıktıları merkez ve çevre olarak ayrılan ülkeler açısından farklılık göstermektedir.

Merkez ülkeler artan uluslararası rekabetten daha fazla kâr sağlamak adına sermayelerine uluslararası akıcılık kazandırarak işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere yönelmektedirler. Yönelindikleri çevre ülkelerde ise yatırım yapmaları için ön koşul olarak kuralsız, esnek ve düzenlemelerden yoksun işgücü piyasalarını talep etmektedirler. İşçi kesimi için bu türden piyasalar güvencesiz çalışma olgusunu ve çalışma hayatına ilişkin temel haklardan yoksunluğu ifade etmektedir. Merkez ülkeler açısından ise yatırımların dışsallaşması nedeniyle işsizlik görülebilmektedir. Türlü olumsuzluklara neden olan

gelişmelere rağmen uluslararası sermaye akıcılığı hız kazanmaktadır. Genellikle merkez ülkeler açısından olumlu çıktıları olan küreselleşmenin çevre ülkelere de fayda sağladığı ve bu nedenle de küreselleşme sürecine entegre edilmeleri gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

Bu gelişmelerin, gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme sürecine katılmalarını, rekabet üstünlüklerini geliştirmelerini ve yeni teknolojileri uygulamalarını olanaklı kıldığı ve tekelci davranışların giderilmesinde ve piyasa rekabetinin güçlendirilmesinde de etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak yine de, gelişmekte olan ülkelere küreselleşmelerine ilişkin fırsatların verilmesi beraberinde riskleri de getirmektedir (Shangquan, 2000: 4). Çevre ülkeler açısından küreselleşme, yeni teknolojilere ve rekabet ortamına uyum sağlama fırsatı olarak görülmektedir.

Ekonomik küreselleşme süreci aynı zamanda, küresel sanayinin yeniden yapılanma ve ayarlanma sürecidir. Bilim ve teknolojinin gelişmesi, gelir seviyelerinin yükselmesi ile beraber tüm ülkelerin sanayileri güncelleme geçirmiştir. Son yıllarda gelişmiş ülkeler, bilgi ekonomisine yoğunlaşırken gelişmekte olan ülkeleri uluslararası rekabet gücü zayıf olan emek-yoğun sanayilere yönlendirmişlerdir (Shangquan, 2000: 3). Küreselleşmenin çevre ülkeler açısından sonucu, merkez ülkelerin bilgi ekonomilerine yoğunlaşmasına karşı çevre ülkelerin emek-yoğun üretimlere odaklanması olmuştur.

1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşümün bir ürünü olarak ortaya çıkan ve yeni dünya düzeni olarak ifade edilen süreç, kapitalizmin tüm dünyada egemen hale gelmesinde rol oynamıştır. Buna bağlı olarak da ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılar da dönüşüm yaşanmıştır. 21. Yüzyılın ekonomik ve politik sistemi olarak kabul edilen ve yeni dünya düzeninin belki de en önemli dinamiği olan küreselleşme, tek yönlü etkileri olmayan; politik, ekonomik, sosyo-kültürel değişimleri de kapsayan bir süreçtir. Küreselleşme süreci, kapitalizmin yeniden yapılanma sürecine girerek uluslararasılaşmasıdır (Sapancalı, 2001). Bu gelişmelere bağlı olarak 1980 sonrası dönemde küresel üretimde olağan dışı bir artış yaşanmıştır. Hammaddelerin ya da son ürünlerin bir ülkeden diğerine aktarılmasının ötesinde üretim süreçlerinin de uluslararası hareketliliği söz konusu olmuştur (Toffler, 2008: 399). Emek arzı küresel bir boyut kazanmıştır ve 1980 sonrası dönemde işin göçü yoğun olarak yaşanmıştır.

Dünya ülkeleri arasında gerek iktisadî gerekse kültürel açıdan bir etkileşim ve buna bağlı olarak da bir bütünleşme yaşanmıştır. Sanayi sonrası toplum aşamasına gelindiğinde ülkeler arasındaki bağlar kuvvetlenmiştir. Yeni teknolojilerin bu bağların kuvvetlenmesinde etkisi son derece büyüktür. Bilimin gelişmesi ile beraber ekonomiler, bilgiyi temel alanlar sektörlerine yoğunlaşmıştır. Merkez ve çevre ülke ayrımının yaşanması ile beraber ülkelerin yatırım alanları da farklılaşmıştır. Merkez ülkeler, bilgi merkezli üretim süreçlerine yoğunlaşırken küreselleşme sürecinin sağlamış olduğu olanaklar vasıtasıyla emek-yoğun üretim süreçlerini çevre ülkelere yönlendirmişlerdir.

3.2.3. Yeni teknolojiler

Sanayi sonrası topluma aşamasında dünya ekonomisinin yeniden yapılanmasında rol oynayan önemli gelişmelerden biri diğeri yeni teknolojilerdir. Yeni teknolojiler 1980 sonrası dönemde, gerek neo-liberal politikaların uygulanmasında gerekse küreselleşme sürecinin hız kazanmasında ve etki alanlarının genişlemesinde etkili olmuştur. Teknolojik gelişmeler, Sanayi Devrimi'ne benzer bir şekilde Enformasyon Devrimi sonrasında hız kazanmıştır.

Yeni teknolojiler olarak ifade edilen kavram, teknolojik gelişmenin günümüzde ulaştığı son aşama olarak kabul edilmektedir. Teknolojik gelişmeler, ekonomik ve toplumsal yapılarda değişim ve etkileşimlere neden olarak toplumları sanayileşme sürecine, bu süreçten de içinde bulunulan yeni teknolojiler aşamasına ulaştırmıştır. 1970'li yıllarda yaşanan krizin yorumlanmasında gelişme kuramları yetersiz kalmıştır ve yapısal dönüşüm kuramları bağlamında kriz yorumlanmaya çalışılmıştır ve ekonomik yapıdaki dönüşümlerin açıklamasında çıkış noktası olarak teknolojik değişimler ele alınmıştır (Erdut, T, 1998: 1). 1980 sonrasında tecrübe edilen gelişmeler yeni bir döneme aidiyet göstermektedir. Toplumsal bir kurum olan ekonominin dönüşümü beraberinde toplumun tümünde bir dönüşüme neden olmuştur. Böylelikle kapitalizmin büründüğü yeni çehreyi ifade edebilmek için çeşitli tanımlamalar yapılmıştır.

1980 sonrası dönemde kapitalizmin deneyimlediği süreç; ekonomik ve siyasal bağlamda ele alındığında geç kapitalizm, esnek kapitalizm ya da örgütsüz kapitalizm olarak tanımlanırken kültürel bağlamda yapılan tanımlamalar ise post-modernizm üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak farklı tanımlamalara rağmen teknoloji, her tanımda ortak bir öge olarak yer

almaktadır. Bu nedenle de teknolojik gelişmelerin temel alındığı tanımlamalar da söz konusudur. Toplumsal dönüşümün bir parçası olarak kabul edilen teknolojik dönüşümü kıstas alan tanımlamalara göre süreç; ağ toplumu, küresel köy, üçüncü dalga ve sanayi sonrası toplum olarak adlandırılmaktadır (Yücesan ve Özdemir, 2009: 33). Gerek toplumsal hayatta gerekse ekonomik yapıda yeni teknolojiler, çok boyutlu değişimlere neden olmuştur. Kapitalizm de 1980 sonrası dönemde kendisini yeniden yapılandırmıştır.

Kapitalizm, kendisini sürekli yenileyen bir sistemdir. Rifkin, kapitalizmin sürekli yeniden yapılanmasının ardında yatan sebep olarak arzuyu görmektedir. Kapitalizmin her zaman için bir “arzulama makinesi” olarak görülmesi sürekli yapı değişikliklerine gitmesine neden olmaktadır. Yeni teknolojilerin iktisadî faaliyetlerde yoğun olarak kullanılması, merkantilist ve sanayii evrelerinden sonra “bilişsel kapitalizm” olarak adlandırılan yeni bir evreye geçişi hızlandırmıştır. Bilişsel kapitalizm, birikim sürecinde maddi olmayan ya da başka bir deyişle dijital emek olarak adlandırılan yeni süreçleri kullanan kapitalizme özgü yeni bir evreyi ifade etmektedir. Bu evrenin doğmasında ve “bilişsel” olarak adlandırılmasında, internetin bir platform olarak kullanılması ve “Web 2.0” teknolojilerinin üretim tarzını ve emeğin doğasını etkilemesi etkili olmuştur. Başka bir tanımlamaya göre ise bilişsel kapitalizm, ulus devletlerin müdahalelerine daha tabii hale gelen fikri mülkiyet rejimleriyle korunan yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini ucuz bir şekilde kullanarak dijital ürün üreten emek süreçlerini odak noktası almaktadır (Peter ve Bulut, 2014: 31-36). Bilişsel kapitalizmin ortaya çıkmasında, teknolojik gelişmelerin hız kazanması ya da “Enformasyon Devrimi” olarak adlandırılan süreç rol oynamıştır.

Teorisyenler, Enformasyon Devrimi’ni inceleyerek 1980 sonrası yıllarda tecrübe edilen dönemin başlıca özelliklerini saptamaya çalışmışlardır. Teorisyenlere göre dünya, uygarlığın yeni bir aşamasına geçiş sürecindedir. Toplum aşamalarından yola çıkarak el değirmenlerinin keşfinin feodal beylerin, buhar gücünün ise sanayici kapitalistlerin doğmasında etkili olmasına benzer şekilde, mikrobilgisayarların da enformasyona dayalı toplumları ortaya çıkardığı savunulmaktadır. Enformasyon Devrimi yaklaşımı, toplumsal dönüşümlerde teknolojiyi itici bir güç olarak kabul etmektedir (Yücesan ve Özdemir, 2009: 35). Dolayısıyla, yaşanan değişim ve dönüşümlerin nedeni olarak teknolojik gelişmeler görülmektedir.

Yeni teknolojiler günümüzde teknolojik değişimin kaynağını oluşturmaktadır. Toplumsal yapıyı değiştirmelerinin yanı sıra yeni teknolojiler, iş ilişkilerini de etkileyerek değiştirmektedir (Erdut, T, 1998: 4). Teknolojik gelişmelerin doğurduğu yeni gelişmeler çalışma ilişkilerine de etki etmiştir ve sendikalar üzerinde olumsuz etkileri mevcuttur. Teknoloji faktörü, daha önce görülmemiş bir düzeyde, üretim süreçlerini şekillendirmiştir. Teknoloji, bir yandan üretilen mal ve hizmetler bağlamında çeşitlilik sağlarken bir yandan da daha kaliteli, ucuz ve verimli üretim süreçlerini doğurmuştur (Sanal, 2014: 243). Yeni teknolojiler, mal ve hizmet üretiminde verimliliği ve kaliteyi artırmasına karşın, işçi hareketi merkezli olarak belli bir takım olumsuzluklara da neden olmuştur.

Yeni teknolojiler ekonomik gelişme, istihdam ve ücretler üzerinde çeşitli etkilere sahiptir. Ekonomik gelişme bağlamında teknoloji, dünya çapında hızla yayılarak sanayi gelişiminin koşullarını belirlemektedir. Mikro elektrik, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi vasıtasıyla ise ulusal ekonomilerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde yardımcı olmaktadır. Ücret bağlamında ise yeni teknolojilerin etkin olarak üretim sürecinde uygulanması sonucunda becerilere olan talep değişerek üretimle istihdam ilişkileri arasında farklılaşma yaşanmaktadır. Bilgi teknolojileri olarak da adlandırılan yeni teknolojiler sektörler arasında hızla yayılan, ürün ve üretim süreçlerinde yenilikler doğuran, işletme açısından maliyetleri azaltıp verimliliği arttıran, ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlayan yeni teknoloji sistemi olarak ortaya çıkmaktadır (Erdut, T, 1998: 8). Teknolojik gelişmelerin üretim süreçlerinde uygulanması sonucunda “otomasyon” olarak ifade edilen yeni bir üretim anlayışını doğurmuştur. Yaşanan gelişmeler ile beraber yeni teknolojiler, işgücüne ilişkin yeni bir bölünmeyi ve bu bölünme sonucunda da yeni çalışma ilişkilerinin kurulmasını beraberinde getirmiştir.

Otomasyonun üretim süreçlerinde hâkim olması ve mikroçiplerin ortaya çıkması gibi teknolojik değişimler, imalat sanayine etki ederek üretim süreçlerinde değişime neden olmuştur. Bu durum, istihdam yapısındaki değişimleri de beraberinde getirmiştir (Sanal, 2014: 241). Yeni teknolojilerin istihdam üzerinde ortaya çıkardığı etkiler bağlamında farklı görüşler vardır. İyimser olarak adlandırılan ve yeni teknolojilerin istihdam üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu düşünenlere göre bilgi teknolojileri istihdamı ve çalışma hayatının kalitesini arttıracaktır. Bu teze yola çıkan iyimserler Japonya’daki işsizliğin düşük olmasını, ileri teknoloji kullanmalarına bağlamaktadırlar ve teknolojinin kullanılmamasının işsizliğe neden olacağını savunmaktadırlar (Tokol, 2011: 92). Ancak bu görüşlerin yanı sıra yeni

teknolojilerin uygulanmaya başlanması ile otomasyon sürecine girilmesinden dolayı emeğin sürekli olarak makineler tarafından ikame edilerek işsiz kalacağına ilişkin görüşler de söz konusudur.

Yaşanan gelişmeler sonucunda makineler ile ikame edilebilen işçiler, “teknolojik işsizlik” sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. İşgücü yeni bir katmanlaşmaya uğramıştır ve bilgi işleyen ve yeni teknolojileri kullanabilen işçiler iyi çalışma koşullarına sahip olurken vasıf düzeyi düşük olan işçiler kötü çalışma koşullarına tabi tutulmuşlardır. İşgücü piyasalarındaki dalgalanmalar ise katmanlaşmanın sağladığı avantajlarla değişen koşullara uyumu mümkün kılmıştır. Bu uyum çalışma ilişkilerine esneklik kazandırılması suretiyle sağlanmıştır.

Yeni teknolojiler üretim ve organizasyon modellerini etkileyip değiştirmektedir. Yeni teknolojilerin uygulanmaya başlanması ile beraber Fordizm ve Taylorizm önemini yitirmiştir (Tokol, 2011: 85). Fordizm’in dayandığı standartlaşmış makine ve hareket anlayışı, yeni teknolojilerin üretim süreçlerinde uygulanmaya başlanması ile beraber üretim süreci esneklik kazanmıştır.

Üretim süreçlerinde yoğun olarak uygulanmaya başlayan yeni teknolojiler, esnekleşmeye de neden olmuştur. Değişen rekabet koşullarına uyum sağlama ihtiyacından dolayı esnek üretime ve işgücünün istihdamında esnekliğe başvurulmaya başlanmıştır (Erdut, T, 1998: 27). Katmanlaşmanın “çekirdek” ve “çevresel” işgücü olarak gerçekleşmesi sonucunda işletme açısından önemli olan yüksek vasıflı çekirdek işgücüne olan bağlılık artarken çevresel işgücü talep dalgalanmalarına bağlı olarak istihdam edilmeye başlanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısı bilgi çağının doğuşuna sahne olmuştur. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri, birçok alana ulaşabilmektedir ve bunun maliyeti gün geçtikçe düşmektedir. Bu teknolojiler eğitimden işyerine, sağlık hizmetlerinden tüketim mallarına kadar toplumun birçok alanında kullanılmaktadır (Spiegel, 1995: 97). Teknolojik gelişmelerin çok boyutlu etkileri vardır. İletişim teknolojilerin gelişimi küreselleşme olgusunun doğmasında ve yaygınlık kazanmasında son derece büyük bir rol oynamıştır.

1980’li yıllara gelindiğinde bilgisayar teknolojilerinin gelişip diğer iletişim araçları ile birleşmesi sonucunda “yeni iletişim teknolojileri” ortaya çıkmıştır. Bu teknolojiler hızlı, erişilebilir ve ucuz olmalarından dolayı toplumsal yapının unsurlarında önemli dönüşümlere

neden olmuştur. Yeni iletişim teknolojileri karşılıklı etkileşime olanak tanıyan yapısı, kitlesizleştirme ve eşzamansızlık gibi özellikleri nedeniyle yaşanan toplumsal dönüşümde önemli bir belirleyicidir. Karşılıklı etkileşim, geleneksel iletişim araçlarının tek yönlü işlemeden farklı olarak kullanıcı ve enformasyon arasındaki karşılıklı ifade etmektedir. Kitlesizleştirme ise kitle iletişim araçlarının aksine, birey ile özel bilgilerin paylaşılması anlamına gelmektedir. Son olarak eşzamanlılık ile ifade edilmek istenen ise iletişimdeki kontrolün iletişim kaynağından alıcıya geçmesidir (Yücesan-Özdemir, 2009: 34). Yeni iletişim teknolojileri, iletişim olgusunu geleneksel anlamından uzaklaştırarak modern bir anlam katmıştır.

20. yüzyılın son yıllarında kullanım alanı giderek yayılan bilgilendirme ve iletişim teknolojileri dünya pazarlarında görülmemiş nitel değişikliklere neden olmuştur. Bu teknolojiler, mekânı birden fazla anlamda ortadan kaldırmışlardır. Bilgilendirme ve iletişim teknolojileri sürtünmeyi azaltarak iletişim kanallarının kapasite ve büyüklüğünü arttırmıştır ve iki alıcı arasındaki mesafelerin maliyetini büyük oranda düşürmüşlerdir. Bu durum yaygın olarak “mesafenin ölümü” olarak adlandırılmaktadır (Gallino, 2012: 15-16). Gerek üretim süreçlerinin gerekse tüketimin ulusal sınırları aşmasında ve mesafelerin önemini kaybetmesinde iletişim teknolojilerinin gelişimi etkili olmuştur.

İletişim teknolojilerinin gelişmesi sonucu çalışma ortamları ve biçimleri değişikliğe uğramıştır ve bunun sonucunda birbirinden çok uzak olan insanlar dahi, aynı çalışma deneyimlerini ve çalışma ortamını paylaşabilmektedir. Bunun yanı sıra bu teknolojilerin mümkün kılması sonucunda satış temsilcileri, ürün tasarımcıları ve diğer çalışanlar ulusal ve uluslararası müşterilere ulaşabilmektedir ve tüketici ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabilmektedir (Spiegel, 1995: 97). Tüm değişimlerin altında yeni teknolojilerin bilgilerin kaydedilmesi ve iletilmesinde şimdiye dek görülmemiş en güçlü araçlar olarak yer alması yatmaktadır. Bilgilerin hacimsel olarak arttırması, her zaman için insanların çalışma ve yaşama biçimlerini değiştirecektir (Howard, 1995: 89). Teknolojik gelişmelerin süreklilik kazanması nedeniyle gerek çalışma biçimleri gerekse yaşam tarzlarında yeniden yapılanmalar yaşanmaktadır.

Yeni iletişim teknolojileri, yeni çalışma ortamları ve biçimleri doğurmaktadır. Teknolojik gelişmeler, bazı işlerin doğasını da değiştirmiştir. Bu değişim özellikle profesyonel ve büro tipi işlerde yeni teknolojilerin kullanılmasına bağlı olarak yaşanmıştır. Bu değişimlerin

yaşanmasında yazılım programları kullanan bilgisayarlar, şirket içi ve şirketler arası iletişim sağlayan ağlar ve yapay zekâya dayalı teknolojiler öncülük etmiştir. İşlem hızını sürekli arttıran bilgisayarlar uygun fiyatlardaki kullanımlarının yanı sıra küçük işletmeler için de satın alınabilir hale gelmiştir (Coovert, 1995: 175; Spiegel, 1995: 97). Bilişim teknolojileri, imalat sanayiindeki ve hizmetler sektöründeki işletmelerde ve çalışmanın performansında da devrim yapmıştır. Bilişim teknolojileri bilginin depolanmasında, analiz edilmesinde, karşılanmasında ve dağıtılmasında kullanılmaktadır. Bu teknolojilerin kullanımından fayda sağlanması için bilgisayar teknolojilerine ve gerekli bilgilere sahip olunması koşuluna ihtiyaç duyulmaktadır (Davis, 1995: 113). Dolayısıyla teknolojik gelişmeler, çalışmanın doğasında ciddi değişimlere neden olmuştur. bunun yanı sıra, iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte iletişimin küresel ölçekte ve anında gerçekleşmesinin yanı sıra enformasyon belirsizlikten uzak ve noksansız hale gelmiştir (Sennett, 2011: 33). Bilginin öneminin artması ve piyasalar dâhil birçok alanda etkin olarak kullanılması sonucu, bilgilerin kaydedilip aktarılması da son derece önemli hale gelmiştir.

Yaşanan teknolojik gelişmelere eleştirel bir dille yaklaşan Neil Postman, “Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu” adlı eserinde bilgisayar teknolojilerinin insanları birer makineye dönüştürdüğünü dile getirmektedir. Bunun nedeni olarak ise teknopoli için emsalsiz ve mükemmel olan makinenin bilgisayar olduğu savını ileri sürmektedir. Bilgisayar yapısı gereği doğaya, insanların biyolojik yapılarına, insancıl duygulara ve ruhsal isteklere önem vermemektedir. Bilgisayarların insanî faaliyetler üzerinde hâkimiyet kurma iddiasında bulunduğunu savunan Postman, bilgisayarın insan beyninden daha hızlı düşünme yetisine sahip olmasından dolayı da bu iddianın desteklendiğini düşünmektedir (Postman, 2013: 108-109). Postman, teknolojik gelişmelere ilişkin olarak yapmış olduğu yorumlarda yoğun olarak “teknopoli” kavramı üzerinde durmuştur.

Teknopoli, Postman tarafından, kısaca totaliter teknokrasi olarak tanımlanmaktadır. Teknokrasi ise Aldous Huxley’in “Cesur Yeni Dünya” adalı kitabında ana hatlarını çizdiği ve geleneksel dünya görüşlerini yok eden bir yönetim şeklidir. Teknokrasi, kendisi dışındaki alternatifleri görünmez ve yersiz kılmıştır. Teknopoli, yeni becerilerin kazanılması sonucunda eski becerilerin yok edilmesini ve insanların bu becerilere duyarsızlaşmasını teşvik etmektedir. Postman, bunun önüne geçilmesi için yeni teknolojilerin bu kadar hâkim olmadığı dönemlerde, insanların bilgisayar kullanmaksızın neleri yapabildiğini ve bilgisayar kullanımının artmasının bir sonucu olarak insanların neleri yitirdiğini hatırlaması gerektiğini

düşünmektedir (Postman, 2013: 50-117). İnsanlığın teknolojiye olan koşulsuz teslimiyetini eleştiren Postman, yeni teknolojilerin yoğun kullanımı sonucunda insanların makineleştiğini ve makinelerin hâkimiyet alanlarını genişlettiğini savunmaktadır.

Gorz ise teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan sorunlardan bir diğerine değinerek otomasyona dayalı üretim sistemlerinin, “bilgisayarlaştırılmış işçiler” doğurduğunu savunmaktadır (Gorz, 2007: 112). Marx’ın yabancılaşma kavramına benzer şekilde Gorz da, işçilerin otomasyona dayalı iş süreçlerinden dolayı birer makine haline gelmesi üzerinde durmaktadır.

Enformasyon teknolojileri sayesinde hacimsel olarak sürekli artan bilgilerin saklanması, aktarılması ve işlenmesi son derece kolay hale geldiğinden dolayı, yeni teknolojilerin insanlar hakkında tüketim profillerden özel hayatlarına kadar birçok bilgiyi depolamaktadır. Toplum üzerindeki gözetimin giderek artmasının bir sonucu olarak ise “gözetim toplumu” olarak adlandırılan ve alternatif bir toplum teorisi olarak kabul edilen yeni bir adlandırma üzerinde tartışmalar yapılmaktadır. İnsanların mahrem alanlarının dahi gözetildiğine ilişkin görüşler, gözetim toplumu fikrinin doğmasında rol oynamıştır. Gözetim toplumu tartışmalarında esas belirleyici olan enformasyon teknolojilerinin hangi amaçlar doğrultusunda kullanılıyor olduğudur. Bundan dolayı da, bu teknolojilerin yanlış amaçlar doğrultusunda kullanılması insanların mahrem alanlarını ifşa edeceğinden gözetim toplumu savı kendisini gerçekleyecektir.

İletişim teknolojilerindeki gelişmenin bir başka etki alanını ise kültürlerin sınır ötesi hareketi olmuştur. Politik güç merkezi konumundaki ülkeler, iletişim teknolojilerinin sağladığı araçlar vasıtasıyla kendi kültürlerini diğer ülke halklarına daha kolay bir yöntemle tanıtmaya ve yayma fırsatı bulmuşlardır. Zaman ve mekân anlamında küçülmüş olan dünyada, devlet ve kültürleri arasındaki ilişkiler yoğunluk kazanmıştır. Uzak mesafelerin birbirine sürekli yaklaştığı günümüzde, kültürler arası etkileşim kaçınılmaz görülmektedir (Mahiroğulları, 2005). Dolayısıyla yeni teknolojiler, kültürel yapıdan ekonomik yapıya kadar birçok alanda değişime neden olmuştur.

Teknolojik gelişmeler, teknolojinin 1980 sonrası dönemde kat etmiş olduğu yol göz önüne alınarak “yeni teknolojiler” olarak adlandırılmaktadır. Ancak, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde

yaşanan yeni gelişmeler doğrultusunda yeni bir devrimin gerçekleşeceğine dair inançlar ve tartışmalar söz konusudur.

21. yüzyılın başında Avrupa Birliği kendisine iki temel hedef belirlemiştir. Bu hedefler yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak alınmış hedeflerdir. Bu hedeflerden ilki, toplumu sürdürülebilir ve karbon emisyonu düşük bir topluma dönüştürmek iken diğeri Avrupa'yı dünya ekonomileri arasında en canlı ekonomi haline getirmektir. Bu bağlamda asıl amaçlanan fosil yakıt enerjisine dayanan İkinci Sanayi Devrimi'nin yerini yenilenebilir enerjiye dayalı Üçüncü Sanayi Devrimi'ne bırakmaktır. Rifkin, internet iletişim teknolojisini yenilenebilir enerjiyle buluşmasının, Avrupa ve Amerika'nın ağaç esaslı enerjiden kömür enerjili buhar teknolojilerine geçişinin elli yıl kadarlık bir süreyi bulmasına benzer şekilde yakın gelecekte gerçekleşeceğini düşünmektedir (Rifkin, 2014: 59). Rifkin, yenilenebilir enerjinin geleceğe damga vuracağı üzerine kurulu tartışmalar ve öngörülerin ilerleyen dönemlerde daha fazla gündeme geleceğini tahmin etmektedir.

20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze kadar gelişim gösteren teknoloji, kendi gelişim dinamikleri içerisinde süreklilik arz etmektedir. Sanayi ve Enformasyon Devrimi olarak adlandırılan ve belli bir takım düşünsel ve iktisadî hazırlanma süreçlerine sahip olan bu yaratıcı yıkımlara yakın gelecekte başka devrimlerin eşlik edeceğini söylemek, yaklaşık olarak son yarım asırlık periyotta alınan yol göz önünde bulundurulduğunda oldukça mümkün görünmektedir. Teknolojinin toplumsal hayata olan etkilerinin her an artması, aynı zamanda daha fazla insanın teknoloji ile tanışmasına olanak tanımaktadır. Teknolojik gelişmenin en önemli ön koşullarından biri olan ve bilgi birikimine olumlu katkılar sağlayan bu etkiler, teknolojik ilerlemenin gerçekleşmesini kaçınılmaz hale getirmektedir.

3.2.4. Kuralsızlaştırma politikaları

Kuralsızlaştırma politikaları, küreselleşme sürecinin 1980 sonrası dönemde hız kazanmasına paralel olarak uygulamaya konan ve koruyucu önlemleri ve politikaları benimseyen ulus-devlet anlayışı üzerinde bir gerilemeye neden olan uygulamalardır. Neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanması ile beraber daha fazla serbesti arayışı içerisine düşen çok uluslu şirketler, kuralsızlaştırma politikaları aracılığıyla piyasaların esnekleştirilmesi için çaba göstermişlerdir. Bu bağlamda kuralsızlaştırma politikaları, öncelikle devletin müdahale

alanlarının gerilemesine neden olmuş ve sonrasında işgücü piyasalarında esneklik anlayışını ortaya çıkarmıştır.

Ulus-devlet anlayışı içerisinde; tek hukuk sisteminin, düzen ve kuralların oluşturulması, ekonominin dış rekabetten korunması, düzenli işçi-işveren ilişkilerinin kurulması, sendikacılığın geliştirilmesi gibi görevler yer almaktadır. Ancak neo-liberal politikaların uygulanmaya başlayıp küreselleşme olgusunun hız kazanması ile birlikte çok uluslu şirketler, sermayelerine uluslararası akıcılık kazandırabilmek amacıyla “yeniden uyarlanma politikaları” adı altında bazı politikalar benimsemişlerdir. Kuralsızlaştırma olarak adlandırılan ve ekonomilerin uyumlulaştırılmasını ve küresel ekonomilere eklemlenmelerini amaçlayan politikalar bu dönüşüm sürecinin ilk aşamasını oluştururken ikinci aşama ise yeniden kurallaştırmayı kapsamaktadır (Arı, 2006). Dolayısıyla bu politikaların çıkış noktasını, sermayeni uluslararası sınırları aşması önündeki engellerin kaldırılması oluşturmaktadır.

Ulus-devletlerin sahip oldukları merkezi devlet gücü, küreselleşme süreciyle birlikte sorgulanmaya başlanmıştır. Piyasalara ilişkin karar mekanizmaları üzerindeki müdahaleci politikaların etki alanları daraltılarak ulus-devletlerin işlevleri yeniden gözden geçirilmiştir. Bu yetkilerin bir kısmı günümüzde mevcut olan uluslararası örgütlere devredilirken kalan kısmı ise yerel yönetim birimlerine terk edilmiştir. Küreselleşme sürecinin beraberinde getirdiği yerelleşme kuralsızlaştırma uygulamaları ile paralellik göstermektedir (Hasanoğlu, 2001). Karar mercüinin devletten farklı bir yapıya sevk edilmesi ve yetkinin yerel yönetimlere bırakılması ile piyasalara müdahaleden uzak bir yapı çizilmek istenmiştir.

1970’li yılların sonundan itibaren egemen hale gelen neo-liberalizm, işgücü piyasalarının düzenlenmesi de dâhil olmak üzere devletin rolünü ve müdahale alanlarını azaltma hedefini gütmektedir. Piyasaların düzenlenmesine ilişkin müdahaleler birer dengesizlik faktörü olarak görülmektedir. Neo-liberal anlayışa göre; piyasaların işleyişi önündeki engeller, büyümenin, istihdamın ve gelir dağılımının başarısızlığı bu müdahalelerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Z. Erdut, 2004). Neo-liberalizm, piyasalara yapılacak olan her türlü müdahaleyi bir dengesizlik faktörü olarak gördüğünden dolayı ekonomik başarı için her türlü müdahaleden yoksun piyasaların gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Neo-liberalizm tarafından bir çözüm önerisi olarak sunulan ve koruyucu önlemler alan refah devletlerin gerilemesine neden olan reçeteler 1980 sonrası dönemde kabul görmüştür. Bu kabulün oluşmasında sosyalist ideolojinin etkisini kaybetmesi, liberal ideolojinin yükselişe geçmesi ve ulus-devletlerin düşüş yaşaması gibi gelişmeler etkili olmuştur. Buna bağlı olarak da 1970'li yılların sonlarına doğru refah devletlerinin ekonomik, politik ve ideolojik yapılarında ciddi değişimler olmuştur (Özdemir, 2010). Yaşanan krizler, müdahaleci kapitalizm aşamasının bir çıktısı olarak görülmüştür ve eleştirilmiştir. Sanayileşmiş ülkeler işsizliğin süreklilik kazanmasının ve giderek artmasının nedenini koruyucu devlet müdahalelerine ve işgücü piyasalara ilişkin düzenlenmelere bağlamışlardır. Koruyucu önlemlerin işverenleri yatırımdan uzaklaştırdığı düşünülmüştür. Bunun gerekçesi olarak ise geniş kapsamlı bir iş güvencesinin değişen ekonomik koşullarda maliyetli hale gelmesi görülmüştür. Bu nedenle de işgücü piyasalarının dengeye gelebilmesi adına esnekleştirme uygulamaları ve bunun sağlanması için de kuralsızlaştırma politikaları benimsenmiştir. En genel anlamıyla kuralsızlaştırma politikaları, koruyucu devletin rolünü azaltmayı hedeflemektedir (Z. Erdut, 2004). Neo-liberal dönemde, esneklik uygulamalarını doğuran kuralsızlaştırma politikaları, piyasaların tekrar dengeye gelebilmesi için bir çözüm reçetesi olarak sunulmuştur.

Kuralsızlaştırma politikaları, dar anlamda ele alınsa da geniş kapsamlı politikalarlardır. İşçi-ışveren ilişkilerinin esnekliğe kavuşturulmasından fazlasını ifade eden kuralsızlaştırma, tüm ulus-devlet kurallarının dönüştürüldüğü geniş bir anlamı ifade etmektedir (Arı, 2006). Kuralsızlaştırma, büyüyen devlete ve bürokrasiye karşı bir başkaldırı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda uygulama alanı bulan kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikaları, devletin rolünü sınırlandırmayı ve devleti küçültmeyi hedeflemektedir. Devletten, küçülürken bir yandan da yeni hizmet alanlarında üzerine düşen görevleri yerine getirmesi beklenmektedir (Hasanoğlu, 2001). Bu açılar göz önüne alındığında kuralsızlaştırma politikaları, devletin etki alanlarının daraltılmasını hedef almaktadır.

Yapısal uyarlanma politikalarının önemli bir ayağını oluşturan kuralsızlaştırma politikaları, ekonomik yapının iki aktörü olan devlet ve işçinin güç kaybederek gerilemesine neden olmuştur. Devlet ve işçinin güçlerini kaybetmesi, işletmelerin gerek çalışma ilişkilerinde gerekse toplumsal ilişkilerde tek güç haline gelmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Kuralsızlaştırma politikalarını da içerisinde bulunduran neo-liberalizm, devlet-emek-sermaye ilişkilerini değiştirmiştir. Ekonomik faaliyetlerin gerçekleşmesinde devletin

müdahalesi ve sendikaların ağırlığı ortadan kalkarak belirleyici güç, piyasalar olmaya başlamıştır (Z. Erdut, 2004). Neo-liberal ideolojide yer alan piyasaların kendi kendine dengeye geleceği öngörüsü, kuralsızlaştırma uygulamaları ile hayat bulmuştur.

1980 sonrası dönemde işsizlik ödeneği, aile yardımları, yaşlı ve özürlü bakımı gibi uygulamalara dayanan ve sosyal devlet anlayışı içerisinde yerine getirilen devlete ait sorumlulukların ve devletin sosyal politika açısından sınırlandırılması, küresel bir güç haline gelen ve neo-liberal politikaları benimseyen çok uluslu şirketlerin hâkimiyeti altında gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmelerin neticesinde sosyal koruma sistemlerine yapılan transferler azalmaya başlamıştır (Balkır, 2009). Bu yönüyle kuralsızlaştırma uygulamaları, küreselleşme sürecinde merkez ekonomiler tarafından çevre ekonomiler üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla başvurulan bir araç olma özelliği taşımaktadır. Çevre ülkeler, yapısal uyarlanma politikalarını kabule zorlanarak bu ülkeler üzerinde hâkimiyet kurulmaktadır (Arı, 2006). Dolayısıyla çok uluslu şirketler, neo-liberal dönemde güçlü bir aktör haline gelmişlerdir.

Devletin etki alanlarını sınırlandırma eğilimleri, devletin iç ve dış politikadaki serbestliğini ele alırken eğilimlere yön veren güçler uluslararası güçler ve küreselleşmiş piyasa ekonomisi olmaktadır (Balkır, 2009). Çok uluslu şirketlerinde seyrini çizdiği kuralsızlaştırma politikaları, yönetsel ve ekonomik kuralsızlaştırma olarak iki farklı gruba ayrılıp birbirinden farklı iki uygulama gibi ele alınsa da bir bütünü oluşturan iki parça niteliğindedirler. Ekonomik kuralsızlaştırmanın temelini yönetsel kuralsızlaştırma oluşturmaktadır. Merkez ekonomilerce belirlenen asıl hedef olan ekonomik kuralsızlaştırma devletin ekonomiden çekilmesini, özelleştirmeyi ve reel ekonomilerden parasal ekonomilere geçmeyi amaçlamaktadır. Uygulamaların hayata geçirilmesinden kazançlı çıkan taraf merkez ülkeler olmaktadır (Arı, 2006). Merkez-çevre ülke ayrışmasında kuralsızlaştırma politikaları, genel kaniya göre, merkez ülkeler açısından avantajlar sağlamaktadır. Çevre ülkeler açısından ortaya çıkan sonuçlar ise genellikle yabancı sermaye yatırımlarını ülkelere çekebilmek adına kıyasıya rekabet etmektedir.

Tietmeyer'e göre günümüz ekonomileri açısından en büyük sorun, yatırımcıların güven duygusunu geliştirecek olan koşulların sağlanmasıdır. Yatırımcıların güven duymasını sağlayarak onları yatırım yapmaya yöneltmek, kamu harcamalarını sıkı bir kontrol altına almak, vergi oranlarında yatırımı özendirmek amacıyla indirim gitmek, sosyal güvenlik sistemine ilişkin reformlar yapmak ve emek piyasasının işleyişine engel olan katı kuralları

ortadan kaldırmak bu koşulların oluşturulması yolunda hayata geçirilen uygulamalardır (Bauman, 2014a: 118). Sermaye yatırımlarının maliyetinin en aza indirilmesi, yatırımları ülke sınırlarını içerisine çekmeye çalışan çevre ülkeler için belirleyici etken olmuştur.

Küresel rekabetten pay alabilmenin ön koşulu olarak maliyetlerin düşüklüğünün kabulü, kuralsızlaştırma uygulamalarına başvurmanın en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Rekabet edilebilirliğin arttırılabilmesi için ürün fiyatlarının birbirine eşit düzeylerde olması gerekmektedir. Bu nedenle de ürün fiyatlarının aynı seviye çekilebilmesi için öncelikli olarak, çalışan ücretlerinin düşürülmesi yolu ile maliyetlerin azaltılması gerekmektedir. Maliyetlerin eşitlenmesi yoluyla küresel rekabet koşullarının sağlanması için hukuk düzeni içerisinde kullanılacak tek kurumsal araç, ekonomik özgürlüklerin daraltılmasını ve sınırlandırılmasını sağlayacak olan hukuksal düzenlemelerdir. Bu amaçla rekabet gücünün arttırılması amacı ile çalışanı koruma altına alan standartları sınırlandırma ve çalışan nüfusa sosyal güvenlik sağlayan hakları azaltma yoluna gidilmektedir (Balkır, 2009). İşgücü piyasalarının devlet tarafından denetim altında olmaması, yatırımların teşviki için son derece belirleyicidir. Çünkü küreselleşen piyasalar, kurumsallaşmış yapılar içerisinde işlemeyi tercih etmemektedirler. Kurumsallaşmış yapılar yerine kuralsız ve denetimsiz yapılarda hareket etmeleri ise piyasa olgusunu yok edecek sonuçlar doğurmaktadır. Bu işleyiş, bazı kesimler için serbestliğe neden olurken bazı kesimler için ise zorunluluklar ortaya çıkarmaktadır. Küresel piyasaların bu işleyişi, büyümenin yanında adil bir gelir dağılımı, ekonomik yararların yanında toplumsal yararlar ve artan kârların yanında istihdam olanakları sağlamamasından dolayı insanî ihtiyaçlardan uzak bir yapı sergilemektedir (Koray, 2005). Bu nedenlerden dolayı kuralsız piyasalar, çevre ülkeler açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Yabancı yatırımları ülkelerine çekmek amacıyla bazı ülkeler sendikalar haklarda da sınırlamaya gitmektedir (Z. Erdut, 2004). Emek dâhil her şeyin alınıp satılır bir hale büründüğü süreç içerisinde böylelikle sözleşme özgürlüğü serbestisi, hukuki yaşamın temel belirleyicisi haline almaktadır. Sözleşme yolu ile bir sözleşmeye konu olmayacak toplumsal ilişkiler, ya sözleşmelere konu edilen şeyler haline almaktadır ya da günlük hayattan dışlanmaktadır. Bu bağlamda, sözleşme serbestisi metalaşma sürecinin hukuki ayağını oluşturmaktadır. Neo-liberal söylemde hayat bulan inanış uygulamaya da geçerek emek bir meta gibi serbestçe alınıp satılabilir hale bürünmektedir (Balkır, 2009). Bundan dolayı da refah devletinden rekabet devletine doğru bir dönüşün yaşandığına dair görüşler söz

konusudur (Özdemir, 2010). Uluslararası rekabetten pay alabilmek adına çevre ülkeler, yabancı sermayeye çeşitli imtiyazlar sunmaktadır. Bu imtiyazlar neticesinde de güvencesiz çalışma olgusu etkisini arttırmaktadır.

Neo-liberalizmin dışarıdan müdahale olmadığı durumlarda piyasaların dengeye geleceği ve bu durumun her tarafın çıkarına olacağı öngörüsü, işçi lehine sonuçlar doğurmamasından dolayı gerçekleşmemiştir. Çözüm olarak sunulan reçete, kapitalizmin krizden çıkmasına hizmet etmektedir. Yeniden uyarlanma politikaları içerisinde yer alan kuralsızlaştırma politikaları, merkez ülkeler açısından sağladığı yararlar göz önüne alınarak bir çözüm önerisi olarak kabul edilmiştir. Ancak, politikaların uygulanması sonucunda gerek çevre gerekse merkez ülke işgücü piyasaları ve işçi ile sendika tarafları açısından ciddi sorunlar doğmuştur. Çalışmaya ve sosyal güvenliğe ilişkin haklarda kayıplar yaşanmıştır.

3.2.5. Özelleştirme politikaları

Dünya ekonomilerinin 1980 sonrası dönemde uyguladıkları “yapısal uyarlanma politikaları” içerisinde yer alan özelleştirme uygulamaları, devletin gerek ekonomik hayata gerekse toplumsal hayata olan müdahalelerini sınırlandırmayı ve böylelikle kamusal varlıkların özel sektöre devrini mümkün kılmıştır. Kuralsızlaştırma politikaları ile birlikte uygulanan özelleştirme politikaları, uluslararası sermayenin gelişmekte olan ülkelere doğru olan akıcılığını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda, özelleştirme politikalarının uygulamadaki olumlu ve olumsuz çıktıları, ekonomik ve toplumsal hayattaki yansımaları bu başlık altında işlenmeye çalışılacaktır.

19. yüzyılda başlayan ve genel itibariyle 1930’lu yılların başlarına kadar hüküm süren “bırakınız yapsınlar” düşüncesi, devletin ekonomik hayattan soyutlanması üzerine kurgulanmıştır. Bu mantığın Büyük Bunalım’a neden olmasıyla beraber hemen her yerde, devletin ekonomik hayata daha fazla müdahale etmesi gerektiği savunan ideolojiler hâkim olmaya başlamıştır. Böylelikle, özel mülkiyetin geleneksel biçimlerinin yanı sıra belli ölçülerde kamu mülkiyetini de öngören ve finansal sistem ile özel sermayenin sıkı bir şekilde düzenlenmesini ve tamamının kamu tarafından denetlenmesini sağlayacak “karma” bir ekonomik sistem yapılandırılmıştır (Piketty, 2014: 144-145). Bu sebeplerden dolayı, genel itibariyle 1945-1980 yılları arası dönem, kapitalizmin müdahaleci kapitalizm evresi veya

refah devleti olarak adlandırılmaktadır. Bu adlandırmanın arkasında yatan sebep, devletin gerek toplumsal gerekse ekonomik hayata olan müdahaleleridir.

Ancak, 1970'li yıllarda durgunluğun ve enflasyon artışlarının birlikte yaşanmasıyla ortaya çıkan stagflasyon, savaş sonrası yıllarda devlet tarafından yapılan müdahalelerin ve müdahaleci kapitalizmin sorgulanmasına neden olmuştur (Piketty, 2014: 147). Dolayısıyla, 1980 sonrası dönemde müdahaleden uzak piyasa arayışları gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler ışığında Batı'da özelleştirme uygulamaları, sosyal refah devletlerinin benimsediği hedeflerin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan krizin gündeme getirdiği politikalar arasında yer almaktadır. Ortaya çıktığı dönem koşulları itibariyle daha çok özgürlük, birey ve sivil toplum arayışı söz konusu olmuştur (Yazıcı, 2014: 160). Özgürlük arayışının ekonomik hayata yansımaları, devlet müdahalesinden ve denetiminden uzak serbest piyasaların ortaya çıkması şeklinde gerçekleşmiştir.

Gerek yapısal uyarlanma politikalarının gerekse bu politikalar içerisinde önemli bir yer edinen özelleştirme politikalarının ana çıkış noktası, refah devletine yönelik ciddi eleştiriler geliştirmeleridir. Bu politikalar, yapılan eleştirilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Piyasa düzenine yönelik olarak yapılan müdahaleler ve sınırlandırmalar, yaşanan krizin nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla sundukları çözüm önerilerinde hâkim kanı, devletin küçültülmesi ve sınırlandırılmasıdır (Metin ve Özyayın, 2014: 75). Krizden çıkış için devletin piyasalara herhangi bir şekilde müdahalede bulunmaması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

1980'li yılların başında gerek siyasi yapı gerekse endüstri ilişkileri içerisinde devletin ağırlığı değişmeye başlamıştır. Bir güç merkezi olan devlet; taraf olma, ekonomik ve toplumsal hayata müdahalede bulunma özelliğini kaybetme eğilimi içine girmiştir. Ekonomik yapıdaki değişimler ve uluslararası rekabetin artan hacmi bu eğilimin nedenleri arasında sayılmaktadır (Sanal, 2014: 244). 1970'li yıllarda yaşanan kriz, ülke ekonomilerinin borç yüklerinin artmasına neden olarak borçların ödenmesi noktasında yeni arayışları gündeme getirmiştir. Kamu finansman açıklarının ciddi bir sorun haline gelmesiyle birlikte, devlet için bir gelir kalemi olarak görülen ve bu açığın kapatılması için başvuru yapılan vergilerin yerine özelleştirme uygulamalarına başvurulmaya başlanmıştır. Dış borç krizi içerisinde düşen ülkelerin, kamu varlıklarını yabancı sermayelere satarak dış borçlarını ödeme yolunu seçmeleri sonucunda özelleştirme yaygınlaşmaya başlamıştır

(Sapançalı, 2001). Özelleştirme, yabancı sermaye yatırımlarının akacağı yeni yatırım alanları açmasının yanı sıra ülkelerin kriz sonrası artan borçlarını ödeyebilmeleri için başvurdukları bir araç halini de almıştır.

Kuralsızlaştırma politikaları ile paralellik gösteren özelleştirme politikaları, ekonomik alandaki kuralsızlaştırmaya katkı sağlayan diğer bir uygulamalar bütünüdür. Özelleştirme ile devletin ekonomiden çekilmesi söz konusu olmuştur. Kamu mülkiyetindeki fabrikaların ve üretim araçlarının kamusal kesimden özel sektöre devri genel olarak özelleştirme olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda özelleştirme politikaları, merkez ekonomilerin ellerinde bulunan sermayenin, çevre ekonomilere doğru akıcılık kazanması önündeki en büyük engellerden biri olan kamu işletmelerini ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bu sayede kamusal birikim, belirli bir bedel karşılığında kamu mülkiyetinden çıkarak özelleştirilmektedir (Arı, 2006). Yapısal uyarlanma politikalarının genel itibarıyla sermaye lehine sonuçlar doğurmasına benzer şekilde özelleştirme politikaları da uluslararası sermayeye yönelik olumlu çıktılar sağlamaktadır.

Özelleştirme uygulamaları; uluslararası sermayenin içinde bulunduğu krizden çıkabilmesinin ön koşulu olarak dünya üzerindeki hâkimiyetini arttırması gerektiğine inanmasından ve bunun önünde duran engelleri ortadan kaldırmak istemesinden dolayı başvurduğu bir araçtır (Işıklı, 2010: 127). Özelleştirme, neo-liberal politikaların uygulanmasında en temel araçlardan birini oluşturmaktadır. Devletin, ulusal ekonomilerdeki müdahalelerinin ve işlevlerinin sınırlandırılmasında veya ortadan kaldırılmasında özelleştirme politikaları etkili olmaktadır. Devletin küçültülmesi eğilimine paralel olarak serbest piyasaların oluşturulması, devletin ekonomik ve toplumsal hayattaki belirleyiciliğinin öneminin ve yerinin azaltılması ve genel olarak serbest piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi hedeflenmektedir (Sapançalı, 2001). Özelleştirme politikalarının ana hedefini, serbest piyasaların varlığıyla dengeye gelineceği savından hareketle devletin ekonomik alandaki güçlerinden arındırılarak küçültülmesi oluşturmaktadır.

Bu nedenle, neo-liberal politikaların savaşım verdiği en önemli alanlardan birini devletin piyasalardan uzaklaştırılması oluşturmaktadır. Neo-liberalizmde özel mülkiyet, gerek kamu mülkiyetinden gerekse toplumsal mülkiyetten üstün tutulmaktadır. Dolayısıyla neo-liberal politikalar içerisindeki özelleştirme uygulamaları, piyasanın devlet karşısında, özel

mülkiyetin ise kamu ve toplumsal mülkiyet karşısında üstün olduğu inancının somut bir örneğini oluşturmaktadır. Bu inançtan hareketle özelleştirme, varlıkların mülkiyetinin özel sektöre devri şeklinde ya da özel sektörün kamuya mal ve hizmet temin etmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bir başka ifadeyle, 1980 sonrası dönemde özelleştirme uygulamaları iki farklı biçimde tecrübe edilmiştir. Bunlardan ilkinde, kamu mülkiyetinde olan varlıklar satılarak özel kesime devredilmektedir. Diğer özelleştirme biçiminde ise kamu-özel sektör ortaklığı kurulmaktadır (Kozanoğlu ve diğerleri, 2008: 67; Arestis ve Sawyer, 2007: 326).

Neo-liberal ideolojinin, özelleştirme ayağına ilişkin olarak ilk girişim İngiltere’de Margaret Thatcher tarafından yapılmıştır (Kozanoğlu ve diğerleri, 2008: 67). Özelleştirme uygulamaları, 1980 sonrası dönemde “Yeni Sağ” olarak adlandırılan siyasi akımın ekonomik ayağı olarak uygulama alanı bulan politikalar ve klasik özgürlük anlayışının ötesinde, rasyonel ekonomiye dayanan bir projenin temel dayanaklarından birisi durumundadır (Yazıcı, 2014: 160). Özgürlük anlayışının yeniden yorumlanmasının ürünlerinden biri olan özelleştirme hareketleri, ekonomik hayatın serbestleştirilmesini ve finansal piyasaların denetimin en aza indirilmesini sağlayarak 1980 sonrası dönemde tüm dünya genelinde ciddi değişimlere neden olmuştur (Piketty, 2014: 146-147). Özelleştirme politikaların olumsuz çıktıklarına rağmen dünya genelinde yaygınlık kazanmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır.

Genel olarak, özelleştirme uygulamalarının geniş kitlelere yayılmasında ve bu kitlelerce kabulünde etkili olan düşünce, işletmelerin hisse senetlerinin halka açılması ile birlikte herkesin mülkiyet ve servet sahibi olabileceğine dair gündeme getirilen iddiadır (Işıklı, 2010: 102). Ancak yine de, çeşitli amaçlara hizmet eden özelleştirme uygulamalarının yaygınlık kazanmasında daha birçok etken de rol oynamıştır. Bu etkenler, özelleştirme tecrübesini ilk ve yoğun olarak yaşayan İngiltere örneğinden yola çıkarak şöyle sıralanmaktadır (Arestis ve Sawyer, 2007: 326-327):

- Hükümetlerin sanayi alanına olan müdahalelerinde gerileme,
- Özelleştirmenin yapıldığı alanlarda ve özelleştirmeden arda kalan kamu işletmelerinde somut iyileşmelerin yaşanması,
- Kamuya ait varlıkların satılmasıyla yolu ile borçların ödenme imkânı bulması,
- Kamu kesiminde çalışanları örgütleyen sendikaların ücret görüşmelerinde güç kaybetmesi,

- Hisset senetlerin küçük miktarlarda satılması yolu ile hisse senedi sahibi olmanın yaygınlık kazanması ve çalışanların hisse senedi olarak ortak haline gelmeleri.

Özelleştirmenin yaygınlık kazanmasında yukarıdaki gelişmelerin yanı sıra neo-liberal ekonomi politikalarını ifade eden Washington Uzlaşısı da etkili olmuştur. Uzlaşıda, devletin arka plana itilmesi temel hedef olarak belirlenmiştir. Neo-liberalizmde hayat bulan görüş, devletin üstlenmesi gereken üç işlev dışında toplumsal ve ekonomik hayata müdahalede bulunmamasına yöneliktir. Devletin asli görevleri; yabancı saldırılar karşısında ulusal savunma, yasal ve iktisadî yapıyı sağlayarak piyasaları işler kılmak ve piyasalardaki ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi amacıyla farklı toplumsal gruplar arasında arabuluculuk yapmak olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda da devletin ekonomik hayattan çıkarılıp serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesinde özelleştirme, iktisadî bir politika olarak uygulanmaktadır (Saad-Filho, 2007: 192-193). Uzlaşıda çevre ülkeler, gelişmiş ülkeler tarafından yapısal uyarlanma politikalarını uygulamaya itilmiştir. Devletin ekonomik müdahale alanını daraltılması amacıyla özelleştirme politikaları uygulanmaya başlanmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin serbestleştirilmesi, devletin ekonomik hayattan çekilmesi ve özelleştirme gibi yapısal uyarlanma politikalarının uygulanmasında Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü etkili olmuştur (Koray, 2011: 376). 1980’li yıllarda gelişmekte olan ülkelerin borçlarını ödeyemez hale gelmeleri nedeniyle Uluslararası Para Fonu, geri ödemelerin güvence altına alınması amacıyla borçlu ülkelerin “uyumlandırılması” için “yapısal uyarlanma politikalarını” hayata geçirmişlerdir. Bu bağlamda; özelleştirme ve kamu harcamalarından kesintiler yapılması, devletin küçültülmesini hedef alan yapısal uyarlanma politikaları içerisinde yer almaktadır (Colas, 2007: 136). Bundan dolayı özelleştirme uygulamalarının, merkez ülke ekonomilerinin alacaklarını garanti altına almayı hedefleyen bir durumu da söz konusudur.

Refah devleti anlayışı, 1970’li yıllarda yaşanan krizin nedeni olarak belirlenmiştir. Krizin aşılması amacıyla devlet müdahalelerinin sınırlanması gerektiğine yönelik hâkim kanı, piyasaların dengesi için özelleştirme uygulamalarının bir reçete olarak ülkelere sunulmasına neden olmuştur. Merkez ülkelere hem yeni yatırım alanları açan hem de bu ülkelerin diğer ülke ekonomilerinden olan alacaklarını garanti altına alan özelleştirme politikaları, belli bir takım iddia ve inançlar neticesinde tüm dünyada yaygınlık kazanmıştır. Neo-liberal ideolojinin müdahale olmadan dengenin kendiliğinden sağlanacağı fikrinden yola çıkarak

serbest piyasaların oluşturulmasına hizmet eden özelleştirme politikalarının, olumsuz çıktılarına rağmen yaygın kazanmasında bu inanışlar etkili olmuştur.

Özelleştirme politikalarının uygulanmasının ardında yatan sebep olarak sıklıkla, sermayenin tabana yayılması ve dengeli bir gelir dağılımı gibi toplumsal çıktılar olan hedefler gösterilmektedir. Ancak ülke deneyimleri göz önüne alındığında, teorik olarak mümkün olan bu hedefler neredeyse hiçbir ülkede gerçekleşmemiştir (Sapanca, 2001). Bu durum, özelleştirme politikalarının uygulanması ardında başka hedeflerin belirlenmiş olduğu sonucunu akıllara getirmektedir. Bu nedenle de, “kâra yönelik üretim” dışında kalan alanların sermaye birikimine hizmet edecek şekilde yeniden yapılandırılması, özelleştirme fikrinin ardındaki temel amaç olarak görülmektedir (Kozanoğlu ve diğerleri, 2008: 67). Özelleştirme fikrinin kabulü için öne sürülen hedefler ile somut çıktıların birbirinden farklı olması, özelleştirme politikalarına yönelik olarak oluşturulan inançlar ile doğrudan bağlantılıdır.

Özelleştirme politikalarının ülke ekonomilerine olumlu katkılar sağlayacağı savunulan hedeflerinin tümünün birden gerçekleştiği bir ülke deneyimi söz konusu olmamıştır. Politikaların uygulanması neticesinde sağlanan yararların, neden olduğu zararlar karşısında çok daha az kaldığına dair yaygın bir kanı söz konusudur. Bu nedenle, 1980 sonrası dönemde uygulama alanı bulan özelleştirme politikaları, olumlu ve olumsuz sonuçları ile iktisadî ve politik bir birikim oluşturmuştur (Yazıcı, 2014: 160). Bu birikim, özelleştirme karşıtı görüşlerin gündeme gelmesinde etkili olmuştur.

Sendikalaşma oranlarında neden olduğu ciddi düşüşler ve artan işsizlik, özelleştirme karşıtı görüşlerin ana çıktısını oluşturmaktadır. Özelleştirme, en ciddi etkilerini sendikal hareket üzerinde göstermiştir. Kamu kesimi, sendikal haklar bağlamında her zaman için özel kesime oranla daha elverişli bir ortamı ifade ettiğinden, varlıkların özel sektöre kaydırılması suretiyle bu hakların uygulama alanı bulma olasılığı da giderek azalma eğilimi göstermektedir (Işıklı, 2010: 95-113). Devletin sendikal hakları güvence altına alması, bu hakların uygulanması noktasında da ciddi bir garanti sağlamaktadır. Ancak, kamu varlıklarının özel sektöre devri ile beraber sendikal hakların uygulanabilirliği düşme eğilimi göstermektedir. Bu gelişmeler neticesinde hak yoksunlukları yaşanmasına bağlı olarak güvencesiz çalışma olgusu ortaya çıkmaktadır.

Özelleştirme politikaları, gelişmekte olan ülkelerde çalışanların sendikalaşma oranlarını düşürmüştür. Bunun ana sebeplerinden biri, kamu sektöründe istihdam edilenlerin sayısındaki ciddi düşüştür. Demokrasi alanındaki gelişmelerin sendikal hareket üzerinde olumlu etkilerinin olmasına karşın özelleştirme uygulamaları, işçi sendikacılığının gelişiminde olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır. Özelleştirme politikalarının somut çıktılarında biri sendikal hareketin gerilemesi olmuştur. (Erdut, 2004). Özel sektörde istihdam edilenlerin sendikalaşma oranları, kamu sektöründekilere göre daha düşük seyretmektedir.

Özelleştirmenin olumsuz çıktılarında bir diğeri üretim hacmini daraltmasıdır. İşletmelerin üretim kararları, üretim araçlarının mülkiyetinin özel kesime geçmesiyle beraber, insanî gereksinimlere göre değil, sermayenin kârlılık oranlarına göre alınmaya başlanmaktadır. Bu nedenle de, üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulunduran özel sermayedarlar, yatırım ve üretim kararlarını alırken piyasadaki satın alma gücünü dikkate almaktadırlar (Işıklı, 2010: 116-117). Dolayısıyla, devlet işletmelerin özelleştirilmesi ile yapısal uyarlanma politikalarının etkisi, siyasi alandan çokça taşarak piyasalara sıçramıştır. Kamusal ve özel çıkarların birbirinden farklı olması durumunda alınan kararlar söz konusu olduğunda demokrasiye ilişkin tartışmalar şiddet kazanmaya başlamıştır. Temel ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yürütülen kamusal hizmetler karşısında halk, hizmet bedellerinin sınırlandırılmasından yanayken kamusal hizmet sağlayan olan özel kesim işletmeler ise bu sınırlandırılmalara ilişkin her türlü uygulamaya kâr odaklı çalışmasından dolayı karşı çıkmaktadır (MacEwan, 2007: 286). Kamu kesiminin kamusal hizmet yapması nedeniyle bu hizmetlerin kâr mantığı ile hareket eden özel sektöre devri sorunlara neden olmaktadır. Bundan dolayı da, özelleştirme uygulamalarının ülke bütünlüğünü tehlikeye soktuğuna dair görüşler gündeme gelmektedir. Gerekli satın alma gücüne sahip olmayan bölgelerde üretimin giderek daraltılması veya zamanla tamamen ortadan kalkması, bölge halkının ihtiyaçlarını karşılayamamasına ve yatırım ile üretim faaliyetlerinin coğrafi dağılımında dengesizliğe neden olmaktadır (Işıklı, 2010: 119). Sonuç olarak kâr güdüsü ile hareket eden işletmeler, kamusal hizmet sağlama amacından uzaklaşmaktadır.

Bunların yanı sıra, özelleştirme politikalarının uygulanmasında güçlü durumda olan merkez ekonomilerin söz sahibi olması, çevresel ekonomileri merkez ekonomilerin etkisi altına sokmaktadır (Arı, 2006). Bağımsız bir dış politikaya giden yolun bağımsız bir ekonomiden geçmesinden dolayı, özelleştirme uygulamalarının ülkelerin bağımsızlığını da tehlikeye

attığına dair görüşler söz konusudur. Ülkelerin bağımsızlığı için ekonomik anlamda da bağımsız olmaları gerekli olduğundan dolayı, kamu işletmeleri son derece büyük önem arz etmektedir (Işıklı, 2010: 122). Ekonomik açıdan başka bir ülkenin egemenliği altında olan ülkenin, siyasi bağımsızlığının güç olduğu düşünülmektedir.

1970’li yıllarda tecrübe edilen krizin ve neo-liberal politikaların ortaya çıkardığı “yapısal uyarlanma politikaları” içerisinde “özelleştirme politikaları”, devleti ekonomik ve toplumsal hayattan soyutlarken çalışma ilişkilerinde bir taraf olma özelliğini kaybetmesine de neden olmaktadır. 1980 sonrası dönemde yaşanan tüm gelişmelerin ortak etki alanını işçiler ve dolayısıyla çalışma olgusu olması ve bu etkilerin genellikle olumsuz çıktılar doğurması, sanayi sonrası toplumlarda bireylerin giderek güvencesiz ortamlarda çalışmalarına ve yaşamalarına neden olmaktadır. Kapitalist sistem her aşamasında yer alan güvencesiz çalışma olgusu 1980 sonrası neo-liberal dönemde artma eğilimi göstermektedir. Bu nedenle, ilerleyen bölümlerde sanayi sonrası toplum aşamasında ekonomilerde etkili olan faktörlerin, gerek çalışma olgusunda gerekse çalışma olgusu ile doğrudan ilişki içerisinde olan işgücü piyasaları ve endüstri ilişkileri üzerinde ne gibi sonuçlar doğurduğu işlenmeye çalışılacaktır.

4. SANAYİ SONRASI TOPLUMDA ORTAYA ÇIKAN YENİ ÇALIŞMA OLGUSU VE İŞGÜCÜ PİYASALARINA ETKİSİ

Çalışmanın bu bölümünde 1980 sonrası dönemde yaşanan ekonomik, toplumsal ve teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan çalışma olgusuna “post-Fordist üretim modeli” başlığı altında modele ilişkin yaklaşımlar ve unsurlar bağlamında değinilecektir.

Çalışma olgusunun günümüzde almış olduğu suret ve bunun işgücü piyasalarına etkileri tez çalışmasının ana konusu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, günümüz işgücü piyasalarının karakteristiği haline gelen esneklik, ikili işgücü piyasaları, işgücünün katmanlaşması ve yeni istihdam ilişkileri gibi gelişmeler ele alınarak yeni çalışma olgusunun işgücü piyasalarında ortaya çıkarmış olduğu dönüşümler irdelenecektir. İşgücü piyasalarında önemli birer sorun olan işsizlik, enformel istihdam ve yoksulluk sorunlarına güvencesiz çalışma olgusu ekseninde değinilerek işgücü piyasalarında yaşanan deformasyon işlenmeye çalışılacaktır. Son olarak ise, ekonomik ve toplumsal hayatta ortaya çıkan sorunların genişlemesi ile beraber sorunların çözümüne yönelik olarak geliştirilen “düzgün iş yaklaşımı” ele alınacaktır. Düzgün iş yaklaşımına, işgücü piyasalarında yaşanan dönüşümler sonucunda ortaya çıkan güvencesiz çalışma olgusuna bir çözüm olarak sunulması nedeniyle yer verilecektir.

4.1. Sanayi Sonrası Toplumda Çalışma Olgusu: Post-Fordist Üretim Modeli ve Post-Fordist Yaklaşımlar

Kitle üretimine dayanan Fordizm’in yaşanan ekonomik gelişmelere bağlı olarak etkisini kaybetmesi kapitalist sistemde yeni bir üretim modelinin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Kitle üretiminin tüketilmesi için gerekli olan istikrarlı piyasaların 1973 krizi sonrası dönemde varlık gösterememesi üretim modelinde yeniden yapılanmaya ve yaşanan teknolojik gelişmelerin üretim sürecine yoğun olarak uygulanması post-Fordist üretim modeli adı verilen yeni sistemlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Bu başlık altında öncelikle Fordist üretim mantığından oldukça farklı olan post-Fordist üretim modeline yer verilecektir. Sonrasında iste post-Fordist üretim modeli şemsiyesi altında kabul edilen esnek uzmanlaşma modeline ve Japon otomotiv sanayinin geliştirdiği ve günümüz işletmelerinin de yoğun olarak kullandığı yalın üretim modeline değinilecektir.

4.1.1. Post-Fordist üretim modeli

Sanayi sonrası toplumların hâkim üretim modeli olarak kabul edilen post-Fordizm, krize giren Fordist üretim modelinden sonra kapitalist üretim modelinin benimsediği yeni üretim modelini ifade etmektedir. Sanayi toplumlarının hâkim üretim modelinin Fordizm olarak kabul edilmesine benzer şekilde post-Fordizm de sanayi sonrası toplumların egemen üretim modelini oluşturmaktadır. Ancak bu gelişme, Fordist üretim modelinin günümüzde uygulanmadığı anlamına gelmemekle birlikte üretim modellerinde post-Fordizm'e doğru bir tasfiyenin yaşandığını ifade etmektedir.

Post-Fordizm anlayışı, 1970'lerde yaşanan krizin bir nedeni olarak görülen Fordizm'in krizine bir çözüm olarak geliştirilmiştir. Post-Fordist teorinin temelleri, sosyal demokrasinin krize girmesinde ve neo-liberalizmin yükselişe geçmesinde yatmaktadır. Neo-liberalizme göre yaşanan krizin nedeni, kapitalist sistemin mekanizmalarının giderek artan politik müdahaleler sonucunda aşındırılmasıdır. Sağ görüş için bu müdahale ile ifade edilmek istenen örgütlü işçi sınıfının elinde bulundurduğu güç, sendikaların korporatist araçlarının kurumsallaşması ve Keynesyen ekonomi politikalarıdır. 1980'lere gelindiğinde bu araçların tahribatı ile piyasaların yeniden serbestleştirilmesi hedeflenmiştir (Clarke, 1990). 1973 Petrol Krizi'nin yaşanması ile birlikte ülke ekonomilerinin sorunları ve bu sorunlara bağlı olarak da duraklama yaşamaları daha da belirgin bir hale gelerek çözüm arayışları gündeme gelmiştir.

Duraklamanın yaşandığı yıllarda köklü işletmeler, hem yurt dışında hem de kurulu buldukları ülkelerin her sektöründe sürekli artan rekabetle karşılaşarak maliyetleri azaltmanın ve piyasalardan aldıkları payları ve kârları arttırmanın yollarını aramaya başlamıştır. Durgunluğun yaşandığı bu dönemde işletmeler, yeni bilgisayar ve bilişim teknolojilerini kullanarak üretkenlik artışı sağlamayı hedeflemişlerdir (Rifkin, 1995: 91). Fordist üretim modelinin kitle üretimi yaparak sağlamış olduğu rekabet üstünlüğü, devlet müdahalelerinin aşındırılması ve istikrarlı piyasaların varlıklarını sürdürememesi nedeniyle ortadan kalkmıştır.

Fordizm'in işlerliği için istikrarlı piyasaların varlığı son derece önemlidir. Ancak, refah devleti politikalarının yüksek devlet harcamalarına neden olan yapısı nedeniyle düşen kâr oranları piyasaları istikrarsızlığa sürüklemiştir. Değişen koşullar altında tüketiciler, standart

ve ucuz olan mallara doyarak talebi çeşitlendirmişlerdir. Mal talebinin çeşitlenmesi ise kitlesel piyasaların çökmesine, küçük ve değışken bir talep yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yentürk, 1993). Talebin farklılaşması karşısında mevcut üretim modelinin piyasalara cevap verebilmesi güçleşmiştir. Standart hale getirilmiş ürünlerin seri üretimi için tasarlanmış uzun montaj hatlarında, yeni ürünlerin planlanmasına ve geliştirilmesine olanak tanımayan vasıfsız işler ve diğer katılıklar Fordist üretim modeline özgü niteliklerdir (Gorz, 2014: 46). Dolayısıyla, yeni ürünlerin tüketiciler tarafından talep edilir hale gelmesi karşısında hantal bir üretim modeli olan Fordizm yetersiz kalarak gerek ekonomik yapıda gerekse toplumsal yapıda dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak Fordizm, 1960'larda güçsüzlük göstermeye başlamış ve 1973 yılında yaşanan durgunluk ile krize düşmüştür. Bu krizi çözmek için ise çeşitli malların küresel ölçekte esnek üretimine olanak sağlayan post-Fordist ekonomi yükselişe geçmiştir (Gartman, 1998). Fordizm'in krizi ekonomiler açısından farklı kararların alınmasını zorunlu kılmıştır. Fordizm'e dayalı büyümenin sona ermesi iki alternatifini gündeme getirmiştir: ek piyasa paylarının ele geçirilmesi ya da bunların üretim serilerinin hızlandırılmış bir şekilde yenilenecek üretilen ürünlerin hızla eskimesi. Piyasaların nispeten el değmemiş olmalarından dolayı kazanç vaat etmeleri, işletmelerin gelişmekte olan ülkelere yerleşmelerine neden olmuştur (Gorz, 2014: 45). Dolayısıyla post-Fordizm yeni bir bölünmeyi ve buna bağlı olarak da yeni bir birikim sürecini ifade etmektedir.

Post-Fordizm, aynı zamanda Fordist üretim ve tüketim sisteminin içine düştüğü krizi aşmaya çalışan bir birikim rejimidir. Düzenleme okulu, Fordizm'in 1960'larda krize girdiğini ve bu krizden çıkmak adına da yeni ekonomik gelişmeler izlediğini savunmaktadır (Gartman, 1998). Post-Fordizm de Fordizm gibi Fransız Düzenleme Okulu tarafından bir birikim süreci olarak kabul edilmektedir. Ancak bu çalışmada post-Fordizm bir üretim modeli olarak ele alınıp çalışma olgusunda meydana getirdiği dönüşümler açıklanmaya çalışılacaktır.

Sanayide yaşanan teknolojik gelişmeler ve örgütsel yapılarıdaki dönüşümler, yeni bir üretim modelinin doğmasına neden olmuştur. Post-Fordizm olarak adlandırılan bu yeni üretim modeli, kapitalist üretim sürecinin niteliksel olarak yeni bir dönemini ve yeni bir sanayi bölünmesini ifade etmektedir. Post-Fordizm genel itibariyle yeni teknolojilerin kapasitesine ve vasıflı işçi kullanımına vurgu yapmaktadır. Post-Fordist üretim modelinin Fordizm'in yerinden ettiği zanaat üretimini yeniden canlandırdığına, talepteki değışikliklere hızla cevap

verdiğine ve işçilere, Fordizm'in neden olduğu vasıfsızlaştırma eğiliminden uzaklaşarak zenginleştirilmiş işler sunduğuna inanılmaktadır (Parlak, 1999). Fordist kitle üretiminin arkasındaki mantık yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeler sonrasında etkisiz kalmıştır. Post-Fordizm, üretim modelinde yeni bir yapılanmayı getirmiştir. Bu haliyle post-Fordizm kapitalist ekonomilerin sanayi sonrası toplumlardaki hâkim üretim modelini temsil etmektedir.

Post-Fordizm, değişken tüketici taleplerinin olduğu küçük ve istikrarsız piyasalara uyum sağlayabilecek esneklikte üretim yapabilme amacı ile giderek artan bir yoğunlukta mikro elektronik temelli teknolojileri üretim sürecine uygulayan bir üretim modelidir. Esnekliğin sağlanmasında en büyük etmenlerden biri, işlem süresinin büyük ölçüde azaltan ve bir maldan başka bir malın üretimine geçişte çok az ayar süresi gerektiren mikro elektronik temelli makinelerdir (Parlak, 1999). Esneklik, değişen taleplere hızla uyum sağlayan çok amaçlı makineler tarafından sağlanmaktadır. Post-Fordist üretimi modelinde Fordizm'e özgü, emekten tasarruf yapan tek amaçlı makineler yerini genel amaçlı makinelere, otomasyonun hâkim olduğu bir üretim sürecine ve standart ürün üretime göre düzenlenmiş bir üretim hattından ise birden fazla ürün üretime ve makinelerin boş durmamasına olanak sağlayan bir üretim hattına geçilmiştir (Yentürk, 1993). Genel amaçlı makineler gerek maliyetlerin azalmasına gerekse talebe göre belirlenen ürünlerin üretilmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda enformasyon teknolojileri son derece önemlidir. İşletmeler, enformasyon teknolojilerinin piyasalara ilişkin bilgiler aktarması ile talebi olan malların üretime geçmişler, böylelikle de üretim talebe dönük hale gelmiştir.

Fordist üretimden kopuşu ifade eden post-Fordizm, oynak ölçek ekonomilerinden bağımsız olup rekabet gücünün daha kısa sürelerde, daha düşük miktarlarda ve en düşük maliyetlerle üretim yapılmasına dayandığı bir üretim modelidir (Gorz, 2014: 46). Üretim maliyetinin düşürülmesi için ölçek ekonomilerin uygulanması etkinliğini kaybederek düşük miktarlarda ve talebe uyumlu üretim anlayışı hâkim olmuştur.

Post-Fordist üretim modeline geçiş ile beraber en köklü değişimlerden biri, emek sürecinde ve işçilerin vasıf düzeyinde yaşanmıştır. Post-Fordist üretim modelinde, üretim sürecinin bütününe ilişkin bilgi sahibi olan, ürünün yenilenmesi ve kalitesinin artırılmasında rol oynayan işçiler istihdam edilmeye başlanmıştır. Bu işçilerin, yeni teknolojileri etkin olarak kullanabilmeleri ve kullanım amaçlarına ulaşabilmeleri için çoklu vasa sahip olmaları gerekmektedir. Dolayısıyla, tek amaçlı makineleri kullanan ve sürekli aynı işi yapan düşük

vasıflı işçilerden yeni teknolojileri etkin olarak kullanabilen vasıflı işgücüne geçiş yaşanmıştır (Yentürk, 1993). Post-Fordist üretim modeli kendi işçi profilini de oluşturarak vasıflı işçiler talep etmeye başlamıştır. Bu durum beraberinde işgücünün katmanlaşmasını getirmiştir.

Ortaya çıkan yeni çalışma olgusunun değerli kıldığı işçi profili, mevcut işçi profilinin değeri üzerinde büyük tahribatlara neden olmuştur. İşsizlik olgusunun giderek tırmandığı günümüzde esneklik, taşeron kullanımı ve otomasyon gibi yeni yönelimler de bu tahribata katkı sağlamaktadır. İlerleyen bölümlerde yeni çalışma olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan bu tahribatlara değinilecektir.

Gorz'a göre, Taylorizm'e dayalı Fordist üretim modelinin az ya da çok aşıldığı hemen her yerde post-Fordizm iki farklı senaryo sunmaktadır. Post-Fordizm bir yandan işçilerin çalışmayı yeniden sahiplenmesinin habercisi durumundayken bir yandan da işçinin kişisel varlığına kadar köleleştirilerek tamamen bağımlı kılınmasına neden olmaktadır (Gorz, 2014: 53). Gorz, zanaat üretimindeki gibi vasıf düzeyi yüksek işi gündeme getiren post-Fordizm'in de kendine has bir sömürüyü beraberinde getirdiğini düşünmektedir. Bu bağlamda, post-Fordist üretim modeli ve işgücüne ilişkin olarak çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Bir görüşe göre post-Fordizm, sermaye için yüksek üretkenlik oranlarını, işçi sınıfı için ise yüksek gelir düzeyini güvence altına alarak iki ayrı sınıfının çıkarlarının uzlaşmasını sağlamıştır. Bazı görüşlere göre ise post-Fordist teknolojilerin, Fordist teknolojilerin gerçekleştirdiğinden fazla bir şekilde işçi sınıfını özgürleştirilmesi artık mümkün değildir. Çünkü işçi sınıfı teknoloji tarafından değil kapitalizm tarafından sömürülmekte ve baskı altına alınmaktadır (Clarke, 1990). Dolayısıyla teknolojik gelişmelerin sağladığı olanaklar, işgücünün kurtuluşu için bir araç olarak görülse de işçi sınıfının sömürsününün kapitalist sistem tarafından devam ettirildiğine dair görüşler de mevcuttur.

İşgücünün üretim sürecinden koptuğu ve sürece yabancılaştığı durum, vasıf düzeyine önem veren post-Fordizm ile aşılsa da bu yeni üretim modeli, vasıf düzeyi yüksek işçiler üzerinde baskı yaparak işgücünün sorumluluğunu arttırmıştır. Bu da emeğin yeni bir tarzda sömürsünü ifade etmektedir.

Rekabet gücünde yaşanan dönüşüm, yeniliklerin tasarlanmasında ve üretimine başlanmasında en üst düzeyde bir hareketliliği, akışkanlığı ve hızı zorunlu kılmıştır. Bunların yanı sıra, işletmelerin yenilikler tasarlayabilmesi, geçici beğeniler ile uçucu

modalar ortaya çıkarabilmesi ve bunları sürekli olarak kullanabilmesi de bir gereklilik halini almıştır (Gorz, 2014: 46). Bu aşamada sanayi sonrası toplumların hazırlığı işaret eden hâkim çalışma etiği devreye girmiştir. Yeni çalışma etiğine ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

İşgücü piyasalarında yer alan bu gereklilikler, işçi sınıfı üzerine her zamankinden daha fazla sorumluluk binmesine neden olmuştur. Rekabet edebilirliğin ana kaynağının vasıf düzeyi yüksek işgücünün istihdam edilmesi olarak belirlenmesi, işletmelerin başarısı için yeni işçi profilini anahtar konuma getirmiştir. Yeni işçi profilinin memnuniyeti için çalışma koşullarının iyileştirilmesi söz konusu olsa da belli açılardan stres ve tatminsizlikler gündeme gelmektedir.

Gorz'a göre post-Fordizm, devletli toplumların düzenlediği yasaların yerine hiçbir kurala bağlı olmayan ve sermayeyi politikanın egemenliğinden kurtaran piyasaların yasalarını koymayı hedeflemektedir. Ayrıca post-Fordizm'in, işçilere çalışmayı toplumsal aidiyetin ve hakların temeli, insanın kendine ve diğerlerine saygısının zorunlu yolu olarak sunması neticesinde çalışma olgusu ile sisteme başkaldıran işçi sınıfını yola getirdiğini düşünmektedir (Gorz, 2014: 14-15). İşçi sınıfını dizginleyen post-Fordizm'in bu nedenle sendikal hareket üzerinde de olumsuz etkileri olduğunu savunmaktadır.

Post-Fordizm'in, Fordizm'den ayrılan yanlarının daha iyi anlaşılması noktasında bir şekil hazırlanmıştır (Şekil 4.1). İki üretim modeli arasındaki farklılaşmalar yönetim ve üretim anlayışı, sendikal hareket ve işgücü bağlamında ele alınmıştır.

Fordizm	Post-Fordizm
Arz yönlü üretim (tahmin üzerine yüksek miktarlarda üretim)	Talep yönlü üretim (talep üzerine küçük miktarlarda üretim)
Ölçek ekonomisi (tek amaçlı makineler)	Faaliyet alanı ekonomisi ve sürekli gelişme (çeşitlilik ve esneklik)
Fonksiyonel düzen	Ürün odaklı düzen (sürekli akış)
Taylorizm (görevlerin parçalara ayrılması ve standardizasyon)	Neo-Taylorizm (görev birleşimi, takımlar, işçi katılımı)
İşin bir parçası olarak aileyi destekleyici ücret	Rekabetin kaynağı olarak ücret
Dikey bütünleşme	Dikey ayrışma (dış kaynak kullanımı, üretim süreçlerinin ülke dışına sevk)
Meta olmaktan çıkarılmış işgücü (iç işgücü piyasaları)	Yeniden metalaştırılmış işgücü (piyasa tarafından sağlanan istihdam)
Nispeten güçlü sendikalar	Zayıf sendikalar

Şekil 4.1. Fordizm ve post-Fordizm arasındaki farklar (Vidal, 2011)

4.1.2. Post-Fordist yaklaşımlar

Post-Fordist üretim modeli üst bir küme olarak düşünülerek onun altında yeni sistemlerin geliştirildiği savunulmaktadır. Bu bağlamda esnek uzmanlaşma modeli ve yalın üretim modeli post-Fordist üretim modelleri olarak kabul edilmektedir. Esnek uzmanlaşma ve yalın üretim modeli vasa dayalı üretimi ve taşeron uygulamasını doğuran önemli birer gelişme olmalarından dolayı 1980 sonrası dönemdeki çalışma olgusunun anlaşılması noktasında son derece önem arz etmektedir.

4.1.2.1. Esnek Uzmanlaşma Modeli

Esnek uzmanlaşma modeli post-Fordist üretim modeli içerisinde uygulama alanı bulan bir yaklaşımdır. İşgücü piyasalarında ve endüstri ilişkilerinde neden olduğu dönüşümler göz önüne alındığında 1980 sonrası dönemin çehresini belirleyen önemli bir gelişmedir.

Esnek uzmanlaşma modelinin örneklerine 1970'lerde Kuzey İtalya'nın Üçüncü İtalya deneni Bologna bölgesinde ve Güney Almanya'da rastlanmaktadır. Model sonraları Batı Avrupa ülkelerine de yayılmıştır. Esnek uzmanlık modeli içerisinde hem birbirleriyle rekabet eden hem de uzmanlık ve üretim bilgisi alışverişinde işbirliğine giden küçük ve orta boy işletmeler yer almaktadır (Piore ve Sabel 1984'ten aktaran Ansal, 1996b: 13). Üçüncü

İtalya’da doğan esnek uzmanlaşma modeli zamanla diğer ülkelerde de uygulanmaya başlayarak bir post-Fordist üretim modeli olarak yaygınlık kazanmıştır.

Piore ve Sabel, esnek uzmanlaşma yaklaşımına öncülük eden isimlerdir. Esnek uzmanlaşma yaklaşımının, küresel rekabet şartlarının ve ileri teknolojilerin zorunlu kıldığı yeni iş ortamında, esnek üretim teknikleri kullanarak üretim maliyetlerini düşüreceğini savunmaktadırlar. Bunun yanı sıra, standart ve tek tip üretimden farklı çeşitlerde üretim yapmaya geçişin esnek uzmanlaşma yaklaşımı vasıtasıyla daha kolay hale geleceğini ve bu durumun işin düzenlenmesinde de esnekliği zorunlu kılacağını düşünmektedirler (Kurtulmuş, 1995). Değişen koşullara uyum sağlanması noktasında esnek uzmanlaşma modeli, bir ülke tecrübesinden yola çıkarak bir çözüm olarak görülmüş ve uygulama alanı bulmuştur.

1980’lerde yaşanan dönüşümlerle yeni teknolojileri, yeni talep kalıplarını ve üretimin toplumsal düzenlenmesinin yeni formlarını birleştiren üretim sürecinin, yeni esnek uzmanlaşma yöntemleri üzerine kurulu olduğu post-Fordist bir birikim rejimi kurulmuştur (Clarke, 1990). Bu nedenle de, kapitalist sınıf stratejilerinde sermaye birikim sürecinin önünü açmasından dolayı esneklik tüm düzeylerde arttırılmaktadır (Harvey, 1993). Esnek uzmanlaşma, post-Fordist bir üretim modeli olarak yeni bir birikim sürecine de hizmet etmektedir.

İşletmelerin esnek üretim teknolojilerini kullanmaya başlamalarının asıl sebebini kitle üretiminin hantal yapısının neden olduğu maliyetlerin indirilmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla, işletmelerin esnek uzmanlaşmaya geçmelerinin amacı maliyet etkinliğini ve üretkenlik artışını sağlamaktır. Bu bağlamda Piore ve Sabel’in gelişmesine katkıda bulunduğu esnek uzmanlaşma yaklaşımı, ileri sanayi ülkelerinde kitle üretiminin önemini kaybetmesi sonucunda, ekonomilerinin yeniden yapılanma sürecinde işyerlerine, insan kaynakları yönetiminde ve teknolojilerde esnekliği katmaktadır (Kurtulmuş, 1995). Çünkü ekonomilerin yeniden yapılanma sürecinde esneklik bir zorunluluk halini almıştır.

Yeniden yapılanma sürecinde 1970’li yıllardan itibaren kapitalizmi inceleyen araştırmacılar, kapitalist üretim modelinin tüketim ve birikim süreci bağlamında önemli bir takım değişiklikler yaşadığını saptamışlardır. Genel olarak “post-Fordizm”, “esnek uzmanlaşma”

ve “esnek birikim” terimleriyle ifade edilen bu yaklaşımların ortak paydasını esneklik oluşturmaktadır. Harvey’ göre esneklik dört farklı düzey almaktadır (Harvey, 1993):

- İlk esneklik düzeyi, emek süreci ile ilgili tartışmalar üzerine kuruludur ve emek sürecinde işgücünün esnek kullanımı ile ilgilidir.
- İkinci düzeyi ise işgücü piyasalarındaki esneklik oluşturmaktadır. Taşeron kullanımı ve kısmi zamanlı çalışma gibi çalışma türleri ile talepte meydana gelen mevsimlik veya diğer dalgalanmalar sonucunda, işgücünün bir sektörden diğer bir sektöre hızla hareket edebilmesi için çok çeşitli araçların geliştirilmesi ile ilişkilidir. İşgücü piyasalarının esnekleşmesinin işçiler açısından çıktıları; emeklilik, işsizlik ve diğer ücret dışı yardımların kesilmesidir.
- Üçüncü esneklik düzeyinin merkezinde devlet politikaları yer almaktadır. Bu anlayış çerçevesinde devletin değişime engel olacak olan kurumlara yapmış olduğu desteğin azaltılması, özelleştirme ve kuralsızlaştırma yönelimleri yer almaktadır.
- Esnekliğin dördüncü düzeyi ise gerek bölgesel düzeyde gerekse dünya düzeyinde üretim süreçlerinin dağılmasıdır.

Harvey’nin saptamaları emeğin kullanımı, taşeron uygulamaları ve üretim sürecinde yeni bir işbölümünün yaşanması noktasında esnek uzmanlaşma modeli ile doğrudan ilgilidir. Emek ve sermaye arası ilişkilerde önemli değişimler meydana gelmekle birlikte emeğin üretim sürecindeki rolü de değişmiştir.

Piore ve Sabel, kriz sonrası dönemde zanaata dayalı üretim sistemlerinin gündeme gelmesini kapitalist sanayi toplumlarının yeni bir bölünmenin eşliğinde olmasına bağlamaktadırlar (Parlak, 1999). Bu bölünmenin çıktılarından biri olan esnek uzmanlaşma modeline dayalı yeni tür üretim modelinde, tasarımcılar ile yeniden vasıf kazandırılmış zanaatkâr temelli işçiler işbirliği içinde genel amaçlı makinelerde çok çeşitli mallar üretebilmektedir. Esnek uzmanlaşma ile önem kazanan küçük veya orta boy işletmelerin genel özelliklerini yeni teknolojilere uyum sağlayabilme, üretim sürecine teknolojik gelişmeleri hızlı bir şekilde adapte edebilme ve yeni teknolojiler ortaya çıkartabilme oluşturmaktadır (Piore ve Sabel 1984’ten aktaran Ansal, 1996b: 13). Fordizm’in katı yapısının aksine esnek uzmanlaşma modelinde, değişimlere uyum sağlayabilecek esneklikte bir sistem söz konusudur.

Teknoloji alanında yaşanan son yıllardaki hızlı gelişim, iş ve işyerinin niteliklerini değiştirmek suretiyle mikro planda işin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Esnek

uzmanlaşma modelinin getirmiş olduğu yeni gelişmelerin anlaşılması noktasında, eski ve yeni sistemin farklılaşan noktalarını belirlemek faydalı olacaktır. Piore ve Sabel, küresel ve ulusal makroekonomik sistemlere alternatif olarak yeni sistemler önermemekle birlikte dünya ekonomilerinde görülen sorunların çözümü için kapitalist sistemin kendi içerisinde yeniden yapılanmasını değil işletme örgütlenmesi, üretim sistemleri ve bunların işyerlerine uygulanması gibi mikro düzenlemeleri önermektedirler. Bu bağlamda, Piore ve Sabel'in analizleri dikkate alınarak eski ve yeni sistemin karşılaştırılması aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Kurtulmuş, 1995).

Boyut	Eski Sistem	Yeni Sistem
Uluslararası Düzenleyici	Finans ve uluslararası ticarete ABD hâkimiyeti (Bretton-Wodds Sistemi)	-
Ulusal Makro Ekonomik Sistem	Keynesçi model (hükümet yönlendirmeleri)	-
İşletme Organizasyonu -mikro sistem-	Dikey örgütlenmiş entegre işletmeler	Yatay ilişkili gruplar Sanayi bölgeleri Network sistemleri
Üretim Sistemi	Kitle üretimi	Esnek uzmanlaşma
İşyerindeki Uygulama	Taylorizm	Geniş alana yayılmış serbest çalışma

Şekil 4.2. Eski ve yeni sistemlerin karşılaştırılması (Kurtulmuş, 1995)

Üretim sürecinde meydana gelen değişimler işin düzenlenmesinde yeniliklerin yaşanmasına neden olarak yeni ilişkilerin kurulması sonucunu doğurmuştur. İşletmeler arasında uzmanlığa dayanan yeni bir ilişkiler ağı kurulmuştur. Esnek uzmanlaşma modelinde, üretim sürecine ilişkin işlemlerinin bir kısmını kendileri yerine getirirken bir kısmını ise dışarıdan satın almaktadırlar. Dış kaynak kullanımının söz konusu olmasıyla beraber yeni bir üretim ağı kurulmaktadır. Taşeron kullanımı olarak da adlandırılan bu süreç gerek diğer işletmelerin uzmanlığından yararlanmayı gerekse hizmetin dışarıdan satın alınması nedeniyle maliyetleri düşürmektedir.

Üretim sürecinin tek merkezde gerçekleştirilmesinin son bulması dolayısıyla küçük ölçekli şirketler önem kazanmaya başlamıştır. Çekirdek konumdaki büyük işletmeler ile bu işletmelerin etrafında halkalar oluşturan tedarikçi konumundaki uydu işletmeler, yeni

işletme ağlarını ortaya çıkarmıştır. Ana işletme ve alt işletme bölünmesi üretim sürecine ilişkin yeni bir bölünmeyi ifade etmektedir. Üretim sürecinin belirli aşamalarının işletme dışındaki başka işletmelere ya da işletme içerisindeki belli görevlerin başka işçilere yaptırılması bir yandan işgücünün maliyetini azaltırken bir yandan da sendikasızlaştırmayı amaçlamaktadır. Bu uygulamalar da taşeron kullanımı, kaçak işçi çalıştırma, yasal zorunluluklara ve güvenli çalışma koşullarına uymama anlamına gelmektedir (Ansal, 1996b: 13-14). Tüm bu gelişmeler, endüstri ilişkileri bağlamında sendikal hareket üzerinde olumsuz etkilere neden olmuş ve düzenlemelerden ve güvenlikte yoksun istihdam ile güvencesiz çalışma olgusu belirginleşmiştir. Ekonomilerin krize girmesi beraberinde birçok yapıda dönüşüm yaşanmasını getirmiştir.

Esnek uzmanlaşma yaklaşımı sanayi sonrası dönüşümü inceleyen önemli yaklaşımlardan birisi olsa da bir takım eleştirileri de üzerine çekmektedir. Bu eleştiriler şu boyutlarda toplanmaktadır (Kurtulmuş, 1995):

- Piore ve Sabel saptamalarında uluslararası ekonomik sistem ve makroekonomi açısından eski sistemin etkinliğini ileri sürmekle beraber yeni bir sistem önermesi yapmamaktadırlar.
- Esnek uzmanlaşma yaklaşımı, sanayi sonrası ülkelerdeki geleneksel sanayinin gerilemesine bağlı olarak artan işsizlik sorununa yeteri kadar eğilmeyerek bu sorunun önemini ihmal etmektedir.
- Vasıf düzeyi yüksek işçilere olan talebin artmasına karşın vasıf düzeyi düşük işçilerin istihdam edilmemeleri bir sorun haline gelmektedir. Bu bağlamda, vasıf düzeyi düşük işçilerin Piore ve Sabel'in öngördükleri sisteme dâhil olabilmeleri bir sorun teşkil etmekle birlikte endüstri ilişkileri açısından önemli bir eksiklik oluşturmaktadır.
- Esnek uzmanlaşma yaklaşımı, dönüşümün işverenler lehine olan yapısına ek olarak yönetimin işçi-yönetim ilişkilerinde daha fazla söz sahibi olmasına neden olmaktadır.

Ekonomik sistemlerin bunalıma girmeleri sonucunda zorunluluk haline gelen değişimler üretim sistemlerinde de değişime neden olmaktadır. Esnek uzmanlaşma modelinin uygulanmaya başlanması ile üretim sürecinde önemli değişimler yaşanmıştır. Öncelikle üretim sürecinin farklı aşamalarının farklı işletmelerce yerine getirilmesi taşeron

işletmelerin önemini arttırmıştır. Taşeron uygulaması ile dışarıdan işçi veya hizmet alınması ise sendikal hareket üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Sendikalar açısından taşeron uygulamaları üye kayıplarına neden olmaktadır. Sonuç olarak esnek uzmanlaşma modeli, ortaya çıkarmış olduğu olumlu çıktılardan yanı sıra olumsuz sonuçlara da sahiptir.

4.1.2.2. Yalın üretim modeli

Esnek uzmanlaşma modeli gibi sanayi sonrası toplumlarda uygulanan post-Fordist üretim modellerinden bir diğeri ise “yalın üretim modeli” olarak adlandırılmaktadır. 1980 sonrası dönemde Fordist üretim modelinin kan kaybetmesiyle birlikte yalın üretim modeli yükselişe geçmiştir. Yalın üretimi modeli tam zamanında üretim, toplam kalite kontrol ve kalite kontrol çemberleri unsurları üzerine kurulu bir sistemdir.

1980’li yıllarda Amerika’nın sahip olduğu kurumsal güç, yeni teknolojilerin ve bilgi devriminin sağlamış olduğu avantajları bünyesinde bulunduran farklı örgütsel yapılar ile donatılmış yeni küresel rakiplerle savaşım vermeye başlamıştır. Yeni yönetim biçimi, İkinci Dünya Savaşı sonrası ilk olarak Japon otomobil sektöründe ortaya çıkmıştır. Bu yeni yaklaşım, Detroit’te uygulanan yönetim şekli anlayışından epey farklı olduğundan dolayı sanayi gözlemcileri Japonya’nın benimsediği anlayışı post-Fordist olarak adlandırmaya başlamışlardır (Rifkin, 1995: 94). 1980 sonrası dönemde güç kaybeden Batı ülkeleri karşısında Japonya yükselişe geçmiştir.

ABD’nin son derece sınırlı bir rekabet ortamının olduğu, 1980 öncesi çok uluslu şirketler dönemi uluslararası piyasalarında tekel gibi hareket etmesinden kaynaklanan kesin bir hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Ancak, 1980’li yıllara gelindiğinde rekabet edebilme gücü artan Japon sanayinin uluslararası piyasalarda etkisini göstermesiyle beraber ABD piyasa kaybına uğramıştır. Japon ekonomisinin neden olduğu yeni rekabet ortamından etkilenen bir diğer ülke ise İngiltere olmuştur (Bayat, 2008: 7-8). 1980 sonrası konjonktürde ekonomisini yeniden yapılandıran Japonya, uluslararası ticaretteki payını arttırmaya başlamıştır.

Batılı sanayilerin karşı karşıya kaldığı, Japon sanayisinin ise uzun yıllardır yüzleştiği soruna bulunan çözüm, hem tekniklerin gelişmesinde hem de üretimin talebe göre düzenlenmesinde üst düzey bir esneklik, üretkenlik ve hızlilik sağlamak için üretim sürecinin geniş ölçüde işçilerin özyönetimine verilmesi olmuştur. Taylorizm için bir başkaldırı niteliği taşıyan

özyönetim, yalın üretim modelinde ya da diğer bir adıyla Toyotizm’de, işçilerin kendi kendilerine örgütlenmesi, becerilerini geliştirip kullanmaları bağlamında bir kaynak olarak kabul edilmektedir (Gorz, 2014: 49). Yalın üretimi, işgücüne hak ettiği değeri geri veren ve üretim sürecinde işçiyi tekrar belirleyici hale getiren bir model olarak kabul edilmektedir.

Fordizm gibi post-Fordist bir üretim modeli olan yalın üretim de ilk olarak otomotiv sektöründe uygulanmıştır. Ford fabrikalarında uygulama alanı bulup kitle üretimin özeldeki adı olan Fordizm gibi yalın üretim modeli de sıklıkla Toyotizm olarak adlandırılmaktadır.

Kitle üretimi uygulanmaya başladığı yıllarda otomobil sanayinden diğer sanayi dallarına doğru yayılarak iş ve ticaretin en iyi şekilde nasıl yönetileceğine ilişkin olarak tüm dünya genelinde uygulanan bir standart haline almıştır. Amerikan modeli-Fordist üretim modeli olarak adlandırılan bu sistem 1950’li yıllara kadar dünya genelinde vasıfsız bir başarı sağlamıştır. Ancak bu yıllarda yaşanan bir diğer önemli gelişme, bir Japon otomobil markasının İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden yapılanmak için geliştirdiği bir yaklaşım olmuştur. Toyota markasının öncülük ettiği bu yaklaşım “yalın üretim” olarak adlandırılmaktadır ve bu yaklaşımda kitle üretiminden farklı olarak erken zanaat üretimine benzer yanlar söz konusudur (Rifkin, 1995: 96). Vasıfsız bir üretim modeli olarak görülen Fordizm’in aksine yalın üretim modeli zanaat üretimine benzetilse de farklılaştığı noktalar da vardır.

Yalın üretim modeli, zanaat ve kitle üretiminin olumlu yanlarını alırken bu iki eski yöntemin yüksek maliyetli unsurlarını içermemektedir. Belirlenen üretim hedeflerinin gerçekleştirilmesi adına yönetim, çoğul beceriye sahip işçileri işletmenin tüm katmanlarında bir araya getirmektedir. Bu işçiler, otomatikleştirilmiş makineler ile çalışarak seçime olanak tanıyacak düzeyde ürün çeşitliliği olan mallar üretmektedir. Womack, Jones ve Ross, yalın üretimin “yalın” bir model olduğunu çünkü kitle üretim modeli ile karşılaştırıldığında yarı yarıya daha az işgücü, üretim alanı, üretim araçlarına ilişkin olarak yatırım hacmi ve yeni ürünlerin üretilmesi için tasarım süresi kullandıklarını düşünmektedirler (Rifkin, 1995: 96). Yalın üretim modelinde kaliteli ve çeşitli ürünlerin kitlesel üretimi söz konusudur.

Yalın üretimin Japon anlayışı çerçevesinde uygulanışı, geleneksel yönetim anlayışından ve bunun doğurduğu hiyerarşiden uzak, bunun yerine çoklu beceriye sahip takımların üretim sürecinde birlikte çalıştığı bir yapıyı getirmiştir (Rifkin, 1995: 97). Bir işletmenin post-

Fordist şekilde düzenlenmesi takım çalışmasını, çoklu beceriye sahip işçiyi, iş zenginleştirmeyi, işçi inisiyatifinin yükseltilmesini ve sistem düzeyine odaklanmayı beraberinde getirmektedir (Vidal, 2011). İşçinin vasıf düzeyinin ve üretim sürecindeki belirleyiciliğinin tekrar gün yüzüne çıktığı bir durum söz konusudur. Bu konuya ilişkin olarak Gorz, yalın üretim modelinin modern toplumsal ilişkilerin yerine modern öncesi toplumsal ilişkileri getirdiğini düşünmektedir (Gorz, 2014: 60). Mal üretimi arz yönlü olarak değil, piyasalardan gelen talep doğrultusunda yapıldığından eski üretim anlayışına dönüş yaşandığı görece doğruluk taşımaktadır.

Japonların geliştirmiş olduğu ve talebi olan hatta siparişi olan maldan talep edilen miktarda üretim yapma yaklaşımı, girdi sağlayan yan sanayi firmaları ile yeni ilişkiler ağının kurulmasına neden olmuştur (Parlak, 1999). Büyük Japon firmaları bizzat üstlenmedikleri ve dolayısıyla yaşamsal bir çıkarının olmadığı ürünleri ve hizmet yükümlülüklerini yeni kurulan işletmeler ağı üzerinde taşeronlara yaptırmaktadırlar. Taşeron işletmeler, konjonktürün neden olduğu çalkantılarda amortisör görevi görmektedirler (Gorz, 2007: 87). İstikrarsız piyasalarda meydana gelen daralma ve genişlemelere taşeron işletmeler üzerinden uyum sağlanmaktadır. Dolayısıyla yeni kurulan ilişkiler ağı üzerinden böyle bir hizmet alımı işletmeler açısından oldukça büyük bir esneklik sağlamaktadır.

Yalın üretim modeli, benimsemiş olduğu ilkelerin belirlediği üç unsur ile işlemektedir. Bunlar; tam zamanında üretim, toplam kalite kontrol ve kalite kontrol çemberleridir. Bu unsurların açıklanması yalın üretim modelinin anlaşılması noktasında kolaylık sağlamaktadır.

4.1.2.1.1. Tam zamanında üretim

Yalın üretim modelinde “tam zamanında üretim” ya da diğer bir ifadeyle “stoksuz üretim”, önemli bir yere sahiptir. Tam zamanında üretim anlayışının gelişmesinde, yalın üretim sistemine öncülük eden Taiichi Ohno’nun 1950’li yıllarda Birleşik Devletlere yapmış olduğu ziyaret önemli rol oynamıştır. Ohno, öncelikle, üretim sistemlerinden ziyade otomotiv sektörünün oluşturduğu piyasalardan etkilenmiştir. Daha sonraki analizlerinde ise piyasaların, alıcıların isteklerine yanıt verecek özelliklere sahip yeterli miktarda stok ile kaplı olduğunu saptamıştır. Amerikan tipi bu üretim modelinde, “her ihtimale karşı üretim” (just-in case production) anlayışı hâkimdir. Bu süreç, Japon yönetim anlayışı bağlamında

masraflı ve gereksiz olarak görülmüş ve “tam zamanında üretim” (just-in time production) anlayışı geliştirilmiştir. Tam zamanında üretim anlayışı, kalite kontrol standartları çerçevesinde ve üretim sürecine zarar verebilecek potansiyel problemlerin çözülebilmeye olanak tanıyan kriz yönetimi anlayışı üzerine kuruludur (Rifkin, 1995: 99-100). Japonların geliştirmiş oldukları üretim sisteminde stoksuz üretim mantığı söz konusudur.

Yüksek stok ile çalışan Fordist sistem tasfiye edilerek talep olan maldan, talep olduğunda ve talep miktarınca üretim yapan “tam zamanında üretim” sistemine geçilmiştir. Fordist üretim modeli sıklıkla değişik ürünlerin üretilmesi konusunda sorunlar yaşamıştır. “Tam zamanında üretim” sistemi ile bu sorunların aşılması hedeflenmiştir (Yentürk, 1993). Piyasadan kaynaklanan talep değişikliklerine stoklu üretim yapan üretim modelinin cevap verebilmesi epey güç olduğundan yeni geliştirilen sistem anlık değişikliklere cevap verebilecek şekilde düzenlenmiştir. Rekabetin giderek arttığı piyasalarda ek maliyetler işletmelerin başarıları önünde bir engel teşkil etmesinden dolayı, stoklama maliyetlerinden kurtulmak rekabet edebilirliğin artırılması yolunda bir etken olarak görülmüştür.

Yalın üretim yaklaşımının en belirgin özellikleri israfın önlenmesi, kaynakların etkin kullanımı ve tam zamanında üretim yaklaşımına uygun düşen tedarik zincirinin kurulmasıdır (Parlak, 1999). Tam zamanında üretim stoklama maliyetlerinden kurtulmayı hedeflemektedir. Tüm hammadde, ara girdi ya da yarı mamuller, üretim sürecine konulacakları zaman üretim yerine ulaştırılmaları yolu ile stoklama maliyeti olmadan üretime sokulmaktadır (Ansal, 1996b: 15). Böylelikle de bir maliyet kalemi olan stoklamadan feragat edilmektedir. Sistemin maliyetleri ortadan kaldıran yapısı işletmelerin piyasalarda üstünlük kurabilmeleri için avantajlar sağlamaktadır. İsrafın önlenerek kaynakların etkin kullanılabilmesi ve böylelikle tam zamanında üretim hedefinin sağlanabilmesi için piyasalarda yeni ilişkiler ağı, yarı mamul girdi sağlayan firmalar ve ana firmalar arasında kurulmuştur. Kurulan yeni ilişkiler ağında ana işletme ve tedarikçi işletme arasında iki yönlü bir düzen kurularak bilgi akışı, ürün esnekliği için işbirliği ve bütünleşme sağlanmaktadır (Yentürk, 1993). Dolayısıyla, işletmeler arası iletişim sistemin işleyebilmesi için son derece belirleyici konumdadır.

Sistemin entegrasyonunun sağlanmasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin rolü oldukça büyüktür. Gerek piyasalardan gerekse tedarikçi işletmelerden gelen bilgilerin ana işletmeye aktarılması bu teknolojiler sayesinde gerçekleştirilmektedir.

4.1.2.2.2. Toplam kalite kontrol

Fordist üretim modelinde saptanan ve çözüme kavuşturulması gereken önemli bir sorun, kalitesiz ürün üretimidir. Bu soruna çözüm olarak ise kalitesiz ürün oranını düşürmek amacı güden teknikler geliştirilmiştir. “Toplam kalite kontrol” ve “kalite kontrol çemberleri”, hatalı ve kalitesiz ürün üretimini, üretim yapıldıktan sonra ayıklamayı değil, hatalı ürünü üretilmeden tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu sistem, takım halinde çalışan işçilere sorumluluk vererek hem hatasız üretim yapmalarını hem de üretim yöntemlerini geliştirmelerini teşvik etmektedir (Yentürk, 1993). Yalın üretim modelinde, Fordist üretim modelinden ayrılan bir nokta olarak işçilerin takım halinde çalışması ve gerekli durumlarda üretim sürecine etki ederek ürünün kalitesini denetlemeleri vardır.

Üretim sürecindeki hatalı üretimi ya da ürünü daha ortaya çıkmadan önlemeye ve böylelikle de tamamen ortadan kaldırarak sıfır hatalı üretimi sağlamaya çalışan toplam kalite kontrol yaklaşımı, her işçiyi yaptığı işin kalitesinden sorumlu tutmaktadır. Bunun yanı sıra yapılan işin kalitesi bir sonraki aşamada da kontrol edilerek bütünsel ya da toplam kontrol kalite sistemi ortaya çıkmaktadır (Ansal, 1996b: 14). Ürünün kalitesinin denetlenmesi üretim sürecinin son aşamasına bırakılmayarak her aşamada gerçekleştirilmektedir.

Hatalı ürün henüz üretilme aşamasında tespit edilerek sıfır hatalı üretim hedeflenmektedir. Ancak ürünün kalitesinin üretim sürecinin her aşamasında işçiler tarafından tespit edilerek hataya müdahale edilmesi, vasıf bakımından donanımlı işçilere ihtiyaç duymaktadır. Çoklu becerilere sahip işçilerin yetiştirilmesi adına teşvikler yapılmaktadır. Böylelikle işçiler, tüm üretim sürecine hâkim hale getirilmektedirler.

4.1.2.2.3. Kalite kontrol çemberleri

Kalite kontrol çemberleri, Japonların yönetim sistemleri içerisinde uyguladıkları önemli yaklaşımlardan birini oluşturmaktadır. Yaklaşım, birlikte davranmayı ve ortaklaşa karar almayı benimsemektedir (Haşiloğlu ve Sezgin, 2009: 29). Bu nedenle de kalite kontrol çemberleri örgütün en alt kademelerinde yer alanların yönetime katılmasına olanak tanımaktadır (Vergiliel Tüz, 2001: 23). Kalite kontrol çemberleri adı verilen toplantılarda, işyerinde meydana gelen sorunların tespiti ve çözümüne ilişkin yollar önermek amacıyla bir araya gelenler, üretim hattında bizzat çalışan işçilerden oluşmaktadır. Üzerinde tartışılan

konu ve sorun çember üyeleri tarafından belirlenmekte ve çözümü kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Üretimdeki hatalar ya da aksaklıklar birer konu başlığı olduğu gibi verimliliğin artırılması, üretim ve denetleme maliyetlerinin azaltılması gibi konular da konu başlıkları arasına girebilmektedir (Ansal, 1996b: 15). Dolayısıyla, kalite kontrol çemberlerinde sürecin ve tekniklerin geliştirilmesine yönelik arayışlar da söz konusu olmaktadır.

Yalın üretim anlayışı içerisinde sürekli gelişme, “kaizen” olarak adlandırılmaktadır ve Japon üretim modelinin ardındaki başarının anahtarı olarak kabul edilmektedir. Eski Fordist üretim modelinin, yenilikleri seyrek ve tek seferlik değişimler üzerine kurguladığı yapısının aksine yalın üretim modeli, değişim ve yenilikleri günlük olarak gerçekleşecek şekilde teşvik etmektedir. Kaizen hedefinin sağlanması için yönetim, tüm işçilerin tecrübelerini toplu sorun çözmenin bir parçası olarak kabul ederek kullanmaktadır (Rifkin, 1995: 97). Kalite kontrol çemberleri, işçileri üretim süreçlerine dâhil etmelerinin yanı sıra örgütsel denetimden liderliğe ve mesleki gelişmeye değin bir alana dâhil etmektedir (Arıoğlu, 2000: 118). Yalın üretim modelinin diğer üretim modellerinden ayrılan en keskin yanını da bunlar oluşturmaktadır. Vasıf düzeyi yüksek işçi profili, rekabet edebilirliğin belirleyicisi konumuna gelmiştir. İşçilerin üretim süreci üzerinde söz hakkının olduğu bu anlayış, kitle üretiminde süreçten uzaklaşan işçiye tekrardan üretim sürecinde insanî bir boyut kazandırmaktadır.

Yalın üretim modeli içerisindeki bu tarz yönelimler, çoklu beceriye sahip işçileri ortaya çıkardığı gibi vasıfsız işçilere olan talebi de ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla modelin getirmiş olduğu avantajların yanı sıra neden olduğu tahribatlar da söz konusudur. Vasıflı işçiye olan bağımlılığın her zamankinden daha fazla olduğu günümüzde vasıf düzeyi düşük işçi kesimi, işsizlik olgusu ile yüzleşmek durumunda kalmaktadır.

Çalışma olgusunun göstermiş olduğu evrim göz önünde bulundurularak bugün gelinen noktada, makbul olan işçi profili vasıflı işçiler olarak belirlenmiştir. Zihinsel emeğin çalışma olgusu içerisinde yoğun olarak kullanılması nedeniyle mavi yakalı olarak tabir edilen vasıfsız işçilere olan bağlılık gün geçtikçe azalmaktadır. İlerleyen bölümlerde, ortaya çıkan bu yeni tür çalışmanın otomasyon, işsizlik ve kayıt-dışılık gibi gelişmeler bağlamında işgücü piyasalarına etkileri ele alınacaktır.

4.1.3. Sanayi sonrası toplumda çalışma etiği

Çoğu zaman dönemin koşullarına göre şekillenen ve çalışma olgusuna yön veren çalışma etiği, Sanayi Devrimi sonrasında feodal topluma hâkim üretim sisteminden koparak fabrika düzenine adapte edilmeye çalışan işçiler üzerinde kendisini Püritan çalışma etiği olarak göstermiştir. Çalışma olgusu din üzerinden yorumlanmıştır. Sanayi toplumlarının gelişmesi ve yerini yeni bir toplumsal aşamaya bırakması üzerine kimi görüşlere göre Püritan çalışma etiği etkisini kaybetmiş, kimi görüşlere göre ise etkisini devam ettirmesinin yanı sıra hedonist çalışma etiği ile desteklenmektedir. Hedonist çalışma etiği, Veblen'in aylak sınıfına ve köleci toplumların hâkim olduğu dönemdeki efendilere uygun düşen hazcı anlayışı simgelemektedir.

Bir çalışma toplumu içerisinde yaşanıyor olmasından ötürü insanların uzun süreli çalışma gerekliliği söz konusu olmaktadır. İnsanların bu gerekliliği nasıl, niçin ve hangi etkiler sonucunda kabul ettiğini arkasında ise çalışma etiği yatmaktadır. Dolayısıyla çalışma etiği, çalışma olgusuna yüklenen anlam açısından son derece belirleyici olmaktadır. Sanayi toplumlarının ilk kurulduğu aşamada Protestan çalışma etiği hâkim olmuştur. Reform hareketinin dolaylı bir sonucu olan Protestan çalışma etiği, çalışma olgusuna yeni ve güçlü bir rol yüklemiştir. Protestan çalışmada etiğinde insanın işine ilahi bir çağrıymiş gibi sahip çıkması emri hâkimdir (Weeks, 2014: 59-66). Kısaca çalışma, tanrı buyruğu olarak kabul görüp bir ibadet halini almıştır.

Ancak, Protestan çalışma etiği günümüz toplumlarına açıklamada yetersiz kalmaktadır. Protestan etiğin hâkim ve üretimin sınırlı olduğu dönemde kilise ve okullar insanları çok çalışıp az tüketmeye yöneltirken 1950'li yıllara gelindiğinde bu yönlendirme etkinliğini kaybetmiştir. Çalışma olgusunda gerilemeler yaşanırken boş zaman etkinliklerinde şimdiye dek görülmedik artışlar yaşanmıştır. Fordist üretim modelinin sağladığı kitle üretimini piyasalarda eritmek amacıyla kitle tüketimi ve küresel ölçekte bir tüketim toplumu kültürü oluşturulmaya başlanmıştır (Bozkurt, 2014: 70-71). Dolayısıyla, sanayi kapitalizminin Fordist aşamasında kitle üretimine cevap verecek düzeyde kitle tüketimi oluşturma çabaları söz konusu olmuştur. Tasarrufun yanı sıra tüketim ekonomik bir uygulama halini almıştır (Weeks, 2014: 74). Püritan etiğin buyurduğu sınırlı tüketim, kitle üretimi yapan Fordist üretim modeli için bir engel teşkil etmesi nedeniyle revize edilmiştir.

Fordist dönemde tüketimin ve tüketici merkezli kimliklerin genişlemesi sonucunda çalışma etiği rafa kaldırılarak Mills'e göre bir boş zaman etiği, Bell'e göre hedonist bir tüketim etiği, Bauman'a göre ise tüketimin estetiği kendine yer bulmuştur. Sonuç olarak çalışma, meta kültürünün baştan çıkarıcılığına yenik düşerek belli bir amaç için araç halini almıştır. Çalışmanın öznel yatırım alanı ise tüketim ile yer değiştirmiştir (Weeks, 2014: 59). Tüketim için çalışma olgusunun araçsallaştırıldığına dair düşünceler söz konusudur. Örneğin, Campbell içerisinde rüyaları ve fantezileri barındıran ve "romantik kapitalizm" olarak ifade ettiği ekonomik sistemde üretim, akılcı kapitalizmin aksine ikinci planda olup tüketim merkezi konumdadır (Ritzer, 2011: 97). Üretmek, dolayısıyla çalışmak, tüketim ile yer değiştirerek ikinci plana düşmüştür.

Bauman'ın tezine göre ise çalışma etiğinin hüküm sürdüğü zamanlar geride bırakılmıştır ve artık "tüketim estetiği" hüküm sürmektedir. Çalışmanın taşıdığı statünün, estetik etiğinden büyük oranda etkilendiğini düşünmektedir. Çalışmanın ayrıcalıklı konumunu yitirerek Protestan etiğin buyurduğu günahlardan kurtulma, tövbeye götüren ve tercih edilen bir yol olma boyutunu kaybettiğini savunmaktadır. Çalışmanın artık diğer tüm her şeyi gibi estetik inceleme altına alındığını, değerini kaybettiğini ve gerçek tatmin sunmadığını ileri sürmektedir (Bauman, 1997: 52). Bauman bu savını Protestan etiğin etkisini kaybetmesi temeli üzerine kurmaktadır. Çalışmanın tekdüze hale gelmesi ve estetik etiğin hâkim olmasıyla beraber işler taşıdıkları etik değerleri yitirmeye başlamıştır. Çalışmanın estetik değeri, tüketim toplumunun oluşturulması ile beraber tercih özgürlüğü ve hareketlilik gibi etkili bir tabakalaştırıcı haline bürünmüştür. Çalışmanın en önemli boyutu, çalışma zamanını asgari düzeye indirilerek boş vakte daha fazla zaman ayırmak değil, işin kendisini en tatmin edici ve en yüksek eğlence düzeyine yükseltmek olmuştur. Eğlence veren iş, aranan hale gelmiştir (Bauman, 1997: 52-55). Bauman, çalışma olgusunun tekrar işçiyi büyümesi için tatmin düzeyinin artırılması gerekliliği üzerinde durmaktadır. Tatmin düzeyi yüksek işler ise genellikle vasıf düzeyi ile alakalıdır ve yüksek vasıf gerektiren işleri ifa edenler açısından tatmin söz konusu olmaktadır.

Etiğin post-Fordist şartlarda kapladığı alan oldukça büyüktür. Çalışmanın kendisinin, çalışmanın ötesinde bir hayat arzusunu dizginleme gücü, her zamankinden daha çok çalışma etiğine bağlı haldedir. Çalışma etiğinin daimi sadakat ve çalışmayla özdeşleşme yolundaki sürekli emirleri, çalışmanın hayatın merkezi olarak yüceltilmesi ve başlı başına bir amaç olarak görülmesi, yatırım yapılan toplumsal emeğin özel tarzlarına ve birikim rejimine

uygun düşen her türlü işçinin ve emek kapasitelerinin üretilmesine yardımcı olmaktadır. Çalışma etiğinde gerçekleşen her yeniden yapılanma sonucunda çalışmadan sürekli olarak daha fazlası beklenmektedir. İstenen, çalışmaya kendini gerçekleştirme alanı özelliği katılması ve anlam yüklenmesidir (Weeks, 2014: 110). Bilgi işçisinin ortaya çıkmasıyla beraber çalışmak bir nebze de olsa araç olmaktan çıkarak kendini gerçekleştirme alanı olmaya başlamıştır.

Bauman'a göre çalışma etiğinin yol gösterdiği üreticiler toplumundan tüketim estetiğiyle yönetilen bir tüketim toplumuna geçilmektedir. Tüketim toplumu, seri üretim için kitlesel emek gücüne ihtiyaç duymadığı gibi bir dönemin yedek sanayi ordusunu defolu tüketicilere dönüştürmektedir (Bauman, 1997: 10). Yine bir diğer görüşe göre, günümüz çalışma merkezli toplumlarından boş zaman toplumlarına doğru bir gidiş söz konusudur (Bozkurt, 2014: 67). Yeni toplum teorilerinin isimlendirilmelerinden yola çıkarak çalışma karşıtı ifadeler kullanıldığı ve bu nedenle bile Protestan etiğinin gerilediği söylenebilmektedir. Örneğin, üretim ile doğrudan ilişkili olan çalışma olgusu önemini kaybederek tüketim toplumu teorisi gündeme gelmektedir. Aynı şekilde, çalışma-dışı zamanı ifade eden boş zaman toplumu teorisinde de bu durum söz konusudur.

Çalışmaya olan bağlılığın azalmasının ardında yatan sebeplerden en önemlilerden biri, özellikle finans alanında yaşanan gelişmelerin bazı kesimlere çalışmaksızın önemli miktarlarda para kazandırmasıdır. Böylelikle insanlar üzerinde sıkı çalışma gerçekleştirilmeden de büyük kazançlar elde edilebileceği düşüncesi yer edinmeye başlamıştır (Bozkurt, 2014: 82). Gelir elde etmek için çok çalışma zorunluluğunun ortadan kalktığı düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Çalışma etiği içerisinde ahlaki kodlar yer değiştirerek yeni etik insanların hayranlığını, imrenmesini ve saygısını üzerinde toplamaktadır. Gerçek başarı önemini kaybederek imajlar ve semboller daha önemli hale gelmektedir. Toplumsal davranış kalıpları, kapitalist üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş ile beraber dönüşüme uğramaktadır (Bozkurt, 2014: 80). Bundan dolayı da yükselen hazzı ya da hedonist çalışma etiği, din üzerinde yıkıcı bir etki bırakmıştır. Çünkü tüketim kültürü anlık zevklerin peşinden koşulmasını, narsis ve bencil kişilik tiplerinin geliştirilmesini vurgulamaktadır. Çalışma etiğinin dönüşümü beraberinde yeni kişilik tiplerini getirmiştir. Çünkü Protestan miras özelinde dinin öğretmiş olduğu çilecilik, çalışkanlık ve tutumluluk, “şimdi yaşa, sonra öde” anlayışıyla hareket eden

tüketim kültürü ile çelişmektedir. Bu da, tüketmenin tinsel ve hedonistik fakirliğe yol açmasına neden olmaktadır. 1920'li yıllarda reklam sektöründen devir alınan tüketim etiği anı yaşamayı, hedonizmi, toplumsal yükümlülükten bağımsız olmayı odak almaktadır (Featherstone, 2013: 197-198). Sanayi sonrası dönüşüm süreci ile beraber sanayi toplumlarına özgü Püritan kişilik tipi önemini kaybederek yerini farklı bir kişilik tipine bırakmaya başlamıştır. Püritan karşıtı hedonist tüketim toplumunda narsisizm, temel özelliklerden biridir (Bozkurt, 2014: 77-83). Bireyler, sanayi sonrası dönemde çalışma etiği bağlamında bireysel davranmaya ve bireyci olmaya yönlendirilmektedir.

Protestan çalışma etiğinin eridiğine, çalışmaya olan bağlılığın azaldığına dair görüşler söz konusu olsa da çalışma olgusu hala toplumsal hayatın merkezinde yer almaktadır. Protestan çalışma etiğinin eski formunu kaybetmesi gündeme gelse de ücretli çalışmadan soyutlanan bir yaşam oldukça güçtür. Çalışma etiğinin hedonist çalışma etiği ile yeniden yoğrulduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Protestan etiğin tamamıyla gerilediğini ve hedonist çalışma etiğini hâkim olduğunu ve tüketimin çalışmanın ve dolayısıyla üretimin önüne geçtiğini söylemek belli açılardan tutarsızlık göstermektedir. Tüketime konu olacak davranışlarda bulunulabilmesi için öncelikle bir gelire sahip olunması gerekmektedir. Günümüz toplumları açısından büyük bir çoğunluk için hala tek gelir elde edici araç, çalışmadır. Tüketim kültürüne adapte edilen bireylerin tüketebilmeleri için öncelikle çalışmaları gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmaya bağımlı kılan Protestan etiğin çilecilik boyutunu törpüleyerek hedonist çalışma etiği ile yakınlaştığını söylemek daha doğru olacaktır.

Ancak, son dönemde Protestan çalışma etiğini pekiştiren gelişmeler de söz konusudur. İşçileri emek piyasalarında sıkı ve uzun saatlerde çalışmaya zorlayan teşvikler, neo-liberal yeniden yapılanma politikalarının neden olduğu emek ve sermaye arasındaki güç kayması ile başarılı kılınmıştır. Emek hareketleri üzerinde kısıtlamaların artmasına karşın sermayenin artan hareketliliği söz konusu olmuştur. Ayrıca sosyal yardımların azalması sonucunda işçiler ücretli çalışmaya daha sıkı bağlanmaya başlamışlardır. Küresel rekabetin neden olduğu baskı sonucunda işsiz kalma tehdidi ile yüzleşen işçiler, savunma mekanizmaları geliştirerek Weber'in tanımladığı Püritan kişi tipine yeniden yakınlaşmaktadırlar (Weeks, 2014: 100-101). Ekonomik yapıda meydana gelen değişimler insanları tekrardan çalışmaya itmektedir. Ancak yine de tüketimin hacmi düşünüldüğünde yalnızca Protestan çalışma etiğinden bahsetmek eksik bir saptama olacaktır. Hazcı tüketimin söz konusu olduğu

günümüzde bir davranış halini alan tüketme eylemi için öncelikle çalışıyor olma gerekliliği halen devam etmektedir.

4.2. Yeni Teknolojilerin Çalışma Olgusu Üzerindeki Etkileri: Otomasyon Teknolojileri ve Üç Boyutlu Yazıcılar

Özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşanan teknolojik gelişmeler ekonomik ve toplumsal yapılarda önemli değişimlere neden olmuştur. Üretim süreçlerinde yoğun olarak yeni teknolojilerin kullanılması, çalışma olgusu üzerinde köklü etkilere sahiptir. Üretim süreçlerinin otomasyon teknolojilerine dayalı hale gelmesi, üretimde işgücüne olan bağımlılığı azaltmıştır.

Otomasyon teknolojilere uzunca bir süre çalışma sürelerini kısaltarak çalışmayı özgürleştirecek bir araç olarak bakılmıştır. Ancak, otomasyon teknolojilerinin işgücü üzerindeki etkileri daha farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Otomasyon teknolojileri işgücünü belli açılardan tehdit etmektedir. Öncelikle bu yeni teknolojiler insan gücünü yerini alarak teknolojik işsizlik ortaya çıkarmaktadır. Diğer bir etkisi ise insanları iş bulabilme pahasına güvencesiz çalışma biçimlerine itmesidir. Çalışma olgusunun yeni yüzyılda aldığı yeni suret, genel olarak, güvencesiz ve kötü koşullarda istihdamı ifade eder hale gelmiştir. Buna etki eden nedenler arasında insanların, yeni teknolojilere dayanan makinelerle rekabet eder hale gelmesi de yer almaktadır. Yeni teknolojiler, insanlar açısından işsizlik ile kötü çalışma koşulları arasında seçim yapma zorunluluğunun ortaya çıkmasında rol oynamıştır.

4.2.1. Otomasyon teknolojileri

Esnek otomasyon teknolojilerinin kökeni Sanayi Devrimi'ne kadar geri götürülebilmektedir. Buhar gücünün üretim sürecinde kullanılmaya başlanması ile birlikte büyük ölçüde üretimde mekanizasyona geçilmiştir. Bu ilk devrim olarak kabul edilmektedir. İkinci devrim ise elektrik enerjisinin üretim sürecinde kullanılmasıyla yaşanmıştır. Elektrik bir güç kaynağı olarak kullanılmaya başlanıp elektrik teknolojileri gelişim göstermiştir. Bu teknolojiler de buhar teknolojileri gibi ekonominin geneline yayılmıştır (Bilgin, 2000: 27). Güncel anlamıyla otomasyon fikri ise, İkinci Dünya Savaşı süresince biriken teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Savaş boyunca gelişmiş araçlar, daha önceleri gerçekleştirilemeyen bir hızla üretim sürecinde işlevlerin yerine getirilmesi amacıyla ortaya

çıkartılmıştır (Cunningham, 1957). Bu nedenle de 20. Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan İkinci Sanayi Devrimi, “otomasyon çağı” olarak nitelendirilmektedir (Lipstreu, 1960). Üretim sürecinde emeğin yerini almaya başlayan otomasyon teknolojileri, üretim sürecindeki işlemlerin nihai ürüne olan etkilerini analiz edebilmektedir.

1970’lerden sonra üretim teknolojileri çok hızlı bir değişim sürecine girerek mikro elektronik teknolojilerine dayanan üretim süreçleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu aşamada, bilgisayar tabanlı teknolojiler yoğun olarak kullanılmaktadır. 1990’lı yıllar genel olarak bilgisayarla bütünleşik imalat aşaması olarak tanımlanmaktadır (Bilgin, 2000: 28). Mikroişlemciler alanında yaşanan gelişmeler sayesinde otomasyon teknolojileri üretim süreçlerinde bir gerçeklik halini almıştır. Makinelere yapılan yatırım, işçi istihdamından daha cazip hale gelmiştir (Sennett, 2011: 12). Enformasyon teknolojilerinde yaşanan radikal değişimler, piyasaların küreselleşmesi ve rekabet olgusu, çeyrek asır içerisinde üretim sistemlerinde önemli değişimlere neden olmuştur. Fiyatların, çeşitliliğin ve tüketici taleplerine olan tepkiselliğin sürekli olarak geliştirilmesi baskısı altındaki işletmeler, otomasyona dayalı esnek makineleri ve çoklu beceriye sahip işçileri kullanan esnek üretim tesislerine geçmeye başlamışlardır (Hopp vd., 2005). Çünkü otomasyon teknolojileri, piyasalardaki anlık talep değişikliklerine göre üretim miktarının ve ürün çeşidinin hızla değiştirilmesine olanak tanımaktadırlar. Bundan dolayı da otomasyon teknolojileri, esnek üretim sistemleri olarak da tanımlanmaktadır (Bilgin, 2000: 29). Otomasyon teknolojileri üretim sürecinde bir yandan emeği ikame ederken bir yandan da kendi gereklerine uygun işçilerin istihdamına neden olmuştur.

İşletmelerin üretim süreçlerinde robotlaştırılmış sistemler kurularak maliyetler düşürülmekte ancak yine de bu üretim sistemlerinin bazı bölümlerinde yeni bir işçi profili istihdam edilmesi gerekmektedir. Bu yeni işçi profili otomasyonun uygulandığı üretim sürecinde birden fazla iş yapan bir ekip içinde yer almaktadır. Bu işçiler hızlı tepki verme yetkinliğinde olan, takım çalışması yapabilen, özerkliğe ve sorumluluk duygusuna sahiptirler (Gorz, 2007: 88). Dolayısıyla, üretim sürecinde artan otomasyon teknolojileri, Fordist üretim modelinin dayandığı vasıfsız işgücünden farklı olarak vasıf düzeyi yüksek işgücünü talep etmektedir.

İşyerlerinin yeniden tasarımının ve bilgisayar devriminin etkisi hiçbir yerde imalat sektöründeki kadar belirgin değildir. Otomasyonun hızındaki artış, küresel ekonomileri

işçilerin olmadığı fabrikalara doğru hızlı bir şekilde götürmektedir. İmalat işlerindeki düşüş işyerlerindeki insanların makinelerce artan oranlı ikamesinin uzun vadeli bir yönelimin bir parçasını oluşturmaktadır. İmalat sektöründe istihdam edilen mavi yakalıların oranının azalmasına rağmen verimlilikte artışlar yaşanmaktadır. Bu süreci bazı yazarlar, makinelerin yeni proletaryayı oluşturduğu şeklinde yorumlamaktadır (Rifkin,1995: 7-8). Dolayısıyla, üretim süreçlerinde artan oranda otomasyon kullanımı sonucunda işletmeler, işçi yerine makine kullanımına yönelmekte ve otomasyon öncesi kullanılan işgücünden çok daha az bir işgücü ile daha çok miktarda ve daha kaliteli üretim yapmaktadırlar. Verimlilik artışı sağlayan gelişmiş teknolojilerin kullanım alanı bulmasıyla beraber küresel ekonomiler çok daha az işgücü ile çok daha fazla ürün ve hizmet üretebilmektedirler (Gorz, 2007: 89; Rifkin,1995: 11). İşletmeler, verimlilik artışı gibi belli bir takım avantajlar sağlamasından dolayı emek yerine makineye yatırım yapmayı tercih etmektedir.

Otomasyon teknolojileri, üretim zamanını kısaltmakta ve üretim maliyetini düşürmektedir. Böylelikle de üretkenlik artışı sağlamaktadırlar. Otomasyon, makinelerin hızla yeniden ayarlanabilmesi vasıtasıyla işverenlerin gerek talepteki değişimlere hızlı bir şekilde cevap verebilmesine gerekse taleplerdeki düşüşler karşısında hızlı dönüşler yaparak düşük stok tutmaya olanak tanımaktadır. Bu teknolojiler, kolaylıkla yeniden programlanabilmektedir ve bundan dolayı da üretim süreçlerinde büyük bir esneklik sağlamaktadırlar (Bilgin, 2000: 29; Sennett, 2011: 61). Bu gelişmeler neticesinde işletmeler, yüksek teknolojiye uyum sağlanabilmesi amacıyla işyerlerini yeniden yapılandırmaya başlamışlardır. Bu yeniden yapılandırma sonucunda ise üretici güçlerin gelişimiyle otomasyona olanak tanıyan makineler işgücünün yerini almakta ve işgücünün çalışma süresi zenginlik üretiminin kaynağı olmaktan çıkmaktadır. Dolayısıyla, üretici güçlerin gelişimiyle birlikte üretim faktörü olarak işgücünden ve zenginlik ölçüsü olarak çalışma sürelerinden vazgeçilmektedir (Rifkin,1995: 6; Meda, 2012: 111). Otomasyon teknolojileri üretkenliğin kaynağını değiştirerek emeği değersiz kılma eğilimindedir.

Otomasyonun hâkim olduğu üretim süreçlerinde çalışanlar açısından türlü olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. İleri teknoloji ile çalışan ve her şeyin kullanıcı dostu olduğu esnek işletmelerde, işçiler çalışma biçimlerinden dolayı kendilerini gereksiz görmektedirler. Bilgisayar programlarına bağımlı hale getirilen işçiler, hiçbir pratik bilgiye sahip değillerdir (Sennett, 2014: 74-75). Bunun yanı sıra günümüzde işgücü, makine kullanımının yoğun olduğu otomasyon sistemlerine o denli karışmıştır ki işgücünün verimliliğinin ölçümünü

yapmak da zorlaşmaktadır (Meda, 2012: 185). Vasıf düzeyi düşük işgücü açısından üretim sürecinde yer almak önemsiz hale gelmektedir. Bu profildeki bir işçinin bir başka işçi ile ikamesinin yedek işgücünün bolluğu nedeniyle son derece kolay olması, üretim sürecinde yer alan işgücünü değersizleştirmektedir. Vasıf düzeyi, otomasyon teknolojilerinin uygulandığı vasıf gerektirmeyen rutin işlerde istihdam edilen işçiler açısından sürekli düşme eğilimindedir.

Sennett'in "işe yaramazlık kâbusu" olarak adlandırdığı kavramın bir ayağını "otomasyon" oluşturmaktadır. Çünkü otomasyon, verimlilik artışına neden olarak daha fazla kazanç elde etmeyi ve işgücünden tasarrufu mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, sanayi sonrası toplumlarda işçiler, otomasyon kaynaklı nedenlerle işe yaramazlık kâbusu ile karşı karşıyadır (Sennett, 2011: 60-61). Giderek artan oranda kişi, işsizlik olgusu ile yüz yüze gelmektedir.

Yeni teknolojilerin üretim sürecine uygulanmasıyla birlikte yayınlık kazanan otomasyon teknolojileri beraberinde birçok tartışma getirmiştir. Sağlamış olduğu verimlilik artışları ile beraber bu teknolojilerin işgücünü tehdit ettiği uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Çalışma olgusunun günümüzde almış olduğu çehre göz önünde bulundurulduğunda otomasyon teknolojileri ve çalışma olgusu arasında bağlantı kurmak yerinde olacaktır. Bu konuya ilişkin olarak ise en büyük varsayımı 1995 tarihli "Çalışmanın Sonu" kitabı ile Jeremy Rifkin yapmıştır. Bu bağlamda çalışmanın sonu tezine, Rifkin'in görüşleri bağlamında değinilerek hızlı teknolojik gelişmelerin yaşandığı günümüzde çalışmanın geleceğine değinilecektir.

Günümüzde ilk defa insan emeği üretim sürecinden ayrılmaktadır. Bir asırdan az bir süre içerisinde, neredeyse tüm sanayileşmiş ülkelerin piyasalarında kitle halinde çalışma aşamalı olarak azalmaktadır. Yeni nesil gelişmiş enformasyon ve iletişim teknolojileri çeşitli birçok işte hızlı bir yayılma göstermiştir. Akıllı makineler birçok görevde insan emeğinin yerini almakta ve böylelikle de milyonlarca mavi ve beyaz yakalı çalışmanı işsizliğe sürüklemektedir. (Rifkin,1995: 3). Üretim sürecinde fiziksel emek gücü ile yer alan insan, otomasyon teknolojilerinin üretim sürecinde bu işlevi de yüklenmeye başlaması ile beraber işsizliğe doğru yönelmektedir.

1950'li ve 1960'lı yıllarda ilk otomasyon dalgasının sanayi sektöründe yayılması ile beraber işçi liderleri ve insan hakları aktivistleri alarma basmışlardır. Bu kesimlerden yayılan endişeler o dönemlerde işverenlerce çok az paylaşılmıştır. İşverenler, yeni otomasyon teknolojileri ile gelen verimlilik artışının ekonomik büyümeyi, istihdamı ve satın alma gücünü arttıracığına inanmaya devam etmişlerdir. Ancak, günümüzde küçük ama artan sayıda işveren yeni ileri teknoloji devriminin insanlığı nereye sürüklediği konusunda endişe etmeye başlamışlardır. Bazı bilim adamları, mühendisler ve işverenler için çalışanın olmadığı bir dünya, insanların en sonunda yıpratıcı ve tekrara dayalı işlerden uzaklaşarak özgürleştiği, tarih içerisindeki yeni bir çağın sinyalini vermektedir. Diğerleri için ise çalışmanın olmadığı toplumlar, kitlesel işsizliğin, küresel yoksulluğun olduğu ve toplumsal huzursuzluklarla ve ayaklanmalarla noktalanmış korkunç bir geleceği anımsatmaktadır. İki iddia da ortak bir noktada buluşmaktadır. İnsanlık, tarih içerisinde yeni bir sürece girmektedir. Bu süreç içerisinde insanlar ürünlerin ve hizmetlerin üretilmesinde ve taşınmasında makinelerce ikame edilmektedir (Rifkin,1995: 11-12). Dolayısıyla, otomasyon teknolojileri farklı kesimler açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Otomasyon, bir mühendis için çalışan ve karar veren bir araç iken; fabrika sahibi için üretimde kullanılan bir makine konumundadır. İşçi liderleri açısından ise otomasyon teknolojileri kitlesel işsizliğe neden olabilecek bir tehdit olarak algılanmaktadır (Cunningham, 1957). Kitlesel işsizlik olgusunun, otomasyon teknolojileri ile yakından ilişkili olduğu genel kabul gören bir düşüncedir.

Otomasyona dayalı yeni üretim modelleri uzun yıllardan bu yana istihdama olan olumsuz etkileri üzerinden ele alınmıştır. İkinci Sanayi Devrimi ile beraber, üretimin yeni modellerinin ortaya çıkması sonucunda geleneksel işçilere olan talep sınırlanmıştır. Yeni süreç içerisinde, daha çok teknik işlerle uğraşanlardan oluşan bir işgücü ortaya çıkmıştır (Lipstreu, 1960). Son otomasyon dalgası ile beraber ise işsizliğin ve eksik istihdamın düzeyi Amerika'da, Avrupa'da ve Japonya günden güne artmaktadır. Ulus ötesi şirketlerin tüm dünya üzerinde kurmuş oldukları yüksek teknolojiye dayanan üretim tesislerinden dolayı, gelişmekte olan ülkelerde de teknolojik işsizlik sorunu yaşanmaktadır. Böylelikle de, otomasyona dayalı imalatın sağladığı maliyet verimliliği, kalite kontrolü ve hızla rekabet edemeyen milyonlarca işçi işsizliğe sürüklenmektedir (Rifkin,1995: 5). Üretim süreçlerinin otomasyonu, ücret maliyetlerini düşürmesi nedeniyle fiyatların ve ücretli işçi sayısının düşmesinde rol oynamaktadır. İşsizlik olgusu nedeniyle fiyat azalmaları karşısında, ilave bir alım gücünden yararlanacak olanlar ise işgücü piyasalarından çekilen kitleler değil sürekli

işe sahip olanlardır. Sonuç olarak otomasyon sürecinden yararlanan işgücü kitleleri imtiyazlı tabakalar haline gelmektedirler (Gorz, 2007: 20). Otomasyonun sağladığı verimlilik artışı bir yandan kitlesel işsizliğe neden olurken bir yandan da kendi seçkinlerini bir işe sahip olmaları nedeniyle ortaya çıkarmaktadır.

Otomasyon dalgaları farklı sonuçlar doğurmuştur ve ilerleyen dönemlerdeki etkilerini kestirmek oldukça güçtür. İlk dönem sanayi teknolojileri insan emeği ile yer değiştirerek makineleri insan bedenlerinin ve kasının yerine koymuştur. Yeni bilgisayar tabanlı teknolojiler ise, insan zekâsının yerini tüm ekonomik faaliyetlerde alacak olan düşünen makineleri vadetmektedir (Rifkin,1995: 5). Yeni otomasyon teknolojilerinin en önemli özelliklerinden biri, bu teknolojilerin makinelerden farklı yapılarda olmaları ve giderek üretim sürecinde zihinsel işlevleri üstlenmeye başlamalarıdır. Bu bağlamda işçiler, kas güçlerinden sonra zihinsel emeklerini de zamanla bu teknolojilere bırakmaktadır. Vasıfsız zihinsel işlemlerin yerini otomasyon teknolojileri almaktadır (Bilgin, 2000: 28). Gerek fiziksel gerekse zihinsel emeği, sürekli olarak otomasyon teknolojileri ile ikame edilen ve bu nedenle işsiz kalanlar, toplumlar açısından oldukça büyük bir teşkil etmektedir.

Sanayi işçilerinin iktisadi süreçlerden tasfiye edilirken bazı iktisatçılar ve yetkililer, hizmet sektörünün ve vasıf gerektiren işlerin iş arayan milyonlarca işsizi içine alacağı umudunu beslemektedir. Ancak bu umut Rifkin'e göre hatalıdır. Çünkü mevcut durumda, otomasyon ve değişim mühendisliği hizmetlerle ilişkili alanlarda da çoktan insan emeğinin yerini almıştır. Yeni “düşünen makineler” giderek artan bir hızla insanlar tarafından gerçekleştirilen akli görevleri yerine getirebilme yetkinliğine ulaşmaktadırlar. Paralel işlemede, yapay zekâda ve bilgisayar teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde beyaz yakalı işçilerin büyük bir çoğunluğunu işsiz bırakma eğilimindedir (Rifkin,1995: 9). Rifkin, sorunun çözümüne daha farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. İleri teknoloji devrimi milyonlarca kişi için daha az çalışma süreleri ve daha fazla fayda sağlayabilme kapasitesindedir. Modern tarihte ilk defa insanların büyük çoğunluğu uzun çalışma saatlerinden kurtularak özgürleşebilme ve boş zaman aktivitelerine daha fazla zaman ayırabilme şansına sahiptir. Ancak, bu teknolojiler aynı zamanda kolaylıkla küresel bir depresyona ve hızla artan işsizliğe de neden olabilecek düzeydedir. Burada önemli olan konuyu, Enformasyon Devrimi'nin sağladığı verimlilik artışlarının nasıl dağıtıldığı oluşturmaktadır (Rifkin,1995: 13). Otomasyon teknolojilerinin sağladığı fırsatların, işgücü piyasaları politikaları da gözetilerek işler arasında dağıtılması gerekmektedir.

Otomasyon teknolojilerinin gelişimi neticesinde üretim sürecinde emeğin yer almadığı durumlar, her şeyden öte işletmeler açısından da tehlike arz etmektedir. İşsizlerin sayısının ciddi boyutlara ulaştığı işgücü piyasalarında nihai ürünlerin piyasalarda tüketilmemesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Ancak, günümüz işgücü piyasalarında yeni teknolojilerin de rol oynadığı işsizlik olgusu ile savaşım veren ülkeler kendileri için farklı çözümler üretmektedir. Otomasyon teknolojilerin neden olduğu teknolojik işsizlik ile boğuşan kesimler, işletmelerin düşük ücret ve kötü çalışma koşulları sunduğu işlerde çalışmaktadırlar. Bu çalışma, işçilerin tercihini hiçbir gelirin olmadığı işsizlik yerine gelir güvencesinin olmadığı ancak yine de belli bir gelir elde ettiği kötü işleri tercih etmesinin bir sonucudur. Bu da güvencesiz çalışma olgusunun doğmasında rol oynamaktadır.

İşsiz kişileri bu tercihe zorlayan işgücü piyasalarının kuralsızlaşması, işverenleri emek yoğun üretime teşvik etmektedir. Otomasyona yapılan yatırımların yanı sıra birçok ülke, üretim süreçlerini uluslararası işbölümüne tabi tutarak küresel emek arzından yararlanmaktadır. Sonuç olarak, otomasyon teknolojilerinin işgücü üzerinde iki önemli etkisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, verimlilik artışı sağlamaları nedeniyle işgücünün yerine kullanılmaları ve büyük kitleleri işsiz bırakmalarındır. Diğer bir etkisi ise, işgücü üzerinde bir tehdit oluşturarak işgücü ücretlerini aşağıya çekmektedir. İşgücü, otomasyon teknolojilerine bir alternatif olabilmek için makinelerle rekabet eder hale gelmektedir. Bu durum makinelerin üretim sürecinde ilk kullanılmaya başladığı dönemler ile çelişki yaşamaktadır. Makineler üretim süreçlerinde hâkim hale geldiği dönemlerde, işçiler için boş zaman yaratacak ve işçileri kurtuluşa erdirecek araçlar olarak görülmüştür. Ancak günümüzde makineler işgücünü tehdit eder niteliktedir. Otomasyon teknolojileri çalışma olgusunun çehresini değiştirerek çalışmayı güvencesiz hale getirmektedir.

4.2.2. Üç boyutlu yazıcılar

Üç boyutlu yazıcılar, üretime ilişkin yeni bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Üç boyutlu yazıcıların üzerine kurulu olduğu “eksiltmeli imalat” tekniği, farklı malzemeler kullanarak kademe kademe ürün üretmeyi kapsamaktadır. Bloklar halinde gelen malzemelerin uygun formlarda kesilerek sonradan bir araya getirilmesine dayalı olan eski tekniklerden farklılık göstermektedir. Eksiltmeli üretim, geleneksel üretim tekniklerine alternatif olarak belli bir takım avantajlar sunmaktadır; karmaşık ürünlerin üretimini mümkün kılmakta ve hatalı ürün üretimini azaltmaktadır. Günümüz toplumlarında üretim teknolojileri açısından gelenin son

noktayı temsil eden üç boyutlu yazıcılar ile isteğe göre uyarlanmış yapay ayakların ve işleme cihazların üretimi gibi özelleştirilmiş görevler yerine getirilmektedir (Sissons ve Thompson, 2012: 8). Eksiltmeli üretim olarak da adlandırılan üç boyutlu yazıcılar, teknolojik gelişmelere bağlı olarak otomasyon teknolojilerinin geldiği son noktayı ifade etmektedir.

Eksiltmeli üretim teknolojileri, üretim sürecinde geçen zamanı ve maliyeti büyük oranda azaltmaktadır. Ayrıca bu teknolojiler, sınırlı çalışma ile uygun ürünlerin üretimini sağlayarak kitle üretimi anlayışından “kitle” kavramını kaldırmaktadır (Ehrenberg, 2013). Ancak, üç boyutlu yazıcıların kitlesel üretimin yerini alması geleneksel üretimden daha ucuz ve kaliteli olması ve girişimciler ile müşterilere farklı şeyler sunması durumunda mümkün olabilmektedir (Sissons ve Thompson, 2012: 17). Dolayısıyla üç boyutlu yazıcıların belli bir takım fırsatlar sunması durumunda yaygınlık kazanması beklenmektedir. Üç boyutlu yazıcıların gelişimi hızla devam ederken bu teknolojilerin sağladığı fırsatlar genel olarak şöyle sıralanmaktadır (Sissons ve Thompson, 2012: 8-9):

- Ürünün gereksinimlere uyarlanması ve bireyselleştirilmesi,
- Talep üzerine üretim yapılarak stokların azaltılması,
- Ölçek ekonomilerine gereksinim duyulmamasından dolayı sermaye maliyetlerinin düşmesi,
- Nihai ürünlerin nakliyatını ortadan kaldırarak taşıma maliyetlerini azaltması,
- Fabrikaların neden olduğu zararlı salınımları azaltarak çevresel faydalar sağlaması.

Kitlesel üretim, verimlilik artışı sağlamıştır. Ancak, ölçek ekonomileri ürün çeşitliliğinde ve özelleştirilmesinde maliyetlere katlanmaktadır. Zanaata dayalı üretim ise kitle üretimine göre kolaylıkla ürün çeşitliliği ve özelleştirmesi sağlamaktadır. Ancak, çıktı miktarı bakımından oldukça sınırlıdır. Üç boyutlu yazıcı teknolojileri ise zanaata dayalı üretimin ve kitle üretiminin önemli unsurlarını birleştirmektedir (Lipson ve Kurman, 2013: 22). Dolayısıyla, üç boyutlu yazıcıların işgücü piyasalarında önemli değişimlere neden olması beklenmektedir. Eksiltmeli üretim bağlamında sağlanan yenilik, kişisel ürün üretiminin dünyanın her hangi bir yerinde yerine getirilmesidir. Ürün üretiminin belli bir yerde gerçekleştirilmesinden ziyade, üç boyutlu yazıcılar internet üzerinden ürün tasarımının aktarılması yolu ile üretimin nerede gerekli ise orada üretimine olanak sağlamaktadır. Üretim bugüne dek hep belli bir ölçekte ve makinelere ve fabrikalara yatırım yapılması sonucunda gerçekleştirilmiştir. Üç boyutlu yazıcıların ise nakliye ve lojistik gibi maliyetleri

azaltacağı düşünülmektedir. Üç boyutlu yazıcı teknolojileri, “tam zamanında üretim” anlayışını “tam zamanında nakliyat” anlayışı ile değiştirebilme ve böylelikle de iş sürecini daha hızlı ve ucuz hale getirebilme potansiyeline sahiptir (Sissons ve Thompson, 2012: 6).

Üç boyutlu yazıcılar, sanayi tesislerinde gerçekleştirilen üretim sürecini basitleştirmektedir (Hahn, 2011). Ürünlerin üretimi için gerekli olan tasarım süresini kısaltmakta ve ürün geliştirme maliyetlerini azaltmaktadır (Lipson ve Kurman, 2013: 24). Ayrıca, dijital verileri fiziksel objelere çeviren üç boyutlu yazıcıların imalat sanayii, işler ve ekonomi coğrafyası üzerinde önemli etkileri mevcuttur. Bu teknolojilerin otomasyon teknolojilerinden sonra gelen Üçüncü Sanayi Devrimi’ni oluşturdukları düşünülmektedir. Üç boyutlu yazıcılar, küresel imalat sanayinin tüm unsurlarının yerini değiştirebilecek ve iki yüzyıla yakın bir süredir egemen olan kitle üretimini yerleştirilmiş ve bireyselleştirilmiş yeni bir üretim yaklaşımı ile dönüştürebilecek kapasitedir. Yaşanan bu gelişmeler, küresel tedarik zincirini ve milyonlarca işin yerini değiştirebilme ve girişimcilerin müşterilerle olan etkileşimini dönüştürebilme olasılığını bünyesinde taşımaktadır (Sissons ve Thompson, 2012: 6). Üç boyutlu yazıcıların zaman içerisinde uygulama alanının genişleyeceği tahmin edilmektedir.

Üç boyutlu yapıların üretilmesi için yazıcıların kullanımı yeni değildir. Birçok tasarımcı bu teknolojileri makine parçalarının üretimi için yıllardır kullanmaktadır (Goho, 2004). Dolayısıyla, üç boyutlu yazıcı teknolojileri yeni bir gelişme olmayıp yıllardır bilim ve sanayi alanında kullanılmaktadır. Ancak, teknoloji alanındaki gelişmelere bağlı olarak giderek özel tüketicilere ilişkin hale gelmektedir (Hahn, 2011). Bilgisayarların kullanım alanının gelişimine benzer şekilde, bu tür yazıcılar da ilk zamanlar yalnızca güçlü fonları olan akademi, hükümet ve sanayi tesislerinde yer almışlardır. Ancak son yıllarda üç boyutlu yazıcıların satışında patlama yaşanmıştır (Ehrenberg, 2013). Küçük boyutlardaki üç boyutlu yazıcıların maliyeti yaklaşık olarak 10 000 dolar civarındadır (Lipson ve Kurman, 2013: 9). Üç boyutlu yazıcıların düşen maliyetleri, yaygınlığının artmasındaki bir etken olarak kabul edilmektedir.

Üç boyutlu yazıcılar, sıradan insanlara tasarım ve üretime ilişkin olarak yeni araçlar sağlamaktadır. Yakın gelecekte bu teknolojilerin, insanlara ihtiyacı olan şeyleri ihtiyaç duydukları zamanda üretme şansı vereceği düşünülmektedir (Lipson ve Kurman, 2013: 8). Eksiltmeli üretim ya da sanayi alanında bilinen adıyla üç boyutlu yazıcılar, bilim kurgu olarak düşünülen bir hayalin yeni teknolojiler ile beraber gerçeğe uyarlanmasıdır.

Günümüzde üç boyutlu yazıcılar, otomobil yapımından hücre üretimine, oyuncaklardan kemik oluşturulmasına kadar birçok alanda başarıya ulaşmıştır. Bazı görevlerin yerine getirilmesi, bu teknolojilerin pahalı olması ve üretimin yalnızca laboratuvar ortamında gerçekleştirilmesi gibi konularda sıkıntılar yaşansa dahi 1980’li yıllarda ilk ortaya çıkmasından bu yana önemli gelişmeler göstermiştir. Dolayısıyla, yaygın kamu olarak üç boyutlu yazıcı teknolojilerinin ucuz hale gelerek toplumları yeniden şekillendirileceği düşünülmektedir. Bazı görüşler ise bu teknolojilerin bilgisayarların iş dünyasını kısa sürede değiştirmesine benzer şekilde, iş dünyasında önemli değişimlere neden olacağını öngörmektedir. Dolayısıyla üç boyutlu yazıcıların gelecekte, günümüzdeki bilgisayarlar gibi kişisel kullanıma sunulacağı düşünülmektedir (Emerson, 2013). Üç boyutlu yazıcıların teknolojik gelişmesinin planlandığı gibi işlemesi durumunda ise işçi sınıfını önemli sorunlar bekleyecektir.

Rifkin’in “çalışmanın sonu” tezini kanıtlar nitelikte bu türden gelişmeler, yaygınlık düzeyini ciddi boyutlara taşıdığı senaryolarda, işgücüne duyulan ihtiyacı önemli ölçüde ortadan kaldıracaktır. Her türden üretimin bilgisayar komutları ile makineler tarafından üretimi, birçok sanayi dalındaki üretimi ortadan kaldırarak işgücünü üretim sürecinden soyutlayacaktır. Üç boyutlu yazıcı teknolojilerindeki gelişmeler neticesinde ulaşılan son nokta gıda ürünlerinin ve insan organlarının üretimini kapsamaktadır. Bu haliyle, işgücü piyasalarında yenilikler getirebileceği gibi önemli sorunlara da neden olabilecektir.

4.3. Sanayi Sonrası Toplum Aşamasında İşgücü Piyasalarında Dönüşüm

Sanayi sonrası toplumlarda yaşanan ekonomik dönüşümlerin işgücü piyasalarındaki somut çıktıkları; esneklik, işgücünün katmanlaşması, yeni istihdam ilişkileri ve ortaya çıkan sorunlar bağlamında ele alınarak çalışma olgusunun mevcut hali değerlendirilmeye çalışılacaktır.

4.3.1. Esneklik anlayışının ortaya çıkışı ve esneklik türleri

Dünya ekonomilerinin 1970’li yılların ortalarında yaşamış oldukları kriz ertesinde bir çözüm olarak sunulan esneklik arayışı işgücü piyasalarında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda esneklik farklı şekillerde işletme stratejilerinde uygulama alanı bulmuştur.

4.3.1.1. Esneklik anlayışı

1973 yılında yaşanan Petrol Krizi ile beraber işletmeler içinde buldukları krizden çıkabilmek adına arayış içerisine düşmüşlerdir. Bu arayışın neticesinde ise özellikle etki alanını 1980 sonrası dönemde arttıran esneklik uygulamaları ortaya çıkmıştır. Esneklik anlayışı, çalışma ilişkilerinden istihdam biçimlerine birçok alanda etkisini göstermektedir.

1970'li yıllarda başlayan dönüşümler, şiddetli rekabet olgusu ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte ülkeler, işletmeler ve işçiler istihdamda esneklik arayışına başlamışlar ve bu arayışın bir sonucu olarak da esnek üretim, esnek çalışma ve esnek işletme yaklaşımları gündeme gelmiş, standart olarak kabul edilen istihdam ilişkilerinde gerileme yaşanmıştır. Küresel ekonomik dönüşümler, işletmeler arasındaki rekabeti ve belirsizliği arttırarak işletmeler üzerinde daha fazla kâr elde etmeleri, istihdam ettikleri işçiler ile daha esnek koşullarda sözleşme imzalamaları ve tüketici taleplerine cevap verebilmeleri hususlarında baskı oluşturmuştur (Kalleberg, 2000; Eryiğit, 2000). Fordist üretim modelinin esneklikten uzak yapısı, değişen koşullar karşısında işletmelerin hareket kabiliyetini kısıtlamış ve esneklik uygulamalarına olanak tanıyan üretim ve yönetim anlayışları gelişme göstermiştir.

Aslında, işgücü piyasalarında esneklik Anglo Sakson geleneğine sahip ABD, İngiltere, Avustralya, Yeni Zelanda ve İrlanda gibi bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde eskilerden bu yana mikro düzeyde bir politika olarak benimsenmiştir. Ancak, 1970'li yılların ortalarından sonra esneklik, gelişmiş ülkelerin büyük bölümünde uygulama alanı bularak geniş ve yaygın bir boyut kazanmıştır. Esnekliğin günümüzdeki anlamıyla ortaya çıkışında ve yaygınlık kazanmasında pek çok etken rol oynamıştır (Tokol, 2011: 123-124):

- Bunlardan ilki, katı uluslararası rekabetin, uluslararası ticaretteki eşitsizliğin ve anti-enfasyonist politikaların ortaya çıkardığı düşük ekonomik büyüme oranlarıdır.
- İkinci etken, teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak sanayi ve hizmetler sektöründe üretim süreçlerinin yeniden yerleşmesi ve düzenlenmesi gerekliliğinin doğmasıdır. Çalışma sürelerinden işgücünün düzenlenmesine kadar pek çok alanda esneklik arayışı söz konusu olmuştur.
- Üçüncü bir etken ise, küreselleşme süreci ile beraber ulusal ve uluslararası rekabetin esnekliği zorunlu kılmasıdır. Değişen rekabet koşullarına uyum sağlanması noktasında işletmeler verimlilik artışlarını esneklik uygulamaları ile sağlamışlardır.

1973 Petrol Krizi ile beraber içine düşülen krizin açmazlarından kurtulamayan Fordist üretim modeline dayalı işletmeler, gerek krize bağlı olarak ortaya çıkan düşük ekonomik büyüme gerek küresel rekabetin giderek artması gerekse yeni üretim teknolojilerinin yaygın kullanımı nedeniyle kendilerini günün koşullarına uyarlamaya ve bunun için de esneklik uygulamalarını geliştirmeye yönelmiştir.

Sanayileşme sürecine paralel olarak ortaya çıkan yeniliklere ekonomilerin uyumlulaştırılmasında çalışma koşullarından işletmelerin yapısına, insan kaynakları yönetiminden işyerlerinin yeniden düzenlenmesine kadar esneklik uygulamaları ön plana çıkmaktadır (Kurtulmuş, 2001: 194-195). İşletmelerin karşı karşıya geldikleri değişen rekabet koşulları, işletmeleri hızlı bir şekilde çeşitli ve değişken ürünler üretmeye itmektedir. Hiç kuşkusuz ki bu zorunluluk beraberinde, buna uygun istihdam ve örgüt yapılarını getirmektedir. Gerek istihdam biçimlerinde gerekse örgüt yapılarında esneklik hâkim bir anlayış haline gelmektedir. Bilgi teknolojilerinin sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde esneklik ile ilgili yaklaşımlar hem uygulama alanı bulmakta hem de etkinliğini arttırmaktadır (Eryiğit, 2000). Esneklik uygulamalarının hayat bulabilmesi noktasında ise işgücü piyasalarının kurallardan ve düzenlemelerden arındırılması son derece önemli bir rol üstlenmektedir. Neo-liberal politikaların kuralsızlaştırma ayağı ile sağlanan gelişmeler neticesinde esneklik türleri uygulama alanı bulabilmektedir.

Neo-liberal politikalar ve özellikle kuralsızlaştırma politikaları sonrasında, devletin ekonomik hayata olan müdahalesinin çökmesi ile birlikte Fordist üretim sisteminin sağladığı toplumsal çıktılar geçerliliğini yitirerek işçiler, küreselleşme olgusunun himayesindeki neo-liberal politikaların esneklik anlayışının etkisi altına girmişlerdir (Munck, 2003: 55). Sanayi sonrası toplumlar iş sürecini, devleti ya da diğer kurumları felç edebilen rutin ve bürokratik zaman anlayışına karşı isyan içerisindedir (Sennett, 2014: 33). Esneklik bu açıdan iş süreçlerinde serbestiyi ve piyasa koşullarına göre eylem planı yapmayı talep etmektedir. Örneğin; Gorz, esnekliği ülkelerin piyasalar karşısında eğilmesi olarak görmektedir (Gorz, 2007: 161). Dolayısıyla esneklik, küreselleşme olgusuna ve neo-liberal politikalara bağlı olarak yaygınlığını arttıran ve işletmeler açısından büyük bir rekabet fırsatı sağlayan uygulamalardır.

İşverenlerce işgücü piyasalarının aşırı katı kabul edilmesi esneklik uygulamalarının yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. İşgücü esnekliğine doğru gidiş farklı ülkelerde farklı kapsamlara sahip olsa da küresel ölçekte bir yönelimdir. Bu yönelim daha küçük işgücü topluluklarını, işyerinde daha az kural uygulanmasını, zayıflayan sendikaları ve ücretlerin ekonomik dalgalara göre belirlenmesini ifade etmektedir. İşveren kesiminin aradığı esneklik anlayışı, işgücünün işverenlerce yapılan planlamalarda hesaba katılmayacak türden bir ekonomik değişken haline gelmesidir. Bu da, işgücünün katılıktan çıkarak esnekliğe kavuşması, işveren yatırımlarında bilinmez olma özelliğini kaybetmesi durumunda mümkün olmaktadır (Sennett, 2011: 118-119; Munck, 2003: 95). Esneklik, işgücü maliyetleri üzerinde odaklanarak rekabet edilebilirliğin sağlanmasına yönelik uygulamaları ifade etmektedir.

Büyümenin yavaşladığı ya da tamamen durduğu piyasalarda işletmeler, piyasa paylarını genişletmeyi esneklik aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, sermayenin devlete olan bağımlılığından kurtulması, devletin piyasaların üstünlüğünü kabul etmesi gerekmiştir (Gorz, 2014: 25). Yaşanan gelişmeler neticesinde esneklik işletmelerde ve işgücü piyasalarında hâkim hale gelmiştir.

Post-Fordist üretim modeli, üretimin örgütlenmesinden tüketim kalıplarına, işletmeler arası ilişkilerden üretimin mekânsal dağılımına, bilginin üretim sürecindeki kullanımından sınıfsal yapılar kadar birçok alanda Fordist üretim modelinden ayrılmış ve yeni yapılanmalar göstermiştir. Bu bağlamda, post-Fordist üretim modelinde gerek üretim süreci içerisinde gerekse üretimin örgütlenmesinde yenilikler ön plana çıkmaktadır. Yeni teknolojiler post-Fordist üretim modelinde yoğun olarak kullanılmış ve yeni teknolojilerin üretim süreçlerine uygulanması üretimde esnekleşmeye neden olmuştur. Rekabet koşullarının teknolojik gelişmeler ekseninde değişmesi sonucunda ise esnek üretime geçiş yaşanmıştır (Uyank, 2003). Tekrarlanan seri üretim üzerine kurulu olmayan esnek üretim, değişen müşteri ve piyasa taleplerine çok işlevli üretim araçları ile aynı zaman dilimi içerisinde cevap verebilecek nitelikte üretim yapabilmeyi ifade etmektedir. Esnek üretimde, kapsamı ve çeşidi genişletilmiş makine ve iş akış sistemleri ile çeşitli ürünlerin hızlı ve kaliteli üretimi söz konusu olmaktadır (Eryiğit, 2000). Tüketici taleplerinin sürekli olarak değişmesi, tek amaçlı makinelerle dayanan Fordist üretim modelinin bu taleplere cevap verebilmesini engellediğinden, yeni teknolojilerin olanak tanıdığı çok amaçlı makineler ile ürün çeşitliliği sağlanarak esnek üretime geçilmiştir.

Esneklik kavramı genel olarak; çalışma saatlerinin ve işgücünün, ekonominin istikrarsız olduğu zamanlarda piyasa koşullarına uygun olarak ayarlanması ve ücretlerin piyasalardaki talebe göre belirlenmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Şen, 1999). İşgücü piyasalarının esnekliği ise işletmelerin işgücü miktarının düzeyinin ve zamanlamasının talebe göre değiştirilmesi, ücret düzeylerinin verimlilik ve ödeme gücü kıstas alınarak ayarlanması ve mevcut işçilerin ise talepteki değişmelere göre farklı işlerde görevlendirme yetkisi olarak tanımlanmaktadır (Tokol, 2011: 123). İstikrarsız piyasalarda ve değişen rekabet koşulları altında esneklik uygulamaları, işverenlere hareket kabiliyeti ve rekabet üstünlüğü sağlamaktadır.

Esneklik anlayışının işverenler lehine sonuçlar doğurduğunu, işçiler açısından ise uygulamadaki yansımalarının genel olarak; iş yoğunluğunun artırılması, iş örgütlenmelerinin parçalanması, işten çıkarma, işsizliğin yapılaşması ve özellikle de taşeron ve geçici iş uygulamaları ile iş sözleşmelerinden doğan hakların erozyona uğratılması anlamına gelmektedir (Thébaud-Mony, 2012: 82). Esnekliğin sağlanmasına yönelik olarak işçi ile işveren arasında kurulan iş ilişkilerine bakıldığında, isteği dışında atipik istihdam biçimleri altında çalıştırılan işçiler açısından esnekliğin olumlu çıktılarının olmadığı gözlemlenmektedir. Esneklik çoğu zaman işçilerin çalışmalarına güvencesiz bir boyut katmaktadır.

Atipik istihdam ilişkileri esneklik anlayışının uygulanması noktasında başvurulan araçlardan biri niteliğindedir ve standart istihdam ilişkilerinden son derece farklılık arz etmektedir. Standart istihdam ilişkilerinin üç ana özelliği bulunmaktadır; işverenle işçi arasındaki bireysel iş ilişkisi, tam zamanlı çalışma ve belirsiz süreli istihdam. 1970'li yıllarda yaşanan dönüşümlerle beraber ise standart istihdam ilişkileri yerini standart olmayan, atipik istihdam ilişkilerine bırakmaya başlamıştır. Atipik istihdamda, öncelikle, işçi ile işveren arasında doğrudan bir ilişki oluşmayabilmektedir. Bir başka ifadeyle, istihdamda üçlü iş ilişkileri söz konusu olabilmektedir. İkinci bir özellik olarak tam zamanlı çalışma yerine kısmi zamanlı çalışma söz konusudur. Diğer bir özellik ise işçi ile işveren arasında belirsiz süreli sözleşmeler değil, kısa süreli sözleşmeler imzalanmaktadır. Atipik istihdamın son özelliği ise kendi adına çalışma gibi bazı çalışma biçimlerinde, bir işveren bulunmamaktadır. Bu türden işçiler, kendi çalışmalarını kendileri düzenlemektedirler (Kalleberg, 2006).

Esneklik, iş ilişkilerini düzenleyen sözleşmelere ilişkin bir kavram olmasından dolayı beraberinde yeni çalışma biçimleri getirmiştir. Esneklik anlayışının ve yeni çalışma biçimlerinin kuralılaştırma politikalarının sonucunda ortaya çıkması nedeniyle, yeni çalışma biçimlerindeki iş ilişkileri güvenceden yoksundur (T. Erdut, 1998: 101). İş ilişkilerinin geleneksel anlamını yitirerek yeni boyutlar kazanması, beraberinde atipik istihdam biçimlerini ve atipik iş sözleşmelerini getirmiştir. Çalışma hayatını düzenleyen yasal düzenlemelerin kapsamına standart çalışma biçimlerinin girmesi dolayısıyla ise, çoğu atipik çalışma biçimleri açısından çalışma hayatına yönelik haklar kısıtlanmaktadır.

Atipik çalışma biçimleri ile istihdam edilen işçilerin yasal haklardan yararlanamamaları, standart çalışma biçimleri ile istihdam edilen işçiler ile aralarında kutuplaşma yaşanmasına neden olmaktadır. Çalışma hayatına yönelik hakları sınırlanan işçilerin sendikalara üye olmaları önünde de engeller bulunması nedeniyle iş ilişkilerinin belirlenmesinde bireyselleşme olgusu yaşanmaktadır. Standart çalışma biçimleri altında istihdam edilenlerin ise vasıflı işçiler olmalarından dolayı sendikalar tarafından temsili güçleşmektedir. Bu da bireyselleşme olgusunun yaşanmasında etkili olmaktadır. Sonuç olarak da, sendikal harekette gerilemeler yaşanarak endüstri ilişkileri sisteminde de dönüşümler yaşanmaktadır. Bu gelişmeye bağlı olarak endüstri ilişkileri sistemine bir alternatif oluşturan insan kaynakları yönetimi yükselmekte ve iş ilişkilerindeki bireyselleşme olgusu artmaktadır. Sendikalardan uzaklaşan işçilerin çalışma koşullarının ve ücret düzeylerinin belirlenmesinde tek söz sahibinin genel olarak işverenler olması nedeniyle, sendikal hareketin gerilemesi de çalışma olgusunun güvencesiz bir boyut kazanmasında rol oynamaktadır.

Esneklik uygulamalarının yaygınlık kazanması ile beraber dünya genelinde “flexicurity” tartışmaları gündeme gelmiş ve kavram Türkçe literatüre “güvenceli esneklik” olarak girmiştir. Güvenceli esneklik kavramındaki esneklik, işgücü piyasalarında esnekliğin artırılması anlamına gelirken, güvence ile istihdam edilebilirlik kavramı kastedilmektedir. Bu kapsam içerisinde bir yandan sermayenin ihtiyacı olan esneklik uygulamaları sağlarken bir yandan da bu süreçten olumsuz etkilenecek olan işgücü sosyal güvenceye ulaşabilmek adına eğitim programlarını kabule zorlanmaktadır. Son dönemlerde yaşanan ekonomik dönüşümlerin neticesinde güvenceli esneklik yaklaşımı, güvencesiz işler ile işsizlik arasında seçim yapmaya zorlanan işgücü açısından çatışmayı en aza indirmeyi hedeflemektedir. Esneklik ve güvence kavramlarının birleşiminden oluşan güvenceli esneklik anlayışının ortaya çıkışı, 1990’ların ortalarında Danimarka ve Hollanda’nın düzenlediği işgücü

piyasaları düzenlemeleri ile gerçekleşmiştir (Ulukan, 2013: 82-83; Ulukan, 2014). Esnekliği sağlamaya yönelik istihdam biçimlerinin “güvenceli esneklik” yaklaşımı ile yoğunlaşması ile birlikte esnekliğin ekonomik ve toplumsal hayatta neden olduğu sorunların üstesinden gelmek hedeflenmiştir.

Güvenceli esneklik kavramının yorumlanmasına ilişkin olarak farklı görüşler de bulunmaktadır. İngilizce’de esneklik anlamına gelen “flexibility” ve güvence anlamına gelen “security” kelimelerinden türetilen ve yabancı literatürde “flexicurity” olarak adlandırılan kavram, Türkçe literatürde sıklıkla “güvenceli esneklik” olarak kullanılmaktadır. Ancak, kavramın asıl karşılığının “esnek güvence” olduğu, “güvenceli esneklik” kavramının daha pozitif bir anlam taşımasından dolayı tercih edildiğine dair görüşler mevcuttur (Çelik, 2012: 23). Yaklaşımına göre, esnekliğin işçiye güvence sağlamasının tek yolu işçinin eğitime tabi tutulması ve bu eğitim sonucunda vasıf düzeyine arttırarak işgücü piyasalarında başka işler bulabilmesinin önünün açılmasıdır. Bu yaklaşıma göre de esneklik yoğun olarak işverenler açısından bir güvence ve esneklik sağlamakta, işçiler açısından ise belli koşulları taşımaları koşuluna bağlı olarak görece bir güvence temin etmektedir.

Bu olumsuzluklara karşılık esneklik uygulamalarını bir çözüm olarak gören görüşler de mevcuttur. Esnekliğin olumlanmasına yönelik olarak yapılan yorumlarda ekonomik büyüme üzerinde durulmaktadır. Çalışma sürelerinde yaşanan düşüşlerin pozitif istihdam etkisi oluşturduğu ve işsizliği azalttığı durumlarda, ortaya çıkan boş zamanın yeni ürünler ve hizmetler tüketmeye sebep olarak tüketim artışından kaynaklanan bir üretim genişlemesi yaşanacağı ve dolayısıyla da ekonomik büyüme için uygun ortam oluşacağı savunulmaktadır (Kılıç, 2003). Bir başka ifadeyle, atipik çalışma biçimlerinin uzun vadede ekonomik büyümeye neden olacağını savunan görüşler dile getirilmektedir.

Esneklik içsel ve dışsal esneklik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İçsel esneklik biçiminde amaç, işletmelerdeki işgücünün teknolojik gelişmelere uygun olarak daha geniş bir yelpazedeki işlere tahsis edilebilmesi ve işgücünün en etkin ve en verimli bir şekilde kullanılabilmesini sağlamaktır. Bir başka deyişle içsel esneklik, işçilerin iş tanımınının ihtiyaçlar doğrultusunda genişletilmesini ve değiştirilmesini ifade etmektedir. İşletmelerin başvurmuş oldukları dışsal esneklik uygulamaları ise işverenin doğrudan işçi sayısına yaptığı düzenlemelerden kaynaklanmaktadır. Bu düzenlemelerin somut bir çıktısı olarak ise yüksek işçi devri gündeme gelmektedir. Dışsal esneklik önemli ölçüde, standart istihdam

biçimlerinden kopuş anlamına gelmektedir. Standart dışı, atipik, istihdam biçimleri söz konusudur. Atipik istihdam biçimlerine, işçi çalıştırmanın beraberin getirdiği yükümlülüklerden kaçınma yöntemi olarak da başvurulmaktadır. Atipik istihdam biçimleri genel olarak; kısmi süreli, çağrı üzerine, belirli süreli, geçici, kısa süreli çalışma, telafi çalışması, alt işveren ilişkisi içinde çalışma gibi çalışma biçimlerinden oluşmaktadır (Sapancalı, 1998; T. Erdut, 1998: 35; Doğan, 2005). Dolayısıyla, dışsal esnekliğin sağlanması noktasında esnek ve atipik istihdam biçimlerine başvurulmaktadır.

Esneklik türlerine yönelik olarak farklı sınıflandırmalar da söz konusudur. OECD'ye göre işgücünün esnekliği beş biçimde gerçekleştirilmektedir (Van Dijk, 1995: 223-224):

- *İşlevsel esneklik*: işçilerin işlerinin işletme ihtiyaçlarına göre ayarlanması ve işçilerin işler arasında yer değiştirmesi,
- *Dış sayısal esneklik*: işçi sayısının işverenin ihtiyaçlarına göre istihdam edilmesi ya da işten çıkarılması,
- *İç sayısal esneklik*: işçi sayılarının sabit kalarak çalışma saatlerinin işletmenin ihtiyaçlarına göre ayarlanması,
- *Ücret esnekliği*: işgücü maliyetlerinin ve ücretlerinin verimlilik sistemleri gibi sistemlerle belirlenmesi,
- *Dışsallaştırma*: işletmenin işlerinin bir kısmının taşeron sözleşmeler ile birlikte diğer işletmelere verilmesi.

Esneklik anlayışının piyasa koşullarına göre işgücü miktarının belirlenmesine ilişkin uygulamaları, ekonomilerde yaşanan duraklama ya da daralma dönemlerinde işverenin kâr güvencesini sağlarken atipik istihdam ilişkisi altında çalışanlar için gelir güvencesizliği oluşturmaktadır. İşgücünün miktarının, piyasalardaki dalgalanmalara bağlı olarak tam ya da kısmi zamanlı sözleşmeler ile belirlenmesi, işçilerinin ve hane haklarının gelir güvencesini tehlikeye sokarak toplumsal ve ekonomik sorunlara neden olmaktadır. Esneklik uygulamaları ile beraber emeğin bir meta gibi kabul edilerek piyasa koşullarına tabi olup alınıp satılması ve işe alınıp işten çıkarılması, işçilerin büyük sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Esnekliğe ilişkin sorunlu uygulamaların varlığının yanı sıra işçi tercihine bağlı olarak yarar sağlayan tarafları da bulunmaktadır. Ancak, işçi ve işveren tarafları arasında kurulacak olan atipik istihdam ilişkilerinde çoğu zaman işçiler açısından seçim şansı

bulunmamakta ve işçiler, işsizlik ile esnek istihdam biçimleri arasında seçim yapmaya zorlanmaktadır.

4.3.1.2. Esneklik türleri

Esnek işletmeler yalnızca vasıflı işçiye değil, aynı zamanda işgücünü yönetebilmek için esneklik uygulamalarına da ihtiyaç duymaktadırlar. Bu bağlamda, kendilerine işgücünün boyutunu, işçilerin çalışma sürelerini, ücretlerini ve görevlerini değiştirebilme imkânı sunan esneklik uygulamalarına yönelmektedirler (Altuzarra ve Serrano, 2010). Değişen koşullara uyum sağlayabilmek adına işletmeler, farklı esneklik türlerini uygulamaktadırlar. Dışsal ve içsel esnekliğin sağlanması noktasında işletmeler işlevsel, sayısal, çalışma sürelerinde ve ücretlerde esnekliğe ve uzaklaştırma stratejilerine başvurumaktadırlar.

4.3.1.2.1. İşlevsel esneklik

İşlevsel esneklik, en genel anlamıyla, işçilerin iş tanımlarının değişen üretim tekniklerine, teknolojik koşullara ve iş yüküne bağlı olarak değiştirilebilmesini ifade etmektedir (Tokol, 2011: 135). Esneklik uygulamaları kapsamında yer alan dikey ayrışma olarak adlandırılan yöntem, bir işletme içerisinde çalışanlara birden fazla görev yüklenilmesini ifade etmektedir (Sennett, 2014: 52). Üretim süreci içerisinde işgücünden beklenenler artmış, bu durum iş tanımlarına etki ederek iş zenginleştirme ve genişletme hedefleri benimsenmiştir.

Yaşanan gelişmelerin işgücü piyasalarında ortaya çıkardığı değişimlerin başında, yüksek vasıflı işgücüne duyulan gereksinim gelmektedir. Bu amaçla da bir yandan yüksek vasıflı işgücü ihtiyacını karşılayabilmek için eğitimin seviyesi yükseltilerek talebin dış piyasalardan karşılanması amaçlanırken diğer yandan da işletme düzeyinde işletme-içi ya da meslek-içi eğitimler aracılığıyla işletmelerin kendi içlerinde ihtiyaçları olan işçileri yetiştirmeleri söz konusu olmaktadır (Kurtulmuş, 2001: 168). Post-Fordist üretim modelinde işçiden beklenen vasıf düzeyi önemli ölçüde artmıştır ve işletmeler işgücünün vasıf düzeyine geliştirecek olan yatırımlar yapmaktadırlar.

Esnek çalışma biçimleri ve işçilere işletme içerisinde yeni beceriler kazandırmaya yönelik programlar, işlevsel esnekliğin sağlanması için başvurulan araçlardır (Şen, 1999). İşgücünün vasıf düzeyi bakımından sürekli gelişmesi beklenmektedir. Bundan dolayı günümüz

işletmeleri, yeni becerileri kolaylıkla öğrenebilen işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Çalışma hayatında bir işçinin istihdamı, sorundan soruna ve konudan konuya geçmede ne kadar yetkin olduğuna bağlı hale gelmiştir (Sennett, 2011: 74). İşletmelerin değişen talepleri karşılayabilmesi noktasında, üretim tekniklerinde değişiklik yapılabilmesi veya insan kaynaklarının değişen teknolojik koşullara uyarlanabilmesi için işlevsel esnekliğe başvurulmaktadır (Kurtulmuş, 2001: 195). Dolayısıyla, vasıf çeşitliliği ve vasıf düzeyinin geliştirebilme kapasitesi işçilerin istihdamı için bir ön koşul olarak kabul edilmektedir.

İşletmelerin ekonomik başarılarının anahtarı, değişen koşullara hızlı uyum olmuştur. Bundan dolayı işletmelerin sürekli olarak günceli takip etmeleri, gerek rekabet ortamından gerekse piyasa koşullarından kopmamaları gerekmektedir. Yeniliğe olan yatırımlar genel olarak atipik sözleşmelerle istihdam edilen çevresel işgücü yerine belirsiz süreli sözleşmelerle istihdam edilen çekirdek işgücüne uygulanmaktadır (Altuzarra ve Serrano, 2010). Çünkü çekirdek işgücü, işlevsel esneklik bağlamında ele alınan işgücünü temsil etmekte ve bilgiye dayalı ekonomilerde anahtar bir rol oynamaktadırlar.

İşletmeler genel olarak esnekliği iki farklı şekilde uygulamaktadırlar; işletmenin çekirdek işgücünü oluşturanlar için işlevsel esneklik, çevresel işgücü için ise sayısal esneklik. Başka bir ifadeyle, yüksek vasıflı işgücünün etrafında daha az vasıflı çevresel bir işgücü konjonktürel dalgalanmalara göre ayarlanmaktadır (Gorz, 2007: 90). Çevresel işgücünün vasıf düzeyinin geliştirilmesi yönelik yatırımlara konu olmamasının nedeni, istihdamlarının piyasalardaki dalgalanmalara bağlı olmasıdır. Çekirdek işgücü ise işletmelerde belirsiz süreli sözleşmelerle istihdam edilmelerinden dolayı yatırımlara açık bir yapıya sahiptir ve bu nedenle de vasıf düzeyinin artırılmasına yönelik yatırımlara konu olmaktadır.

Sonuç olarak, işlevsel esneklik uygulamalarının özü, işletmelerin maliyet olmaksızın işbölümünü hızlı bir şekilde değiştirebilmesi ve işçileri görevler ve işyerleri arasında istediği gibi yönlendirilmesi anlamına gelmektedir. Sayısal esneklik istihdam açısından güvencesizlik doğururken işlevsel esneklik iş güvencesizliğini ortaya çıkarmaktadır (Standing, 2014: 69). Bunların yanı sıra, işlevsel esnekliğe başvurulması yolu ile işverenler, sendikaların müdahalelerinde kurtulma şansı bulmaktadır. İşletmelerdeki yenilikler ve katılımcı yönetim uygulamaları, işverenlerin işçiler ile sendikalar dışında bir ilişki kurmasına olanak tanımaktadır (T. Erdut, 1998: 39). İşlevsel esneklik toplu iş ilişkilerinin

terk edilmesinde ve iş ilişkilerinde bireyselleşme olgusunun yaşanmasında rol oynamaktadır.

4.3.1.2.2. Sayısal esneklik

Sayısal esneklik, işletmelerin kullanacakları işgücü miktarını belirleyebilme esnekliği olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik ve teknolojik koşullara, talep ve üretim tekniklerindeki değişimlere uyum sağlayabilmek adına işletmelerin, işçi alma ve işçi çıkarma konularında serbest hareket edebilme kapasitelerini ifade etmektedir. Bu bağlamda, bazı ülkelerde toplu sözleşmelerde yer alan toplu işten çıkarmayı engelleyen kuralların kaldırılması gündeme gelmektedir (Tokol, 2011: 125). Sayısal esneklik, işgücü piyasalarındaki taleplerde yaşanan genişleme ve daralma dönemlerinde, işgücünün istihdamı önündeki engellerin kaldırılmasını ve bu konularda işletmelere serbesti sağlanmasını ifade etmektedir.

Sayısal esneklik, işe alma ve işten çıkarma konularında yasal düzenlemelerin esnekleştirilmesini gerektirmektedir (Şen, 1999). Bu nedenle de işçilerin işten çıkarılmasına kolaylık sağlanması olarak da algılanmaktadır. İşçilerin işten çıkarılması önündeki engellerin ortadan kaldırılması neticesinde istihdam artışının sağlanacağı savı, işletmelerin işçilerden kurtulma maliyetini daha düşük tutacağı gerekçesine bağlanmaktadır. Böylelikle de yabancı sermayeyi kendi sınırlarına çekebilmek için istihdam güvencesini zayıflatmak hükümetler için genel bir eğilim halini almış ve hükümetler kendi aralarında rekabet içerisine girmişlerdir (Standing, 2014: 60-61). Sayısal esnekliğin uygulama alanı bulması büyük ölçüde kuralsızlaşan piyasaların varlığına bağlı olduğundan, artan uluslararası ticaretten pay alabilmek adına işletmeler birbirleri arasında rekabete girmektedirler. Ancak, düzenlemelerden uzak piyasalar, işgücünün piyasalarda yaşanan daralmalar neticesinde işsiz ve gelir güvencesinden yoksun kalmasına neden olmaktadır.

Sayısal esnekliğin uygulanması noktasında geçici işgücü kiralanmasına başvurulmaktadır. Geçici işgücü kiralanması, işverenin işçiye ihtiyacı olduğu dönemlerde ücret ödemesini amaçlamaktadır. Bu esneklik uygulaması ile işveren, işgücü maliyetlerini düşürmekte ve talebin arttığı dönemlerde daha fazla işgücü kiralayıp istediği zaman işten çıkarabilme şansına ulaşabilmektedir (Çiğerci Ulukan, 2013: 148). Sayısal esnekliğin işgücü piyasalarından somut bir çıktısını yüksek işçi devir oranları oluşturmaktadır. İşletmeler

giderek esnek işletmelere dönüşmekte ve işgücü kullanım miktarları dönemsel olarak değişmektedir.

İşletmelerin işgücü üzerinde uyguladığı işlevsel ve sayısal esnekliği dayanan bu ikili yapı sözleşmeler aracılığıyla kurulmaktadır. Belirsiz süreli sözleşmeler işletmenin çekirdeğinde yer alan işçiler ile yapılmaktadır. İşlevsel esneklik bu türden işçiler için uygulanabilir olan esneklik türünü ifade etmektedir. İşletmeler çekirdek işgücü için içsel işgücü piyasaları oluşturmaktadır. Çevresel işgücü üzerinde uygulanan sayısal esneklik ise kısmi süreli, geçici ve taşeron işçileri gibi işçiler ile atipik sözleşmeler aracılığıyla sağlanmaktadır. Sayısal esneklik kavramı düşük işgücü maliyetleri ile ilgiliyken işlevsel esneklik, düşük birim işgücü maliyetleri ile alakalıdır (Altuzarra ve Serrano, 2010). Vasıflı işgücünün işletme içerisinde sağlanması için işlevsel esneklik anlayışı içerisinde işgücüne yönelik yatırımlara başvurulurken, sayısal esneklik için atipik istihdam biçimleri ve işletme dışından işçi kiralanması tercih edilmektedir.

Sayısal esneklik anlayışı çerçevesinde işçiden beklenen, işlevsel esnekliğe tabi olan çekirdek işgücünden farklı olarak, talepteki dalgalanmalara tabi olmalarıdır. Bu sebeple de sayısal esneklik için işletmeler belirsiz süreli sözleşmeler yerine belirli, dönemsel ve atipik istihdam biçimlerine yönelmektedir. Standart istihdam biçimlerinin uygulanmaması ise sayısal esnekliğe tabi işçiler için ekonomik ve toplumsal sorunlara neden olmaktadır. Piyasaların işletmelerin sayısal esnekliği uygulamalarına olanak tanıyan yapıları, işçiler açısından güvencesiz çalışma olgusunu ortaya çıkarmaktadır.

4.3.1.2.3. Çalışma sürelerinde esneklik

İşin düzenlenmesi, işçilerin fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması amacıyla çalışma sürelerinin sınırlarının ve dinlenme imkânlarının belirlenmesi olarak tanımlanmaktadır. İşin düzenlenmesinde günlük ve haftalık iş süresi, fazla çalışma, ara dinlenmesi, gece çalışması ve vardiyalı çalışma gibi konular ele alınmaktadır (Günay, 2004). Esnekliğin çalışma sürelerine yansımaları ile beraber ise atipik olarak ifade edilen istihdam biçimleri ortaya çıkmıştır.

Çalışma sürelerinin esnekliğine ilişkin olarak dar ve geniş anlamda iki farklı yorumlama yapılmaktadır. Dar kapsamda çalışma sürelerinde esneklik, tarafların çalışma sürelerini

serbestçe belirleyebilmesine yönelik iken geniş anlamda esnek çalışma, atipik çalışma şekillerini ve çalışma sürelerini kapsamaktadır (Şen, 1999). Uygulamada ise genel olarak çalışma sürelerinde esneklik geniş anlamdaki boyutuyla gerçekleşmekte ve atipik istihdam biçimleri yayılmaktadır.

Çalışma süreleri esnekliği, geleneksel ardışık saatli vardiya düzeninin ve süresiz sözleşmelerin geçersizleşmesi süreci olarak değerlendirilmektedir. Günlük ve haftalık çalışma sürelerinin, gece ve hafta sonu çalışmalarının ve fazla mesainin belirlenmesinde işveren serbestisini ifade etmektedir. Bu uygulamalar ile birlikte yarım gün çalışma, geçici işçi kullanımı, kısa süreli bireysel ve toplu iş sözleşmeleri, fazla mesai ücreti ödenmeksizin çalışma sürelerinin arttırılması gibi gelişmeler hayata geçmektedir (Akıncılar, 1993). Çalışma sürelerinde esnekliğin sağlanması amacıyla birçok ülkede kısmi süreli çalışmanın önündeki kısıtlayıcı engeller kaldırılmış, haftalık ve günlük çalışma sürelerine ilişkin standartları belirleyen düzenlemeler ise yumuşatılmıştır (Tokol, 2011: 137). Dolayısıyla, esnekliğin çalışma sürelerine etki etmesinde tekrar kuralsızlaştırma politikaları rol oynamıştır. Çalışma sürelerindeki esneklik, tam gün çalışmaya razı olan işçilerin kısmi süreli çalışmak zorunda bırakılmasını sonucunu doğurmaktadır.

Zaman, toplumun en alt kademelerinde yer alan kesimlerinin serbestçe yararlanabileceği kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Günümüzde ise zamanı ve özellikle çalışma zamanını düzenlenmenin yeni biçimleri söz konusudur. Esneklik bağlamında işçilerin geçici işlerde istihdam edilmeleri bir işveren tercihi olarak gerçekleşmektedir. Kısmi süreli sözleşmelerle işe alınan işçiler sayesinde işverenler, gerek sağlık gerekse emeklilik sigortası primlerini ödemekten kaçınabilmektedir. Bunların yanı sıra, kısmi süreli sözleşmelerle istihdam edilen işçiler görevden göreve hareket ettirilebilmekte ve işletmeler piyasalardaki dalgalanmalara göre işçileri işe alıp işten çıkararak genişleme ve daralma fırsatı bulabilmektedir (Sennett, 2011: 14-36). Kısmi süreli sözleşmelerle kurulan istihdam ilişkileri sayısal esnekliğe konu olabildikleri gibi çalışma sürelerindeki esneklik ile de ilgilidir. Çalışma sürelerinde esnekliğin sağlanması noktasında kuralsızlaştırma politikalarının rolü son derece büyüktür.

Kurallardan soyutlanan işgücü piyasalarında çalışma sürelerinde esneklik, işletmelerin yeni işçiler istihdam etmesine gerek kalmadan mevcut işçileri daha fazla çalıştırmak suretiyle piyasalarda yaşanan genişleme dönemlerinde bir uyumlaştırma aracı olarak kullanılmaktadır.

Çalışma sürelerinde esneklik ile hedeflenen, işyerinde kabul edilen çerçeve çalışma süreci içinde kalınarak, iş süresinin uzunluğunun ve düzenlenmesinin işçi ve işverenlere serbestlik bırakılarak karşılaştırılmasıdır (Tokol, 2011: 137). Sendikalar altında işçi sınıfı uzun yıllar boyunca çalışma sürelerinin kısaltılmasına yönelik olarak yoğun mücadeleler vermişlerdir. Ancak, 1980 sonrası dönemde esneklik anlayışı çalışma sürelerine de etki ederek farklılaşmalara neden olmuştur. İşçi kesimi, ücret düzeylerinde bir düşüş olmaksızın çalışma sürelerinin kısaltılmasını talep ederken günümüz uygulamaları açısından işverenler, verimlilik artışı ve ücretlerin dondurulması olmaksızın çalışma sürelerinin kısaltılmasına sıcak bakmamaktadırlar (Yavuz, 1995). Çalışma sürelerinin esnetilmesi, işçilerden ve sendikalardan gelen çalışma sürelerinin düşürülmesine yönelik baskılara karşı teknolojik gelişmeler vasıtasıyla işveren kesiminden geliştirilen bir tepki niteliğindedir (Akıncılar, 1993). İşçi kesiminin uzun yıllar boyunca savaşım verdiği çalışma sürelerinin kısaltılması, 1980 sonrası dönemde sendikal hareketin güç kaybetmesi ve esneklik uygulamalarının işverenlerce yönetilmesi nedeniyle, beraberinde ücretlerin de düşürülmesini de getirerek gerçekleşmiştir.

Öte yandan istatistikî verilerde çalışma sürelerinde düşüş olduğu gözükse de, neo-liberal dönemde esnek istihdam biçimlerine bağlı olarak ücretlerin azalma ve enformel sektörün yükselme eğilimine girmesi sonucunda, gelir kaybına uğramak istemeyen işçiler daha fazla çalışmaya başlamışlardır. Dolayısıyla, çalışma sürelerinde ciddi bir düşüş yaşandığını söylemek mümkün görünmemektedir.

4.3.1.2.4. Ücret esnekliği

Esneklik anlayışının ücretlere yansımaları olan ücret esnekliği, bir yandan ekonomik koşullara bağlı olarak ülke ekonomisi genelinde ücret düzeyleri, öbür yandan göreceli ücret esnekliği ile ilgilidir (T. Erdut, 1998: 40). Ücret esnekliği genel olarak performans dayalı veya sonuç odaklı ücret farklılaşması olarak da tanımlanmaktadır (Ulukan, 2014). Ücret esnekliğinin farklı görünümünü kârla orantılı ücret artışları, sıfır ücret artışına karşılık iş güvencesi ve başlangıç ücret artışlarının sınırlı tutulması gibi örnekler oluşturmaktadır (Tokol, 2011: 136). Ücretlerin de piyasa dalgalanmalarına tabi kılınmasını hedefleyen ücret esnekliği, farklı şekillerde gerçekleşmektedir.

Ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet gücünü korumayı hedefleyen işletmeler, işletme düzeyinde doğrudan işgücü maliyetleri, makro düzeyde ise ücretler ve dolaylı işgücü maliyetleri ile yakından ilgilenmektedir. Bu bağlamda, toplu pazarlık yolu ile belirlenen ücret düzeylerinin enflasyona yol açmaması için pek çok ülkede, ücretlerin ekonomik büyüme oranına bağlanması gündeme gelmiştir (T. Erdut, 1998: 40). Dolayısıyla, ücret esnekliği anlayışı çeşitli kurumsal düzenlemeler ile çatışma yaşamaktadır. Örneğin, ücret düzeyinin belirlenmesine ilişkin olan asgari ücret gibi düzenlemeler esnekliğin sağlanması noktasında engel teşkil ettiğinden dolayı kuralsızlaştırma politikaları ile bu engeller giderilmeye çalışılmaktadır (Şen, 1999). Ücret esnekliği anlayışı, gerek toplu pazarlık gerekse ücret tespit komisyonları tarafından belirlenen ücret düzeylerine karşı çıkmaktadır.

Ücret esnekliği, ücretin iş örgütlenmesi ve bireysel performans ile bağlantılı olacak şekilde belirlenmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla ücretin toplu pazarlığa bağlı olarak değil bireysel performansa bağlı olarak belirlenmesi amacını gütmektedir. Ücretlerin bireyselleşmesine yönelik gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler ücretlerin çeşitlenmesine neden olmakta ve ücretlerin ve ücret eklerinin vasıf ve kıdeme göre değil, giderek işletmelerin kendine özgü işçi kategorilerine ilişkin ücret sitemlerine bağlı olarak belirlenmektedir. Ücretlerin bireyselleşmesine yönelik eğilimler genel olarak Fransa ve İngiltere’de önem kazanmaya başlamıştır. Ücret esnekliği uygulamaları aynı zamanda, toplam ücretin asgari bir geçim düzeyini tüm işçiler için güvence altına alacak seviyedeki yaşama maliyetlerine uyumlulaştırılmasından kopuş olarak da değerlendirilmektedir. (Akıncılar, 1993; T. Erdut, 1998: 40). Ücret esnekliği ile hedeflenen tam manasıyla dönemin piyasa koşullarına, değişken bir maliyet olan ücretler üzerinden uyum sağlayabilmektir.

Ücret esnekliği, ücreti oluşturan mekanizmalara ilişkin iki temel özelliği içermektedir: ücretlerin ekonomideki dışsal şoklar ve dönemsel dalgalanmalara göre belirlenebilmesi ve işletmelerin verimliliğine göre değişikliklere konu olabilmesi (Şen, 1999). Bu nedenle ücret esnekliği uygulamaları gelir güvencesi üzerine eğilmemektedir. Ücretlerin gerek dönemsel dalgalanmalara gerekse işletmelerin verimliliğine ilişkin kıstaslara göre belirlenmesi, güvencesiz çalışma olgusunu arttıran bir gelişmedir. Çalışanlar, çalışmalarını karşılığında aldıkları ücretlerin değişebilme gerçeği ile yüz yüze kalmaktadırlar.

İşletmeler, toplu pazarlık ile belirlenen ücret düzeylerine karşı çıkarken sendikalar, esneklik uygulamaları içerisinde özellikle ücret esnekliğine karşı çıkmaktadırlar. 1973 yılında

yaşanan Petrol Krizi'nden bu yana reel ücretlerin sürekli olarak düştüğü ve işsizliğin arttığı gerçeğinden hareketle sendikalar, ücret esnekliğinin ücretler genel seviyesini daha da düşüreceğini ileri sürmekte ve bu nedenle ücret esnekliğine karşı çıkmaktadırlar (Yavuz, 1995). İşçi kesimi, ücret esnekliğin ekonomik ve toplumsal sorunlara ve ücretler genel seviyesinde keskin düşüşlere neden olacağı varsayımından hareket ederek gelir güvencesine vurgu yapmaktadırlar.

Ücret esnekliğin meşrulaştırılması amacıyla bu esneklik türünün emek yoğun üretimi özendirerek istihdam yaratacağı varsayımı üzerinde durulmaktadır. Ancak işleyişte, rekabetin yoğun olarak işgücü maliyetleri üzerinden yapılması dolayısıyla ücretler aşağı doğru seyretmektedir. Bu da güvencesiz çalışma olgusu içerisinde çalışan yoksulları ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, esneklik uygulamaları işçi lehine düzenlemelerle donatılmadığı takdirde çalışanlar açısından güvencesizlik yaratacaktır.

4.3.1.2.5. Uzaklaştırma stratejileri

Uzaklaştırma stratejileri, geleneksel istihdam ilişkilerine alternatif sunarak işletme içerisindeki işlerin dışarıya verilmesini ifade etmektedir. Artan rekabet ortamında işletmeler sayısal ve işlevsel esnekliği sağlama hedeflerinin yanı sıra uzaklaştırma stratejilerine başvurumaktadırlar. Uzaklaştırma stratejileri ile işletmeler, kaynak israfını engellemekte ve kendilerinin uzman olmadıkları işlerde verimliliklerini ve rekabet güçlerini arttırmak adına bu alanda daha güçlü ve uzman işletmelere yönelmektedirler (Yavuz, 1995). Günümüzde birçok işletme, eskiden sürekli olarak işletme içerisinde yapmış olduğu görevleri, kısa süreli sözleşmelerle çalışan küçük işletmelere ve kişilere aktarmaktadır (Sennett, 2014: 14-22). Uzaklaştırma stratejileri özellikle sayısal esnekliğin sağlanması noktasında büyük önem arz etmektedir.

İşletmelerin dışarıya iş vererek küçülmeleri ise endüstri ilişkileri sistemi açısından sendikaların ölçeğinin ve toplu pazarlığın düzeyinin küçülmesi sonucunu doğurmaktadır. Uzaklaştırma stratejilerine günümüz uygulamaları açısından yaygınlık gösteren taşeron işletmelere ayrı bir başlık altında detaylı olarak değinilecektir.

4.3.2. İstihdamda yeni iş ilişkileri

Geleneksel iş ilişkilerinin geride bırakılması ile birlikte taşeron işletmelerin ve özel istihdam büroların işgücü piyasalarındaki önemi giderek artmıştır. İşgücü maliyetlerini düşürmek amacıyla bu tür kuruluşlar ile iş ilişkisine giren işletmeler işgücü piyasalarında esneklik kazanmışlardır.

4.3.2.1. Taşeron uygulamaları

Günümüzde oldukça yaygın bir istihdam biçimi olan taşeronluk, kökeni bakımından çok eskilere dayanmaktadır. Taşeronluğun ilk uygulamaları eve iş verme ile başlamıştır. İlk fabrikaların ortaya çıkması ile beraber ise büyük atölyeler eve iş vermeye ve küçük atölyelere taşeronluk yöntemi ile iş yaptırmaya başlamışlardır (Gökbayrak, 2003: 129). Dolayısıyla, fabrika üretim sisteminin ilk aşamasında da büyük işletmeler bazı işleri doğrudan eve iş verme ya da alt işverenlik aracılığıyla küçük işletmelere yaptırmışlardır. Ancak, 1960'lı yıllara gelindiğinde talebin değişken yapısı, gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayilerini zorlamaya başlamış ve yeni piyasa koşulları işyerlerinde değişken çalışma biçimlerini gerekli kılmıştır. Bu gerekliliğe rağmen başlangıçta Taylorizm'in ilkeleri, Fordist üretim modelinin teknikleri ve sendikaların belirlemiş olduğu katı standartlar nedeniyle yeni çalışma biçimleri başarılı olamamıştır. Piyasa koşullarındaki değişmeye bağlı olarak zamanla ürünlerin farklılaştırılması adına montaj hattının parçalara ayrılması ve böylelikle de üretimin küçük parçalara ayrılması işletmeler için maliyetleri beraberinde getirmiştir. Maliyetlerdeki artış ise daha sonra yaygınlık kazanacak olan taşeron uygulamalarına başvurulmasında için önemli bir neden oluşturmuştur (Şen, 2006). Taşeronluk, maliyet artışlarından kaçınmak için bir uzaklaştırma stratejisi olarak kullanılmaktadır.

Kitle üretimi öncesi dönemde de uygulanan taşeron uygulamaları, özellikle 1970'li yılların sonunda Avrupa'da tekrar yükselişe geçmiştir. Üretim sürecinin parçalara ayrılmasının sonucunda üretimin düzenlenmesinde değişiklikler yaşanmış ve ölçek ekonomileri önemini yitirerek üretim büyük ölçekli işletmelerden küçük ölçekli işletmelere kaymıştır (Ekin, 2002: 57; Akyiğit, 2011: 19). İşletme ölçeklerinde yaşanan küçülme neticesinde, alt işverenlik ya da taşeron olarak adlandırılan yan işletmelere olan bağımlılık artmıştır.

Alt işverenlik ilişkilerinin kurulabilmesi için ise hukuksal düzenlemeler gerekmiştir. Hukukun bir dalı olan iş hukuku, diğer hukuk dalların çok daha fazla bir şekilde ekonomik gelişmelerden etkilenmektedir ve zaman içerisinde ortaya çıkan ekonomik, yapısal ve konjonktürel değişmelere uygun düşecek şekilde iş hukukunda ihtiyaçlara uygun yeni uygulamalar ortaya çıkmaktadır (Aktay, 1994). Ekonomik yapılarda meydana gelen değişmeler sonucunda da yasal düzenlemeler yolu ile taşeronluk ilişkilerinin kurulması ve yaygınlık kazanması sağlanmıştır.

Çalışma hayatında atipik istihdam biçimi olarak tanımlanan alt işverenlik, genel olarak, bir işverenin bir başka işverenin işinde iş almasını ve kendi işçilerinin bu işte çalışmasını ifade etmektedir (Aydınlı, 2012: 166). Bir başka ifadeyle alt işverenlik, mal ve hizmetlerin işletme sınırları dışındaki bireylerden ya da diğer işletmelerden alınmasıdır (Davis-Blake ve Broschak, 2009). İşlerin ana ve yan işletme arasında dağıtımını sağlayan taşeron uygulamaları belli bir takım fırsatlar sağlamasından dolayı büyük talep görmektedir.

İşin düzenlenmesine yönelik tercihler, çok uluslu işletmelerin işgücü maliyetlerini sürekli olarak düşürmekle görevli karar vericilerin yetki alanındadır ve bu amaçla da işlerin ve risklerin alt işverene devri söz konusu olmaktadır (Thébaud-Mony, 2012: 13-14). Uzaklaştırma stratejilerinden biri olan alt işveren iş ilişkisinde asıl işveren, işin yapılması sürecinde oluşan risklerden, piyasadaki belirsizliklerden ve dalgalanmalardan kurtulma şansı bulmaktadır (Yavuz, 1995). Ayrıca, ana işletmeler talep istikrarsızlıklarının yükünü taşeron uygulamaları ile alt işverenlere yüklemektedirler. Bu istikrarsız ortam ise taşeron işletmelerinin işçileri üzerinde çalışma saatleri ve diğer konularda esnekleşme şeklinde yansımaktadır (Gorz, 2014: 74). Taşeron uygulamaları, işletmelere büyük bir esneklik sağlamaktadır.

Gerek işe dair risklerin gerekse piyasa koşullarından doğan işgücü maliyetlerinin taşeron işletmelere yansıtılması, esneklik uygulamaları içerisinde en yaygın olarak taşeronluk ilişkilerine başvurulmasına neden olmaktadır. Yasal düzenlemeler ile çehresi düzenlenen alt işverenlik ilişkisi uzmanlık gereken işlerde başvuru olan bir yöntem olmasının yanı sıra doğrudan piyasadaki olumsuzlukların maliyetini ucuz işgücüne sahip taşeronlara yüklemek amacıyla da tercih edilmektedir. Çalışmanın güvencesiz bir boyut kazanmasında taşeron uygulamaları da önemli bir rol oynamaktadır.

Günümüzde işletmelerin verimlilikleri üretim maliyetlerini en uygun girdi seçenekleri ile en düşük düzeye indirmelerine bağlı hale gelmiştir. Bu seçenekler ise alt işverenlik adı altında mal ve hizmetlerin satın alınmasını mı yoksa üretilmesini mi kapsamaktadır (Paul ve Yasar, 2009). Alt işverenlik, işletmelerin yapma ya da satın alma konusunda verdikleri kararlar neticesinde ortaya çıkan uygulamalardır. Öncelikle işletmelerin, işlemlerin işletme içerisinde mi yoksa dışında mı yapılması gerektiğine karar vermektedirler (Davis-Blake ve Broschak, 2009). İşlerin işletme dışında yapılmasına karar veren işverenler, taşeron uygulamasından yararlanarak bazı işlevlerin başka işletmelerce ya da başka yerlerde yapılmasını sağlamak aracılığıyla işletme içerisindeki katmanlardan kurtulmaktadırlar. İşletmelerin genişleme ve daralma dönemlerinde işçi sayısı da duruma uygun olarak arttırılmakta ve azaltılmaktadır (Sennett, 2011: 36). Alt işveren uygulamalarına başvurmak, işletmelerin küçülmesini de beraberinde getirmekte ve istihdam edilen işçilerin sayısı talepteki dalgalanmalar ile ilişkilendirilmektedir.

Ekonomik nedenlerin yanı sıra işletmelerin uzmanlık gerektiren işlerde de uzman işletmelerden yararlanma isteği, işlerin ana işletmelerin bünyelerindeki işçiler yerine dışarıdan işçi kullanmalarına ve böylelikle de işgücü maliyetlerinin azaltılmasına neden olmaktadır (Akyiğit, 2011: 19). Hızla artan miktarda işletme; binalar, tesisler, makineler ve nakliye araçları gibi sabit sermayelerini arttırmak yerine kiralama yoluna başvurmaktadır. Sanayiler faaliyetlerini dışarıdan yaptırmaya başlamıştır. Üretimde ve maddi sabit sermayede yaşanan dışsallaşma, işletmelerdeki çekirdek işgücü hariç tüm işgücünü ve stokları azaltarak sermaye dolaşım zamanı büyük ölçüde azaltılmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda ise işletmelerle sermaye arasında yeni işbölümü ortaya çıkmıştır. Maddi sermaye genel olarak ana işletmelerin taşeronluğunu yapan işletmelere sevk edilirken ana işletmeler asıl işveren rolünü üstlenmektedirler (Gorz, 2011: 38). Dolayısıyla birçok işletme, önceki dönemlerde sürekli olarak işletme içerisinde yaptıkları görevleri, kısa süreli sözleşmelerle çalışan küçük işletmelere aktarmaktadır (Sennett, 2014: 22). Ana işletmeler, iş yapabilmek için gerekli işgücünün çoğunu taşeronlara devrederken sadakatine değer verdikleri küçük bir kesimi kendileri istihdam etmektedirler (Standing, 2014: 61). Ana işletmeler yoğun olarak çekirdek işgücü istihdam etmekte ve alt işverenlerden geçici işgücü temin etmektedirler.

Taşeron uygulamaları ile işgücünün geçicileşmesi sorununun yanı sıra işçilerin üç veya altı aylık gibi kısa süreli sözleşmeler ile istihdam edilmeleri işverenlerin sağlık ve emeklilik sigortası primlerini ödemelerinden kaçınmalarına ve böylelikle de işçi sınıfı açısından

sorunların derinleşmesine neden olmaktadır. İşletmeler, işçileri görevden göreve sürebildikleri gibi istedikleri zamanlarda işten çıkarabilme serbestisine de kavuşabilmektedir (Sennett, 2011: 36). Dolayısıyla, alt işverenlik uygulaması çalışma hayatında önemli sorunların yaşanmasını sebebiyet vermektedir. İşletmelerin daha ucuz işgücü için kısmi süreli sözleşmeye sahip işgücü temini sağlayan taşeronlara yönelmeleri, çalışanların sosyal güvenlik hakkından yoksun bir şekilde istihdamına neden olmaktadır.

Alt işverenlik uygulaması UNIDO'ya göre üç başlık altında çeşitli sınıflara ayrılmaktadır. Ekonomik alt işverenlik, nihai ürünün üretiminde kullanılan parçaların üretimin ya da üretime konu olacak işlemlerin işletme dışında yaptırılmasının daha ekonomik olacağından yola çıkılarak kurulan alt işverenlik ilişkisidir. Kapasite alt işverenliğinde ise bir işletmenin belirli üretim faaliyetlerini belirli bir zaman içerisinde yapmasının güç ya da oldukça maliyetli olduğu durumlarda başvurduğu bir alt işverenlik yöntemidir. Son olarak uzmanlık alt işverenliği ise, belirli üretim işlevlerinin yerine getirilmesinde gerekli beceri ve donanımın olmadığı durumlar ile belirli üretim sorunlarının çözüme kavuşturulmasında teknik olanaklarının bulunmadığı durumlarda başvurulmaktadır (Şen, 2006). Alt işveren uygulamalarında genel olarak amaç, işgücünün maliyetlerinin azaltılması olduğu gibi alt işverenlerin uzmanlığından yararlanmak da olabilmektedir.

Bir işletmenin, kendi faaliyet alanı içerisinde yer alan bir mal üretiminin veya hizmet sunumunun bir bölümünü başka bir işletmeye verdiği durumlarda alt işverenlik bağı kurulmaktadır. Alt işveren olarak adlandırılan tüzel ya da gerçek kişi, kendi işletme çatısı altında hizmet sözleşmesi ile işçi çalıştırmaktadır. Bu işçileri ise alt işverenlik ilişkisi içerisinde asıl işverenin işletmesinde çalıştırmaktadır (Güzel, 1993). Alt işverenlik uygulamasının başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için asıl işveren ile alt işveren arasındaki iletişimin ve koordinasyonun sağlanması gerekmektedir. Çünkü taşeron iş ilişkisinde, düzenleyici işletme ile taşeron işletme arasında karşılıklı bağımlılık söz konusudur (Davis-Blake ve Broschak, 2009; Z. Erdut, 1998: 40). Bu şekilde kurulan iş ilişkileri üçlü iş ilişkileridir ve taraflar arasında işin yerine getirilmesi bağlamında bağımlık ortaya çıkmaktadır.

Küreselleşme olgusunun çok dikkat çekmeyen önemli yönlerinden birini işletmelerin metalaşması oluşturmaktadır. İşletmeler günümüzde, alınıp satılarak metalaşma eğilimindedir. İşletmelerin alınıp satılma, ayrılma ya da yeniden bir başka kimlik kazanma

biçimleri, küresel kapitalizmin önemli bir unsuru haline gelmiştir. İşletmelerin metalaşması ise özel girişimlerde sermayenin yanı sıra işbölümünün de akışkan hale gelmesine neden olmuştur. İşletmeler için işlemlerin bir başka yerde daha ucuza yapılabilmesi mümkün hale geldiğinde, bu işlevler taşeron işletmelere verilmeye başlanmıştır. Bu durum emek sürecini parçalı hale getirmesinin yanı sıra işletme içerisinde yer alan işçiler açısından mevcut işlerinin taşeronla verilip verilmeyeceği korkusunun yaşanmasına ve kariyerle ilgili endişeler yaşanmasına neden olmaktadır (Standing, 2014: 56-59). İçsel işgücü piyasalarındaki geleneksel işçiler, son derece işselleştirilmiş ve uzun dönemli çalışanlar olup işletme içinde yer almakta ve işletmelerin sınırları içerisinde çalışmaktadırlar. Taşeron uygulamaları ise kısa süreli sözleşmelerle yüksek bir dışsallaştırma oluşturmakta ve işletmelerin işlemleri kendi işçilerinde değil başka bir işverene bağlı olarak çalışan işçiler tarafından yerine getirilmektedir. Geleneksel işçilerin aksine işletmeyle ilgili tarihleri ve gelecekleri yoktur (Rousseau ve diğerleri., 1995: 306). Alt işveren işçileri, asıl işverenin işlerini yürütmekte ancak iş sözleşmesi bakımından alt işverene bağlı bulunmaktadır.

Uzmanlık gerektiren işlerin alt işverenlik sözleşmeleriyle bir başka işletmeye devredilmesi, işçilerin uzmanlık kazanmaları için gerekli yatırımların yapılmasını engellemektedir. Yatırımların maliyetinin taşeron işçi çalıştırma maliyetinden daha fazla olduğu durumlarda vasıf düzeyinin arttırılmasına yönelik yatırımlar, işverenlerin kâr-maliyet hesabı yapması ortasında tercih edilmeyerek söz konusu işlerin taşeron işletmeye devri gerçekleşmektedir.

İşletmelerin taşeron uygulamalarına bağlı olarak küçülmeleri, ademi merkezileşme olgusunu da beraberinde getirmektedir. Ademi merkezileşme, esnekliğin devamı ve tamamlayıcıdır. Bu olgusu kendisini net bir şekilde toplu pazarlık düzeylerinde hissettirmektedir. Geleneksel toplu pazarlık düzeyinden bir alt düzeye geçiş ademi merkezileşme olarak kabul edilmektedir. Bir başka ifadeyle yaşanan gelişmelere bağlı olarak toplu pazarlık işletme düzeyine kaymaktadır (T. Erdut, 1998: 104-106). Sonuç olarak sendikal hareketin etkinliği ve boyutu da işgücü piyasalarındaki dönüşümden olumsuz etkilenmektedir. Bunların yanı sıra, taşeron işçilerinin ülkelerdeki yasal düzenlemelerin bir gereği olarak asıl işletmelerde imzalanan toplu pazarlık kapsamına alınmaması da bu sorunu derinleştirmektedir.

Uzaklaştırma stratejilerinden biri olan taşeron uygulamaları ile geleneksel iş ilişkileri geride bırakılmıştır. İşçi ve işveren arasında kurulan iş ilişkileri günümüzde, asıl işveren, işçi ve alt işveren arasında kurularak üçlü bir iş ilişkisi halini almıştır. İşçi kesimi açısından taşeron

uygulamaları işverenlerin işgücü maliyetini düşürmek adına başvurdukları bir araç niteliğindedir. Taşeron işletmelerde çalışan işçilerin ücretlerinin asıl işverene bağlı olarak çalışan işçilerinkinden düşük olması, aynı iş yapmalarına rağmen farklı ücret almaları nedeniyle ücret eşitsizliğine yol açarak işçiler arasında kutuplaşmalara neden olmaktadır. Bu durum eşit işe eşit ücret ilkesi ile çelişmektedir.

Uzmanlık gerektiren işlerde işlerin taşeron işletmeler devri, sanayi sonrası topluma has bilgiye dayalı üretim süreçlerinde doğal bir uygulama olsa da çoğu işin yalnızca işgücü maliyeti hesap edilerek taşeron işletmelere devredilmesi bir takım sorunlara neden olmaktadır. Asıl işveren ile alt işveren işçileri açısından değişen çalışma koşulları, günümüz işgücü piyasalarında önemli ekonomik ve toplumsal sonuçları ortaya çıkararak çalışmanın güvencesiz bir hal almasında etkili olmaktadır.

4.3.2.2. Özel istihdam büroları

Esneklik uygulamalarının öne çıkan özelliklerinden biri, giderek artan oranlarda geçici işgücünün kullanılmasıdır. Bu özellik vasıtasıyla işletmeler istihdam yapılarını hızlı bir şekilde değiştirerek işbölümünü de aynı şekilde değişen koşullara uyumlu hale getirebilmektedir (Standing, 2014: 61). Geçici işgücünün sağlanması noktasından ise sıklıkla kullanılan uzaklaştırma stratejilerinden bir diğeri özel istihdam bürolarıdır.

Özel istihdam büroları, özel hukukun koruması altında ve belirli bir sözleşme çerçevesinde, ücret ya da komisyon karşılığında işgücü piyasasında iş arayanlarla işçi arayanlar arasında aracılık hizmeti gören kuruluşlar olarak kabul edilmektedir (Ekin, 2001: 58). İşgücü piyasalarında aracılık hizmeti gören kuruluşlar yalnızca özel istihdam büroları değildir. İşgücü piyasalarında yer alan işsizlere iş fırsatları sunulmasına yönelik olarak iş aracılığı ve işe yerleştirme hizmetleri, gerek kamu istihdam kurumları gerekse özel istihdam büroları aracılığı ile yerine getirilmektedir. Özel istihdam bürolarına olan yönelimin nedeni olarak şunlar ileri sürülmektedir: işletmelerin örgüt yapılarında değişim, işgücü piyasalarında ve rekabet anlayışında dönüşüm (Ekin, 2001: 58-97; Uşen, 2007). Fordist üretim modelinin yaşamış olduğu kriz ertesinde geçici işgücü kullanımını yaygın hale gelmiş ve bu işgücünün sağlanmasına yönelik kuruluşlar önem kazanmıştır.

İşletmelerin yapılarında yaşanan dönüşümler sonucunda ortaya çıkan esnek işletmeler, piyasa koşullarına uyum sağlayabilmek adına talepteki dalgalanmalara paralel olarak işgücü

istihdam etmeye başlamışlar ve böylelikle de geçici işgücü kullanımını amacıyla özel istihdam bürolarına yönelmişlerdir. Bunun yanı sıra, işgücünde yaşanan çekirdek ve çevresel işgücü ayrışması, vasıf düzeyi düşük olan çevresel işgücünün özel istihdam büroları aracılığıyla geçici süreli sözleşmelerle istihdam edilmesine neden olmuştur. Rekabet koşullarının sürekli olarak değişmesi ise işgücünün gerek nitelik gerekse nicelik olarak bu koşullara uyarlanmasını zorunlu kılmış ve işletmeler gerekli uyarlanma için özel istihdam bürolarını tercih etmeye başlamışlardır.

Özel istihdam bürolarının işgücü piyasalarındaki varlığı zaman içerisinde kabul edilmiş ve gelişmiştir. Öncelikle, iş bulma faaliyetlerine ilişkin olarak ILO, 1919 yılında kabul edilen “İşsizlik Hakkında 2 Sayılı Sözleşme” ile ilk kez işsizlik sorunu üzerine eğilmiştir. Bu sözleşme ile ILO, ülkeleri işsizliğe karşı savaşmaya ve ücretsiz iş bulma sistemleri kurmaya davet etmiştir. Bu sözleşme ile özel istihdam bürolarına yasaklama getirilmemişse de 1929 Dünya Krizi sonrasında yaşanan işsizliği fırsat bilerek bu alanın bir sömürü aracı olarak kullanılmasını önlemek amacıyla ücretli hizmet veren büroların kapatılmasını öngören “Ücretli İş Bulma Büroları Hakkında 34 Numaralı Sözleşme” 1933 yılında kabul edilmiştir (Ocak, 2010: 156). Özel istihdam bürolarının belli bir ücret karşılığında hizmet vermesi ILO tarafından uygun görülmemiştir.

ILO, 1997 tarihli ve 181 sayılı “Özel İş Aracılığı Sözleşmesi” ile birlikte ise özel istihdam bürolarının iyi işleyen bir iş piyasasındaki olumlu rolünü, önceki tutumlarının aksine, kabul etmiş ve işçilerin kötü kullanımlara karşı korunmaları gerektiğine de vurgu yapmıştır. Sözleşmeye göre, özel istihdam büroları tarafından işe yerleştirilen işçilerin çalıştıkları işyerlerinde örgütlenme özgürlüğünden ve toplu pazarlık hakkından yararlanmalarının güvence altına alınması gerekmektedir (Taşkent ve Kurt, 2013). Dolayısıyla, ILO özel istihdam bürolarının varlığının çalışmaya yönelik temel hakların işçilere sunulması koşulu ile söz konusu olmasını öngörmüştür.

Özel istihdam bürolarını, kamu istihdam bürolarından ayıran en önemli fark, bu büroların hukuki statülerinden doğmakta ve diğerlerinden ayrı olarak özel hukuka tabi bulunmaktadır. Ayrıca, kamu bürolarından ayrı olarak esas faaliyetleri istihdam olanaklarının yaratılmasıdır (Ekin, 2001: 58). Özel istihdam bürolarının temel özellikleri arasında iş arayanlardan ücret alınmaması yer almaktadır. Bürolar, müşterisi olan işverenlerden ücret ya da komisyon alarak faaliyetlerini sürdürmektedirler (Ekin, 2001: 58).

Özel istihdam büroları işçiler için iş bulma hizmetlerini işçilerden kesinti yaparak yerine getirmemektedir.

Özel istihdam bürolarının işverenlerce bir uzaklaştırma stratejisi ve esneklik uygulaması olarak tercih edilmesinin bir takım nedenleri bulunmaktadır. Geçici çalışma biçimleri, ücretlerin düşük olması, işletmelere deneyime bağlı yüksek ücretlerden kaçınma fırsatı sunması ve işletmeler üzerinde işçi haklarının uygulanmasını zorlaştırması gibi işletmeler için belli bir takım avantajlar sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, işletmelerin göze aldıkları riskler de önemli ölçüde azalmaktadır. İşletmeler, sebep fark etmeksizin ileride karşılaşılabilecekleri olumsuz koşullar karşısında belli bir taahhütte bulunmamaktadırlar (Standing, 2014: 61). Özel istihdam bürolarının işletmelere sağlamış olduğu esneklik yelpazesinin genişlemesinde büyük önem arz etmektedir.

İş bulma faaliyetlerinin devlet tekeline çıkarılarak özel istihdam bürolarınca da yerine getirilmesine yönelik olarak iki farklı görüş söz konusudur. İlk görüşe göre, özel istihdam bürolarının da bu faaliyetlere katılması ile işgücü piyasasının ihtiyaçları ile istihdam politikası arasında denge sağlanabilecektir. İkinci görüşe göre ise, neo-liberal ekonomi politikaları ile bütün toplumsal ilişkiler gibi iş bulma faaliyetleri de metalaşmıştır (Ocak, 2010: 174-175). İşletmelerin vasıf düzeyini temel alarak işgücü istihdam etmek istemesi, sanayi sonrası toplumdaki hâkim üretim modeli anlayışı çerçevesinde son derece doğal bir sonuç olarak kabul edilmektedir. Uygun işlerde uygun işgücünün istihdam edilmesine katkı sağlayan özel istihdam bürolarının bu işlevi işgücü piyasalarında olumlu çıktılara neden olmaktadır. Ancak, uygulamada işgücünün geçicileşmesine de neden olmaktadır.

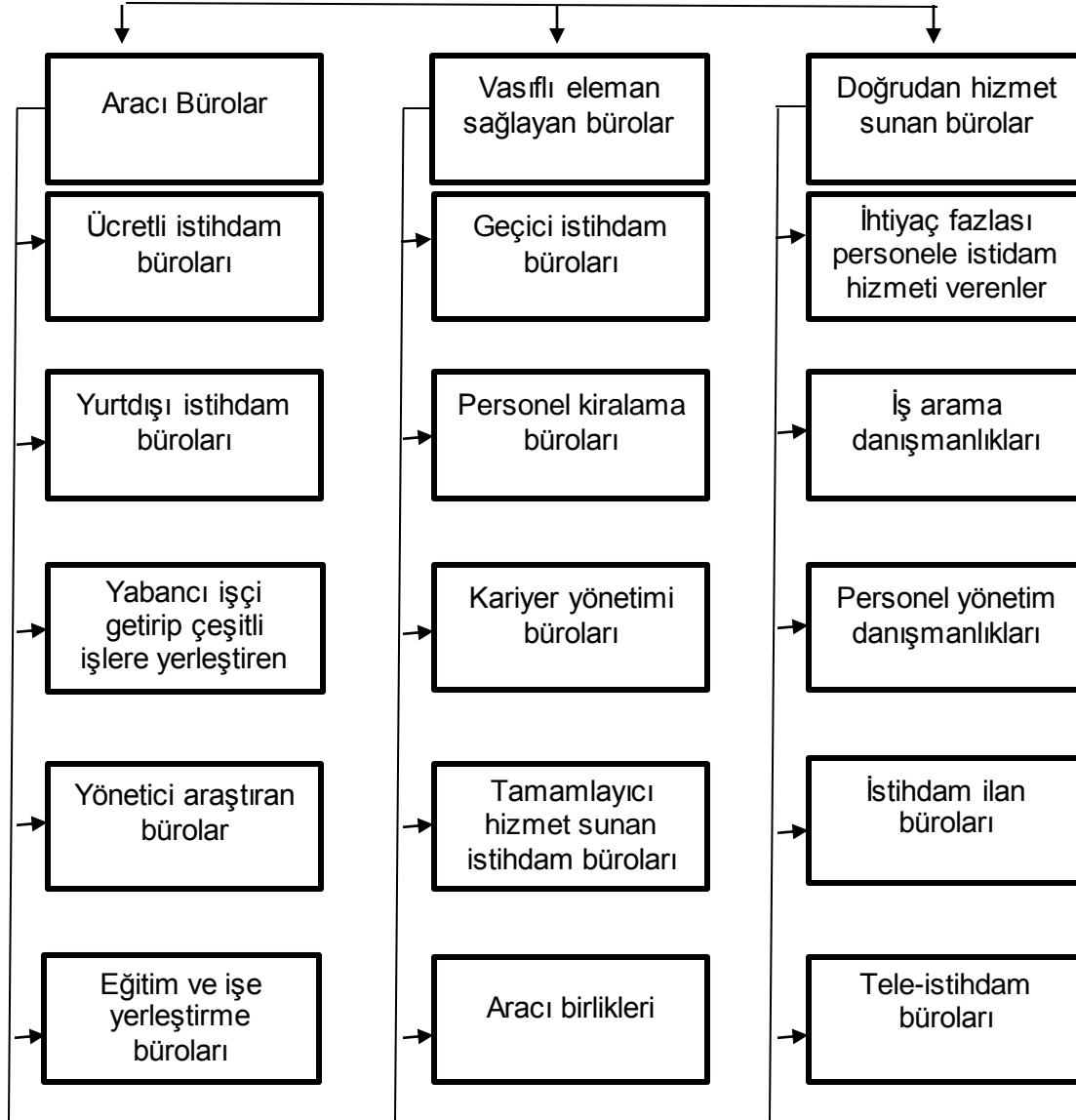
Küreselleşen bir dünya ekonomisinin beraberinde getirdiği toplumsal sorunların çözümünde istihdam politikalarının önemli bir yeri vardır. İletişimin ve bilginin üretim ve hizmetler sektöründe egemen hale gelmesiyle birlikte işgücü yerleşiminin gelişigüzel sağlanması reddedilmekte ve her işçinin kendisine uygun görevde istihdam edilmesi bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir (Ekin, 2001: 93). Özel istihdam büroları bu gerekliliğe yönelik hizmet sağlayarak cevap vermektedir. Ancak, özel istihdam bürolarının işgücünü de bir meta gidip alıp satmaları ise yapılan eleştirilerin odağını oluşturmaktadır.

Üretim ve hizmetler sektöründe yaşanan hızlı gelişmeler sonucunda üstün vasıflı işgücüne olan ihtiyaç artmış ve böylelikle de özel istihdam büroları etkisini arttırmıştır. Özel istihdam

büroları, artan uluslararası rekabet ve teknolojik gelişmeler karşısında başarılı olmayı hedefleyen işletmeler için başvurulan bir araç haline gelmiştir (Şenkal, 1999: 128). Bu gelişmeler neticesinde özel istihdam bürolarının önemini arttıran etkenler olarak aşağıdaki gelişmeler sayılmaktadır (Sanal, 2002):

- *Küreselleşme*: iş ve işçi bulma kuruluşlarının klasik anlamdaki işleyişlerini geçersiz kılan küreselleşme olgusunun, devlet kontrolündeki örgütler yerine son teknolojileri kullanan ve çeşitli ülkelerde temsilcilikleri bulunan çağdaş ve dinamik örgütleri ön plana çıkardığı düşünülmektedir.
- *Teknolojik gelişmeler*: teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin üretim süreçlerine uygulanması ve bunun da vasıflı işçiye olan ihtiyacı arttırması dolayısıyla özel istihdam bürolarının gerekli işgücünü işverenlerle buluşturacağı ve böylelikle de işgücünün vasıf düzeyinden kaynaklanan sorunların çözüleceği savunulmaktadır.
- *İstihdamın yapısındaki değişimler*: işgücünde yaşanan katmanlaşma sonrasında işgücünün çekirdek ve çevresel işgücü olarak ikiye bölünmesi, işletmelerin esneklik uygulamaları bağlamında özel istihdam bürolarına başvurmalarını arttırmıştır.
- *Yeniden tasarım*: işin düzenlemesi alanında yaşanan dönüşümler neticesinde işçilerin üretim sürecine daha fazla katılmalarının söz konusu olduğu ve işletmelerin gerekli işgücünü özel istihdam büroları üzerinden temin edeceği düşünülmektedir.
- *Hızlı nüfus artışı*: gerek ülkeler gerekse dünya genelinde yaşanan hızlı nüfus artışlarına karşılık klasik istihdam kurumlarının yetersiz kaldığı ve bu sorunun çözümünde özel istihdam bürolarının etkili olabileceği savunulmaktadır.

Özel istihdam büroları, uygulamaları bakımından çeşitlilik göstermektedir. Şekil 4.3.'te özel istihdam bürolarının çeşitleri verilmiştir.

Şekil 4.3. Özel istihdam bürolarının çeşitleri (Cam, 2008: 25)

Özel istihdam büroları içerisinde geçici istihdam büroları en çok tartışılan ve sorun oluşturan çeşidi oluşturmaktadır. Geçici işgücü kullanma eğilimleri, küresel kapitalizmin bir parçası niteliğindedir. İstihdam bürolarının ve taşeron sayısındaki artışın da eşlik ettiği geçici işgücünün kullanılması eğilimi, işletmelerin geçici işçilere yönelmesine ve ihtiyaç duyulan işgücünün çoğunun dışarıdan temin edilmesine neden olmuştur. Bu haliyle geçici istihdam büroları, küresel işgücünü yönlendiren aktörler olarak da kabul edilmektedirler (Standing, 2014: 63). Geçici istihdam büroları, dönemsel çalışmalar sırasında kurulan üçlü iş ilişkilerinin en önemli parçalarından birini oluşturmaktadır (Baypınar, 2009: 19). Geçici istihdam bürolarında istihdam edilen işçiler, kullanıcı bir başka işletmede çalıştırılmak üzere kiralanmaktadır. Kullanıcı işletme ile geçici istihdam bürosunun işçisi arasında bir istihdam

ilişkisi kurulmamakta ancak yine de çeşitli yasal düzenlemeler aracılığıyla işçinin işteki sağlığına ve güvenliğine ilişkin önlemler alınabilmektedir. İş sözleşmesi, devamlılık garantisi olmadan sınırlı veya belirsiz bir zaman için kurulabilmektedir. Bu istihdam türü genel olarak geçici çalışma şeklinde adlandırılmaktadır. Bu ilişki türü içerisinde kullanıcı işletme büroya ücret ödemekte, büro da işçilerine ücretlerini vermektedir. Geçici istihdam bürolarında gerek işçi gerekse işveren için esneklik, önemli bir özellik olarak kabul edilmektedir (ILO, 2009: 1). Geçici istihdam büroları kendi bünyelerinde işçi istihdam ederek kullanıcı işletmelere bu işçileri kiralamaktadırlar. Bu şekilde kurulan iş ilişkilerinde temel sorunlardan birini işçinin bir başka işletmede çalıştırılmak üzere kiralanmadığı dönemde ücretinin ödenip ödenmeyeceği konusu oluşturmaktadır.

Genel itibarıyla geçici istihdam büroları, ulusal yasalar altında işçileri işlere yerleştiren ve bu işçilere karşı sorumlulukları olan ve işçileri kullanacak olan üçüncü bir taraf için elverişli hale getiren ve kullanıcı olan üçüncü tarafla da sözleşme imzalayan özel istihdam bürolarıdır (Ekin, 2001: 63). Geçici istihdam büroları aracılığıyla kurulan üçlü iş ilişkilerinde bürolar hem işçi verdikleri işverenler ile hem de işe yerleştirdikleri işçilerle sözleşme yapmaktadır. Kurulan bu üçlü iş ilişkisi içerisinde ise hukuki açıdan asıl işveren geçici istihdam bürolarıdır (Uçkan, 2002). Bu özellik nedeniyle geçici istihdam büroları taşeron uygulamalarından farklılık göstermektedir.

İşgücü piyasalarında esneklik ekseninde yaşanan dönüşüm içerisinde işe alma süreçlerinin yeni biçimleri, piyasadaki arz ve talep dengesini sağlamaya çalışan özel istihdam büroları tarafından yerine getirilmektedir. İşgücü piyasasını sermaye için bir yeniden değerlendirme aracı olarak düzenlemeyi temel işlevi olarak yürüten özel istihdam büroları, geçici iş ilişkileri sağlamaları nedeniyle “insan koleksiyonları” yapan kuruluşlar olarak görülmekte ve yoğun eleştirilere konu olmaktadır. Neo-liberal ekonomi politikalarını hâkim olduğu dönemde iş bulma faaliyetlerine ilişkin düzenlemeler esneklik kazanarak bu alanda kâr amacı güden özel girişimin önü açılmıştır (Ocak, 2010: 153-158). İşgücünün metalaştırılması sürecinde özel istihdam büroları içerisinde en büyük rolü geçici istihdam bürolarının oynadığı savunulmaktadır. Neo-liberal dönemde, özel istihdam bürolarının işgücü piyasalarında kapladığı alan genişlemiştir. Özel istihdam bürolarının küresel ölçekte oynadığı rolün anlaşılması noktasında aşağıdaki veriler yararlı olacaktır.

Özel istihdam bürolarının uluslararası platformda kurdukları konfederasyon olan CIETT, dünya genelinde 137 bin 300 üye bürodan oluşmaktadır. CIETT'in 2014 yılı için yayınlamış olduğu rapora göre, 2012 yılında özel istihdam bürolarında yaklaşık olarak 36 milyon kişi çalışmıştır ve 11 milyon 500 kişi tam zamanlı işlerde istihdam edilmiştir (CIETT, 2014: 7-16). Bu veriler ışığında özel istihdam büroları işgücü piyasalarında etkin bir rol oynamaktadır. Ancak verilere bakıldığında, yaratılan toplam istihdam içerisinde tam zamanlı istihdamın yaklaşık üçte birlik bir kısmı oluşturduğu gözlemlenmektedir.

Gerek özel istihdam büroları gerekse bir alt dal olan geçici istihdam büroları birer uzaklaştırma stratejisi olarak işletmelere büyük bir esneklik kazandırmaktadır. Özel istihdam büroları istihdam politikalarının hayata geçirilmesinde ve istihdam alanlarının yaratılmasında olumlu katkı sağlasalar da işgücünün meta haline getirilmesinde de rol oynamaktadırlar. Geçici istihdam büroları içerisinde yer alan işçilerin hangi koşullar altında sürekli ücret alacakları ve örgütlenme haklarına kavuşacakları bu kuruluşların işleyişindeki sorunları oluşturmaktadır. İşsizlere iş fırsatları sunarak sağlıklı istihdam politikaları izlemelerine karşın ortaya çıkardıkları sorunların çözümü, işçilerin güvenceli istihdam olanaklarına ulaşmaları noktasında hayati bir öneme sahiptir. Bu bağlamda özel istihdam bürolarının emeği meta olarak gören anlayışının yıkılarak güvenceli çalışma ortamları yaratmaları ve bu amaç doğrultusunda yasal düzenlemeler ile donatılmaları bir gereklilik arz etmektedir.

4.3.3. İşgücü piyasalarında bölünme ve işgücünün katmanlaşması

Sanayi sonrası toplumlarda işgücü piyasalarında ortaya çıkan esneklik anlayışı, gerek işgücü piyasalarının yapısında bölünmelere gerekse işgücünün kendisinde katmanlaşmaya neden olmuştur. İşgücü piyasaları birincil ve ikincil işgücü piyasaları olarak ikili bir yapı gösterirken işgücü, çekirdek ve çevresel işgücü olarak genel olarak iki farklı profilde ele alınmaya başlamıştır.

4.3.3.1. İkili işgücü piyasaları

1960'lı yılların sonlarında bazı araştırmacılar eksik istihdamın, yoksulluğun ve kariyer akıbetlerinin tüm ekonomi içerisinde en iyi şekilde ikili işgücü piyasaları ile açıklanabileceğini iddia etmeye başlamışlardır. Zaman içerisinde de Amerika'daki işgücü

piyasaları “birincil” ve “ikincil” işgücü piyasaları şeklinde ayrılmıştır. Bu işgücü piyasaları gerek işçi ve işveren beklentileri, gerek ücret düzeyleri ve işlerin diğer özellikleri, gerekse işlerin yürütüldüğü piyasalardaki davranış kuralları bağlamında farklılık göstermelerinden dolayı ikiye ayrılmıştır (Bales, 1984). İkili işgücü piyasası teorisi, ücretlerde ve iş kalitesinde gözlenen çeşitliliğin anlaşılmasına yönelik olarak geliştirilen bir yaklaşımdır. Bu teoriye göre, piyasalar yüksek ücret sunan ve uzun vadeli istihdam sağlayan birincil işler ile daha az ücretler sunan ve kısa vadeli istihdam sağlayan işler üretme eğilimindedir (Rebitzer ve Taylor, 1991). Esneklik anlayışının istihdam ilişkilerinde belirleyici hale gelmesiyle birlikte işgücü piyasalarında da bu anlayış çerçevesinde dönüşümler yaşanmıştır.

Ekonomik sistemlerde yaşanan gelişmelere bağlı olarak işgücü piyasaları birincil ve ikincil piyasalara ayrılmıştır. Birincil işgücü piyasaları iş güvencesi sağlarken ikincil işgücü piyasalarında güvencesizlik ve istikrarsızlık hâkimdir. Birincil işgücü piyasalarında eksik rekabet olması dolayısıyla işlevsel esneklik söz konusu olurken, rekabetin yoğun olduğu ikincil işgücü piyasalarında sayısal esneklik uygulanmaktadır. Teknolojilerde ve talepte yaşanan değişikliklere işlevsel esneklik işgücünün işlerini çeşitlendirerek cevap verirken sayısal esneklik, işletmelere işçi sayısını ve ücret düzeylerini değiştirebilme şansı sunmaktadır (Uyanık, 2003). Dolayısıyla, farklı işgücü piyasalarında yer alan işçiler üzerinde farklı esneklik türleri uygulanmaktadır.

Geleneksel istihdam modeli açısından homojen bir yapıda bulunan işgücü piyasalarında işgücünün kutuplaşması ve işgücü piyasalarının tabakalaşması ile birlikte işgücünün homojenliğinde yaşanan azalmalar, heterojen ya da ikili işgücü piyasaları eğilimlerini kuvvetlendirmiştir (Benli ve Gümüş, 2002: 585). Zaman içerisinde de işgücü piyasalarının alt piyasalara bölünmesi üzerine kurulu çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Genel olarak kuramlar; işgücü piyasalarında birbirinden farklı işlerin olduğunu savunmaktadırlar ve farklı işçi profillerinin çalıştırıldığı birincil ve ikincil işgücü piyasalarının varlığını kabul etmektedirler (Ünal, 1980). Sanayi sonrası toplumlarda yaşanan dönüşümlerin işgücü piyasalarından somut bir çıktısını bu nedenlerden dolayı işgücü piyasalarının tabakalaşması oluşturmaktadır.

Sanayi sonrası toplumlarda ortaya çıkan ve belirgin bir özellik olan hâkim sektörün hizmetler sektörü oluşu, bu sektörün doğası gereği atipik istihdam biçimlerinin yaygınlık kazanmasına neden olmaktadır. Vasıfsız ve sayısal esnekliğe konu olan işçilerin hizmetler

sektöründe yoğun olarak yer alması, ikincil işgücü piyasalarının ortaya çıkmasına ve böylelikle de işgücü piyasalarında tabakalaşmanın yaşanmasına neden olmuştur.

İkili işgücü piyasası teorisinde işler iki gruba ayrılmakta; düşük ücretlerin olduğu, kötü çalışma koşulları altında ve istikrarsız piyasalarda istihdamın gerçekleştiği ve mesleki ilerleme için az bir şansın olduğu ikincil işgücü piyasaları ve yüksek ücretlerin alındığı, iyi çalışma koşullarının olduğu ve daha yüksek ücreti olan işlere terfi şansının bulunduğu birincil işgücü piyasaları (Dickens ve Lang, 1985). İkili işgücü piyasalarında yer almanın koşulu olarak beşeri sermaye kıstas alınmakta ve vasıf düzeyine göre işçiler birincil ya da ikincil işgücü piyasalarında yer almaktadırlar.

4.3.3.3.1. Birincil işgücü piyasaları

Birincil işgücü piyasaları, geleneksel istihdam biçimlerinin geçerli olduğu piyasalarda iyi ücret ödenen, istikrarlı ve tercih edilen mesleklerden oluşmaktadır. İşçiler, tipik istihdam biçimlerine bağlı olarak uygun çalışma koşullarında, işyeri güvenliğine ve kariyer imkânlarına sahip bir şekilde istihdam edilmektedirler. Çünkü birincil işgücü piyasalarında, güvenilir ve istikrarlı işgücüne talep duyulmaktadır (Benli ve Gümüş, 2002: 592; Ünal, 1980). İşlevsel esnekliğin de uygulandığı bu piyasalarda yer alan işgücünün, rekabet üstünlüğü sağlamalarından dolayı işletme içerisinde tutulmaları, bunun için de iyi çalışma koşullarının sunulması gerekmektedir.

Birincil işgücü piyasaları iyi ücretler ve çalışma koşulları, mesleki ilerleme için sunulan imkânlar ile kuşatılmıştır. Ayrıca, eşitlik sorunların çözümünde uygun prosedürler, istikrar ve düşük işgücü devir oranı söz konusudur (Bales, 1984). Vasıflı işgücünün birincil işgücü piyasalarından gerek işletmelere çekilmesinde gerekse işletme bünyesinde tutulmasında tüm bu etmenler önem arz etmektedir. İşletmelerin vasıflı işçi temininde içsel işgücü piyasaları da kullanılmaktadır. İşletmeler işgücünün eğitim için yatırımlar yaparak vasıflı işgücü temin etmektedirler.

Birincil işgücü piyasalarında istihdam edilecek olan işgücü belirlenirken farklı yöntemlere başvurulmaktadır. Bu amaçla başvurulan yöntemlerden bir eleme hipotezidir. Bu sayede işletmeler, gerekli eğitim seviyesine ve yetkinliğe sahip işgücünü istihdam etmektedir (Ünal, 1980). Eleme hipotezinde eğitim bir kıstas olarak alınmaktadır. Eleme hipotezi çerçevesinde

eğitim, bireyleri vasıflarına göre sınıflandırmaktadır. Bu yetenekler ise eğitim diplomalarını aracığıyla etiketlenmektedir. Genel kanı, yüksek eğitim seviyelerinden vasıf düzeyi yüksek olan işçilerin mezun olacağına ilişkindir. Kuyruk hipotezi ise, birincil işgücü piyasalarında başvurulan diğer bir yöntemdir. İşletmeler, işgücünün oluşturduğu bir kuyruktaki en üstte yer alanları işletmenin ihtiyaçları çerçevesinde en yetiştirilebilir olanlar olarak görmekte, kuyruğun sonundakileri ise en az yetiştirilebilenler olarak kabul etmektedir. Eğitim masrafları düşünüldüğünde işe almada en az maliyetli olan ve kuyruğun en üstünde yer alan işgücünü tercih edilmektedir (nal, 1980; Uyanık, 2000c). Post-Fordist retim modelinde vasıf düzeyinin önemli bir belirleyici olması, işletmelerin en az maliyetle bu nitelikteki işgücü istihdam etmelerine ve bunun için de uygun işçi profilini seçmeye yardımcı olacak yöntemleri geliştirmelerine neden olmuştur.

Birincil işgücü piyasaları genel olarak iyi çalışma koşullarına, ücretlere ve mesleki ilerleme fırsatlarına sahip işleri ve bu işlerde istihdam edilen işçileri kapsamaktadır. Birincil işgücü piyasaları istihdam ilişkileri bağlamında bu haliyle, çalışma olgusunun almış olduğu suret bakımından ciddi sorunlar oluşturmamakta, sorunlara ikincil işgücü piyasaları kaynaklık etmektedir.

4.3.3.3.2. İkincil işgücü piyasaları

İkincil işgücü piyasaları, ücretlerin ve istikrarın düşük olduğu düşük değerli işlerden oluşmaktadır. Bu tip piyasalarda istihdam güvencesi az bulunmakta olup işler kısa vadeli ve işgücü devir oranı oldukça yüksektir. Bu türden piyasaların özellikleri arasında vasıf kaybının yüksek olması ve hizmetler sktrnn egemenliği yer almaktadır. Giderek oranını arttıran ve egemen hale gelen hizmetler sktr, tipik istihdam biçimlerine uygun olmayan yapısı nedeniyle atipik istihdam biçimleri ile işçileri istihdam etmektedir (Benli ve Gümüş, 2002: 592). Sanayi sktrnn kademeli olarak toplam istihdam içerisindeki oranının düşüğü sanayi sonrası toplum aşamasında, hizmetler sktrnn yükselişe geçmesi istihdam ilişkilerinin de değişmesine neden olmuştur.

İkincil işgücü piyasalarında vasıf düzeyi düşük olmakla birlikte hizmetler sktrnn egemenliği söz konusudur. Hizmetler sktr, sanayi sktrnden uzaklaşan niteliksiz işgücünü içine alabilen tek sktr olmasından dolayı atipik çalışma koşullarına sahiptir. İşgücünün atipik istihdam koşulları altında istihdam edilmesi ise çevresel bir işgücünün

ortaya çıkmasına ve işgücü piyasalarında kutuplaşmaya neden olmaktadır (Uyanık, 2003). Hizmetler sektörü, sanayi sektöründe standart istihdam ilişkileri altında istihdam fırsatı bulamayan işçileri istihdam etmektedir. Ancak, standart dışı istihdam ilişkilerinin varlığı ikincil işgücü piyasalarında yer alan işçiler için sorun oluşturmaktadır.

İkincil piyasalarda yer alan işler, emek yoğun ve rekabetçi alanları kapsamına almaktadır. Bu piyasalarda yer alan işletmelerin mal ve hizmetlerine olan piyasa talebi istikrarsızlık göstermektedir (Ünal, 1980). Piyasa koşullarındaki istikrarsızlık, ikincil işgücü piyasalarında sayısal esnekliği hâkim kılmakta ve sayısal esnekliğin sağlanmasına olanak tanıyan esnek istihdam biçimleri yaygınlık kazanarak işçilerin gelir ve sosyal güvencesi için sorun oluşturmaktadır.

İşçinin pazarlık gücünü, işverenlerin bir işçiyi, daha düşük ücretlerle çalışmaya istekli olan bir başka işçi ile değiştirmek suretiyle işgücü maliyetlerini düşürme yönelimleri sınırlamaktadır. Öte yandan, işçilerin iş süreci içerisinde işletmelerin işleyişine ilişkin özel bilgiler edinmelerinden dolayı işten çıkarılmaları, işletmeler açısından işçilerin üretkenliği için yapılan yatırımların kaybına neden olmaktadır. Ancak, bu durum genel olarak birincil işgücü piyasalarında yer alan işçiler için geçerli olmaktadır. Bundan dolayı da birincil işgücü piyasalarında yer alan işçilerin piyasadaki rekabetten soyutlandıklarını ve piyasadaki ücret seviyelerinden daha fazla ücret aldıkları kabul edilmektedir (Sakamoto ve Chen, 1991). İkincil işgücü piyasalarında yer alan işçiler için ise yatırımın söz konusu olmamasından dolayı böyle bir durum geçerli olmamaktadır. Çünkü ikincil işgücü piyasalarında yer alan işçilerin sayıca fazla olmaları ikame edilebilirliklerinin artmasına neden olmaktadır. Bu durum da işverenler açısından çalışma koşullarının belirlenmesi konusunda muazzam bir pazarlık gücü sağlamaktadır.

İşletmeler homojen yapıdaki işgücünü iki tür sözleşme ile kendilerine bağlamaktadırlar. Birincil işgücü piyasalarında uygulanan sözleşmeler geleceğe yönelik bağlar kurmaktadır. İkincil işgücü piyasalarında geçerli olan sözleşmeler ile ise işletmeler, işçileri geleceğe ilişkin bir vaatte bulunmadan istihdam etmektedirler. (Rebitzer ve Taylor, 1991). Dolayısıyla, ikincil işgücü piyasalarında geçici iş ilişkileri görülmektedir.

İşgücü piyasalarında yaşanan tabakalaşma aynı zamanda işgücünün katmanlaşmasına da neden olmuştur. Farklı işgücü piyasalarında yer alan işçiler, çekirdek ve çevresel işgücü olarak farklı gruplarda ele alınmaktadır.

4.3.3.2. İşgücünün katmanlaşması

Sanayi sonrası topluma özgü üretim modelinde ortaya çıkan çalışma olgusu, üretim sürecinde vasıflı ve vasıfsız işçilerin farklı pozisyonlarda yer alarak farklı işlevler üstlenmesine neden olmuştur. Teknolojik yeniliklerin üretim süreçlerine uygulanmaya başlanması ile beraber vasıfsız işgücüne olan talep azalmaya başlamıştır. Vasıflı işgücüne olan talebin arttığı günümüzde işgücü heterojenlik kazanmıştır. Bu heterojenlik dolayısıyla işgücü üzerinden esneklik kazanımına işletmeler tarafından başvurulmaya başlanmıştır.

Esneklik türlerinden olan sayısal ve fonksiyonel esneklik uygulamalarının farklı işçi profillerine uygulanmasından dolayı çekirdek ve çevresel işgücü olmak üzere işgücünde ikili bir kutuplaşma yaşanmıştır (Uyanık, 2003). Çekirdek işgücü, birincil işgücü piyasalarında yer alırken çevresel işgücü, ikincil işgücü piyasalarındadır. Farklı işgücü piyasalarında yer alan işçiler için farklı esneklik türleri uygulanmaktadır.

İşgücünün homojenliğini kaybederek heterojen bir yapıya bürünmesinde, enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmelere uyum sağlanması amacıyla yeniden yapılanma zorunluluğunun işgücünün nitelik düzeyinde etkili olması rol oynamıştır. İşgücünün değişen vasıf profili ve yeni işgücü tanımları işgücünün katmanlaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca, vasıflı işgücüne dayanan yeni mesleklerin ortaya çıkması ile beraber vasıflı işçiye olan talep artmış ve işgücünde katmanlaşma yaşanmıştır (Benli ve Gümüş, 2002: 585-586). Sanayi sonrası toplumlarda bilgi işçisinin üretim süreçlerinde yükselişe geçmesi çekirdek işgücünü değerli kılmıştır.

Bilim, teknoloji ve özellikle enformasyon teknolojileri alanında yaşanan gelişmeler bilginin hızla yayılmasına neden olarak başta endüstri ilişkileri sistemi olmak üzere üretim teknolojilerinde, yönetimde, işletmecilik anlayışında, eğitim ve istihdamda hızlı dönüşümlere neden olmuştur. Ülkeler arasındaki sınırların ortadan kalkması, iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve artan rekabet olgusu, Fordist üretim modelinin ve dayandığı ilkelerin ortadan kalkmasına neden olarak işgücünün yapısında ciddi değişimler

yaşanmıştır (Bedir, 2002). Gerek üretim modelin gerekse yeni üretim modelinde istihdam edilecek olan işgücü profilinin değişmesi, işgücünde katmanlaşma yaşanması sonucunu doğurmuştur.

İşgücünün belli kıstaslara göre ayrışması yeni bir gelişme değildir. İşgücüne ilişkin olarak öncelikle üretici olan ve olmayan işgücü arasında, daha sonra vasıflı ve vasıfsız işgücü arasında, son olarak da köklü bir anlama sahip olmasından dolayı diğer iki ayrım bir tarafa bırakılarak fiziksel ve zihinsel emek arasında bir bölünme yaşanmıştır (Arendt, 2011: 139). Çekirdek ve çevresel işgücü profiline bakıldığında vasıf düzeyi bağlamında farklılıklar göstermelerinin yanı sıra, iki farklı işgücünün emek kullanımları da birbirinden ayrılmaktadır. Çekirdek işgücü yoğun olarak zihinsel emek kullanırken çevresel işgücü fiziksel emeğini kullanmaktadır.

Gorz'a göre işgücünün katmanlaşması, sermayenin işçi sınıfının bütünlüğünü, sendikal hareketi ve toplumsal dayanışmayı bölmek için kullandığı bir araçtır (Gorz, 2007: 91). Katmanlaşma sonrası döneme bakıldığında çekirdek işgücünün bireysel pazarlık gücünün yüksek olması nedeniyle sendikalarca temsilinin mümkün ve yaygın olmadığı görülmektedir. İşgücünün çekirdek ve çevresel olarak ikiye bölünmesi, işgücünün bütünlüğünü de bozmaktadır. Pazarlık gücünün katmanlaşma sonrasında azalmasının yanı sıra çevresel işgücü, ikincil işgücü piyasalarda yer almalarından dolayı yaygın olarak işsizlik ya da kötü çalışma koşulları altında istihdam edilme arasında seçim yapmak durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla, Gorz'un saptaması, 1980 sonrası dönem göz önüne alındığında uygulamayı yansıtmaktadır.

4.3.3.2.1. Çekirdek İşgücü

Çalışma olgusu içerisinde yer alan insan, zamanla işletmeler içerisinde içsel büyüme kaynağı ve beşeri sermaye olarak görülmeye başlanmış ve ülkelerin ekonomik gücünün ve büyümenin kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir (Tiryakioğlu, 2008). İşletmeler açısından büyümenin kaynağını çekirdek işgücü oluşturmaktadır. Çekirdek işgücü tam zamanlı çalışan, sürekli statüye sahip ve kurumun uzun vadeli geleceği için merkezi önem taşıyan işgücünden oluşmaktadır. İş güvencesine sahip olma, yükselme ve yeni beceriler edinme şansı daha yüksek olan ve göreceli olarak emeklilik, sigorta ve başka türlü haklara daha fazla sahip olan çekirdek işgücünden kendilerini değişen koşullara uydurmaları,

esnekliğe ve gerekli durumlarda coğrafi akışkanlığa hazır bulunmaları beklenmektedir (Harvey, 2010: 171-174). Çekirdek işgücü bu nedenlerden dolayı işlevsel esnekliğe tabi tutulmaktadır ve değişen koşullar ile yeni teknolojilere uyum sağlama sorumluluğuna sahiptir.

Sanayi sonrası toplum aşamasına geçiş ile birlikte emeğin bilgi ile dönüşümü belirgin hale gelmeye başlamıştır (Tiryakioğlu, 2008). Bilginin üretim sürecinde hâkim hale geldiği sanayi sonrası toplumlarda, üretim ve yönetim anlayışında yaşanan dönüşümlere paralel olarak işçi görevlerinin kesin sınırları ortadan kalkmış, ekonomik kalkınmanın itici gücünün insan kaynağı olduğu anlaşılmış ve böylelikle de eğitimin önemi giderek artmıştır (Bedir, 2002). Eğitim, nitelikli işgücü yetiştirmek üzere yapılan bir yatırım olarak görülmesi ile birlikte işgücü piyasalarının bir parçası olarak ele alınmaya ve işgücü piyasaları ile eğitim-istihdam ilişkisi kurulmaya başlanmıştır. Çünkü sanayi sonrası toplumlar açısından bir sorun oluşturan işgücünün yetiştirilmesi ve işgücü arzının nitelik olarak artırılması sorunu, eğitim sistemi aracılığıyla çözülmektedir (Uyanık, 2000a; Uyanık, 2000b). Çekirdek işgücünden beklenen, istikrarsız piyasalar karşısında sürekli uyum göstermeleri ve buna bağlı olarak becerilerini geliştirmeleridir.

İşgücü ve donanım maliyetlerinin, vasıflı işgücü eksikliğinin arttığı rekabet koşullarında faaliyet gösteren işletmeler, verimlilik kaynaklarının yönetimi konusunda arayış içerisine düşmüşlerdir. Bu bağlamda, bilgi işçilerinin verimliliklerini sağlayabilmek adına işletmeler, enformasyon teknolojilerinin çeşitli türlerini bünyelerine adapte etmektedirler (Gaimon, 1997). Yüksek teknolojiye dayanan üretim süreçlerinin başarısı ise işgücünün yüksek niteliklere ve çok yönlü becerilere sahip olmasına bağlıdır (Bilgin, 2000: 53). Bilgi merkezli ekonomilere ve üretim süreçlerine geçiş ile birlikte bilgi ve bilginin ürettiği değerler olarak beşeri ve entelektüel sermayeye olan ilgi artmıştır (Tiryakioğlu, 2008). Beşeri ve entelektüel sermayeye sahip işçiler bilgi merkezli toplumlarda çekirdek işgücü olarak kabul edilmekte ve işgücü piyasalarında büyük talep görmektedirler.

Beşeri sermaye en temel anlamıyla işgücünün sahip olduğu bilgi ve becerilerin toplamı olarak tanımlanmaktadır. Beşeri sermayenin oluşumunda tecrübe, bilgi ve eğitim olmak üzere üç unsur rol oynamaktadır (Koç, 2013). Beşeri sermayeye kaynaklık eden en temel unsur ise eğitimidir. Beşeri sermayenin geliştirilmesinde eğitim, örgün eğitim ve işbaşı

eğitim ile sağlanmaktadır (Şahin, 2011: 79). Bu nedenle çekirdek işgücü, bilgi merkezinde toplanan eğitimli işgücünden oluşmaktadır.

Çekirdek işgücünden beklenen diğer bir nitelik ise entelektüel sermayeye sahip olmasıdır. Entelektüel sermaye kâra dönüştürülebilen bilgi olup, bu bilgi işletmenin fikirlerinin, yeniliklerinin, teknolojilerinin, genel bilgilerinin, bilgisayar programlarının, dizaynlarının, veri kullanma yeteneklerinin, ilişkilerinin, süreçlerinin, yaratıcılıklarının ve yayınlarının bir bütünüdür (Ertuğrul, 2002: 711). Entelektüel sermayenin günümüzde önemin artmasının ardında, üretim temelli ekonomilerden bilgi temelli ekonomilere doğru değişim yaşanması ve işletme değerlerinin sabit varlıklardan çok daha fazla olması, bir başka ifadeyle işletmelerin defter değerleri ile piyasa değerleri arasındaki farkın büyümesi yatmaktadır (Akpınar, 2002: 721). İşletmeler için bunu sağlayan hiç kuşkusuz ki yüksek vasıf düzeyine sahip işgücüdür.

Genel olarak gerek beşeri sermayeye gerekse entelektüel sermayeye sahip olan çekirdek işgücünün işletmeler açısından artan önemi, bu profildeki işgücünü işletme sınırları içerisinde tutmayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle de çekirdek işgücüne sağlanan çalışma koşulları, çevresel işgücüne olan çok daha iyi düzeydedir. Yüksek ücret alan ve iş güvencesine sahip olan çekirdek işgücü, işgücünün katmanlaşmasında güvenceli çalışmaya ulaşan kesimi oluşturmaktadır.

Vasıfsız işgücü kullanımına dayanan Fordist üretim modelinin krize girmesiyle birlikte üretim sürecinin tamamına yönelik bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve buluş sürecinde rol oynayabilen işgücü talep edilmeye başlanmıştır. Fordist üretim sürecinden en önemli kopuş, emek süreci ve işgücünün niteliği bakımından yaşanan değişim sonucunda özel amaçlı makineleri kullanarak işlem yapan işgücünden bilgisayar tabanlı teknoloji kullanan ve bakım operatörlüğü yapan işgücüne geçiş ile yaşanmıştır (Bilgin, 2000: 53-54). Üretim süreçlerinde işgücü kullanımının farklılaşması, bir yanda işlem yapan işgücünü diğer yanda ise yeri doldurulamayan karar verici ve teknisyen sınıfını ortaya çıkarmaktadır. Gorz'a göre post-Fordist üretim modeli kendi seçkinlerini işsizlik yaratarak ortaya çıkarmaktadır (Gorz, 2007: 20-21; Gorz, 2014: 72). Çekirdek işgücü bir yandan önem kazanırken diğer bir yandan da çevresel işgücü değersizleşerek sayısal esneklik uygulamaları içerisinde geçici istihdama konu olmaktadır.

Üretim faktörleri açısından emeğin son derece büyük bir öneme sahip olmasının nedeni diğer tüm üretim faktörlerinin emek etrafında şekilleniyor olmasıdır. Günümüzün bilgi merkezli toplumları açısından bilgiyi üreten, kullanan ve üretim süreçlerinde işleyen temel unsur emektir. Üretim süreçlerinde bilgi üretimin önemli hale gelmesi emeğe ayrı bir önem atfetmektedir. Çünkü bilgi, günümüz koşullarında rekabet kaynağı niteliğindedir (Tiryakioğlu, 2008). Ancak bu rekabet ortamı içerisinde işletmenin performansından sorumlu olan çekirdek işgücü, gerek işletme içerisinde gerekse işletme dışında yoğun rekabet koşulları altında çalışmaktadır (Z. Erdut, 1998: 62-63). Çekirdek işgücünün sürekli olarak güncellenen iş tanımları, maruz kaldıkları diğer bir baskı alanını oluşturmaktadır. Çünkü çekirdek işgücünden sürekli olarak kendisini günün koşullarına uyarlaması beklenmektedir. Bu durum çekirdek işgücünün yoğun çalışmasına neden olmaktadır.

Çekirdek işgücü genel olarak belirsiz süreli sözleşmelerle görece iyi çalışma koşulları altında, iş ve gelir güvencesine sahip bir şekilde istihdam edilmektedir. İş tanımlarının sürekli değişmesi sorunu ile karşı karşıya olsalar da çekirdek işgücü güvencesiz çalışma olgusunun doğrudan muhatabını oluşturmamaktadır. Güvencesiz çalışma olgusunun en ciddi boyutlarına çevresel işgücü maruz kalmaktadır.

4.3.3.2. Çevresel İşgücü

Çevresel işgücü, hızlı bir biçimde işe alınabilen ve kriz dönemlerinde hızlıca ve maliyet gerektirmeden işten çıkarılabilen işgücünü oluşturmaktadır. Çevresel işgücü kısmi veya geçici sözleşmelerle çevre ve taşeron firmalardan temin edilebilmektedir. Bu işgücü türü düşük iş güvencesine sahip olmakla birlikte sayısal esneklik altında istihdam edilmektedir. Çevresel işgücü, işgücünün büyük bir çoğunluğunu oluşturmakla birlikte çekirdek işgücüne göre daha zayıf olan konumları gereği daha az ücretler ile çalışmaktadır. Bunların yanı sıra, vasıf düzeyi düşük olan bu işgücü kötü çalışma koşulları altında istihdam edilmektedir (Uyanık, 2003). Sayısal esneklik altında çalıştırılmalarından dolayı atipik sözleşmeler genel olarak çevresel işgücü üzerinde uygulanmaktadır.

Esneklik uygulamaları ile beraber atipik çalışma biçimleri ortaya çıkmıştır. Atipik çalışma biçimleri maliyetlerin düşürülmesi, verimlilik artışlarının sağlanması, işçi devir hızının azaltılması, değişen piyasalarına uyumlu hale gelmesi için tercih edilmektedir. Genel olarak bu çalışma biçimleri atipik sözleşmeleri kapsamaktadır. Atipik sözleşmeler; geçici

istihdam büroları, taşeronluk, ödünç iş ilişkisi gibi iş ilişkilerini kapsamaktadır. Çevresel işgücü yoğun olarak atipik sözleşmeler ile çalışarak işletmelere sayısal esneklik uygulamaları bağlamında büyük oranda esneklik sağlamaktadır. Sayısal esneklik, işletmelerin çekirdek ve çevresel işgücünü birbirinden ayırmak için başvurdukları esneklik türünü oluşturmaktadır. Çekirdek işgücü belirsiz süreli iş sözleşmesiyle tam gün çalışan, yüksek ücretler alan sürekli işgücünü ifade ederken çevresel işgücü, iş güvencesinin bulunmadığı, işletmenin ihtiyaç duyduğu sürece istihdam edilen düşük ücretli işgücünü kapsamaktadır (Tokol, 2011: 125-127). Harvey çevresel işgücünü iki grupta değerlendirmektedir. İlk grup, işgücü piyasalarında her an bulunabilecek vasıflarla yerine getirilebilecek büro ve sekreterlik gibi işlerde tam zamanlı çalışanlardan oluşmaktadır. Bu grup içerisinde mesleki yükselme şansı düşük olup işgücü devir hızı yüksektir. İkinci çevresel grup ise işletmeler açısından büyük bir esneklik sağlamaktadır. Bu grupta yer alanlar ilk çevresel gruptan daha düşük iş güvencesine sahip olmalarının yanı sıra kısmi zamanlı, geçici işlerde ya da taşeron işletmelerde çalışanlardan oluşmaktadır (Harvey, 2010: 171-174). Çevresel işgücü açısından sayısal esneklik vasıtasıyla ikame edilebilirliklerinin yüksek olması, ortaya çıkan sorunlarda merkezilik teşkil etmektedir.

Esneklik uygulamaları kuralsızlaştırma politikaları ile paralellik göstermektedir. Çalışma sürelerinin esnekleştirilebilmesi için birçok ülkede kısmi zamanlı çalışmayı kısıtlayan yasal engeller, haftalık ve günlük çalışma saatleri ile hafta sonları ve yasal tatil günleri, kadınların gece çalışmaları ve zorunlu dinlenme süreleri ile ilgili kurallar kaldırılmıştır (Uyanık, 2003). Vasıflı işgücünün yoğun olmadığı işletmelerde, çevresel işgücünün çalışma saatleri artma eğilimi de gösterebilmektedir (Kılıç, 2003). Kuralsızlaştırma politikaları ile işletmelerin değişen piyasa koşullarına uyum sağlamaları önündeki yasal engeller kaldırılarak serbestlik oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Günümüz işgücü piyasalarında geçici işçilerin, işsizlerin ve küçük işlerde çalışanların sayıları giderek artarken diğer bir yandan da işletmelere bağlı olan imtiyazlı bir işçi tabakası yaygınlığını arttırmaktadır. İşgücü piyasalarındaki bu türden bir bölünme, 1970'li yılların ortasından bu yana sanayileşmiş ülkelerin izlemiş oldukları yönelimi temsil etmektedir. Otomasyon sürecinin hız kazanması ile birlikte işletmeler ellerinde vasıflı işgücünü tutmak için bu işçi profiline imtiyazlar sunmaktadır. Bunun bir sonu olarak ise çok sayıda kişi işsiz kalmakta, geçici işlerde istihdam edilmekte, artan oranlarda vasıfsız işgücüne dönüşmekte ve iş güvencesinden yoksun bir şekilde çalışmaktadır. Sorunların ortaya çıkmasına

kaynaklık eden işgücünün kutuplaşmasına yönelik olarak Gorz'un çözümü, çalışma sürelerinin azaltılması suretiyle vasıf gerektiren işlerin herkes için ulaşılabilir hale getirilmesidir. Bu sayede tüm işçiler, çalışmalarına vasıf katabilme ve yeni vasıflar kazanma şansı bulabilme şansına ulaşabileceklerdir (Gorz, 2007: 88-119). Gorz, işlerin çalışma koşullarına göre farklı türden işçilere dağılımını bir sorun olarak algılamakta ve tüm işçilere vasıflı işlerin dağıtımında çözümün, çalışma sürelerinin tüm işgücü profilleri için azaltılmasından geçtiğini savunmaktadır.

Sonuç olarak, günümüzde işgücü iki büyük gruba bölünmüştür. Bir tarafta, sürekli ve tam gün istihdam edilen vasıflı işçilerden oluşan çekirdek küçük bir grup yer alırken diğer tarafta ise bu küçük grubun etrafında bulunan, farklı çalışma saatlerine sahip ve farklı ücretler alan işçi kitlesinin yer aldığı çevresel bir grup yer almaktadır (Gorz, 2014: 75). Çekirdek işgücü esneklik türleri bağlamında işlevsel esnekliğe tabi tutulurken çevresel işgücü sayısal esneklik altında işgücünün geçicileşmesi tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadır. İşgücünün katmanlaşması sonucunda yoğun olarak çevresel işgücü üzerinde, güvencesiz çalışma bir sorun olarak gün yüzüne çıkmaktadır.

İşgücü piyasalarının bölünmesine ve işgücünün katmanlaşmasına bir bütün halinde bakıldığında, işçi sınıfının farklı gruplara ayrılmak suretiyle bölündüğü gözlemlenmektedir. Bu gelişmelerin örgütlü işçi hareketinin engellenmesine ilişkin olarak gerçekleştirildiğine yönelik düşünceler sıklıkla gündem bulmaktadır. Sonuç olarak işgücünde yaşanan dönüşümlere bakıldığında, güvencesiz çalışmanın önemli bir tehdit olarak sanayi sonrası toplumlarda ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Çevresel işgücünün bir meta olarak kabul edilerek atipik sözleşmelerle istihdam edilmesi, belli durumlarda, işgücünün geçicileşmesine neden olarak bu tehdidi daha ciddi boyutlara taşımaktadır.

4.4. İşgücü Piyasalarında Ortaya Çıkan Sorunlar

Sanayi sonrası toplum aşamasında yaşanan gelişmeler neticesinde işgücü piyasalarında gerek işçileri gerek işletmeleri gerekse tüm toplumu tehdit eden sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunların en önemlilerinden biri işsizliktir. İşsizlik, özellikle gelişmekte olan ülkelerde üretkenliğin çok düşük olması, vasıflı işgücünün bulunmaması, sorunsuz bir şekilde işleyen bir işsizlik sigortasının olmaması gibi nedenlerle gerek ekonomik gerekse toplumsal bir sorun olarak sürdürülebilir değildir. Bundan dolayı da belirli bir süre işsiz kalanlar,

geçimlerini sağlamak amacıyla her ne koşul altında olursa olsun çalışmak durumunda kalmakta, böylelikle de enformel sektörde bir artış yaşanmaktadır (Işığçok, 2014: 52). Dolayısıyla, işsizlik sorununun yanı sıra enformel istihdamda da artışlar yaşanmaya başlanmıştır. Enformel istihdam da işgücü piyasalarındaki işçiler açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir.

İşsizliğin neden olduğu sorunlardan bir diğerini ise, işsizlik oranlarındaki artış sonrasında ücret düzeylerinde yaşanan düşüş ve bu düşüşün bir sebebi olarak istihdam edilenlerin daha fazla çalışmak zorunda bırakılması oluşturmaktadır (Gorz, 2014: 80). Bu gelişmeler neticesinde yoksulluk yeni bir boyut kazanmış, çalışmama halinde ortaya çıkan bir sorun olmaktan uzaklaşarak “çalışan yoksulluğu” haline bürünmüştür. Dolayısıyla, çalışan yoksulluğu işgücü piyasalarında yer alan ciddi bir sorun niteliğindedir.

4.4.1. Artan işsizlik

1980 sonrası dönemde işgücü piyasalarında şiddetini arttıran işsizlik olgusu, ekonomik ve toplumsal yapılarda ciddi sorunlara yol açmaktadır. Teknolojik gelişmelerin ve piyasa koşullarının dönüşüme uğrattığı ve geleneksel anlamından kopan çalışma, güvencesiz ortamlarda yerine getirilmesinin yanı sıra birçok kişi tarafından gelir elde etme aracı olarak sahip olunamayan bir olgu halini almıştır. Gerek hala sanayi toplumu aşamasında olan gerekse sanayi sonrası toplum aşamasına geçmiş ülkeler için ciddi bir sorun teşkil eden işsizlik olgusu, gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın ortaya çıkabilmektedir.

İşsizlik bir anomalidir. Günümüz toplumları açısından çalışma olgusu, zenginliklerin paylaşılması sistemi olarak kabul edilirken işsizlik, bu sistemin uyumsuzluğunun bir işareti niteliğindedir (Meda, 2012: 139). Dolayısıyla işsizlik, kapitalist sistemin bir aksaklığını ifade etmektedir. İşsizlik, en genel anlamıyla, işgücü talebinin işgücü arzını karşılayamaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Ancak, işgücü arzının işgücü talebine eşit olduğu durumlarda da işsizlik söz konusu olabilmektedir. Çünkü işgücü arzının işverenlerce talep edilen vasıfları taşıması beklenmektedir (Güney, 2009). Bu bakımdan işsizlik, işgücü piyasasında sunulan işgücü arzı ile talep edilen işgücünün vasıf bakımından uyumlu olması halinde ortaya çıkmamaktadır (Işığçok, 2014: 44). Günümüz işgücü piyasalarındaki işsizlik sorununun önemli bir nedenini işçilerin vasıf düzeyindeki eksiklik oluşturmaktadır.

İşsizlik üzerinde teknolojik gelişmeler de olumsuz bir etkiye sahiptir. Yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak günümüzde, daha az işgücü ile daha fazla üretim yapılabilmektedir. Teknolojik gelişmelerin yaygın olarak üretim sürecine uygulanması üretimde otomasyon dönemini başlatmış ve üretim sürecinde işgücünün kullanımı ve istihdam düzeyi azalmıştır. Bu gelişmeler sonucunda da ortaya “teknolojik işsizlik” çıkmıştır (Ceylan Ataman, 1998). Teknolojik işsizlik, üretim sürecinde insan gücü yerine makinelerin ve teknolojinin kullanılması durumlarında ortaya çıkmaktadır (Güney, 2009). Teknolojik gelişmelerle birlikte aynı miktar mal ve hizmetin daha az faktör kullanımı ile üretilmesi, işgücü kullanımını üretim sürecinde azaltmakta ve işsizlik sorunu artış göstermektedir. Tarım sektöründeki makineleşmeye bağlı olarak bir kısım işgücünün işsiz kalması teknolojik işsizliğe örnek teşkil etmektedir (Işığçok, 2014: 90). Dolayısıyla, günümüzde işsizlik sorununu besleyen diğer bir etmen teknolojik gelişmelerdir.

Tarım sektöründeki duruma benzer şekilde imalat sanayinde artan otomasyon kullanımı burada istihdam edilenlerin işsiz kalmasına neden olmaktadır. Sanayi sonrası toplumlarda hizmetler sektörünün yükselişe geçmesini sağlayan gelişmelerden biri budur. Ancak hizmetler sektörünün tüm işsizleri absorbe edecek nitelikte değildir. Bu sektörde istihdam şansı bulanlar için ise genel olarak atipik istihdam biçimleri söz konusu olmaktadır. Ayrıca, hizmetler sektöründe de enformasyon teknolojilerinin yaygın hale gelmesiyle birlikte bu sektörde de istihdam daralması yaşanmaktadır.

Sennett’in modern bir tehdit olarak tanımladığı işe yaramazlık kâbusu işsizlik olgusunun anlaşılması noktasında belli başlı gelişmelere dayandırılmaktadır: küresel emek arzı, otomasyon ve yaşlanmanın yönetimi (Sennett, 2011: 58). Küreselleşme süreci sermayeye uluslararası akıcılık kazandırırken işgücü ulusal sınırlara hapsedilmektedir (Erdoğan, 1999). Günümüzde küresel emek arzının artmasıyla beraber üretim süreçleri uluslararası işbölümüne konu olmaktadır. Üretim süreçlerinin dışsallaştığı ülkeler açısından bu durum merkez ülkelerde işgücünün akıcılık kazanamamasından dolayı işsizlik olgusunun artmasına neden olmaktadır. Sennett’in üzerinde durduğu bir diğer unsur ise yaşlıların işsizliğidir. Üretim süreçlerinde sürekli olarak yeni gelişmeleri takip etme zorunluluğu yaşlıların değişen koşullara adaptasyonunu zorlaştırmaktadır. Bu nedenle de yaşlılar, istihdam fırsatlarına ulaşmada zorluk çekerek işsizlik olgusu ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

Otomasyon ise 1980 sonrası dönemdeki işsizlik olgusunun açıklanmasında önemli bir unsur niteliğindedir. Otomasyona olanak tanıyan yeni teknolojilerin kullanılmasıyla beraber istihdamda daralmalar yaşanmıştır. Üretim modellerindeki dönüşüm sonucunda geleneksel sektörlerde istihdam daralma eğilimi gösterirken hizmetler sektöründe artış yaşanmıştır. Dolayısıyla, otomasyon teknolojilerinin işgücü talebi ve arzı üzerinde neden olduğu etkiler işsizlik sorununa neden olmaktadır. Ayrıca, teknolojik gelişmelerin sonucunda çalışma sürelerinin kısaltılması ve esnekleşmesi söz konusu olmuştur (Uyanık, 2003; Ceylan Ataman, 1998). Otomasyon teknolojileri, üretim sürecinde işgücünden tasarrufu mümkün kılmasının yanı sıra işletmelerin esneklik uygulamalarına yönelmesine neden olmaktadır.

1980 sonrası dönemde artış gösteren esnekliğin işsizlik ve istihdamla ilişkisi farklı görüşlere konu olmaktadır. Bazı görüşlere göre esneklik uygulamaları işsizliği azaltırken bazılarına göre ise işsizlik ile istihdam arasında doğrudan bir bağlantı bulunmamaktadır. İşsizliğin azaltılmasında esneklik uygulamalarının önemli bir rol üstlendiğine dayanan görüşler de söz konusudur. Bu görüşlere göre, ABD’de işsizliğin Avrupa ülkelerine göre daha düşük olmasının nedeni esneklik olarak görülmektedir. Ancak İsveç, Finlandiya ve Norveç gibi kimi kuzey ülkelerinde işsizliğin düşük olmasının nedenini esneklik uygulamalarının sınırlı olduğuna bağlanmaktadır (Tokol, 2011: 141). Esneklik uygulamaları işgücü piyasalarında istihdam olanağı sağlasa dahi, uygulamadaki çıktılarına bakıldığında sağlanan işlerin güvencesiz olduğu gözlemlenmektedir. İşgücünün geçici, kısmi süreli işlerde atipik sözleşmelerle istihdam edilmesi işsizliğe bir alternatif olarak kabul edilmemelidir.

Neo-liberal politikalar, işgücü ve az gelişmiş ülkeler açısından eşitsizliğin ve adaletsizliğin yayıldığı bir dayatma olarak bazı çevrelerce kabul edilmektedir. Küreselleşme olgusu ile birlikte artan sermaye hareketliliği ve serbestliği, sermayeyi ulusal sınırlardan ve düzenlemelerden kopararak ulusal ölçekteki işgücüne olan bağlılığını zayıflatmaktadır. Neo-liberal ekonomi politikalarında hayat bulan serbestlik uygulamada genel olarak ekonomik krizler, işgücü piyasalarının kuralsızlaştırılması ve işsizlik artışı olarak yansımaktadır (Koray, 2005). Dolayısıyla neo-liberal politikalar çerçevesinde küreselleşen kapitalizm, kuralsız piyasalarda istihdam ile işsizlik gerçeğini birbirine alternatif olarak sunmaktadır.

İşsizlik ciddi bir sorundur ve işsiz olarak geçirilen zamanın öneminin kavranması iki açıdan oldukça önemlidir. Öncelikle, işsiz kalınan döneminin uzunluğu bireysel refah üzerinde doğrudan etkilere sahiptir. Bunun yanı sıra, işsiz geçirilen süredeki değişimler toplam

İşsizlik oranı üzerinde ciddi etkilere sahiptir (Corak, 1996). İşsizlik gerek bireye gerek ailesine gerekse topluma ciddi maliyetler yüklemekte ve işsiz kalınan süre uzadıkça yüklenen bu maliyetler de artmaktadır (Işığçok, 2014: 56). İşsizlik olgusunun güncel sureti; uzun süreli olması, coğrafi bağlamda dengesiz dağılması ve genç nüfus arasında ağırlığını daha fazlası hissettirmesi olmak üzere üç önemli özellik taşımaktadır (Bilgin, 2000: 59). Uzun süreli yapısal işsizliğin yanı sıra genç işsizliği de 1980 sonrası dönemde önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

1980 sonrası dönemdeki koşullar göz önünde bulundurulduğunda genç işsizliği bir tezat oluşturmaktadır. Çünkü işletmeler yeni üretim süreçlerine ve teknolojilere uyum sağlamaları için ileri yaştaki işçileri eğitmek yerine genç işçileri istihdam etmeyi tercih etmektedirler. Bunun nedenleri, belli bir kıdemi olmasından dolayı ileri yaştaki işçilerin daha fazla ücret almaları ve sil baştan eğitime tutulmaları nedeniyle sebep oldukları maliyetlerdir (Sennett, 2011: 63). Ancak, işletmelerinin tercihinin bu yönde olmasına rağmen genç işsizliği önemli bir seviyededir. Buna artan nüfus için yeterli istihdamın yaratılmaması kaynaklık etmektedir. Her yıl işgücüne katılan bireyler için yeterli sayıda işin yaratılmaması, gelişmiş ülkeler de dâhil olmak üzere evrensel bir sorun halini almıştır (Işığçok, 2014: 115). Küresel işsizlik sorunu içerisinde önemli bir yere sahip olan genç işsizliği ciddi boyutlara ulaşmıştır.

Yükselen işsizlik seyri içerisinde olmalarının yanı sıra gençler genel olarak, geçici ve kısmi zamanlı işleri kapsayan atipik istihdam biçimleri altında çalışmaktadırlar. Atipik çalışma biçimleri işletmeler açısından işgücünün ayarlanması imkânı sunarken gençler için ise eğitimlerine ve diğer işlerine vakit ayırma fırsatı sağlamaktadır (ILO, 2013a: 12). Standart dışı çalışma biçimleri, gençler için de esneklik sağlasa da, bir bütün halinde bakıldığında gençlerin atipik sözleşmeler ile istihdamı tercihten ziyade sistemin istihdam yaratamamasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Gençlere yönelik politikalarda önemle eğitim üzerinde durulmaktadır. Üretim modelinde yaşanan dönüşümün ve bilginin önemin artması sonucunda istihdam fırsatı bulmak için vasıf düzeyi belirleyici hale gelmiştir. Bu bağlamda vasıflı işgücü açığının sağlanması için politikalar benimsenmiştir.

Yapısal dönüşümler neticesinde işgücünün sahip olması beklenen vasıflarda bir değişim yaşanmıştır. Bu değişime cevap veremeyen işgücü ise istihdam olanaklarına ulaşmayarak

işsiz kalmakta ya da kötü çalışma koşulları altında ve düşük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle de yaşanan dönüşümler sonucunda işgücünün niteliksel anlamda değişmeler yaşaması gerekmekte ve bunun sağlanamadığı durumlarda uzun dönemli yapısal işsizlik sorunu ortaya çıkmaktadır (Güney, 2009). Bazı görüşler ise işsizliğin, işgücü arzı ve talebi arasındaki vasıf ve eğitim istemlerindeki farklılıklara, bir başka ifadeyle bireyin eğitim ve vasıf durumuna indirgenmesi sorunun kapitalist üretim ilişkilerinin açık bağlantılarının gizlenmesi amacıyla yapılmaktadır (Koşar, 2013: 123). Piyasa koşullarında yaşanan dönüşümlerin sonucunda yeniden yapılandırılan üretim modelleri vasıflı işgücünü merkez alarak işlemektedir. Bu özelliği gereği de vasıflı işgücü güvenceli istihdam fırsatına ulaşabilmektedir.

Üretim sürecinde çekirdek işgücünün önem kazanmasıyla birlikte çevresel işgücünü işsizlik sorunu sarmıştır. Çevresel işgücü, üzerinde uygulanan sayısal esneklik ile istihdam şansı bulabilse dahi işler geçici olma sorunu taşımaktadır. Bu açıdan 1970’li yıllardan sonra ülkeler, işgücü piyasalarının dinamik ve devinim gibi yeni boyutlarına tanıklık etmiştir. Önceki perspektiflerin aksine dinamizme dayanan bu yeni boyut işler arasında hızla yer değiştiren işçileri ve işsizlik olgusunu kapsayan işsel devinim ile somutlaşmıştır (Hasan ve Broucker, 1982). İşgücü piyasalarında ortaya çıkan işsizliğin yanı sıra yüksek işgücü devir oranları da bir sorun niteliğindedir.

Küreselleşme sürecinde hız kazanan teknolojik gelişmeler, verimlilik ve istihdam ilişkilerinde verimliliği artırarak emek talebini azaltmaktadır (Erdinç, 1999). Sürekli ciddileşen işsizlik sorunu, nüfus artışına bağlı olarak yeterli istihdamın sağlanamaması sonucunda “çalışmanın sonu” tartışmalarını da gündeme getirmektedir (Bilgin, 2000: 57). Büyüme ile istihdam artışı arasındaki ilişki büyük ölçüde kopmaktadır. Sağlanan istihdam artışları ise daha esnek ve kuralsız istihdam koşulları anlamına gelmektedir (Koray, 2009). Günümüz işgücü piyasalarında birçok işsiz için aktif olmak, güvencesiz çalışmaya karşılık gelmektedir (Ciğerci Ulukan, 2013: 147). İş bularak gelir elde edebilme pahasına birçok insan kötü çalışma koşulları altında gerçekleştirilen işleri kabul etmek zorunda kalmaktadır. Tarıma dayalı ekonomik yapıları, hızla artan ve işgücü piyasasına katılan nüfusları, düşük ekonomik performansları ve düşük verimlilik düzeyleri ile birlikte işsizlik yaratan gelişmekte olan ülkelerdeki mevcut durum, dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk, kriz ve istihdam yaratmayan ekonomik büyümeler gibi olumsuz gelişmeler ile birleşerek daha da ciddi boyutlara ulaşmaktadır (Işığın, 2014: 128). Ancak işsizlik, gelişmişlik düzeyine

bakılmaksızın günümüzde tüm ülkeler için ciddi bir sorun oluşturmaktadır (Erdoğan, 1999). İşsizliğin 1980 sonrası dönemde ve özellikle günümüzdeki boyutunu istatistikler bağlamında işlemek sorunun ciddiyetinin anlaşılması açısından faydalı olacaktır. İşgücüne ilişkin istatistikler ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak verilecektir.

4.4.2. Enformel istihdam

Çalışanlara tanınan haklar ve güvenceler, demokratik ve sosyal haklar bakımından ilerlemenin en önemli ölçütlerinden biridir. Çalışma hakkının temel bir hak olarak tanınması sonucunda çalışanların gerek çalıştıkları gerekse çalışmadıkları dönemlerde korunması için güvence sistemleri geliştirilmiştir (Güngör, 1999). Neo-liberal dönemde artış gösteren enformel istihdam ise çalışma hayatına yönelik temel hakların ve güvence sistemlerinin olmadığı istihdam türünü ifade etmektedir.

Enformel istihdamın kapsamına ilişkin olarak farklı görüşler söz konusudur. Avrupa Birliği'nin enformel istihdama yaklaşımında kıstas olarak "ulusal gereklere uygun kayıt" temel alınmaktadır. 2003 yılında toplanan Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda ise enformel istihdam, enformel sektöre özgü işletmelerde istihdam edilenleri ve enformel bir işte çalışan ücretlileri içine alan istihdam türlerini kapsayacak şekilde tanımlanmıştır (Z. Erdut, 2007). Enformel istihdam tanımlamalarında sıklıkla kayıtdışı ekonomiye ve istihdama atıfta bulunmaktadır.

Kayıtdışı ekonomi, enformel istihdam içerisinde ele alınmaktadır. Kayıtdışı ekonomi en genel anlamıyla, milli gelir hesaplarına dâhil olmayan ekonomik faaliyetlerin tümünü kapsamakta ve sadece vergi ile ilgili yasaları ihlal etmemekte, ekonomik hayatı düzenleyen tüm yasaları ihlal etmektedir. Bunların yanı sıra, devletin yetkili organlarının bilgisi dışında ortaya çıkmaktadır. Bu sebeplerden dolayı kayıtdışı ekonomi, günümüz ekonomilerinin en önemli sorunlarından biri olup nedenleri, sonuçları ve işleyişi bakımından karmaşık bir yapıya sahiptir (Karaarslan, 2010: 5-6). Kayıtdışı çalışan işçiler, enformel sektörde çalışanların büyük bir kesimini oluşturmakta ve yasal haklarını fiilen kullanamamaktadırlar (Güngör, 1999). Dolayısıyla, enformel ekonomi kayıt dışı ekonomiyi de kapsamaktadır.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde çoğu işçi, tehlikeli koşullar altında kendi adına çalışmakta ya da sosyal güvenlik sistemine tabi olmadan ve sözleşmesiz bir şekilde istihdam

edilmektedir. Bu şekildeki istihdam türleri, “enformel istihdam” olarak tanımlanmaktadır. Özel ya da kamusal bir sosyal güvenliğin olmadığı ve normal bir işin bulunmadığı durumlarda da enformel istihdam söz konusu olabilmektedir. Enformel istihdam, vergilendirmeden ve düzenlemelerden kaçınmak adına başvurulan bir araç olarak da kullanılmaktadır. Çoğu zaman enformel istihdam standart istihdam biçilerine göre daha az ücret ve daha kötü çalışma koşulları sunmaktadır. Kadınlar ve gençler ise enformel istihdam tehdidi ile daha yakından ilgilidirler. Gelişmekte olan ülkelerde çalışanlar bu risklerle yasal sistemlerinin daha zayıf olmasından dolayı daha fazla karşılaşmaktadırlar (ILO, 2014a: 24).

1970’li yıllarda yaşanan dünya ekonomik krizi, gelişmekte olan ülkelerde işletmelerin ve çalışanların farklı arayışlar içerisine düşmesine ve böylelikle de enformel sektörün 1980’li yıllardan itibaren hızla ivme kazanmasına neden olmuştur. Taraflar ekonomik faaliyetler ve istihdam sorunları açısından formel ve enformel istihdam arasında seçim yapmaya zorlanmıştır (Lordoğlu, 1998; Ekin, 1995: 11). Enformel istihdama başvurulmasının en önemli nedenleri: iş yasalarının uygulanmadığı, sosyal güvenlikten yoksun ve düzensiz sürelerle istihdam edilebilen ve ucuza mal olan işgücü sunabilme yeteneğidir (Lordoğlu ve Özar, 1998: 5). İşletmeler, enformel işgücü piyasalarına başvurarak işgücü maliyetlerini azaltma ve böylelikle sermaye birikimi sağlama imkânı bulmaktadırlar (T. Erdut, 2005). Dolayısıyla, işgücü piyasalarının esnekleşmesi ve kuralsızlaşması gibi gelişmeler enformel istihdamda artış yaşanmasına neden olmuştur.

Küreselleşme sürecinde sermaye birikim tercihine bağlı olarak gerçekleşen enformel istihdam günümüzde, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” anlayışına yaslanan liberal ekonomik ideolojinin bir yansımasıdır. Kapitalist ekonomik sistemde formel ekonomik faaliyetler giderek daralırken enformelleşme olgusu süreklilik kazanmaktadır. Gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın neredeyse tüm ülkelerde sermaye birikimi ile enformel ekonomi bağlantılı hale gelmiştir. Çünkü enformel istihdam sermaye birikim sürecine hız kazandıran bir uygulamadır. Enformel ekonomi ve dolayısıyla enformel istihdam ekonomik büyümenin biçimlerinden biridir. Büyümenin yetersiz ya da sermaye yoğun olduğu, bir başka deyişle istihdamsız büyümenin yaşandığı ülkelerde formel sektörlerde iş bulamayanlar enformel sektöre yönelmektedir (Z. Erdut, 2007; T. Erdut, 2005). Neo-liberal dönemde işverenler açısından enformel istihdam bir işletme tercihi olarak ortaya çıkarken işçiler açısından zorunlu bir tercihi ifade etmektedir.

İşçiler için enformel istihdam bir zorunluk iken işverenler açısından durum farklıdır. Birçok işletme, daha iyi rekabet koşullarına ulaşabilmek adına iş yasalarının uygulanmadığı sektörlere yönelmiş ve bu durumun bir sonucu olarak da sosyal güvenceden yoksun ve düzensiz sürelerde çalışanlarla faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır (Lordoğlu, 2005). Küresel piyasalarda rekabet edebilirliklerini arttırmak isteyen yatırımcılar, üretim süreçlerini işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere doğru yerleştirmekte ve enformel istihdam biçimlerine başvurmaktadır. Enformelleşme olgusunun genişlemesinin önemli sonuçlarından biri, formel sektördeki istihdam olanaklarını daraltmasıdır. Formel istihdam azalırken enformel istihdamın artması, yoksulluğun yaygınlığına bağlı olarak işgücü piyasalarını daha da esnek hale getirmekte ve kuralsızlaştırmaktadır (Z. Erdut, 2007). Yoksulluk ve işsizlik ile enformel istihdam arasında seçim yapma zorunluluğu enformel sektörün artmasına neden olmaktadır.

Kadın, çocuk ve göçmen işçiler enformel istihdamın en önemli kaynaklarıdır. Kadınların yaygın olarak yarı zamanlı işlerde istihdam edilmesi ise enformel istihdam içerisinde yer alanların önemli bir kısmının kadınlardan oluştuğunu göstermektedir. Giderek artan sayıda çocuğun yasal düzenlemelerin olduğu formel sektörlerden uzaklaşarak enformel sektörlere yönelmesi, enformel istihdamın önemli kaynaklardan bir diğerini çocukların oluşturmasına neden olmaktadır. Formel işgücü piyasalarının dışında istihdam edilmelerinden dolayı yabancı kaçak göçmenler enformel istihdam içerisinde yer alan diğer bir kaynaktır. Yabancı kaçak göçmelerin işgücü piyasalarına dâhil olmaları belli bir takım izinevtabi kılındığından dolayı bu kişiler çoğunlukla enformel sektörlerde yer almaktadır (Lordoğlu, 2005). Kaçak göçmenlerin ve çocukların istihdamı bir takım koşullara bağlandığından bu profildeki işgücünün istihdamı ancak enformel sektörde mümkün olmaktadır. Bu nedenle de enformel istihdamın önemli kaynaklarının başında kaçak göçmenler ve çocuklar yer almaktadır.

Enformel sektörünün yaygınlık kazanmasının ardında formel işgücü piyasalarının dışında kalan işgücünü absorbe edebilmesi yatmaktadır. Enformel istihdama girişin formel istihdama nazaran daha kolay olması nedeniyle, formel istihdam için vasıf düzeyi yetersiz olan çoğu işçi bu sektörlere yönelmektedir. Örgütlenme hakkına sahip olmaksızın çalışan işçilerin varlığı nedeniyle enformel istihdam, sendikal hareket üzerinde olumsuz etkilere sahiptir.

Enformel istihdamın en önemli özelliklerinden birini süreklilik göstermemesi oluşturmaktadır. Bu nedenle de tam zamanlı olmayan yarı zamanlı işlerde bu özellik daha yaygındır. İstihdamın süreklilik taşınamaması ve geçici olması ise güvenlik ihtiyacının sağlanamamasına neden olmaktadır. Bu nedenle de işlerin süresinin belirsizliği, güvenliğe olan ihtiyacı arttırmaktadır. Güvencesiz çalışmanın bir biçimi olmasından dolayı enformel sektörde istihdam edilenlerin sosyal güvenlik ihtiyaçları, formal sektördekilere oranla çok daha fazladır (Lordoğlu, 2005). Yasal düzenlemelere uymaksızın gerçekleştirilen enformel istihdam, güvencesiz çalışmanın modern yüzünü oluşturmaktadır. İşçiler her türlü haktan yoksun bir şekilde istihdam edilmektedir.

İşgücü piyasalarında enformelleşme olgusu esneklik ve heterojenliğin, eğretilik ve güvencesizliğin, eşitsizlik ve kutuplaşmanın artmasıyla belirgin hale gelmiştir. Bu bağlamda enformelleşme unsurları genel olarak şöyledir (T. Erdut, 2005):

- *Esneklik ve heterojenlik*: istihdam statülerinde, becerilerde, verimlilikte, diğer sektörlerle ve devletle olan bağlantılarda esneklik ile beraber yaşanan çeşitlilik heterojenliği ifade etmektedir. Bu nedenle de enformel işgücü piyasaları esnektir. Esnek işleme anlayışı içerisinde enformel çalışma bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.
- *Eğretilik ve güvencesizlik*: enformel çalışma yeterli istihdam olanaklarının bulunmadığı koşullarda başvurulmuş bir çalışmadır ve birey, işsizlik ile enformel çalışma arasında seçim yapmak zorundadır. Enformel istihdamın yasal düzenlemelere bağlı olarak gerçekleştirilmemesi de eğretiliğe ve güvencesizliğe neden olmaktadır.
- *Eşitsizlik ve kutuplaşma*: işgücü piyasasında yer alan istihdam biçimlerinin çeşitlenmesi sonucunda pazarlık güçlerinin birbirinden farklı olan grupların ortaya çıkması eşitsizliğe ve bu eşitsizlik ortamı da grupların kutuplaşmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak enformel istihdam, eşitliği ve güvenceyi tehlike altına sokarak gelir dağılımında adaletsizliğe neden olmakta ve ülke vatandaşlarının sosyal koruma mekanizmalarını zayıflatmaktadır. Ayrıca, enformel istihdam düşük ücret düzeyleri ile özdeşleşmesinden dolayı çalışma ve yaşam koşullarını bozmaktadır. Emek istikrarsız piyasalarda bir uyum değişkeni haline geldikçe, enformel sektör genişlemeye devam etmektedir (Z. Erdut, 2007). Dolayısıyla, emeğin bir meta ve işgücü piyasalarındaki dalgalanmalara göre istihdam edilen

bir değişken olarak görülmemesi enformel istihdamın önlenmesi yolunda büyük önem arz etmektedir.

Ülkelerin yabancı sermaye yatırımlarını kendi sınırlarına çekebilmek için girdikleri kıyasıya rekabetin bir sonucu olarak oraya çıkan kuralsız işgücü piyasaları enformel istihdamın, korunaksız emeğin ve bunların ortak paydası olarak güvencesiz çalışmanın yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Emeği korunaksız bir konuma itilmesinde, enformel sektörde istihdam edilenlerin çalışma hayatına yönelik haklarının olmamasından dolayı sendikalarca temsililerinin güç olması rol oynamaktadır. Dolayısıyla, istihdam içerisindeki enformel istihdam oranının artması sendikal hareket üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır.

Vasıf düzeyi bakımından işgücü talebine uygun düşen işgücünün formal sektörlere yönelmesine karşın vasıf düzeyinin yetersiz olmasından dolayı birçok işçi enformel sektörde istihdam edilerek toplumsal ve ekonomik sorunlarla yüz yüze gelmektedir. Enformel ekonomi, çalışmaya yönelik temel hakların uygulanmamasına yol açması ve bundan dolayı da nitelikten yoksun işler yaratması nedeniyle bertaraf edilmesi gereken bir sorun niteliğindedir. Güvencesiz çalışmanın bir boyutunu oluşturan enformel istihdamın ortadan kaldırılması, işçilere çalışmaya yönelik temel haklarını teslim etmeyi amaçlayan düzgün iş politikalarının hedefleri arasında yer almaktadır.

4.4.3. Yoksulluk

Neo-liberal dönemde işgücü piyasalarında yaşanan işsizlik ve enformel istihdam gibi ciddi sorunların yanı sıra yoksulluk da yeni boyutlar kazanarak bireyi ve hane halkını tehdit etmeye devam etmektedir. İşsizliğin arttığı ve ücret düzeylerinin düştüğü günümüzde yoksulluğa ilişkin olarak yeni tanımlamalar yapılmaya başlanmıştır.

Geleneksel anlamıyla yoksullar, çalışma yaşamının dışında kalan ve bu nedenle çalışmayan, engelli, yaşlılık ve kimsesizlikle nitelendirilen insanlar olarak kabul edilmiştir (Kesgin, 2011). Üzerinde görüş birliğine varılan bir diğer tanımlamaya göre ise yoksulluk kavramı, belirli bir gelir seviyesinin altında kalanlar için kullanılmaktadır. Yaklaşık yarım asırlık bir zaman dilimi içerisinde yaşanan teknolojik ve ekonomik gelişmeler sonucunda toplumsal bir sorun niteliği taşıyan yoksulluk, şiddetini arttırmıştır (Öztürk ve Çetin, 2009). Yoksulluk,

genel olarak gelir seviyesi kıstas alınarak tanımlansa da yoksulluğa ilişkin olarak farklı tanımlamalar ve yoksulluğa ilişkin farklı türler de söz konusudur.

Günümüzde yoksulluk tartışmaları iki temel eksen etrafında gündeme gelmektedir: yoksulluğun kavramlaştırılması ve ölçülmesi ile yoksullukla mücadele (Gündoğan, 2008). Yoksulluk genel olarak gelir ve gıda yoksulluğu olarak ele alınmaktadır. En temel ve yaygın yoksulluk kavramı olan gelir yoksulluğu, bireylerin hayatlarına devam edebilmek için gerekli olan asgari gelir düzeyi ile belirlenmektedir. Gıda yoksulluğu sınırı ise kabul edilebilecek en düşük gıda tüketim düzeyine ilişkin harcamalara göre belirlenmekte ve bir kişi ya da hane halkı için asgari besin seviyesi saptanmaya çalışılmaktadır (İzdeş, 2010: 209). Yoksulluğun ölçümü ise uluslararası literatürde, asgari beslenme standardına göre belirlenen mutlak yoksulluk ile gelir düzeyine göre belirlenen göreceli yoksulluk kavramları kullanılarak yapılmaktadır (Altınparmak, 2008). Yoksulluğa ilişkin olarak son yıllarda “çalışan yoksulluğu” kavramı da gündem bulmaya başlamıştır.

Yoksulluğun nedenleri olarak ise hızlı nüfus artışı, işsizlik, yüksek faiz ve rant ekonomisi, doğal afetler, çalışamayacak durumdaki engelli sayısının fazla olması, bireyler arasındaki yetenek farklılıkları, devlet teşvikleri, adaletsiz vergi sistemi ve piyasalardaki tekelleşme gibi faktörler sayılmaktadır (Aktan, 2002). Yoksulluğa neden olan faktörler incelendiği zaman 1980 sonrası dönemin ekonomik çıktıları dikkat çekmektedir. Neo-liberal politikaların şiddetini arttırdığı işsizlik, gelir eşitsizliği ve işgücünün vasıf düzeyine göre ücretlendirilmesi gibi sorunlar yoksulluk sorununa kaynaklık etmektedir.

4.4.3.1. Çalışan yoksullar

Uzun yıllar boyunca yoksulluk, tembel ya da engelli olmalarından dolayı aktif olmayan insanları damgalayan bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu mantık uyarınca, çalışmıyor olmak yoksulluğa neden olan bir faktör konumundadır. Aynı şekilde yoksulluktan çıkmanın temel yolu da çalışmaktan geçmektedir. İşsizlik, genel olarak yoksulluk dönemlerini açıklamada işgücü piyasaları alakalı tek faktör olarak görülmüştür (Péna-Casas ve Latta: 2004: 3). Çalıştığı halde yoksul olan insanlar ise bu mantığa ters düşmektedir. Aksine, çalışan yoksullar olarak tabir edilen kesimin diğer çalışanlardan daha fazla çalıştığı da gözlemlenmektedir (Seçer, 2007). Küreselleşme sürecinin ücretleri sürekli olarak aşağıya çekmesi, iş sözleşmelerinin işçilerin aleyhine olacak şekilde düzenlenmesi, sosyal

güvenlikten yoksun yarı zamanlı ve geçici işlerin yaygınlaşması çalışan yoksulları ortaya çıkarmıştır (Kesgin, 2011). Ekonomilerin yeniden yapılanma sürecinin somut çıktılarında birini “çalışan yoksullar” oluşturmaktadır.

Bu sebeplerden dolayı çalışan yoksulluğu, gelişmiş ülkelerdeki “istihdam edilmek yoksulluk sorununa çözümdür” ve “yoksulluk, çalışmamanın bir sonucudur” şeklindeki güçlü kanı ile çelişmektedir (Péna-Casas ve Latta: 2004: 3). Çalışan yoksulluğu sorunu öncelikli olarak işgücü piyasası sorunlarından, daha sonra ise aile ve demografi ile ilgili özelliklerden kaynaklanmaktadır (Seçer, 2007). Neo-liberal politikaların salık verdiği kuralsız işgücü piyasalarında esnek istihdam biçimleri altında çalışan işçiler, yeterli gelir seviyesine ulaşamayarak yoksulluk sorunu ile karşı karşıya gelmektedir.

Çalışan yoksulların formel anlamda yoksulluk tanımı içerisine girmemeleri, gerek formel gerekse enformel güvenlik imkânlarından yararlanmalarını zorlaştırmaktadır. Devletin sosyal niteliğini kaybetmesi, bu türden sorunların derinleşmesinde son derece etkilidir (Kesgin, 2011). Devletin küçülmesi gerektiğini öngören neo-liberal politikalar, ekonomik ve toplumsal hayattaki devlet müdahalesini azaltarak mutlak yoksulluğa ve yoksulluğa neden olan istihdam biçimlerine çözüm yolları aranmasını engellemektedir.

Çalışan yoksulluğu kavramı belli açılardan ikilimler da ortaya çıkarmaktadır. Kavram sıklıkla düşük ücret karşılığında çalışan işçiler ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak bu durumun yoksulluğa direkt olarak kaynaklık etmediği durumlar da olabilmektedir. Örneğin, düşük ücretler karşılığında çalışan bir işçinin, diğer aile üyelerinin elde ettiği gelirler ile ya da sosyal yardımlarla yoksulluktan kurtulabildiği durumlar da söz konusu olabilmektedir. Bundan dolayı, düşük ücretler ile yoksulluğun birebir etkileşim halinde olduğu tek durumun tek başına yaşayan insanlar için geçerli olacağı kabul edilmektedir. Düşük ücretler, çalışan yoksulluğunu açıklayan önemli bir faktör olsa da, bir dizi faktörden sadece biridir (Péna-Casas ve Latta: 2004: 3). Sonuç olarak, çalışan yoksulluğunun tespitinde yalnızca çalışanın çalışmasından elde ettiği gelir kullanılmamaktadır. Bu türden yoksulluğun tespitinde, çalışanın yaşadığı hanenin toplam geliri ve hanede yaşayan üyelerin sayısı temel alınmaktadır. Bundan dolayı da çalışan yoksulluğu salt düşük ücretler karşılığında çalışmak anlamına gelmemektedir. Düşük ücret karşılığında çalışmak bireysel bir özellik taşıırken çalışan yoksulluğu hane halkı ile bağlantılıdır (Kapar, 2010). Bu nedenle

çalışan yoksulluğuna ilişkin veriler oluştururken hane halkı harcamaları dikkate alınmaktadır.

4.4.3.2. Prekarya

Çalışan yoksulluğu ile paralel bir anlam taşıyan prekarya, Guy Standing tarafından yeni tehlikeli sınıf olarak ele alınmaktadır. Standing'e göre, yeni bir toplumsal sınıf olduğu iddia edilen "prekarya", Marksist anlayış çerçevesinde düşünüldüğünde henüz oluşum sürecinde olan bir sınıftır. Prekarya, farklı ülkelerde farklı anlamlara gelmektedir. Örneğin; İtalya'da prekarya, insanların geçici işlerde çalışarak düşük ücretler elde etmesinin ötesinde bir hayat tarzı olarak güvencesiz bir varoluşu temsil etmektedir. Japonya'da ise sıklıkla çalışan yoksullar kavramı ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır (Standing, 2014: 21-25). Bu tanımlamalardan yola çıkarak prekaryanın çalışma olgusunun günümüz işgücü piyasalarında aldığı çehre ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüzde oldukça fazla gündem yapan bir kavram olan prekarya, belli bir takım unsurları taşımakta ve bu nedenle de tanımlanma açısından güçlük taşımaktadır. Geçici olarak çalışmak prekaryanın temel bir unsurunu oluşturmaktadır. İş güvencesizliği de önemli bileşenlerinden biridir. Bir başka önemli özelliği ise gelirlerinin güvence altında olmaması ve gelir yapılarının diğer tüm gruplardan farklılık göstermesidir. Prekarya mensupları açısından emek güvencesizliğinin ve güvencesiz toplumsal gelirlerin yanı sıra işe bağlı bir kimlik kazanımı da söz konusu değildir. Bu kişiler istihdam edildikleri dönemlerde bile, gelecekte olmayan ve toplumsal hafızadan yoksun işlerde yer almaktadırlar. Prekarya, meslekli cemaatlere ait olma, etik kurallara ve davranış normlarına ve dayanışma gibi duygulara sahip değildir. Prekaryanın tasviri yapılırken sıklıkla "kısmi vatandaş" kavramı kullanılmaktadır. Dolayısıyla, normal vatandaşlara göre daha sınırlı haklara sahiplerdir. Prekaryanın anlaşılması noktasında bir başka vurgu ise, hizmetler sektörlerinde yarı-zamanlı çalışmalarıdır. Prekarya aynı zamanda taşeron işçileri, çağrı merkezi çalışanları gibi yeni türden çalışma ilişkilerinde yer alan kimselerdir (Standing, 2014: 24-35). Prekarya, güvencesiz çalışma olgusu ile yüz yüze kalan kesimi ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır.

Prekarya, sanayi sonrası toplum aşamasında çalışma olgusunun aldığı güvencesiz şekli izah eden en doğru kavramlardan biridir. İşçiler, gün geçtikçe daha fazla güvencesiz çalışmaya

doğru yönelmektedir. Standart istihdam biçimlerinin belli profildeki işgücüne tahsis edilmesi sonrasında geri kalanlar atipik istihdam biçimleri altında çalışmaktadır. Standing'ın prekarya saptamaları bu bağlamda güvencesiz çalışma olgusunu en iyi şekilde açıklamaktadır. Kuralsızlaşan piyasalarda işçiler, çalışmaya yönelik temel haklardan yoksun bir şekilde istihdam edilerek gelir güvencesinden ve sosyal güvenceden de yoksun bir kesimi temsil eder hale gelmiştir. Yoksulluğun şiddetini arttırmada güvencesiz çalışma biçimlerinin yaygınlaşması en büyük rolü üstlenmektedir.

4.4.3.3. Yoksullukla mücadele

Yoksullukla mücadele ise yoksulluğa ilişkin tartışmaların diğer bir ayağını oluşturmaktadır. Yoksulluğun ortadan kaldırılması ve yoksulların refah düzeylerinin arttırılması kamu politikalarının başlıca amaçları arasında yer almaktadır. Bu politikaların kapsamı ve içeriği tarihsel süreç içerisinde ve ülkeden ülkeye değişmektedir (Gündoğan, 2008). Yoksulluk mücadele politikaları küresel ekonomin başlıca aktörleri tarafından da ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Dünya Bankası yoksullukla mücadele hedeflerinin gerçekleştirilmesi için aşağıda yer alan faktörlere vurgu yapmaktadır (World Bank Group, 2015: 35):

- Yoksulluğun azaltılmasında ekonomik büyüme oldukça büyük bir öneme sahiptir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı ekonomik büyümelere rağmen yoksullara yardım sağlayan tamamlayıcı politikalar olmaksızın aşırı yoksulluk yeterli düzeyde azaltılamayacaktır.
- Tüm ülkelerde ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik büyüme emek yoğun, çalışanlar ise daha üretken hale getirilirse yoksulluğun azaltılmasında ve refahın yayılmasında daha etkili olacaktır. Bir başka ifadeyle, işgücü üretkenliğinin büyümenin sektörel bileşimi ve iş yaratımı üzerindeki etkisi yoksulluğun azaltılmasında rol oynamaktadır.
- Kısa vadede yoksulluğun azaltılmasında üretkenlik artışı, vasıfsız işçilere olan talebin artmasına, emek yoğun üretime ve enformel sektöre büyük katkılar sağlamaktadır. Uzun vadede ise refah paylaşımı ve yoksulluğun azaltılması üretkenlik alanındaki sürekli gelişmelere ihtiyaç duymaktadır.
- Yoksul hane halklarının gelirlerinin çoğunu işçi ücretleri belirlediğinden dolayı, kapsayıcı bir büyüme için çok sayıda üretken iş ve yoksullar için bu işlere ulaşmada

eşit fırsatlar gerekmektedir. Beşeri sermayelerini geliştirmeleri için yoksullara ve dezavantajlı gruplara fırsatlar sunulması da gereklilik arz etmektedir.

- İyi düzenlenmiş güvenlik ağları, beşeri sermayenin inşa edilmesinde ve yoksulların aleyhine olacak bunalımlarda bu kimselerin gelirlerinin ve varlıklarının korunmasında önemli bir rol üstlenmektedir.
- Son olarak ise istikrarlı bir yoksullukla mücadele için büyümenin doğa dostu olması gerekmektedir.

Dünya Bankası'nın belirlediği hedefler her ne kadar yoksullukla mücadele için olumlu katkılar yapacak olsa da, günümüz işgücü piyasalarının neo-liberal politikalar ile çevrili olması nedeniyle bu hedeflerin hayata geçirilmesi güç görünmektedir. Öncelikle, günümüz işgücü piyasalarının en önemli problemlerinden birini istihdam yaratmayan ekonomik büyüme oluşturmaktadır. Bu problemin çözümü ise emek yoğun üretimin artmasına bağlıdır. Ancak, otomasyonun sağladığı yararlar üretim sürecinde emek kullanımını azaltmaktadır. Dolayısıyla işgücüne olan talep yıldan yıla düşmektedir. Emek yoğun üretim yapan işletmeler ise üretim süreçleri dış ülkelere kaydırma eğilimindedir. Bu durum merkez ülke açısından işsizlik ve dolayısıyla yoksulluk anlamına gelirken uydu ülke için de aynı sorunlara neden olabilmektedir. İşgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere doğru olan bu yeni işbölümü, kuralsız piyasaları da beraberinde getirdiği için çalışan yoksulluğuna, düşük ücretlere, kötü çalışma koşullarına ve güvencesiz çalışmaya neden olmaktadır. Dolayısıyla, çalışma sürelerinde ücret düşüşü olmaksızın sağlanacak bir azalış, istihdam alanlarının yaratılmasında etki olabilecektir.

Yeni üretim modelinin vasıflı işgücüne yönelmesi, vasıfsız işgücünü beşeri sermayeye sahip olmamasından dolayı işsizliğe ve yoksulluğa mahkûm etmektedir. Bu durum da yeterli gelir seviyesine sahip olmayan kişilerin eğitim vasıtasıyla vasıf düzeyini arttırmalarını engellemektedir.

İşgücü piyasalarından kaynaklı gelir bunalımları, hane halklarını yoksulluğa itmekte ve sıklıkla açlık sınırının altında yer almalarına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra zorunlu çalışmanın artmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla zorunlu çalışmanın anlaşılması noktasında yoksulluk ve gelir bunalımları merkezi konumdadır. Yoksulluk içerisindeki hane halkları zorunlu çalışmaya yönelmektedir (ILO, 2014c: 45-46). Bir başka deyişle, işçiler işsizlik ile atipik istihdam biçimleri arasında seçime zorlanmaktadır. Zorunlu olarak atipik istihdam biçimine yönelenler, çalışan yoksulluğu sorunu ile karşı karşıya gelmektedir.

Yoksulluğun azaltılması amacıyla asgari ücret seviyesini yükseltmek işçilere, çocuklara, vergi mükelleflerine ve ekonominin tümüne kazançlar sağlayacaktır. Bu artış öncelikle, satın alma gücünü arttıracak ve insanların gündelik hayatlarını idame ettirebilmek için temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri konusunda çektikleri zorlukları azaltacaktır. Bunun yanı sıra, ekonomiye para pompalanmasına neden olarak insanların paralarını geleceklere yatırım yapmak için kullanmalarını sağlayacaktır. Bu da sağlıklı, istikrarlı, daha eğitimli ve üretken işgücünü ortaya çıkaracaktır (Oxfam, 2014: 15). Ancak, bu hedeflerin gerçekleştirilmesi yoksullukla mücadele politikalarının istikrarına bağlı durumdadır. Çünkü yoksulluk, hane halkları için yinelenen bir sorun niteliğindedir.

Yoksulluktan çıkış nadiren düzgün bir şekilde gerçekleşmektedir. Çoğu insan geçici bir süreliğine yoksulluk sınırının üzerine çıkmakta ve daha sonra tekrar sınırın altında yaşamaya devam etmektedir. Bir başka ifadeyle, milyonlarca insan bunalımlara, kıtlıklara, ciddi hastalıklara, güvencesizliğe ve toplum içindeki çatışmalara bağlı olarak aşırı yoksulluk seviyesine geri dönmekte ya da ilk kez bu seviye içerisine dâhil olmaktadır (Chronic Poverty Advisory Network, 2014: 2). Dolayısıyla, yoksullukla mücadele istikrarlı politikaları gerektiren ciddi bir uygulamalar bütününe kapsamı gerekmektedir.

Binyılın başında “Binyıl Kalkınma Hedefleri” belirlenmiştir ve 2015 yılı itibariyle, Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen ve sekiz hedeften oluşan “Binyıl Kalkınma Hedefleri”nin sonuna gelinmiştir. Aşırı yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılması da bu hedeflerden birini oluşturmaktadır. Binyıl Kalkınma Hedefleri, yoksulluk içerisinde yaşayan insanlara çare bulma yolunda insanlık tarihi açısından emsalsiz bir çaba niteliğindedir. (Chronic Poverty Advisory Network, 2014: 1). Binyıl Kalkınma Hedefleri’nin uygulamadaki çıktıları aşağıdaki veriler ışığında değerlendirilecektir.

Çizelge 4.1. Bölgelere göre günlük 1.25 doların altında yaşayanların nüfusa oranı (The World Bank, 2014, 23)¹

Bölge	1990	1993	1996	1999	2002	2005	2008	2010	2015
Doğu Asya & Pasifik	48.5	45.6	37.6	37.6	31.9	23.9	21.8	20.7	11.8
Avrupa & Orta Asya	0.5	0.7	1.1	1.0	0.6	0.5	0.2	0.3	0.2
Latin Amerika & Karayipler	2.8	2.7	3.1	3.4	3.8	3.4	2.9	2.7	3.1
Orta Doğu & Kuzey Afrika	0.7	0.6	0.7	0.8	0.7	0.8	0.7	0.7	1.0
Güney Asya	32.3	33.1	37.0	35.5	39.1	43.1	43.8	41.7	41.9
Sahra altı Afrika	15.2	17.3	20.5	21.6	23.8	28.4	30.7	34.1	42.1

2015 yılı itibariyle dünya, aşırı yoksulluk sorununu kökünden çözemese de Binyıl Kalkınma Hedefleri çerçevesinde dünya genelinde yoksulluğu yarıya indirme hedefini gerçekleştirmiştir. 1990 yılına ait gelişmekte olan ülkelerdeki günlük 1.25 dolara yaşayanların %43,1'lik oranı, 2010 yılında %20,6'ya düşmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin önümüzdeki 10 yıl içerisinde gayri safi milli hâsıla büyümelerini %5,3-5,5 bandında sürdüreceği ve kişi başına düşen gelirin %4,2 seviyesinde artacağı tahmin edilmektedir. Büyümenin, halen daha en yoksul kesimin yarısından fazlasının yaşadığı Doğu Asya'da, Pasifik'te ve Güney Asya'da yaşanacağı beklenmektedir. Sahra Altı Afrika'da ise büyümenin daha yavaş ancak önceki yıllara nazaran daha yüksek olacağı ve yoksulluktaki azalışın hız kazanacağı öngörülmektedir. Bu veriler ışığında aşırı yoksulluk altında yaşayanların %16 seviyesine düşeceği beklenmektedir (The World Bank, 2014: 2). Binyıl Kalkınma Hedefleri yoksullukla mücadele başarılı olsa da gelişmekte olan ülkeler açısından yoksulluk hala daha ciddi bir tehlike arz etmektedir.

2005 yılına ait uluslararası fiyatlara göre, günlük 1.25 doların altında çalışanların toplam nüfusa oranı Dünya Bankası'nın 2011 yılına ait olan son verilere göre ise aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir. 2011 yılına ait verilere göre dünya nüfusunun %14,5'lik kısmı, günlük 1.25 dolara çalışmaktadır.

¹ 2010 ve 2015 verileri tahmin niteliğindedir.

Çizelge 4.2. 2005 yılına ait uluslararası fiyatların temel alındığı istatistiklere göre, günlük 1.25 doların altında çalışanların toplam nüfusa oranı (Dünya Bankası)

Bölge	2011
Doğu Asya & Pasifik	7.9
Avrupa & Orta Asya	0.5
Latin Amerika & Karayipler	4.6
Orta Doğu & Kuzey Afrika	1.7
Güney Asya	24.5
Sahra altı Afrika	6.8
Dünya geneli	14.5

Yoksulluk, gelir eşitsizliğinin bir sonucu olarak ortaya çıktığından dolayı gelir eşitsizliğine ilişkin veriler, gerek bir bütün halinde yoksulluğun gerekse çalışan yoksulluğun günümüzde ulaştığı boyutları temsil etmektedir. Bu bağlamda, Bauman'ın, 2013 yılında kaleme aldığı "Azınlığın Çıkarı Hepimizin Çıkarına mıdır?" adlı eserindeki verilere yer verilecektir. Gelir eşitsizliğine dair çarpıcı verilerin başlıcaları şunlardır (Bauman, 2014b: 9-15):

- 2000 yılında yetişkin nüfusun en zengin yüzde 1'lik bölümü dünyadaki zenginliklerin yüzde 40'ına sahipken, en zengin yüzde 10'luk kesim dünya üzerindeki toplam malvarlığının yüzde 85'ini elinde bulundurmaktadır.
- En zengin ülkelerden olan Katar'da kişi başına düşen gelir en fakir ülke olan Zimbabve'dekinden 428 kat daha fazladır.
- Dünya nüfusunun yüzde 20'si dünya çapında üretilen tüm mal ve hizmetlerin yüzde 86'sını tüketmekte, buna karşın en yoksul yüzde 20'lik kesim yalnızca yüzde 1,3'ünü tüketmektedir.
- Nüfusun en zengin yüzde 20'lik kesimi üretilen malların yüzde 90'mı tüketmekte, en yoksul yüzde 20'lik kesim için bu oran yüzde 1'dir. Bunun yanı sıra en zengin 20 insanın elinde bulundurduğu kaynakların en yoksul 1 milyar insanınkine eşit olduğu tahmin edilmektedir.

Gelir eşitsizliği başlı başına bir sorun olmasının yanı sıra, gelir eşitsizliğinin giderek arttığı ülkelerde ekonomik büyümenin yoksulluk üzerindeki etkisi ters yönde olmaktadır. Bunun aksine, gelir eşitsizliğinin azaldığı ülkelerde belli bir büyüme oranında yoksulluktaki azalış daha fazladır. Öte yandan, ekonomik büyümenin yoksulluk azaltmadaki gücü, gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde daha azdır (World Bank Group, 2014: 2). Dolayısıyla, yoksulluk ile mücadele stratejilerinin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için gelir eşitsizliğini azaltmayı hedefleyen politikaların da uygulamaya sokulması gerekmektedir.

Gelir eşitsizliğinin giderilmesinin yanı sıra yoksullukla mücadele için başka politikaların da hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu politikalar genel olarak üç başlık altında toplanmaktadır: kronik yoksulluğu çözmeye çalışmak, yoksullaşmayı önlemek ve istikrarlı yoksulluktan çıkış yolları üretmek. Ancak, bu amaçların gerçekleştirilmesi noktasında küresel çapta büyük yatırımlar gerekmektedir. Bu yatırımlar ise genel olarak şunlara ilişkindir (Chronic Poverty Advisory Network, 2014: 4):

- **Sosyal yardım:** yoksullara düzgün hayat standartlarının getirilmesi ve zor dönemlerinde güvenlik ağlarının örülmesi noktasında sosyal yardımlar hayati bir rol oynamaktadır.
- **Eğitime yüklü yatırım:** yoksulluktan kalıcı çıkış ve kriz dönemlerinde hızlı bir toparlanma açısından eğitim yatırımları önem arz etmektedir.
- **En yoksul kesimi destekleyen ekonomik büyüme:** artan ulusal refahın sağladığı yararların en yoksul kesimlere ulaşmasının garanti altına alınmasında rol oynamaktadır.

Genel olarak yoksullukla mücadele politikaları yoksulluğun ve güvencesiz çalışmanın önlenmesine, yeni üretim modeline uygun işçilerin işgücü piyasalarına dâhil edilmesine ve refah yaratan ekonomik büyümenin gerçekleşmesine yöneliktir. Yaratılan istihdamın niceliğinden ziyade niteliği, yoksullukla mücadele yolunda önem arz etmektedir.

4.4.4. İşgücü piyasalarına ilişkin istatistikler

1991-2013 yılları arasında ILO modeline göre işsizlik oranları aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

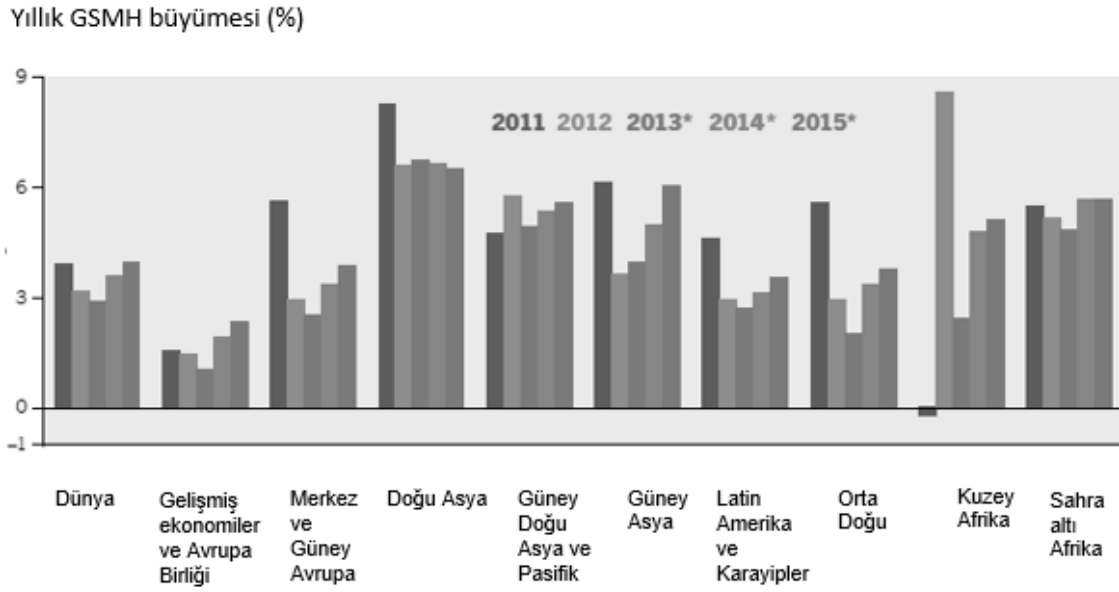
Çizelge 4.3. OECD ülkelerinin yıllara göre işsizlik oranları (Dünya Bankası)

OECD Ülkeleri	Yıllara Göre İşsizlik Oranları					
	1991	1995	2000	2005	2010	2013
Avustralya	9,6	8,5	6,3	5,0	5,2	5,7
Avusturya	3,4	3,7	3,5	5,2	4,4	4,9
Belçika	7,0	9,3	6,6	8,4	8,3	8,4
Kanada	10,3	9,5	6,8	6,7	8,0	7,1
Şili	8,2	7,3	9,2	8,0	8,1	6,0
Çek Cumhuriyeti	2,3	4,0	8,8	7,9	7,3	6,9
Danimarka	9,1	7,0	4,5	4,8	7,5	7,0
Estonya	1,5	9,7	13,1	7,9	16,9	8,8
Finlandiya	6,5	15,3	9,7	8,4	8,4	8,2
Fransa	9,1	11,8	10,2	8,9	9,3	10,4
Almanya	5,6	8,1	7,7	11,1	7,1	5,3
Yunanistan	<u>7,7</u>	<u>9,1</u>	<u>11,1</u>	<u>9,8</u>	<u>12,5</u>	<u>27,3</u>
Macaristan	11,6	10,2	6,4	7,2	11,2	10,2
İzlanda	2,5	4,9	2,3	2,6	7,6	5,6
İrlanda	<u>15,8</u>	<u>12,0</u>	<u>4,3</u>	<u>4,3</u>	<u>13,9</u>	<u>13,1</u>
İsrail	10,6	6,9	8,8	9,0	6,6	6,3
İtalya	10,1	11,7	10,8	7,7	8,4	12,2
Japonya	2,1	3,2	4,8	4,4	5,0	4,0
Güney Kore	2,4	2,1	4,4	3,7	3,7	3,1
Lüksemburg	1,5	2,9	2,3	4,5	4,4	5,9
Meksika	3,0	6,9	2,6	3,5	5,2	4,9
Hollanda	7,3	7,2	2,7	4,7	4,5	6,7
Yeni Zelanda	10,6	6,5	6,2	3,8	6,5	6,2
Norveç	5,4	4,9	3,4	4,6	3,6	3,5
Polonya	11,4	13,3	16,1	17,7	9,6	10,4
Portekiz	<u>3,9</u>	<u>6,8</u>	<u>3,9</u>	<u>7,6</u>	<u>10,8</u>	<u>16,5</u>
Slovakya	10,9	13,1	18,8	16,2	14,4	14,2
Slovenya	5,5	7,2	6,9	6,5	7,2	10,2
İspanya	<u>16,4</u>	<u>23,1</u>	<u>14,2</u>	<u>9,3</u>	<u>20,2</u>	<u>26,2</u>
İsveç	3,3	9,3	5,9	7,8	8,7	8,1
İsviçre	1,7	3,3	2,7	4,4	4,5	4,4
Türkiye	8,2	7,6	6,5	10,6	11,9	10,0
Birleşik Krallık	8,5	8,7	5,6	4,8	7,9	7,5
ABD	6,9	5,7	4,1	5,2	9,7	7,4

Günümüz işgücü piyasaları açısından işsizlik sorunu, gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın tüm ülkeler için evrensel bir sorun niteliğindedir. Dünya Bankası'ndan derlenen verilere bakıldığında işsizlik oranlarının işgücü piyasalarında yaşanan dalgalanmalara bağlı olarak yıllara göre sürekli değiştiği gözlemlenmektedir.

2008 yılındaki ekonomik kriz sonrasında Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İspanya'da işsizlik oranlarında ciddi artışlar yaşanmıştır. Krizin başladığı merkez ülke olan ABD'de ise işsizlik oranları önceki istatistiklere göre yükselmiştir.

İşsizlik olgusu, ekonomilerin büyüme oranları ile yakından ilgili olduğu için küresel ve bölgesel GSMH büyüme oranlarına değinmek yerinde olacaktır.

*2013 yılı verileri ön tahminler olup, 2014 ve 2015 verileri ise geleceğe ilişkin tahminlerdir.

Şekil 4.4. 2011-2015 yılları küresel ve bölgesel GSMH büyüme tahminleri (ILO, 2014a, 15)

Küresel ekonomik büyüme 2013 yılında yavaşlayarak %2,9 oranında gerçekleşmiştir. Bu oran, 2009 yılında bu yana gerçekleşen en düşük büyüme olup kriz öncesi dönemden %1 oranında daha düşüktür. Gelişmekte olan ekonomilerdeki ekonomik büyüme belirgin bir şekilde yavaşlamış, bunun aksine yılsonunda gelişmiş ekonomilerde makul bir ilerleme yaşanmıştır. Toplam talebin zayıf, makroekonomik belirsizliğin yüksek olmasından dolayı olumsuz riskler küresel düzeyde hâkim olmaya devam etmektedir (ILO, 2014a: 15). 2012 yılı itibariyle küresel ölçekte istihdam oranı, %60,3'tür. İstihdam oranında 2007-2012 yılları arasında %1'lik bir düşüş yaşanmıştır ve bu durum ekonomilerin istihdam kapasitelerindeki sorunları göstermektedir. 2012'deki istihdam oranı, 1991 yılından bu yana en düşük orandır (ILO, 2013b: 36). Ekonomik büyüme yaşansa da yeterli düzeyde istihdam yaratılamaması işsizlik sorununu şiddetlendirmektedir.

2008 yılında dünya ekonomilerinin yaşamış olduğu kriz, büyüme oranlarında etkisini göstermiştir. Günümüz ülkeleri açısından önemli bir sorun, ekonomik büyümenin istihdam yaratmayarak işsizliğe neden olmasıdır. Verimlilik artışlarının teknolojik gelişmelere bağlı olarak sağlanması, üretim sürecinde kullanılan işgücü miktarını azaltmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki ilişki kopma eğilimindedir. Kriz sonrası dönemde ekonomik büyüme oranlarının da yavaşlaması ile işsizlik sorunu daha da perçinlenmektedir.

Gelişmekte olan ekonomilerdeki zayıf ekonomik büyüme, gerek toplam taleple gerekse gelişmiş ülkelerdeki makroekonomik politikalarla birleşen küresel mali istikrarsızlık şeklinde kendini göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerdeki yavaşlama, orta vadeli ekonomik planları belirsizleştiren uyumlulaştırma sorunlarından kaynaklanmaktadır. Hızlı bir gelişmeden sonra gelişmekte olan ülkelerin bazılarında, ilerleyen yıllarda büyümede ağırlık kazanacak olan altyapı ve beşeri sermaye açısından darboğazlar ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu nedenle de ekonomik büyümenin sağlanması için fiziksel sermayenin yanı sıra işgücüne eğitim ve öğretim alanında yatırım yaparak beşeri sermayenin de artırılması gerekmektedir (ILO, 2014a: 15; ILO, 2014b: 57). İstihdamda yaşanacak olan artışlarda bilginin ve işgücünün vasıf düzeyinin önemli hale gelmesinden dolayı beşeri sermaye alanında yaşanan sorunlar, büyüme önünde bir engel teşkil etmektedir. İşgücü talebi ile arzı arasındaki vasıf farklılıkları yapısal işsizliğe neden olmaktadır. Dolayısıyla işsizlik içerisinde önemli bir yer edinen yapısal işsizliğin aktif istihdam politikaları ile çözülmesi büyük önem arz etmektedir.

Gelişmiş ülkelerde işsizlik ve istihdam incelendiğinde işsizlik oranlarının yüksek düzeylerde olduğu ve bu ülkelerin çoğunda kısmi süreli ve atipik çalışmaların giderek yaygınlaştığı ve istihdam edilen işgücünün iş güvencesinden yoksun olarak istihdam edildiği gözlemlenmektedir (Işığıçok, 2014: 125). Bu bağlamda, OECD ülkelerine ait geçici ve kısmi zamanlı istihdam istatistiklerine 1990-2013 yılları eksen alınarak yer verilmiştir.

Çizelge 4.4. OECD ülkelerinde geçici istihdamın toplam istihdam içerisindeki oranı (OECD)

OECD Ülkeleri	Geçici İstihdam Oranları					
	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Avustralya	-	-	-	-	5,7	-
Avusturya	-	6,0	7,9	9,1	9,3	9,2
Belçika	5,3	5,3	9,0	8,9	8,1	8,2
Kanada	-	-	12,5	13,2	13,4	13,4
Şili	30,6	30,6	30,6	30,6	30,6	29,7
Çek Cumhuriyeti	-	9,3	9,3	8,6	8,9	9,6
Danimarka	10,8	12,1	10,2	9,8	8,4	8,8
Estonya	-	-	-	2,7	3,7	3,5
Finlandiya	-	-	16,5	16,6	15,6	15,6
Fransa	10,5	12,3	15,5	13,9	14,9	16,5
Almanya	10,5	10,4	12,7	14,2	14,7	13,4
Yunanistan	16,6	10,2	13,1	11,8	12,4	10,0
Macaristan	-	-	7,1	7,0	9,7	10,8
İzlanda	-	12,7	12,2	10,9	12,4	14,2
İrlanda	8,5	12,2	4,7	3,7	9,6	10,0
İsrail	-	-	-	-	-	-
İtalya	5,2	7,2	10,1	12,3	12,8	13,2
Japonya	10,6	10,5	12,5	14,0	13,8	-
Güney Kore	-	-	-	27,4	23,0	22,4
Lüksemburg	3,4	-	3,4	5,3	7,1	7,1
Meksika	-	22,0	20,5	-	-	-
Hollanda	7,6	10,9	14,0	15,5	18,5	20,6
Yeni Zelanda	-	-	-	-	-	-
Norveç	-	-	9,3	9,5	8,3	8,3
Polonya	-	-	-	25,7	27,3	26,9
Portekiz	18,3	10,0	20,4	19,5	23,0	21,5
Slovakya	-	3,6	4,8	5,0	5,8	7,0
Slovenya	-	-	-	17,4	17,3	16,5
İspanya	29,8	35,0	32,1	33,3	24,7	23,1
İsveç	-	-	15,2	15,8	16,4	16,9
İsviçre	-	-	11,5	12,8	13,1	12,9
Türkiye	14,4	20,5	20,3	11,6	11,4	11,9
Birleşik Krallık	5,2	7,0	6,8	5,8	6,1	6,2
ABD	-	5,1	-	4,2	-	-

Çizelge 4.5. OECD ülkelerinde kısmi zamanlı istihdamın toplam istihdam içerisindeki oranı (OECD)

OECD Ülkeleri	Kısmi Zamanlı İstihdam Oranları					
	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Avustralya	-	-	-	-	-	-
Avusturya	-	-	-	-	-	-
Belçika	13,5	14,6	19,4	18,5	18,3	18,2
Kanada	17,0	18,8	18,1	18,4	19,4	18,9
Şili	-	-	-	-	-	-
Çek Cumhuriyeti	-	-	-	-	-	-
Danimarka	19,2	16,9	16,1	17,3	19,2	19,2
Estonya	-	-	-	-	-	-
Finlandiya	7,6	8,7	10,4	11,2	12,5	13,0
Fransa	12,2	14,2	14,2	13,2	13,6	14,0
Almanya	13,4	14,2	17,6	21,5	21,7	22,4
Yunanistan	6,7	7,8	5,5	6,4	8,8	10,2
Macaristan	-	-	-	-	-	-
İzlanda	-	-	-	-	-	-
İrlanda	10,0	14,3	18,1	19,3	24,9	24,2
İsrail	-	-	-	-	-	-
İtalya	8,9	10,5	12,2	14,6	16,3	18,5
Japonya	-	-	-	-	-	-
Güney Kore	-	-	-	-	-	-
Lüksemburg	7,6	11,3	12,4	13,9	15,8	15,3
Meksika	-	-	-	-	-	-
Hollanda	28,2	29,4	32,1	35,6	37,1	38,7
Yeni Zelanda	-	-	-	-	-	-
Norveç	21,8	21,4	20,2	20,8	20,1	19,5
Polonya	-	-	-	-	-	-
Portekiz	7,6	8,6	9,4	9,4	9,3	11,7
Slovakya	-	-	-	-	-	-
Slovenya	-	-	-	-	-	-
İspanya	4,6	7,0	7,7	11,0	12,2	14,7
İsveç	14,5	15,1	14,0	13,5	14,5	14,3
İsviçre	-	-	-	-	-	-
Türkiye	9,3	6,4	9,4	5,6	11,5	12,3
Birleşik Krallık	-	-	-	-	-	-
ABD	-	-	-	-	-	-

OECD ülkelerinde geçici ve kısmi zamanlı istihdamın toplam istihdam içerisindeki payını arttırdığı gözlemlenmektedir. Bu tür istihdam biçimleri atipik olmalarından dolayı bireylerin gelir güvenceleri açısından sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Esnek istihdam biçimlerinden olan geçici ve kısmi zamanlı istihdam, işçilerin kendi tercihleri neticesinde de belirlense de çoğunlukla işveren tercihlerine bağlı olarak sağlanmaktadır. İşletmeler bu

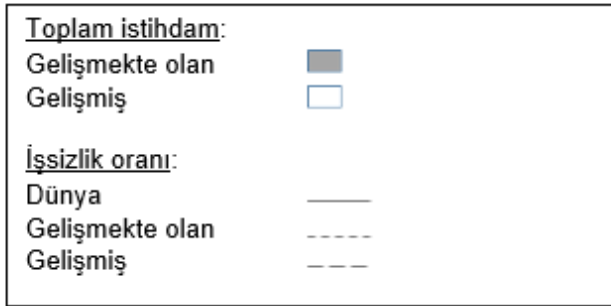
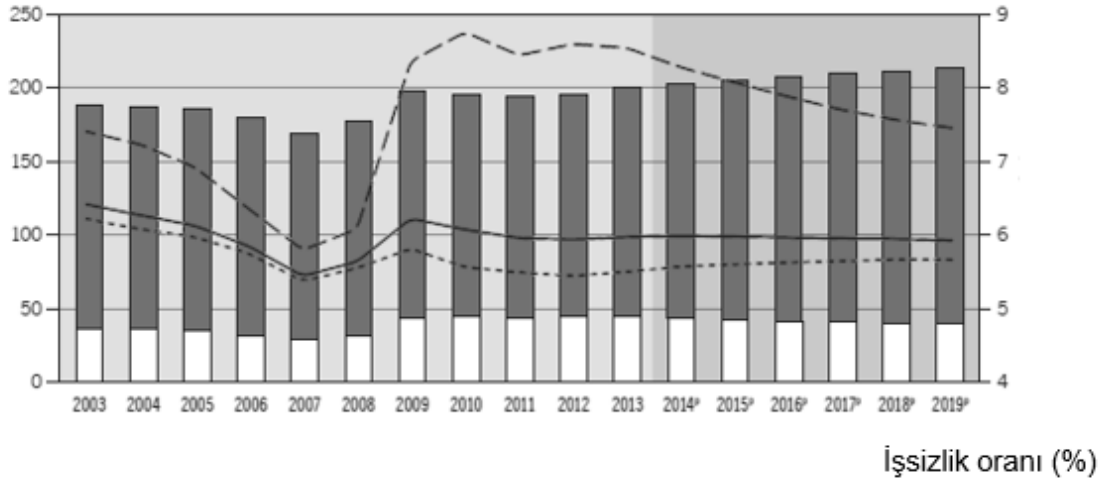
istihdam biçimlerine piyasa koşullarına uyum sağlamaları ve atipik istihdam biçimleri ile işgücünün doğrudan ve dolaylı maliyetlerini düşürmeleri amacıyla başvurumaktadırlar.

Kişinin kendi tercihten bağımsız bir şekilde ortaya çıkan bu türden istihdam biçimleri, tam zamanlı istihdam edilmeleri halinde alacakları ücret ve diğer ödemelerden daha azını almalarına neden olmaktadır. Bu durum gerek kişinin gerekse hane halkının geçimleri önünde sorun teşkil etmektedir. Gelir güvencesinin gerek geçici gerekse kısmi zamanlı istihdam ile sağlanamayacağından dolayı, istihdam politikalarında esnek istihdam biçimlerinin kişi tercihe göre belirlenmesi ve bu amaçla da esnekleştirme politikalarının “çalışma hakkı” ilkesi göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Öte yandan güvenceli esneklik ya da esnek güvence yaklaşımının ortaya çıktığı Danimarka ve Hollanda’ya bakıldığında kısmi zamanlı istihdamın özellikle Hollanda’da oldukça yüksek seyrettiği görülmektedir. Bunun nedeni, kısmi zamanlı istihdam biçimleri altında çalışanların ücret seviyelerinde önemli bir düşüş yaşanmaması ve bu türden istihdam biçimlerinin yasalarca güvence altına alınmış olmasıdır. Ancak, genel olarak esnek istihdam biçimlerine bakıldığında durum çalışanların aleyhine olacak şekildedir. Piyasalardaki dalgalanmalara göre istihdam edilen işçilerin sürekli bir gelir güvencesi bulanmamakla birlikte birçok kişi, işsizliğe bir alternatif oluşturması nedeniyle esnek istihdam biçimlerine yönelmektedir.

İşsizlik olgusuna ilişkin olarak ILO, 2014 yılında yayınladığı raporda, geçmiş yıllara ilişkin işsizlik verilerine ve gelecek yıllarda gerçekleşmesi beklenen işsizlik oranlarına yönelik tahminlere yer vermiştir. 2013 yılına ait son verilere bakıldığında işsizlik oranları gelişmiş ülkelerde artma eğilimindedir. Gelişmişlik düzeyine bağlı olarak en yüksek işsizlik oranı geliştirmekte olan ülkeler gerçekleşmiştir. Ancak, ILO’nun gelecek yıllara ilişkin tahminlerinde geliştirmekte olan ülkelerdeki işsizlik oranlarında yaşanacak olan düşme dikkat çekmektedir.

İşsizlik (milyon)

Şekil 4.5. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranları ve tahminleri (ILO, 2014b:

3)

Son olarak OECD ülkelerinin işsizlik, genç işsizlik, uzun dönemli işsizlik, geçici istihdam, kısmi zamanlı istihdam, işgücüne katılma oranı, yıllık GSMH büyüme ve istihdamın sektörel dağılımına ilişkin genel ortalamaları Çizelge 4.6'da verilmiştir.

Çizelge 4.6. OECD ülkeleri genel ortalaması (Dünya Bankası ve OECD)

İstatistikler	OECD Ülkeleri Genel Ortalaması					
	1990	1995	2000	2005	2010	2013
İşsizlik oranı	-	-	-	6,56	8,28	7,85
Genç İşsizliği oranı	12,7	14,5	12,1	13,4	16,7	16,2
Uzun dönemli işsizlik oranı	31,33	33,36	30,9	32,0	31,5	35,3
Geçici istihdam oran	10,02	10,57	11,34	11,93	11,86	11,82
Kısmi zamanlı istihdam oranı	10,8	11,6	11,9	15,2	16,6	16,8
İşgücü katılım oranı	71,94	71,53	71,99	72,41	73,44	74,24
Yıllık GSMH büyüme oranı	3	3	4	3	3	1
Tarım sektöründe istihdam	-	8	7	6	5	-
Sanayi sektöründe istihdam	-	28	27	25	22	-
Hizmetler sektöründe istihdam	-	63	66	69	72	-

Sanayi sonrası toplum aşamasında sanayi sektörünün istihdam hacminin sağlanan verimlilik artışına bağlı olarak düşeceği ve buna karşılık hizmetler sektörünün yükselişe geçeceği Bell'in temel saptamalarını oluşturmaktadır. Hizmetler sektörünün payı, OECD ülkelerinin genel ortalaması içerisinde sürekli artmış, buna bağlı olarak sanayi sektörünün payı düşüşe geçmiştir. Hizmetler sektöründeki artışa paralel olarak atipik istihdam biçimleri olan geçici ve kısmi zamanlı istihdam oranları da artış göstermiştir. Hizmetler sektörünün sanayi sektöründen kopan işgücünü absorbe etmesi atipik sözleşmeler aracılığıyla sağlanmaktadır. Atipik istihdam biçimlerinin artışı hiç kuşkusuz ki çoğu zaman işçiler için güvencesiz çalışmayı ifade etmektedir. Bu nedenle de atipik istihdam biçimlerindeki artış işsizliğe tek alternatif olmasından dolayı yanıltıcı olabilmektedir.

GSMH hasılanın yıllık büyüme oranlarına bakıldığında istikrarlı bir yapı görünse de 2013 yılı itibariyle önemli bir düşüş yaşanmıştır. Öte yandan, ülke ekonomileri açısından asıl sorunun ekonomik büyümenin istihdam yaratmaması olmasından dolayı ekonomik büyümenin işsizlik oranları üzerindeki etkisi büyük değildir. Çünkü büyüme oranının aynı olduğu yıllarda işsizlik oranları farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, OECD ülkelerinin işsizlik oranlarına ilişkin genel ortalaması piyasada yaşanan dalgalanmalara bağlı olarak değişim içerisinde.

İşsizlik olgusu, küresel ölçekte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ciddi farklılıklar ile yüksek düzeyde seyretmektedir (ILO, 2014b: 2). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında işsizlik olgusu bağlamında uyumsuz bir yapı söz konusudur. Ayrıca, işsizlik eğilimleri bakımından dünya bölgeleri arasında heterojen bir yapı mevcuttur (ILO, 2013b:

32). Önceki yıllar ile karşılaştırıldığında 2013 yılında işsizlik daha yüksek düzeyde seyretmiştir. ILO'ya göre, önümüzdeki yıllarda da yüksek düzeyde kalmaya devam edecektir (ILO, 2014a: 16). Ekonomik ve toplumsal bir sorun olan işsizliğin, sağlıklı politikalar aracılığıyla çözülmesi büyük ciddiyet arz etmektedir.

Genç işsizlik oranları ise yüksek düzeyde seyretmektedir. 2013 yılında küresel ölçekte 73,4 milyon genç işsiz saptanmıştır. 2009 yılında %12,7 olan küresel genç işsizliği oranı 2011'de %12,3'e düşmüş, 2012 yılında ise tekrar yükselerek %12,4'e yükselmiş ve 2013 yılında %12,6'ya dayanarak yükselmeye devam etmektedir. Kriz öncesi 2007 yılına ait %11,5 oranından yüksek küresel genç işsizliğinin 2018 yılında %12,8 seviyesine dayanacağını tahmin edilmektedir (ILO, 2013a: 3). 2007 yılında yaşanan kriz sonrasında tekrar yükselişe geçen genç işsizliğinin bu seyrinin gelecek yıllarda da devam etmesi beklenmektedir.

İstatistikler arasında en dikkat çekici olan uzun dönemli işsizliğin toplam işsizlik içerisinde kapladığı alanın yaklaşık olarak üçte birlik kısma tekabül etmesidir. Uzun süreli işsizlik gerek kişinin kendi refah düzeyi gerekse işsizlik olgusu üzerinde önemli bir sorun oluşturmaktadır. Uzun süreli bir işsizlik olan teknolojik işsizlik aynı zamanda yapısal işsizlik olarak da kabul edilmektedir. Yapısal işsizliğin çözümü ise işgücü piyasalarına ilişkin politikalardan geçmektedir. Yapısal işsizlik sorunu çözülmediği takdirde ülkeler için büyük bir tehlike arz etmeye devam edecektir.

İşsizlik olgusu, dışlanma ve hayat tatminini azaltma gibi önemli bireysel ve toplumsal maliyetlere neden olmaktadır (ILO, 2014a: 25). Uzun süreli işsizlik, işverenler tarafından talep edilen vasıf düzeyi ile işçilerce arz edilen vasıf düzeyinin farklı olmasından dolayı yükselme seyri içerisindedir. Bu durum ise ekonomik ilerleme önünde engel teşkil etmektedir. Böylelikle de işsizlik daha istikrarlı bir hal almaktadır (ILO, 2014a: 37). İşsizlik oranları tek başına işgücü piyasalarının mevcut durumunu temsil etmemektedir. İşgücü piyasalarının durumunun tespitinde işsizlik süreleri de son derece önemlidir. Uzun süreli işsizliğin artan oranı, işgücü piyasalarının yapısal sorunlarını göstermektedir. Bu durum ise işçilerin işgücü piyasaları ile daha az ilişki kurmasına, vasıf kaybetmelerine ve istihdam edilebilirliklerinin azalmasına neden olmaktadır (ILO, 2013b: 33). Bu nedenle ekonomik büyümenin sağlanarak işsizliğin azaltılması için uzun süreli işsizlik sorununu çözmeye yönelik politikaların hayata geçirilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarında çözülmesi gereken ve bu bağlamda savaşım verilen sorunlar ILO'ya göre şöyle sıralanmıştır (ILO, 2014b: 3-12):

- Gelişmiş ülkelere göre epey düşük olan verimlilik düzeylerinin artırılması,
- Çalışan yoksulluğu ile mücadele ve gelir dağılımı sistemlerinin geliştirilmesi,
- İşlerin ve çalışma koşullarının kalitesinin artırılması,
- Genç işsizliği sorununun çözüme kavuşturulması,
- Kadınların işgücüne katılım oranlarının artırılması.

Günümüzde, dünya ekonomisinin entegrasyonu eşi görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Dünya Kalkınma Göstergeleri'ne göre 2007'de dünya genelindeki hasılanın %61'ini dünya ticareti oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak her beş işten biri ise bu ticaret ile ilişki içerisinde. Dünya ticaretinin genişlemesi, küresel ölçekte ekonomik büyümeyi sürdürmekte ve istihdam olanaklarının hızla genişlemesinde rol oynamaktadır. ILO, 1999-2005 yılları arasında küresel genişleme sayesinde üye ülkelerde 40 milyon ek işin her yıl yaratıldığını tespit etmiştir. İşgücü piyasalarındaki bu dinamizme rağmen iyi çalışma koşullarına sahip düzgün iş yaratımı aynı oranda sağlanamamaktadır. İş yaratımı, gelişmiş ülkelerde geçici ve kısmi süreli işleri kapsayan atipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşması ile sağlanmıştır (Bacchetta vd, 2009: 21). Küreselleşme olgusu ve artan uluslararası ticaret istihdam olanakları yaratsa da istihdamın niceliği kadar niteliği de önemlidir. Yaratılan işlerin güvencesiz olması, küreselleşme sürecinin adil bir şekilde işlemediğinin göstergesidir.

Bireylerin istedikleri işi yapabilme özgürlüğünü ifade eden “çalışma hakkı” günümüzde sorgulanmakta ve bu hakkın geçerliliğini yitirdiği savunulmaktadır. Kuralsızlaşan piyasalarda atipik istihdam biçimleri ile çalıştırılan işçiler, genel olarak çalışmaya yönelik temel haklardan ve güvenceden yoksun bir şekilde istihdam edilmektedirler. Bu yoksunluk, gerek çalışan yoksulluğuna gerekse güvencesiz çalışmaya neden olmaktadır. Küreselleşme sürecinin açtığı bu yaralara yönelik ILO, 1999 yılında “düzgün iş” olarak adlandırdığı ve istihdamın niceliği kadar niteliğine de önem verilmesi gerektiği ilkesine dayan yaklaşımı üye ülkelere yeni bir gündem olarak sunmuştur. Toplumsal ve ekonomik sorunların giderek derinleştiği günümüzde “düzgün iş yaklaşımı” neo-liberal ekonomi politikalarının neden olduğu sosyal sorunları azaltma konusunda çalışmaya yönelik temel hakların uygulanmasını öne çıkarmasından dolayı çare olacak kapasitedir. Bu nedenle de güvencesiz çalışma

olgusunun 1980 sonrası dönemde yükselişe geçmesine paralel olarak ortaya atılan ve bir çözüm önerisi olarak sunulan “düzgün iş yaklaşımına” yer verilecektir.

4.5. İşgücü Piyasalarında Yeni Bir Gündem Olarak Düzgün İş

1980 sonrası dönemde, neo-liberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlanması ile beraber işgücü piyasalarında işçiler açısından olumsuz koşullar gündeme gelmeye başlamıştır. Gerek devletin ekonomik ve sosyal hayata olan müdahalesinin azalması sonucunda küçülmesi gerekse küreselleşme sürecinin sermayeye akıcılık kazandırılması amacıyla izlenen kuralsızlaştırma politikaları, bireylerin üstlendikleri işlerin daha güvencesiz ortamlarda gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Başta çalışma yaşamına yönelik temel hakların uygulanmamasından kaynaklanan bu güvencesiz işler, dünyanın dört bir yanından birçok işçiyi korunaksız bir yaşama itmiştir. Bu gelişmeler sonucunda da çalışma olgusu güvencesiz bir boyut kazanmıştır.

Neo-liberal politikaların, işgücü piyasalarının kuralsızlaşma eğilimlerinin, yeni teknolojilerin, esneklik uygulamaları bağlamında katmanlaşan işgücünün ve bunların sonucunda ortaya çıkan atipik istihdam biçimlerinin neden olduğu güvencesiz çalışma olgusu, işgücü piyasalarına 1980 sonrası dönemde damga vuran bir sorun niteliğindedir.

Güvencesiz çalışma olgusu yeni bir gündem olmadığı gibi 1990’lardan bu yana ulusal ve uluslararası aktörlerce tartışılmaktadır. 1900’lerden itibaren işçi sendikaları, ILO’dan güvencesiz çalışma olgusu ile ilgili araştırmalar yapılmasını ve çalışma olgusunun güvencesizlikten uzaklaştırılması için önlemler alınmasını talep etmektedir. Bu talepler sonucunda ise ILO, 1997 ve 1998 yılında “güvencesiz çalışma” olgusunu gündemine almıştır (ILO, 2012: 23). 1997 yılı, aynı zamanda ILO’nun özel istihdam bürolarına ilişkin sözleşmeyi kabul ettiği tarihe denk düşmektedir. Geçici işçilerin artışına bağlı olarak 181 sayılı sözleşme ile ILO, bu işçilerin çalışmaya yönelik temel haklarının sağlanması hedefine yönelmiştir. Bu bağlamda, güvencesiz çalışma olgusuna yönelen ILO’nun sözleşmeler yolu ile soruna müdahale etmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Güvencesiz çalışma olgusunun boyutları önceki bölümlerde verilse de kavramın genel çerçevesine ILO yaptığı saptamalar ile değinmek yararlı olacaktır. Genel olarak güvencesiz çalışma olgusu, işverenlerin riskleri ve sorumlulukları işçilerin üzerine yüklemesi anlamına

gelmektedir. Güvencesiz çalışma olgusu gerek formel gerekse enformel ekonomide söz konusu olmaktadır. Bunun yanı sıra olgu, belirsizliğin ve güvencesizliğin yasal düzenlemelerden kaynaklanan objektif ve işçilerin duydukları endişelerden oluşan subjektif karakteristiklerden meydana gelmektedir. Ayrıca, güvencesiz çalışma olgusunda taşeron ilişkileri ve özel istihdam büroları gibi uzaklaştırma stratejilerine başvurulması sonucunda işçiler açısından işverenin belirsizliği durumu ortaya çıkmaktadır (ILO, 2012: 27). İstihdam ilişkilerinde geleneksellikten uzaklaşılması sonucunda üçlü iş ilişkileri ortaya çıkmış ve böylelikle güvencesiz çalışmanın olumsuz sonuçlarını işçilerin yanında işletme dışındaki diğer üstleniciler yüklenmiştir. Çalışma ilişkilerinde yaşanan bu dönüşüm atipik istihdam biçimlerini ve ilişkilerini ortaya çıkarmıştır.

Güvencesiz çalışma olgusu günümüzde atipik istihdam biçimleri altında daha çok ortaya çıkmaktadır. Standart istihdam biçimleri yüksek güvence, iyi çalışma koşulları ve piyasa koşullarına göre iyi ücretler sağlayan belirsiz ve tam süreli sözleşmeler ile donatılırken atipik istihdam biçimleri düşük güvence ve ücret ile belirli süreli sözleşmelerle kurulmaktadır. İstihdam güvencesinden yoksunluk, güvencesiz çalışmanın kaynağını oluşturmaktadır (Lavery, 2014: 7). Dolayısıyla, çalışma olgusunun güvencesizleşmesi atipik istihdam biçimlerinden kaynaklanmaktadır. İşgücünün geçicileşmesi sorunu gelir ve sosyal güvenceden yoksun bir çalışma olgusuna neden olmaktadır.

1997 yılında ILO'nun gündemine "güvencesiz çalışma" olgusunu alması ile beraber 1999 yılında, Sanayi Devrimi'nden bu yana yankı bulan işin insanileştirilmesi politikaları ILO'nun gündemine oturmuştur. 87. Uluslararası Çalışma Konferansı'nda ilk kez dile getirilen "düzgün iş" yaklaşımı, işe hak ettiği değerin verilmesini kendine amaç edinmiştir. ILO, günümüz tecrübeleri açısından çalışmanın unutulmuş bir yönünü oluşturan ve işin yüklenicisine aynı zamanda belli bir tatmin sağlayan işin "insanın kendini gerçekleştirme" aracı olma özelliğini, sosyal sorunların derinleştiği günümüzde, düzgün iş politikaları adı altında benimsemiş olduğu unsurlar aracılığıyla tüm ülkelere bir reçete olarak sunmaktadır.

Çalışma olgusunun sahip olduğu toplumsallaşma, gelir elde etme ve tatmin sağlama gibi işlevlerin sorgulanmaya başladığı günümüzde düzgün iş politikaları çözüme yönelik politikalar üretmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın ve dolayısıyla bir iş sahibi olmanın yoksulluktan kurtulmak için dahi yetersiz kaldığı bugünlerde, çalışma olgusunun güvencesizlikten arındırılması büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda düzgün iş

politikalarına büyük görev düşmektedir. Ancak, bu politikaların başarısı devletin koruyucu yasalar çıkarma ve denetim yolu ile işgücü piyasalarına yönelik düzenlemeler yapmasına bağlı bulunmaktadır. Çünkü neo-liberal anlayış çerçevesinde çözüm önerilerinin kâğıt üzerinde kalma tehlikesi bulunmaktadır.

Düzgün iş yaklaşımı, güvencesiz çalışma olgusuna bir çözüm olarak önerilmektedir. Çözüm olarak sunulan bir başka yaklaşım ise güvenceli esnekliktir. Bu çalışmada düzgün iş yaklaşımı temel alınarak güvencesiz çalışma ile mücadeledeki rolü işlenmeye çalışılacaktır.

4.5.1. Düzgün iş kavramı

Düzgün iş kavramı ilk kez, 1999 yılında düzenlenen 87. Uluslararası Çalışma Konferansı'nda, ILO genel müdürü Juan Somavia tarafından sunulan raporla gündeme gelmiştir. Günümüzde ILO'nun düzgün iş kapsamında belirlemiş olduğu hedef, kadın ve erkeklere özgür, eşit, güvenli ve insan onuruna yakışır koşullarda düzgün ve üretken iş sağlama fırsatlarının geliştirilmesidir (ILO, 1999). İşgücü piyasalarında meydana gelen yıkımların giderilmesi yolunda düzgün iş, güvencesiz çalışma başta olmak üzere çeşitli sorunların çözümüne yönelik olarak geliştirilen bir politika bütünüdür.

Düzgün iş yaklaşımına göre, iş ve emek arasında niceliksel değerlerin değil, insan onuruna cevap verebilecek düzeydeki niteliksel değerlerin ön plana çıkartılarak bir ilişki kurulması gerekmektedir (Başbuğ, 2012: 115). Düzgün iş ile anlatılmak istenen en genel hatlarıyla; bireylerin çalışma ve istihdam haklarına, iş sağlığı ve güvenliği koşullarına, sosyal güvenlik olanaklarına ve sendikalar ya da diğer temsil ve katılım mekanizmaları aracılığıyla kendilerini ifade etme haklarına sahip hale getirilmeleridir (Işığçok, 2009: 328). Bu bağlamda, ILO'nun temel hedefi ekonomik sürecin sosyal adalet ile refahı geliştirebildiği, barış ve istikrarın sağlanabildiği sosyal bir yapı oluşturabilmektir (Şen, 2009: 411). Kuralsız işgücü piyasalarında güvencesiz bir boyut kazanan çalışma olgusunun çözümüne odaklanan düzgün iş yaklaşımı, taraflar arasında çatışmanın olmadığı, sosyal barışın ve adaletin hâkim olduğu bir yapıyı hedeflemektedir.

Düzgün iş yaklaşımının en önemli dayanağını, 1944 tarihli Philadelphia Bildirgesi'nde de belirtilmiş olduğu üzere, emeğin bir meta olarak kabul edilip piyasalarda fiyatının belirlenemeyeceği ilkesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu anlayışın tüm dünyada ortadan

kaldırılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda düzgün iş hedefinde; işçinin iş için değil, işin işçi için olması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. İşin işçinin kişiliğini, onurunu ve kapasitesini koruyup geliştiren bir yapıda olması gerekmektedir (Başbuğ, 2012: 115). Çünkü emeğin bir meta olarak kabulü, istikrarsız işgücü piyasalarına bağlı olarak esneklik çerçevesinde istihdamını getirmekte, çalışmanın güvenceden yoksun hale gelmesine neden olmaktadır.

ILO'nun düzgün iş ile belirlediği amaç yalnızca işlerin yaratılmasını değil, yaratılan işlerin kabul edilebilir bir nitelikte olmasını da kapsamaktadır. Bir başka ifadeyle istihdamın niceliği, niteliğinden ayrı tutulmamalıdır (ILO, 1999). İstihdamın salt nicel boyutuyla ele alınması ve buna bağlı olarak istihdam yaratılması düzgün iş hedefleri ile çelişmektedir.

Belli bir işe sahip olmanın yanı sıra tüm insanlar ve toplumlar, saygın ve güvenli koşullarda yeterli ücretler karşılığında çalışmayı da arzu etmektedirler. Her bir işçi, örgütlenme özgürlüğünü, ayrımcılığın engellenmesini, tehlikeli ve kötü koşullarda zorla çalışmanın ve çocuk işçiliğinin engellenmesini, bunların yanı sıra, çalışma ve özel hayatlarını etkileyen kararların alınmasına sosyal diyalog yolu ile dâhil olmayı da işin insanileştirilmesi bağlamında istemektedirler. Sonuç olarak, işçilerin çalışma ve özel hayatında görmek istedikleri sosyal ve ekonomik anlamdaki güvenlik, evrensel bir istek niteliğindedir (Ghai, 2006: 4). Ancak, istisnasız herkes tarafından arzu edilen güvenliğin sağlanarak düzgün iş hedefinin gerçekleşmesi noktasında, her biri aynı zamanda birer hedef olan bir takım unsurların kabulü gerekmektedir. Bu nedenle de, düzgün iş hedefinin sağlanabilmesi için yaklaşımın ILO tarafından dört unsur belirlenmiştir: istihdam fırsatları, işgücü standartları ve çalışma yaşamına ilişkin temel ilke ve haklar, sosyal güvenlik ve sosyal diyalog (ILO, 2008a: 4).

Düzgün işin bu dört stratejik hedefi birbirinden ayrılmayan, birbiriyle ilişkili ve karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen niteliktedir. Bu unsurlardan herhangi birinin başarısızlığı, diğerlerinin başarısına zarar vermektedir (ILO, 2008b: 11). Çünkü düzgün işe ilişkin bu dört unsurdan herhangi birinin yokluğu durumunda, düzgün iş hedefi tam anlamıyla sağlanamamaktadır. Aynı şekilde, bu unsurların bir arada gerçekleşmesi durumunda, her bir unsur bir diğerini güçlendirerek etkili bir yoksullukla mücadele stratejisi ortaya çıkmaktadır (Işığçok, 2009: 316). Bir başka ifadeyle, düzgün iş kavramının farklı unsurları, birbirlerinin gelişmesinde rol oynamaktadır. Örneğin, ücret ve çalışma koşullarına ilişkin çalışan

taleplerinde, örgütlenme ve toplu pazarlık hakkı anahtar konumundadır. Aynı şekilde, üretkenlik açısından iş güvenliği ve genç işsizliği ile mücadelede çocuk işçiliğinin önlenmesi son derece önemlidir (Rodgers, 2007: 25). Dolayısıyla, unsurların etkinliğinin en üst seviyeye çıkarılması adına, ILO'nun düzgün iş için küresel ve bütünlük stratejisinin bir parçası olarak bu unsurların sağlanması gerekmektedir (ILO, 2008b: 11). Unsurlarında herhangi birinin eksikliği durumunda çalışma olgusunun tam bir güvence kazanması söz konusu olamamaktadır.

Çalışma olgusunun yalnızca zenginlik yaratılması amacıyla başvurulan bir araç olarak görülmeye başlanması ile beraber işgücü piyasaları kuralsızlaşmış, işgücü korunmasız istihdama konu olacak esnek istihdam biçimleri altında çalıştırılmaya başlanmış ve güvencesiz çalışma olgusu ortaya çıkmıştır. Ancak, çalışma yalnızca gelir elde etmek için değil, aynı zamanda insanın kendini gerçekleştirme yolunda başvurduğu araçlardan biridir. Çalışma olgusunun, bu boyuttan yoksun bir şekilde insanların hayatlarında yer ediniyor olması ve güvencesizlik kazanması bunun bir sorun olarak algılanmasına ve bu sorunlara yönelik olarak çözümler üretilmesine neden olmuştur.

Düzgün iş yaklaşımında İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinde kabul edilen ilkeler merkezilik oluşturmaktadır. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin 23. Maddesinde çalışma hakkına ilişkin ilkelere atıfta bulunulmuştur. Bu ilkeler:

- Herkesin çalışma, işini serbestçe seçme, adaletli ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır.
- Herkesin, herhangi bir ayırım gözetmeksizin, eşit iş için eşit ücrete hakkı vardır.
- Herkesin kendisi ve ailesi için insan onuruna yaraşır ve gerekirse her türlü sosyal koruma önlemleriyle desteklenmiş bir yaşam sağlayacak adil ve elverişli bir ücrete hakkı vardır.
- Herkesin çıkarını korumak için sendika kurma veya sendikaya üye olma hakkı vardır.

Dünya genelinde düzgün iş tartışmalarının ivme kazanmasında küreselleşme süreci, neo-liberal politikalar bağlamında kuralsızlaştırma ve esneklik uygulamaları, yeni teknolojiler ve bilginin artan önemin sonucunda farklı işçi profilleri için farklı istihdam biçimlerinin söz konusu olması sonucunda ortaya çıkan güvencesiz çalışma olgusu rol oynamıştır.

Dünya ekonomilerinin tecrübe etmeye başlamış olduğu yeni dönemde; iş güvencesizliğinin, istihdamda ayrımcı tutumların, iş ve aile çatışmasının, yetersiz iş sağlığı ve güvenliğinin neden olduğu; güvencesiz çalışma ortamı ve yetersiz sosyal koruma ile örgütlenme ve toplu pazarlık önündeki engeller son derece hâkimdir. Bu olumsuzlukların yaşandığı günümüzde, işsizlik ve istihdamdan kaynaklanan sorunlar üretken istihdama ve düzgün işe olan ihtiyacı gittikçe pekiştirmektedir (Işığçok, 2009: 309). Çalışan yoksulların, yüksek işsizlik oranlarının ve güvencesiz çalışmanın hâkim olduğu günümüzde düzgün işlere olan ihtiyaç artmış ve bu bağlamda bir yaklaşım geliştirilmiştir.

4.5.2. Düzgün iş yaklaşımının temel unsurları

ILO, düzgün iş yaklaşımına ilişkin olarak “istihdam”, “çalışma yaşamına ilişkin temel haklar”, “sosyal güvenlik” ve “sosyal diyalog” başlıkları altında dört temel unsur belirlemiştir (ILO, 1999). Düzgün iş politikalarının gerçekleşmesi bu unsurların sağlanması koşuluna bağlıdır. İşgücü piyasalarında yaşanan sorunların tek yönlü olmaması her bir unsura ayrı bir önem yüklemektedir.

Güvencesiz çalışma olgusunun yaygınlık kazanmasında değişen işgücü profilinden otomasyon teknolojilerine kadar pek çok etken rol oynamıştır. Dönüşen işgücünün ve çalışma ilişkilerinin sendikal harekete olan olumsuz etkisi sendikaların üye sayılarında ve toplu pazarlık düzeyinde de gerilemeler neden olmuştur. Dolayısıyla, her bir unsurun başarıya ulaştırılarak çalışma olgusuna tekrardan güvence kazandırılması hedeflenmektedir. Bu açıdan çalışma hayatına yönelik temel haklardan sosyal güvenlik unsuruna kadar her bir unsur büyük bir öneme sahiptir.

4.5.2.1. İstihdam

İstihdam, ILO'nun görevleri arasında merkezi konumdadır. Üretken istihdam olanaklarının sunulmadığı durumlarda düzgün yaşam koşulları, sosyal ve ekonomik gelişme ve insanın kendini gerçekleştirme sağlanamayacaktır. Dolayısıyla, ILO'nun düzgün iş ile belirlediği amaç, yalnızca işlerin yaratılmasını değil, yaratılan işlerin kabul edilebilir bir nitelikte olmasını da kapsamaktadır. Bir başka ifadeyle istihdamın niceliği, niteliğinden ayrı tutulmamalıdır (ILO, 1999). İstihdam yaratmayan ekonomik büyümenin yanı sıra yaratılan istihdamın nitelikten yoksun olması güvencesiz çalışma olgusunun şiddetini arttırmaktadır.

Bu nedenle de düzgün iş yaklaşımı çerçevesinde yaratılan işlerin nitelik bakımından doygun, iyi çalışma koşullarına ve güvenceye sahip olması zorunluluk arz etmektedir.

Düzgün iş kavramının tüm unsurları göz önüne alındığında, nitelikten yoksun istihdamın yaratılması güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede bir anlam taşımamaktadır. Bundan dolayı da, nitel ve nicel olarak yeterli istihdam yaratılması gerekmektedir. Yaratılan işlerde, cinsiyet eşitliğinden örgütlenme özgürlüğüne kadar birçok unsurun yer alması durumunda düzgün iş hedefi gerçekleşme şansı bulabilmektedir (Rodgers, 2007: 25). Örneğin, kadınların ve çocukların enformel sektöre daha fazla yönelmesi ve atipik istihdam biçimlerinde çalışmaları düzgün iş politikaları kapsamındaki istihdamda eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaktadır. Dolayısıyla, istihdam yaratılırken üretkenlik ve nitelik kıstasının göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

İşsizliğin ciddi bir sorun haline aldığı ülkelerde çalışmak isteyenlerin kendilerine uygun bir iş bulabilmesi veya mevcut işini koruyabilmesi oldukça güçleşmektedir (Palaz, 2005: 483). Çünkü düzgün işlerin sağlanması hedefi bakımından çoğu ülke, ekonomik başarının ve rekabet gücünün sağlanması gibi hedefleri daha öncelikli konuma koymaktadır (Kapar, 2007: 3). Bu tercih, istihdamda işçi haklarının kullanılması önünde engel teşkil etmektedir. Çünkü rekabet edebilirliğin ekonomik gelişmelere doğrudan etkisinin bulunduğu günümüzde, işçilerin istihdamına ilişkin hakların birer maliyet unsuru olarak kabul edilmesi dolayısıyla, rekabet gücünün sağlanması adına bu hakların uygulanmasından vazgeçilmektedir. Bunun sonucunda ortaya çıkan ise güvencesiz çalışma olgusu olmaktadır. Ekonomik gelişme pahasına toplumsal gelişmeden feragat edilmektedir.

Dolayısıyla, işsizlik oranlarındaki azalmanın ve yeni yaratılan işlerin sayısal çokluğunun, işgücü piyasalarında yaratılan eğreti ve uygun olmayan işlerin artışından kaynaklandığı durumlarda düzgün işin istihdam boyutunun gerçekleştiğini söylemek yanlış olacaktır (Kapar, 2004: 190). Çünkü düzgün iş yaklaşımında, niteliksel anlamda zengin işlerin istihdamının artması beklenmektedir. İşsizlik oranlarına yansıtılmayan kişilerin ve güvenceden yoksun enformel istihdamın formel istihdama oranı gibi göstergeler göz önüne alındığında izlenen istihdam politikalarının başarısızlığı gün yüzüne çıkmaktadır. Bu nedenle de güvenceden yoksun enformel istihdam gibi atipik istihdam alanlarınının yaratılmasından düzgün iş politikaları ile uzaklaşılması ve istihdamın niceliği kadar niteliğine de önem verilmesi gerekmektedir.

İşgücü piyasalarında ve işletme yapılarında son yıllarda yaşanan gelişmeler, gelişmiş ülkelerde de dahil olmak üzere enformel istihdam sorununun etkisini arttırmasına neden olmuştur. Bir diğer gelişme olarak ise işletmelerin tercihleri sonrasında artma eğilimi gösteren esneklik arayışları, insanca çalışma ve yaşama koşullarını sunmayan işlerin artması sonucunu doğurmuştur (Kapar, 2007: 3). Enformel istihdam ve atıfık istihdam biçimlerinin güvencesiz çalışma olgusu üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle de bir yandan istihdam artışı sağlanırken öbür yandan iş insani boyutunu kaybetme eğilimine girmektedir. Çünkü esnek işler çoğu zaman daha kuralsız ve güvencesiz işleri ifade etmektedir. Bu da güvencesizliğin yayılmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak düzgün iş yaklaşımının istihdam boyutu açısından önemli bir özellik, işin kalitesini de belirleyen üretken istihdamın işçilere sağlanmasıdır (Ghai, 2003: 119). Düzgün iş, ülkelerin ve uluslararası sistemin ekonomik, sosyal ve siyasal gündemlerine bir takım öncelikler önermektedir. Düzgün iş yaklaşımı ile sosyal gelişmenin gerçekleşmesi için adil bir küreselleşmenin sağlanması amacı, bir bütün içerisinde yer almaktadır. Günümüzdeki haliyle küreselleşme süreci, herkese çalışabilecekleri sayıda iş sağlayamamaktadır. Bundan dolayı da benimsenen politikalar içerisinde, özellikle gençler ve kadınlar için, düzgün işler yaratılması gerekmektedir (Kapar, 2007: 2).

Ekonomik büyümenin istihdam yaratmayan yapısı bir kenara, yaratılan istihdamın güvenceden yoksunluğu çalışma olgusu üzerinde ciddi sorunlara yol açmaktadır. Üretken istihdam yaratılmasının ciddi bir sorun haline geldiği günümüzde, güvencesiz çalışma olgusu etkinliğini arttırmakta ve ülkeler üzerinde düzgün iş politikalarının uygulanması bakımından büyük sorumluluk toplanmaktadır.

4.5.2.2. Çalışma Yaşamına İlişkin Temel Haklar

ILO, genel olarak evrensel düzeyde toplumsal çıkarların sağlanması adına, özel olarak da çalışma yaşamında çalışanların haklarını korumak ve gerçekleştirmek ve böylelikle güvencesiz çalışma olgusunun ortadan kaldırılması adına uluslararası standartların geliştirilmesini hedef almaktadır (Işığçok, 2005: 37). Bu bağlamda ILO tarafından düzenlenen çalışma yaşamına ilişkin temel haklar, çalışma hak ve özgürlüğünün kapsamını, değerlerini ve kurallarını belirleyen bir bütün olması dolayısıyla düzgün iş hedefinin sağlanması açısından oldukça önemlidir. Çalışma yaşamına ilişkin temel haklarda, ILO'nun

1998 yılındaki bildirgesi son derece belirleyici olmuştur. 18 Haziran 1998 yılında gerçekleşen 86. Uluslararası Çalışma Konferansı'nda "Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi" kabul edilmiştir (Işığıçok, 2009: 318-319). Bildirge, aşağıdaki ilke ve haklar konusunda ILO mensubu üyelere sorumluluklar vermektedir (ILO,1999):

- Zorla veya zorunlu çalışmanın her türünün ortadan kaldırılması,
- Örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkı,
- Çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması,
- İstihdam ve meslek konularındaki ayrımcılığın ortadan kaldırılması.

Bu haklar ve ilkelere ILO'nun sekiz sözleşmesi temel oluşturmaktadır. Bu sözleşmeler zorla ve zorunlu çalıştırmaya yönelik olan 29 ve 105 sayılı; sendikal haklara yönelik olan 87 ve 98 sayılı; çocuk işçiliğine yönelik olan 138 ve 182 sayılı; istihdamda ayrımcılığa ilişkin olan 100 ve 111 sayılı ILO sözleşmeleridir.

1930 tarihinde kabul edilen 29 sayılı "Zorla veya Zorunlu Çalıştırmaya İlişkin Sözleşme" ile 1957 yılında kabul edilen 105 sayılı "Zorla Çalıştırmanın Kaldırılması Sözleşmesi"ne göre; insanlar siyasal bir zorlama aracı olarak veya ideolojik görüşleri nedeniyle zorla çalıştırılmayacakları gibi ekonomik gelişme gerekçesiyle de zorla çalıştırılmamaktadırlar (Işığıçok, 2005: 42). Zorla çalıştırmanın modern türlerini günümüzde; köle tipi çalışma, borcun karşılığı olarak çalışma, feodal toplumlardaki serflere özgü çalışma ve mahkûm emeğinden yararlanma gibi türler oluşturmaktadır. Ayrıca eğitim, toplum ve devlet projesi için yapılan zorunlu çalışmalar da bu gruba dâhil edilmektedir (Ghai, 2003: 125). ILO, çalışma hakkının pozitif yönüne yöneldiği gibi negatif yönüne de eğilerek zorla veya zorunlu çalıştırmanın önlenmesini hedeflemektedir.

Günümüzde atipik istihdam biçimlerinin artması sonrasında birçok kişi, işsizliğe bir alternatif oluşturması nedeniyle bu türden istihdama yönelmek durumunda kalmaktadır. Güvencesiz çalışma olgusunun hâkim olduğu istihdam biçimlerindeki bu durum da bir nevi zorunlu çalışmanın modern yüzü olarak kabul edilebilmektedir. Çalışan yoksullar düşünüldüğünde hayatlarına devam edebilmek pahasına insanlar daha uzun sürelerde çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Çünkü elde ettikleri gelir hayatlarını idame ettirebilecekleri düzeyde değildir. Kısmi süreli istihdamın artması sonucunda birçok insan

birden fazla işte gelir eksikliğini kapatılması amacıyla zorunlu olarak çalışmak durumundadır.

1948 tarihinde kabul edilen 87 sayılı “Sendika Özgürlüğüne ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin Sözleşme” ile 1949 tarihinde kabul edilen 98 sayılı “Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi”, işçilere gerek sendika üyesi olmalarına gerekse sendikal faaliyetlere katılmalarına ve sendikaların toplu pazarlık mekanizmalarından yararlanmalarına yönelik hak ve özgürlükler tanınmaktadır (Ghai, 2003: 133). Etkili sendikal örgütlenmeye olanak tanımayan kuralsız işgücü piyasaları ve yasal düzenlemelerin atipik sözleşmelerle çalışanları kapsamına almayan yapısı, sendikal hakların işçiler tarafından kullanılmamasının yanında bu haklara sahip olmamalarına da neden olmaktadır. Dolayısıyla, düzgün iş politikaları kapsamında güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede, öncelikle işçi haklarını soyutlayan işgücü piyasaların yeniden kurallara bağlanması ve atipik istihdam biçimleri altında çalışanların da çalışma hayatına yönelik temel haklara sahip olması gerekmektedir.

1973 tarihinde kabul edilen 138 sayılı “İstihdama Kabulde Asgari Yaşa İlişkin Sözleşme” ile 1999 tarihinde kabul edilen 182 sayılı “Kötü Şartlardaki Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemler Sözleşmesi”, çocuk emeğinin kullanılmasına ve güvencesiz çalışma olgusunun çocuklar için ortadan kaldırılmasına ilişkindir. Günümüzde, çocuk emeği istismarına karşı duyarlılık kamuoyunda etkisini arttırmaktadır ve çocuk işçiliğini hedef alan hareket, hızı ve yoğunluğu bağlamında küresel bir dava halini almaktadır. Çocuk işçiliği, doğrudan çalışan çocuklara zarar verdiği gibi ülkelere de gelecek güvencelerini yitirmelerine neden olarak zarar vermektedir (Işığçok, 2005: 38). Enformel istihdamdaki güvencesiz çalışma olgusuna kaynaklık etmelerinden dolayı çocuk işgücünün istismarı ve kötü çalışma koşulları altındaki istihdamın güvensizliğinin ortadan kaldırılması düzgün iş hedefinin gerçekleştirilmesinde son derece önemlidir.

1951 tarihinde kabul edilen 100 sayılı “Eşit Değerde İş İçin Erkek ve Kadın İşçiler Arasında Ücret Eşitliği” ile 1958 yılında kabul edilen 111 sayılı “Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi”, istihdamda eşit muameleyi hedeflemektedir. Günümüz işgücü piyasalarına bakıldığında özellikle gençler ve kadınlar atipik sözleşmelerle gerek formel gerekse enformel sektörde istihdam edilerek güvencesiz çalışma olgusu ile doğrudan muhatap olmaktadır. Çalışma hayatında ayrımcılık, işçinin eşit muamele görme hakkının ihlali

anlamına gelmektedir (Ghai, 2003: 126). Kadınlar, ayrımcılığa maruz kalan kesimler arasında en başta gelmektedir. Çoğu ülke açısından kadınların çalışma hayatına katılımını gösteren işgücüne katılım oranları, erkeklerinkine oranla daha düşüktür. Bunun yanı sıra, çalışma hayatına girmeyi başaran kadınlar, mesleklerinde ilerlemeleri noktasında engellerle karşılaşmaktadır. Ayrıca, ayrımcılık işe almadan hizmet içi eğitime, ücretlerden mesleki ayrımcılığa ve işten çıkarmalara kadar istihdama ilişkin birçok süreçte ortaya çıkmaktadır (Palaz, 2005: 490). Sonuç olarak, her türlü ayrımcılığın önlenmesi üzerine kurulu bu sözleşmeler, düzgün iş yaklaşımının uygulamada hayat bulması açısından büyük önem arz etmektedirler.

Son olarak çalışma yaşamına ilişkin temel haklar, işin tüm unsurlarını etkilemektedir. Örneğin, asgari ücret ve sağlıklı bir ortamda çalışma hakkı istihdamın türünü ve hacmini; örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkı ise sosyal güvenliğin modeli ile derecesini ve aynı zamanda sosyal diyalogun içeriğini ve doğasını etkilemektedir (Ghai, 2006: 22). Dolayısıyla çalışma yaşamına ilişkin temel haklar, bir bütün halindedir ve her bir hak bir diğeri ile ilişkilidir. Güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede çalışma hayatına ve işçilere yönelik hakların istisnasız olarak tanınması gerekmektedir. Ancak bu koşullar altında düzgün iş yaklaşımı hedeflerine ulaşabilecektir. Bu bağlamda devlete, çalışma hayatına ilişkin düzenlemeler yapma noktasında büyük bir sorumluluk düşmektedir.

4.5.2.3. Sosyal güvenlik

En genel anlamıyla sosyal güvenlik, geleceğin belirsizliklerine ve risklere karşı güvence arayışı anlamına gelmektedir (Gökbayrak, 2010). Sosyal güvenlik unsuru, toplumun zayıf kesimini oluşturanların toplumun diğer kesimlerine karşı korunmasını hedeflemekte ve bu amaç doğrultusunda zayıf kesim için talep hakkı sunmaktadır (Başbuğ, 2012: 116). Sosyal güvenliğin ilk işlevini ekonomik açıdan güçsüz bireylerin korunması oluştururken diğer bir işlevini toplumda gelirin yeniden dağıtımını oluşturmaktadır. Bundan dolayı sosyal güvenlik, herhangi bir ayırım gözetmeksizin herkese, sosyal risklere karşı ekonomik güvence sağlayarak insanları geleceğe ilişkin endişelerden kurtarmayı, toplumdaki yoksul ve muhtaç insanlara yardım ederek bu insanlara düzgün yaşam koşulları sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, sosyal adalet ve sosyal devlet ilkelerinin gerçekleşmesi noktasında sosyal güvenliğe çok büyük bir rol düşmektedir (Işığçok, 2009: 317-318). Devlet, sosyal güvenlik mekanizması aracılığıyla düzgün işin önemli bir boyutunu gerçekleştirme sorumluluğunu

üzerinde taşımaktadır. Güvencesizliğin arttığını günümüzde düzgün işin bu unsuru üzerinde büyük bir sorumluluk düşmektedir. Bundan dolayı da çalışma hayatının düzenlenmesinde devletin bir taraf olarak yer alması, kuralsızlaşan piyasalarda tekrardan yasal düzenlemelerin etkinliğini arttırması gerekmektedir.

Sosyal güvenlik, insanlara zorunlu geçim ihtiyaçlarını karşılamaları ve öngörülmedik harcamalara karşı korunmaları noktasında yardım etmesinden dolayı düzgün işin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik sistemleri sanayileşmiş ülkelerde yüzyıl kadar önce bir dönemde işçilere işsizlik, hastalık, analık, sakatlık ve ilerleyen yaşlardaki yoksulluk durumlarında yardım sağlamak amacı ile kurulmuştur (Ghai, 2003: 122). Dolayısıyla, çalışan bireylerin kendileri, aileleri ve tüm toplum açısından sosyal güvenlik oldukça önemli bir kurumdur. Bu kurum sosyal barışın, sosyal bütünlüğün ve sosyal katılımın en önemli sağlayıcısıdır. Sosyal dayanışma ile birlikte işleyen sosyal güvenlik, yoksullukla mücadelede büyük bir rol üstlenmektedir. Bunun yanı sıra, sosyal adaletin, eşitliğin ve insan onurunun korunması ve geliştirilmesi amaçlarını da gütmektedir (Kapar, 2004: 187-188). Geçicilik kazanan işgücünün atipik iş sözleşmelerini kapsamına almayan yasal düzenlemelerin güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede yeniden yapılandırılması gerekmektedir

Sosyal güvenlik ile düzgün işin diğer unsurları arasındaki ilişki son derece açıktır. Sosyal güvenliğin kapsamı ve sağlamış olduğu yardım düzeyi; işgücü arzı, yatırım düzeyi, işçilerin değişimlere ve yeniliklere tepkisi ve üretkenlik üzerindeki etkileri vasıtasıyla istihdamı etkilemektedir. Ayrıca, sosyal diyalog içerisindeki işçilerin pazarlık gücünü ve çalışmaya ilişkin haklarını koruyabilmeleri üzerinde de etkiye sahiptir (Ghai, 2006: 23). Dört temel unsurun her biri, diğer unsurların gerek gelişmesinde gerekse başarısızlığa uğramasında son derece etkilidir. Bu bağlamda sosyal güvenlik mekanizması da istihdam, çalışmaya yönelik temel haklar ve sosyal diyalog üzerinde etkilere sahiptir.

Son yıllarda yaşanan işgücü piyasalarının kuralsızlaştırılması gibi gelişmelerin sonucunda artan esneklik uygulamaları ve enformel sektörün genişlemesi, düzgün işin sosyal güvenlik hedefi ile çelişki yaşanmasına neden olmuştur. Kuralsızlaştırma uygulamaları özünde, temel çalışma haklarının uygulanmasından kaçınma anlamına gelmektedir (Şen, 2009: 419). Dolayısıyla, sosyal güvenlik sisteminin sağladığı hakların kullanılması konusunda kuralsızlaştırma politikaları başta olmak üzere birçok faktörden kaynaklı olarak yeni

dönemde bir takım sorunlarla karşılaşabilmektedir. Düzgün iş yaklaşımı ile gündem bulan politikalar, bu sorunlar üzerine eğilmekte ve bundan dolayı da yeni dönemin sosyoekonomik yapısında oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

4.5.2.4. Sosyal Diyalog

Küreselleşme sürecinin ortaya çıkarmış olduğu sendikal gelişme eğilimlerinden biri; üçlü diyalogu esas alan, sorunların uzlaşma ve karşılıklı ikna yoluyla çözülmesi gerekliliğine dayanan ve yeni bir bütünleşme eğilimi olan sosyal diyalogdur (Yazıcı, 2014: 145). Farklı sosyal ve ekonomik gruplar ve kamu kurumları arasında gerçekleştirilen sosyal diyalog, demokratik toplumların önemli bir özelliğidir ve ekonomik ve sosyal politika bağlamında farklı çıkarların varlığından kaynaklanan çatışmaların çözümü için bir araç niteliğindedir. Eşitlik, etkililik ve düzenlemeler getirerek ekonomik gelişme sağlamaktadır (Ghai, 2003: 132). Sosyal diyalog anlayışı, temelinde uzlaşmaya dayalı bir süreci ifade etmekte ve bu sürecin bir çıktısı olarak ekonomik gelişmeyi ve gerileyen sendikal hareket sonrasında işçi kesiminin de işin düzenlenmesinde belirleyici konuma gelmesi hedeflenmektedir.

Sosyal diyalog genel olarak üç düzeyde gerçekleşmektedir. İlk düzey, işçi ve işverenler arasında çalışma koşullarının belirlenmesine yönelik olarak; ikinci düzey, yönetim ile işçiler arasında işletmenin işleyişine yönelik olarak; üçüncü ve son düzey ise sosyal ortaklar ve kamu kurumları arasında sosyal ve ekonomik politikalara yönelik olarak gerçekleştirilmektedir (Ghai, 2003: 132). Dolayısıyla, sosyal bir taraf olarak kabul edilen işçi ve işveren örgütü temsilcileri arasında çalışma koşullarının belirlenmesi amacıyla düzenlenen sosyal diyalog, mikro düzeyde gerçekleşmektedir. Ortaya çıkan ekonomik ve sosyal sorunların giderilmesinde sosyal tarafların ve hükümet temsilcilerinin bir araya gelmesiyle oluşan düzey ise makro düzey olarak kabul edilmektedir (Palaz, 2005: 493). Sonuç olarak, içinde bulunulan konjonktürde sosyal diyalog; sorunların hızlı çözümünü, istikrar içerisinde büyümeyi ve toplumsal enerjinin en iyi şekilde kullanılması suretiyle küresel rekabete eklemlenmeyi sağlayarak bir tür toplumsal bütünleşmeyi hedeflemektedir (Yazıcı, 2014: 146). Sosyal diyalog kavramı ile anlatılmak istenen, özetle, tarafların işbirliğinde ve fikir alışverişinde bulunarak belli bir payda üzerinde buluşmasıdır.

Sosyal sorunların çözümünün tek tarafı olarak belirlenmesinin doğru olmadığını sıklıkla dile getiren ILO, bu sorunların tüm sosyal taraflarla birlikte çözüme kavuşturulması

gerektiğini vurgulamaktadır. Bu anlayış çerçevesince işçi, işveren ve hükümetin sorunların çözümünde işbirliğine gitmesini gerekli görülmektedir (Başbuğ, 2012: 117). Bu bağlamda sosyal diyalog; sosyal güvenlik, asgari ücret ve çalışma koşulları gibi çalışmaya ilişkin hakların pazarlığı aşamasında bir araç niteliği görmektedir. Sosyal diyalog, bunların yanı sıra, bu unsurların uygulanmasını etkilemeyi de mümkün kılmaktadır. Toplu pazarlığın istihdamın düzeyi ve koşulları üzerinde etkisi bulunmaktadır. Ayrıca, sosyal güvenliğin içeriği ve türü hakkında pazarlık inkânı sunmaktadır. Sosyal diyalogun hükümeti, girişimcileri, işçileri ve sivil toplum örgütlerini kapsayan üç taraflı ve daha birçok türü, makroekonomik ve diğer önemli sosyal ve ekonomik politikalar üzerindeki etkileri vasıtasıyla düzgün işi tüm boyutları ile etkilemektedir (Ghai, 2006: 22). Diğer düzgün iş unsurlarının uygulanması noktasında sosyal diyaloga oldukça önemli bir rol düşmektedir. Gerek sosyal güvenliğe gerek istihdama gerekse çalışma yaşamına yönelik temel haklara konu olacak tartışmalarda taraflar, sosyal diyalog şemsiyesi altında bir araya gelerek uzlaşmaya dayalı fikir alışverişinde bulunabilmektedir. Böylelikle düzenlemelerin tek merkezli belirlenmesinden uzak üçlü bir yapıya ulaşılabilmektedir.

Esneklik uygulamaları ile birlikte güç kaybeden sendikalar, sosyal diyalogun da zayıflamasına neden olmaktadır. Uygulama alanı hızla genişleyen esnek çalışma türleri, düzgün işin unsurları ile örtüşmemektedir ve bundan dolayı da düzgün işin unsurlarından biri gerçekleşmemektedir (Şen, 2009: 419). Dolayısıyla, sosyal diyalog konusunda gerek mikro gerekse makro düzeyde ortaya çıkan bu yetersizlikler, çalışanların karar alma süreçlerine yeterli katılımını engellemekle birlikte, dünya genelindeki çalışanların çoğunun kendilerini temsil ve geliştirme olanaklarından tam anlamıyla yararlanamamalarına sebep olmaktadır (Işığçok, 2009: 327). Sosyal diyalog, her bir unsura yönelik olarak ortak payda sağlamak ve uzlaşma üzerine kurulu bir ortam oluşturmaktadır. Ancak yaşanan gelişmelere bağlı olarak gerileyen sendikal hareket, sosyal diyalogun hâkim olduğu yapıların varlığını zorlaştırmakta ve mevcut olanları ise tehdit etmektedir.

İşgücünün katmanlaşması, bireyselleşme olgusu ve atipik istihdam biçimleriyle çalışan işçilerin yasal kısıtlamalar nedeniyle sendika üyeliklerinde ortaya çıkan engeller, sendikal hareketin gerilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle de sosyal diyalog hedefinin gerçekleşmesi amacıyla yasalar üzerinde revizyona gitmek gerekmektedir. Çünkü sosyal diyalogun sağlanarak düzgün iş politikalarının başarıya ulaşması adına, bu sorunların giderilmesi bir zorunluluk oluşturmaktadır.

4.5.3. Düzgün iş yaklaşımının işgücü piyasalarındaki etkinliği

İşgücü piyasalarında gözlemlenen kuralsızlaşma ve esnekleşme eğilimleri işletmelerin maliyet üstünlüğü kurları, piyasalara uyum sağlayabilmeleri ve işgücünün bir belirsizlik faktörü olmaktan çıkarılması amacıyla yapılan girişimlerin bir çıktısını oluşturmaktadır. Ancak, bu gelişmeler neticesinde ekonomik ve toplumsal hayatta önemli bir sorun olarak güvencesiz çalışma olgusu ortaya çıkmaktadır.

Güvencesiz çalışma genel olarak, çalışmaya hayatna yönelik temel hakların olmadığı, geçici işgücüne dayanan, sayısal esnekliğin yoğun olarak kullanıldığı, enformel sektörde gerçekleşen ve enformel istihdamda yer alan işleri kapsamaktadır. İşsizliğin, yoksulluğun ve enformel istihdamın ciddi birer güvencesizlik oluşturduğu günümüzde düzgün iş politikaları bu sorunların çözümü görevini üstlenmektedir.

Düzgün iş yaklaşımı ile sorunların çözümüne yönelik olarak benimsenen politikalar her ne kadar iyi birer çaba olsa da, günümüz ekonomilerinin işleyiş mantığı içerisinde devlet merkezli yönlendirmelerle gerçekleşmediği sürece kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm görünmektedir. Benimsenen hedeflerin işveren tercihlerine bağlı kılınması, işletmelerin daha fazla kâr mantığı ile hareket etmelerinden dolayı hedeflere ulaşılma şansını ciddi oranda düşürmektedir. Bu bağlamda, devletin iş denetimleri yaparak işgücü piyasalarına müdahalede bulunması gerekliliği doğmaktadır. Neo-liberal anlayışın ekonomik ve toplumsal işlevlerini aşındırdığı devletin, bu türden müdahaleleri büyük oranda sınırlandırılmaktadır. Devletlerin yapısal uyarlanma politikaları çerçevesinde kuralsızlaştırdıkları piyasaları yeniden kurullarla donatmaları bu bağlamda bugünkü konjunktürde mümkün görülmemektedir.

İşçilerin enformel istihdamdaki paylarının son derece yüksek olduğu, kısmi zamanlı çalışıyorlarmış gibi görünse de sözleşmelerinde belirlenen sürelerden daha fazla sürelerde çalışanların varlığı ve ücret hadlerinin belirlenen asgari düzeyden az olduğu milyonlarca işçinin olduğu piyasalardaki bu türden sorunlar, yabancı sermaye teşviki pahasına devletin işgücü piyasalarının katılıklarından kurtulmasının sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, düzgün iş politikalarının sonuca ulaşabilmesi için öncelikle devletin işgücü piyasalarına müdahalesinin artması gerekmektedir.

Güvencesiz çalışmanın yaygın olduğu enformel sektörünün hacminin sürekli genişlemesinin sebebi, devletin katılıklardan kurtulmak adına yaptığı girişimlerdir. İş denetiminin yaygın olarak sağlanması imkânına sahip olmasına karşın bu mekanizmaların etkin bir şekilde kullanılmaması, enformel istihdam başta olmak birçok sorunun doğmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, düzgün iş politikaları ile güvencesiz çalışma olgusuyla mücadelede öncelikli olarak devletin, çalışma olgusuna olan bakış açısının değişmesi gerekmektedir.

Çalışma olgusu, yalnızca gelir elde etme aracı değildir ve günümüz deneyimleri açısından çalışma, bu işlevini dahi yerine getirememektedir. Çalışan yoksulların bir hayli arttığı günümüzde gelir elde etme işlevinden yoksun olan çalışmanın bir toplumsallaşma aracı olarak işlev görmesi de zorlaşmaktadır. Ana akım toplumsal hayata, elde ettikleri gelir ile erişemeyen insanların toplumsallaşabilmesi son derece güçtür. İşçilerin gelir elde etme işlevini yerine getiremeyen çalışma olgusu ile kendini gerçekleştirme ise imkânsızdır. İşin üstlenicisine belli bir tatmin sağlaması gereken çalışma olgusunun, tüm bu boyutlardan yoksun olması çalışma olgusunun unsurlarının sorgulanmasına neden olmaktadır.

İnsanların giderek artan oranının yaşamlarının devamı için kötü çalışmaya mahkûm kılınması, çalışma üzerinden toplumsallaşma sağlanması konusunda da tartışmalara neden olmaktadır. Çalışmanın artık bir toplumsallaşma aracı olmadığını ileri süren görüşler olmasına rağmen günümüzde çalışmaya mahkûm kılınan insanların varlığı, çalışma olgusunun zorunlu bir toplumsallaşma aracı olması sonucunu doğurmaktadır.

Sonuç olarak, düzgün iş politikaları ile benimsenen hedefler sorunların çözümüne odaklı olsa da, öncelikle bu politikaları bir çözüm önerisi olarak alan ülkelerin çalışma olgusuna ve çalışma hayatına olan perspektiflerini değiştirmesi gerekmektedir. Devletin ekonomik hayata sınırlı düzenlemeler ile olan müdahalesi, güvencesiz çalışma olgusunun ortadan kaldırılması noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle de devletin ekonomik sistemler üzerindeki duruşunu güvencesiz çalışmanın ortadan kaldırılması yolunda güncellemesi gerekmektedir.

Düzgün iş politikalarında, güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede, işgücü piyasalarındaki sorunların çözümünde ve neo-liberal politikaları küreselleşme süreci ile diğer ülkelere dikte eden gelişmiş ülkelerin yönlendirmelerinde işçi hakları odaklı güncellemelerin de yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla, küreselleşme sürecinin 21. yüzyılda etkisini hızla arttırması

nedeniyle düzgün iş yaklaşımının küreselleşme olgusu ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, yaklaşıma ilişkin önemli bir gelişme, 2008 yılında düzenlenen “Adil Bir Küreselleşme İçin Sosyal Adalet Bildirgesi” ile yaşanmıştır. Bildirgede düzgün işin kapsamı daha da genişletilmiştir. Bu bildireye göre düzgün iş için aşağıdaki hedeflerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Loken ve diğerleri, 2008: 17):

- Sürdürülebilir bir kurumsal ve ekonomik çevrede istihdamı geliştirmek,
- Sosyal korumaya, sosyal güvenliğe ve emeğin korunmasına ilişkin önlemleri sürdürülebilir ve ülke koşullarına uyarlanabilir şekilde geliştirmek ve arttırmak,
- Sosyal diyalogu ve üçlü yapıları geliştirmek,
- Çalışmaya ilişkin temel haklara ve ilkelere saygı duymak, bunları geliştirmek ve uygulamak.

Küreselleşme olgusuna insani ve adil bir boyut kazandırılması durumunda düzgün iş hedeflerinin başarıya ulaşması düşünülebilmektedir. Aksi takdirde, sınırsız kâr mantığı ile hareket edilmesi durumunda çalışan hakları birer maliyet unsuru olarak görülmeye devam edecektir.

Sonuç olarak, düzgün iş politikalarının ülkelerin işgücü piyasalarında uygulanması noktasında kuşkusuz ki en büyük sorumluluk devlet üzerinde toplanmaktadır. Devletin bir taraf olarak düzgün iş politikalarında aktif görev almaması, yaklaşımın temel aldığı unsurların uygulama alanı bulmasında işveren tercihlerini ön plana çıkartmaktadır. Dolayısıyla, devletin güvencesiz çalışma olgusu ile mücadele düzgün işlerin yaratılması noktasında üstlenici olarak hareket etmesi ve geliştirdiği iş denetim mekanizmaları ile işgücü piyasaları üzerinde denetim oluşturması gerekmektedir.

5. SONUÇ

Çalışma, kapsamının genişliğinden kaynaklı olarak tanımlama güçlüğü çekilen bir olgudur. Çalışma olgusu insanlığın gelişim süreci içerisindeki her toplum aşamasında günlük hayatta kendine yer edinmiş ve insanlar varlıklarını sürdürebilmek adına çalışmaya başvurmuşlardır.

Çalışma kavramının etimolojik kökenine bakıldığında, olgunun yerine getirilebilmesi için fiziksel ve zihinsel güce ihtiyaç duyulmasından dolayı “çalışma” sözcüğü acı ve sıkıntıya çağrışım yapmaktadır. Çünkü insan çalışırken fiziksel ve zihinsel güç kullanmakta ve bu durum da çalışmanın üstlenicisinde belli bir takım zorlanmalara neden olmaktadır. Bundan dolayı da çalışma olgusunun tanımı genellikle; belli bir amacın yerine getirilmesine yönelik olarak fiziksel ve zihinsel güç kullanımını gerektiren faaliyetler şeklinde yapılmaktadır. Dolayısıyla çalışma olgusu, doğası gereği sonuç odaklı olarak yürütülmektedir. Bunun yanı sıra çalışma, yaratıcı güçlerin kullanılmasına bağlı olarak içinde bulunulan doğayı şekillendiren faaliyetler olarak da tanımlanmaktadır. Çalışma olgusunun tanımı, tarihsel gelişimine bağlı olarak farklı şekillerde yapılmaktadır.

Tarihsel gelişim süreci içerisinde çalışma olgusu farklı işlevler kazanmıştır. Çalışma olgusu genel olarak insanın gelir elde etme, toplumsallaşma ve kendini gerçekleştirme amacıyla başvurduğu bir araç olarak kabul edilmektedir. Ancak çalışma, bu işlevleri her toplum aşamasında üstlenmemiştir. Çalışma, ihtiyaçların tatmini için başvurulan bir araç olma özelliğini her toplum aşamasında taşısa da insanın toplumsallaşma ya da kendini gerçekleştirme aracı olarak çalışmaya başvurması insanlığın gelişimine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Sanayi Devrimi çalışma olgusu üzerinde son derece büyük etkilere sahiptir.

Günümüzdeki anlamıyla “ücretli” çalışma olgusu, sanayileşme süreci ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, sanayileşme süreci ile birlikte çalışma olgusu salt ücret kazanımı üzerinden tanımlanmaya ve ücretli çalışma dışında kalan faaliyetlerin üretkenliği sorgulanmaya başlanmıştır. Çalışmanın ücretli çalışma boyutuna indirgenmesi ise belli bir takım sorunlara neden olmuştur. Çünkü çalışma kapsamına iktisadi amaçlı çalışmanın yanı sıra ev içi çalışma ve özerk faaliyetler de girmektedir. Kapitalist sistemin sermaye birikim sürecine katkı sağlamayan faaliyetlerin üretken olarak kabul edilmemesi sonucunda ücretli çalışma

kapsamına girmeyen faaliyetler çalışma olarak değerlendirilmemiştir. Sonuç olarak, üretim araçlarının gelişimine bağlı olarak çalışma olgusunda önemli dönüşümler yaşanmıştır.

İnsanlığın gelişimi, üretim araçlarının gelişimi ile paralellik göstermektedir. Bu bağlamda, üretim araçlarının gelişimi ile birlikte çalışma olgusunda da dönüşümler yaşanmıştır. Çalışma olgusu ise mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak şekil almıştır ve toplumsal sınıflar da bu ilişkilerin bir sonucu olarak toplumsal yapılarda belirmiştir. Toplumsal yapılara bakıldığında toplumsal sınıfların bulunmadığı tek toplum aşaması ilkel topluluklardır.

Çalışma olgusunun ilk sureti, aşiret ya da ortak mülkiyetin söz konusu olduğu ilkel topluluklarda ortaya çıkmıştır. İnsanların hayatlarını devam ettirebilmek adına üretim araçları yapmaya başlaması ile çalışma olgusu gelişim göstermiştir. İkel topluluk aşamasında çalışma, günlük ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. İhtiyaçların giderilmesi noktasında insanların yeterli düzeyde üretim gücüne sahip olmamasından dolayı çalışma ortaklaşa yapılan bir faaliyet niteliği taşımış ve çalışma olgusu üzerindeki toplumsal cinsiyetin ilk örnekleri yaşanmıştır.

İkel topluluk aşamasında üretim araçlarının da mülkiyeti ortaktır. Ortak mülkiyet anlayışı nedeniyle tarihsel süreç içerisinde sınıfsal yapının söz konusu olmadığı toplum aşaması ilkel topluluklar olarak kabul edilmektedir. Toprağın keşfiyle yerleşik düzene geçişin ve üretim araçlarının gelişimine bağlı olarak sağlanan üretkenlik artışının etkisiyle ortak mülkiyet anlayışının çözülmesi, ilkel topluluklardan sonra köleci toplumların doğmasına neden olmuştur.

İkel topluluklardan sonra gelen köleci toplumlarda antik komünal mülkiyet biçimi hâkim olmuştur. Köleci toplum aşamasında yerleşik hayata geçilmiş olması nedeniyle üretim araçlarının mülkiyetinde özel mülkiyetin ilk hali belirmeye başlamıştır. Emek üretkenliğinin artması ise insanlar üzerindeki mülkiyeti ortaya çıkarmıştır. Ortak mülkiyetin geride bırakılmasıyla ortaya çıkan yeni mülkiyet anlayışı, toplumsal sınıfların doğmasına neden olmuştur.

Toplumsal sınıflarda, efendi-köle şeklinde bir kutuplaşma yaşanmıştır. Çalışma olgusuna alçaltıcı faaliyetler bütünü olarak bakılması nedeniyle çalışma olgusunun doğrudan muhatabını köleler oluşturmuşlardır. Değerli görülen çalışmanın akli faaliyetler olduğu

yaygın kabulünden hareketle, efendiler köle çalıştırma vasıtasıyla boş zaman elde etmişler ve bu boş zamanlarında asil olarak kabul edilen faaliyetlerle ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla, kölelerin çalışması efendileri günlük ve aşağılık uğraşlardan muaf tutmuştur. Sağlanan üretkenlik artışlarına bağlı olarak köle emeğinin ürettiği ürünlerin paylaşımında yaşanan sorunların ve köle emeğinin yeniden üretimi noktasında yaşanan sıkıntıların kaynaklık etmesiyle Ortaçağ'a gelindiğinde köleci toplumlar yıkılmış ve feodal toplum aşamasına geçilmiştir.

Köleci toplumların yıkılması ile beraber Ortaçağ'da yükselişe geçen feodal toplumlarda, feodal ya da mirasî mülkiyet hâkimdir. Feodal toplumlarda emek ilişkilerinin temelini toprak mülkiyeti oluşturmuş ve tarıma dayalı üretim yapılmıştır. Toplumsal sınıflarda toprak mülkiyetine bağlı olarak toprak sahibi derebeyleri ile çalışan serfler şeklinde bir yapılanma yaşanmıştır. Serfler, feodal toplumlarda çalışma olgusunun muhatabını oluşturmuş ve olgu alçaltıcı olarak görülen bir faaliyet olma özelliğini taşımaya devam etmiştir. Ancak serfler, toprağa bağlı çalışmalarından ve toprağından ve ailelerinden koparılamamalarından dolayı kölelerden ayrılmışlardır.

Feodal toplumlar kendi kendine yeten malikâne düzeni üzerine kurulmuşlardır ve bu düzen içerisinde aile üretici bir birim olarak yer almıştır. Malikâne düzeni içerisinde toprak sahibi derebeyler işlemleri için serflere toprak kiralamışlar ve serfler de yapmış oldukları üretimin belli bir kısmını derebeylerine vermişlerdir. Bu özellikleri dolayısıyla feodal toplumlar kapalı birer toplum özelliği taşımışlardır. Feodal toplum aşaması, şehirlerin gelişmesi ve paraya dayalı ticaretin yükselişe geçmesi nedeniyle geride bırakılarak yerini sanayi toplumlarına bırakmıştır.

Feodal toplum aşamasından sonra Rönesans ve Reform hareketlerinin, iktisadi ve demografik gelişmelerin kaynaklık ettiği Sanayi Devrimi ile beraber sanayi toplumları doğmuştur. Sanayi Devrimi, insanlık tarihinin deneyimlediği en büyük dönüşümlere neden olmuştur. Özel mülkiyet anlayışının hâkim olduğu sanayi toplumlarında emek-sermaye ayrışması yaşanmış ve toplumsal sınıflarda üretim araçlarının mülkiyetine bağlı olarak işçi-işveren şeklinde yapılanma yaşanmıştır.

Toplumsal kurumlarda da önemli dönüşümler meydana gelmiştir. Çitleme yasası gibi politikalarla kırsal üretimden koparılan aile, üretici bir birim olma özelliğini kaybederek fabrika düzeni içerisinde istihdam edilen işçilere dönüştürülmüştür. Aile, üretici bir birim

olma özelliğini kaybetmesi ile beraber işlev kayıplarına uğrayarak çekirdek aile formuna bürünmüştür. Eğitimin ilk olarak ailede verildiği yapı son bulmuştur. Sanayi toplumlarında yeni bir suret kazanan eğitim kurumu, fabrika düzenine uygun işçileri eğitmeye ve kapitalist üretim modelinin gerektirdiği davranış kalıplarını işçilere aşlamaya başlamıştır. Bu dönüşümler ertesinde ise çalışma geleneksel anlamını kaybederek ücretli çalışma olgusu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ücretli çalışma olgusuna modernliğin bir icadı olarak da bakılmaktadır.

Fabrika düzeninin işgücüne olan bağımlılığı gereği çalışmanın alçaltıcı bir faaliyet olarak kabul edilmesi sorununun çözülmesi gerekmiştir. Sanayi Devrimi öncesi dönemde insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak adına faaliyette bulunmalarından dolayı çalışma geleneksel bir anlam taşımaktadır. Bu nedenle de fabrika düzeninin ilk kurulduğu yıllarda fazla sürelerle çalışmaya istekli olmayan işçiler ilk fabrikaların yıkılmasına neden olmuştur. Bu sorunun çözümünde ise Püritan çalışma etiği etkili olmuştur.

Püritan çalışma etiği ile çalışma kutsanarak bir ibadet haline getirilmiştir. Püritan çalışma etiğinde anlam bulan ifade, çalışmanın tanrı buyruğu olarak kabulüdür. Püritan çalışma etiği ile işçiler fazla sürelerle çalışmayı kabul ederek fabrika düzenine uyum sağlamıştır. Aylaklığın ve tüketimin çalışma etiği üzerinden kötülenmesi yolu ile fabrika düzeni içerisinde daha çok üretmenin yolu açılarak sermaye birikimi önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır. Din kurumu üzerinden kapitalist üretim sistemine işlerlik kazandırılmıştır.

İktisat kurumunda ise liberalizmin ekonomik yansıması olan kapitalizmle ilişkili dönüşümler yaşanmış ve iktisadi hayatta bırakınız yapsınlar görüşünü temel alan serbesti hâkim hale gelmiştir. Bu anlayış nedeniyle işçiler, herhangi bir korumadan yoksun bir şekilde kapitalizmin ilk dönemlerinde uzun çalışma saatleri ve kötü çalışma koşulları altında istihdam edilmişlerdir. Dolayısıyla güvencesiz çalışma olgusu, kapitalizmin ilk evrelerinden bu yana süregelen kronik bir sorun niteliğindedir. İşçilerin çalışma ilişkileri içerisinde maruz kaldıkları olumsuzluklar, çalışma hakkı tartışmalarını gündeme getirmiş ve işçiler, örgütlenerek hareket ettikleri takdirde daha güçlü olacakları bilince kavuşunca sendikal hareketi başlatmışlardır. İşverenlerin muhalefetine bağlı olarak karşı çıkılan sendikal hareket zamanla kabul edilmiş ve etkinliğini artırmıştır.

Sanayi toplumları üretimin gerçekleştirilmesi noktasında da önceki toplum aşamalarından son derece farklılaşmıştır. Yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde üretim sürecinde makineleşme süreci başlamıştır. Sanayi toplumlarının hâkim üretim modeli, montaj hattında tek amaçlı makineleri ve bu nedenle de tek tip hareket eden vasıfsız işgücünü kullanan ve kitle üretimine dayanan Fordist üretim modelidir.

Taylorizm'in ilkelerine dayanan ve üretim sürecinde aşırı işbölümünün söz konusu olduğu Fordist üretim modelinde işgücü vasıfsızlaşma eğilimi içerisindedir. Bu nedenle işçi çalışırken kendini gerçekleştirme amacından, tekrar dayalı rutin işlerin yapılmasından dolayı uzaklaşma eğilimindedir. Üretim sürecinde işbölümünün yoğun olmasına bağlı olarak her bir işçinin iş tanımı belli olmakla birlikte üretimin her aşamasında yoğun işgücü kullanılmaktadır. Fordizm'in dayandığı bu katı ilkelerin çıktısı olarak ise sendikal harekette güçlenme yaşanmıştır. Üretim sürecinin işgücüne olan yoğun bağımlılığı nedeniyle işçilerin greve gitmeleri durumunda tüm üretim sürecinin durmasından dolayı grev sendikalara büyük bir güç sağlamıştır.

Fordizm'in ve sendikaların Altın Çağ'ı olarak kabul edilen ve 1945-1970 yılları arası dönemi kapsayan müdahaleci kapitalizm evresinde, devletin de işgücü piyasalarında bir taraf olarak yer aldığı karma ekonomiyi savunan Keynesyen ekonomi politikaları ile refah artışı sağlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden yapılanan ülkelerin inşası için gerekli olan standart ürünlerin üretimine cevap verebilecek kapasitede olan Fordist üretim modeli, piyasalardan gelen talepleri karşılayabilmek adına istihdamı artırmış, sendikaların da etkisiyle ücretler artmış ve piyasalarda üretim-tüketim dengesi sağlanmıştır. İşçi sınıfı açısından olumlu gelişmelerin yaşandığı bu dönemde, çalışma olgusu güvencesizlik boyutunu azaltmıştır.

Müdahaleci kapitalizm evresinde sağlanan refah artışı, 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi ile beraber yavaşlamış, standart ürünlere doyan piyasaların talebi çeşitlendirmesi sonucunda Fordizm işlerliğini yitirmiş ve sanayileşme süreci sınırlarına ulaşmıştır. Sanayi toplumu aşamasının sonuna geldiğinden hareketle yeni toplum teorileri geliştirilmeye ve sanayi sonrası toplum teorileri kurgulanmaya başlanmıştır.

Sanayi sonrası toplumlar olarak da adlandırılan toplum teorileri; post-modern toplum, gözetim, tüketim ve bilgi toplumu gibi terimlerle adlandırılmaktadır. Bell'in geliştirdiği sanayi sonrası toplum teorisi bir üst küme oluşturmasından dolayı yeni dönemi açıklayan en

kapsamlı teorilerden biridir. Sanayi sonrası toplum; Püritan çalışma etiğinin belli noktalarda gerilediği ve tüketimi artıran hedonist etiğin yükselişe geçtiği, ekonomilerin ve toplumun bilgi merkezli hale geldiği, üretim sürecinde kullanılan ve insanlar üzerinde yoğun bir gözetim sağlayan enformasyon ve iletişim teknolojilerin yaygınlık kazandığı ve teknolojik gelişmeler ile beraber sanayileşme sürecinin sınırlarına dayanılması sonucunda hizmetler sektörünün hâkim sektör haline geldiği toplumdur.

Sanayi sonrası toplumlarda hâkim sektör hizmetler sektörüdür. Yaşanan teknolojik gelişmelerin yoğun olarak üretim sürecine uygulanması ile birlikte üretkenlik artışının sağlanması, sanayi sektöründeki istihdamı daraltarak sanayileşme sürecinin sınırlarına dayanılmasına neden olmuştur. Sanayideki istihdamdan çekilen işgücünün hizmetler sektörüne yönelmesi ile beraber sanayi sonrası toplumlarda hizmetler sektörünün payı genişleyerek hizmetler sektörü egemen hale gelmiştir.

Sanayi sonrası toplumlara ilişkin olarak bir başka özellik ise toplumun ve ekonominin bilgi merkezli olmasıdır. Bilginin öneminin tüm alanlarda artmasına bağlı olarak üretim sürecinde zihinsel emeği ile yer almaya başlayan vasıflı işgücü profilindeki bilgi işçilerinin önemi artmıştır. Sanayi toplumlarında anlam bulan vasıfsız işgücüne olan bağımlılığın azalması ve üretim modelinin değişmesine bağlı olarak bilgi işçisi yükselişe geçmiştir.

Sanayi sonrası toplumların bir başka özelliği ise enformasyon teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmelere bağlı olarak teknolojik gelişmelerin yeni bir boyut kazanmasıdır. Enformasyon teknolojilerin kazandığı ivmeye ve bilginin üretim sürecindeki artan hacmine bağlı olarak üretim modelinde dönüşüm yaşanmış ve Fordist üretim modelinin yerini post-Fordist üretim modeli almıştır.

Sanayi sonrası toplumların hâkim üretim modeli olarak kabul edilen Post-Fordizm, emeğin bilgi ile dönüşümü ertesinde üretim sürecinde bir dizi yeniliği getirmiştir. Öncelikle, Fordist üretim modelinden miras alınan vasıfsız işgücü yeni üretim modelinde işlerliğini kaybetmiştir. Bilginin üretim süreçlerinde önemini arttırmasına bağlı olarak zihinsel emeğe sahip işgücü değerli hale gelmiştir. Üretim sürecinde; tek amaçlı makineler yerine çok amaçlı makineler ile tek tip hareket eden vasıfsız işgücü yerine çoklu beceriye sahip vasıflı işgücü kullanılmaya başlanmıştır.

Post-Fordist üretim modeli dayandığı ilkeler bağlamında farklı yaklaşımları geliştirmiştir. Esnek uzmanlaşma modelinde işletmeler, ileri teknoloji kullanarak ürün çeşitlendirme noktasında esneklik kazanmakta ve uzmanlık alanlarına giren işleri kendi bünyelerinde gerçekleştirirken geriye kalan işleri dışsallaştırmaktadırlar. Böylelikle üretim sürecinde yeni bir ilişkiler ağı kurulmaktadır. Diğer bir yaklaşım olan yalın üretim modelinde ise üretimin her aşamasında kalite kontrolü yapılarak sıfır hatalı üretim hedeflenmektedir. Bu nedenle de üretim sürecinde her aşamaya ilişkin bilgi sahibi olan çoklu becerilere sahip işgücü kullanılmaktadır.

Bir üst küme olarak post-Fordist üretim modelinin işgücünü vasıfsızlaşma eğiliminden kurtardığı ve zanaat üretimini tekrar canlandırdığı savunulsa da sanayi sonrası toplum aşamasında dünya ekonomisinin yeniden yapılanmasına bağlı olarak işçi sınıfı açısından farklı sorunlar ortaya çıkmış ve neo-liberal dönemde çalışma olgusu tekrar güvencesiz bir boyut kazanmıştır.

Sanayi sonrası toplum aşamasında dünya ekonomisi yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Küreselleşme olgusunun hız kazandığı dönemle paralellik gösteren neo-liberalizmin yükselişe geçmesi ile beraber devletin ekonomik ve toplumsal hayata olan müdahalesi gerilemeye başlamıştır. Neo-liberal dönemde devlet genel olarak küçülme ve çalışma ilişkilerinde taraf olma özelliğini kaybetme eğilimi göstermektedir. Bu nedenle, neo-liberal ekonomi politikaları ile beraber bırakınız yapsınlar anlayışı işgücü piyasalarında tekrar yaygın hale gelmiştir.

Neo-liberalizmin salık verdiği politikalar ile beraber ülkeler, işgücü piyasalarını kuralsızlaştırmıştır. Özelleştirme politikaları ile ise devletin istihdam alanları daraltılmış, kamu işletmelerinde yer alan çalışanlar özel sektöre yönelmişler ve devletin çalışma hayatına yönelik haklarda sağladığı güvenceden yoksun özel işletmelerde çalışmaya başlamışlardır. Dolayısıyla, özelleştirme politikaları ücret seviyelerinden sendikal harekete kadar pek çok alanda gerileme yaşanmasına neden olmuştur.

Küreselleşme olgusunun hız kazanması ise üretim sürecinde yeni bir işbölümü meydana getirmiş ve yabancı sermayeyi sınırlarına çekebilmek adına gelişmekte olan ülkeler kendi aralarında rekabet etmeye başlamışlardır. Yabancı sermayenin diğer ülkelere girmesi için ön koşulun kuralsız piyasalar olmasından dolayı, ülkeler yeniden yapılanma politikaları

bağlamında gerek kuralsızlaştırma gerekse özelleştirme politikaları ile yeni yatırım alanları açabilmek amacıyla yarış içerisine girmişlerdir. Bu yönelimin sonucu olarak çok uluslu işletmeler, yaşanan yeni işbölümü sonrasında üretim süreçlerini işgücü maliyetlerinin az olduğu ülkelere kaydırmışlardır. Ancak bu yeni işbölümü, gerek merkez gerekse uydu ülkeler için çok sayıda soruna neden olmaktadır. Merkez ülkeler, istihdam alanlarının başka ülkelere kaydırılması nedeniyle işsizlik sorunu ile karşı karşıya gelirken uydu ülkeler; kuralsızlaşan piyasalarda kötü çalışma koşullarına, düşük ücretlere ve çalışma hayatına yönelik temel haklardan yoksunluğa ilişkin sorunlarla mücadele etmektedir.

Uluslararası platformda sağlanan yeni işbölümünde yeni teknolojilerin rolü de son derece büyüktür. Zaman-mekân sınırlamalarının ortadan kaldırılmasında etkili olan yeni teknolojiler sayesinde üretim sürecine ilişkin bilgilerin aktarımı ve koordinasyonu mümkün kılınmıştır. Sınır ötesi sermaye akıcılığında yeni teknolojiler büyük kolaylık sağlamış ve dünya ekonomisinin yeniden yapılanma sürecinde aktif bir rol oynamıştır. İşbölümünün küresellik kazanması noktasında sınırların önemini azaltan yeni teknolojiler, bir yandan sermayeye akıcılık kazandırmakta diğer yandan ise emeği ikame ederek istihdam alanlarını daraltmaktadır.

Sanayi sonrası toplum aşamasında çalışma etiği bağlamında da değişiklikler yaşanmaktadır. Kimi görüş Püritan çalışma etiğinin gerileyerek hedonist çalışma etiğinin yükselişe geçtiğini savunmaktadır. Hedonist çalışma etiği hazcılığı teşvik eden estetik bir etik olarak kabul edilmektedir. Ürün çeşitliliğinin sağlanarak piyasalarda yaratıldığı iddia edilen bolluğun tüketilebilmesi için Püritan etiğin tasarrufa işaret eden buyruklarının tüketim toplumunun yaratılabilmesi adına gerilemesi gerekmektedir. Daha çok üretip daha az tüketmeyi emreden sanayi toplumlarının çalışma etiği, insanları anlık zevklerin peşinden koşmaya iten ve tüketim kalıpları üzerinden statü kazanımını dikte eden hedonist çalışma etiği ile birlikte dönüşüm içerisinde. Dolayısıyla günümüz toplumları açısından Püritan çalışma etiğinin tam anlamıyla ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir.

Günümüzde, boş zamanın da kapitalist sistemin denetimi altına girmiş olmasından dolayı insanlar yeniden üretim alanlarında da sistem tarafından manipüle edilerek sistem içerisinde kalmaya zorlanmakta ve böylelikle de tüketim yolu ile sermaye birikimine katkı sağlamaktadırlar. Bu bağlamda, sanayi sonrası toplumlarda çalışma etiği bağlamında bir dönüşümün yaşandığı aşikârdır. Tüketime itilen bireylerin öncelikle gelir elde etmeleri ve

daha fazla tüketebilmeleri için de daha fazla çalışmaları bir zorunluluk olduğundan dolayı sanayi sonrası toplumlarda hem Püritan hem de hedonist çalışma etiği aynı anda hâkim konumdadır ve çalışmaya atfedilen anlam değişmektedir.

Dünya ekonomisinin 1980 sonrası dönemde deneyimlediği ekonomik ve toplumsal gelişmeler, çalışma olgusunun gerek yerine getirilişinde gerekse doğasında büyük dönüşümlere neden olmuştur. Öncelikle, vasıfsız işgücü üzerine kurulu olan üretim modelinin değişmesine bağlı olarak üretim sürecinin hâkim işgücü profili de değişmiştir. Bilginin toplumsal ve ekonomik sistemlerdeki artan önemi, üretim süreçlerinde de vasıflı işgücüne olan bağımlılığı artırmış ve bu gelişmeler ertesinde işgücünde katmanlaşma yaşanmıştır.

Katmanlaşma sonrasında ortaya çıkan farklı profildeki işçiler, farklı işgücü piyasalarında yer alan işlerde istihdam edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda işgücü piyasaları birincil ve ikincil işgücü piyasaları olmak üzere ikili bir yapıya bürünmüştür. Birincil işgücü piyasalarında; iyi çalışma koşullarına, yüksek ücretlere, iş ve gelir güvencesine sahip çekirdek işgücü yer almaktadır. Çekirdek işgücü, sanayi sonrası toplumlarda işletmelerin rekabet edebilirliğinin belirleyicisi konumunda olan vasıf düzeyi yüksek işgücüdür. Bu türden işgücü profili üzerinde yoğun olarak işlevsel esneklik uygulanmaktadır. Piyasalardan gelen değişimlere ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak iş tanımları ve becerileri sürekli değişen ve gelişen çekirdek işgücü, güvencesiz çalışma olgusunun doğrudan muhatabını oluşturmasa da değişime ayak uydurma baskısı üzerlerinde iş güvencesizliğine neden olmaktadır.

İkincil işgücü piyasalarında ise çevresel işgücü yer almakta, bu profildeki işgücü gerek çalışma koşulları ve ücret düzeyleri gerekse gelir ve istihdam güvencesi bakımından olumsuzluklarla karşı karşıya gelmektedir. Vasıf düzeyi düşük olan çevresel işgücü, güvencesiz çalışma olgusu ile doğrudan ilişki içerisinde olan işçi profilini oluşturmaktadır. İkincil işgücü piyasalarında; piyasalardaki dalgalanmalara bağlı olarak istihdam edilen, düşük ücretlere ve kötü çalışma koşullarına sahip olan işçiler yer almaktadır. Bu profildeki işgücü üzerinde yoğun olarak kuralsızlaştırma politikalarına ile etkinliğini artıran sayısal esneklik uygulanmakta ve istihdamları piyasalardaki dalgalanmalara bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Sayısal esnekliğin sağlanarak işe alıp işten çıkarma önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına en çok kuralsızlaştırma politikaları katkı sağlamaktadır. Çünkü işçilerin piyasa koşullarına uygun olarak istihdamı için işgücü piyasalarının düzenlemelerden arındırılması gerekmektedir. Sayısal esnekliğin yanı sıra ücret esnekliği de yoğun olarak çevresel işgücü üzerinde kullanılmakta ve ücretler toplu sözleşmelerle belirlenmenin aksine bireysel düzeyde sözleşmelerle belirlenmektedir.

Sayısal esnekliğin sağlanabilmesi noktasında atipik istihdam biçimlerine gereksinim duyulmaktadır. Atipik istihdam biçimleri standart istihdam biçimlerinden; belirli süreli sözleşmelere, geçici iş ilişkisine ve kısmi süreli ya da çalışma sürelerinde esnekliğe olanak tanıyan sözleşmelere dayanması noktasında farklılık göstermektedir. Sanayi sektöründeki istihdamın giderek azaldığı ve hizmetler sektörünün yükselişe geçtiği sanayi sonrası toplumda, hizmetler sektörü sanayiden boşalan işgücüne istihdam olanağı sunsa da bu sektördeki istihdamın atipik sözleşmelere dayanması dolayısıyla işçi sınıfı açısından türlü sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Hizmetler sektöründe atipik istihdam biçimleri yaygındır ve yasal düzenlemeler atipik sözleşmelere dayanan istihdam biçimleri altındaki işçileri kapsamına almamakta ve işçiler çalışma hayatına yönelik birçok hakkı kullanamamaktadır. Bu nedenle de atipik sözleşmeler ile istihdam edilen işçiler, genel olarak sendikal haklara sahip olamamaktadırlar. Sendikal hareketin gerilemesi, işgücü piyasalarının düzenlemelerden arındırılarak kuralsızlaşması ve işgücünün katmanlaşarak farklılaşması sonrasında güvencesiz çalışma olgusu etkisini artırmaktadır.

Güvencesiz çalışma olgusu en genel ifadeyle; piyasadan kaynaklanan risklerin ve sorumlulukların işverenlerce işçiler üzerine yüklenmesini ifade etmektedir. Yaygınlığını artıran atipik istihdam biçimleri güvencesiz çalışma olgusunu derinleştirmektedir. Bu bağlamda; iş ilişkisi geçicileşmekte ve işgücü metalaşmakta, piyasalardaki dalgalanmalara bağlı olarak çalıştırılmakta, gelir, istihdam ve sosyal güvenceden yoksun bir şekilde istihdam edilmektedir. İşgücünün metalaşması sürecinde istihdam ilişkilerine yeni bir boyut katan özel istihdam büroları ve taşeron işletmeler de etki etmektedir. Özellikle özel istihdam bürolarının içerisinde yer alan geçici istihdam büroları aracılığıyla artış gösteren işçi kiralınması ve işçilerin belirli sürelerle işlere yerleştirilmeleri güvencesizlik sorununu derinleştirmektedir. Taşeron uygulamaları ile işgücü maliyetinden tasarruf sağlamak adına

işletmeler, işin belirli bölümlerini alt işverenlere devretmekte ve bunun sonucunda işçiler daha düşük ücretler karşılığında istihdam edilmektedir. Bu şekilde kurulan üçlü iş ilişkileri eşit işe eşit ücret ilkesine aykırılık oluşturduğu gibi emeğin metalaşmasına da neden olmaktadır.

İşletmelerin işleri dışarıya vermesi ile birlikte küçülmesi, işçilerin sendikal örgütlenme şemsiye dışında kalmalarına ve böylelikle de sendikaların gerek üye kayıplarına uğramalarına gerekse toplu pazarlık düzeylerinin düşmesine yol açmaktadır. Kuralsızlaştırma politikalarına bağlı olarak etki alanını genişleten esneklik uygulamalarının, işgücünde yaşanan katmanlaşmanın, istihdam ilişkilerindeki yeni yönelimlerin ve gerileyen sendikal hareketin hepsinin birden etki ettiği güvencesiz çalışma olgusu neo-liberal döneme ciddi bir sorun olarak damgasını vurmuştur.

1980 sonrası dönemde işgücü piyasalarında yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde işsizliğin, yoksulluğun ve enformel istihdamın artışa geçmesine bağlı olarak güvencesiz çalışma olgusu daha da belirginleşmiştir. İşsizliğin yüksek düzeylerde seyretmesi, devletin küçülmesi sonucunda işsizlere ve yoksullara yapılan yardımların ve sosyal güvenlik sistemlerinin daralması ve yoksulluğun ciddi boyutlara ulaşması sorunlarıyla karşı karşıya kalan kişiler, hayatlarının devamı için zorunlu olarak esnek ve güvencesiz istihdam biçimlerine yönelerek güvencesiz çalışma olgusu ile yüz yüze gelmektedir. Esnek istihdam biçimleri her ne kadar işçi ve işveren tercihlerine bağlı olarak kurulan ilişkiler olarak tanımlansalar da uygulamadaki çıktıları bakımından genel olarak birer zorunluluk niteliğindedirler.

1980 sonrası dönemde işsizlik oranlarındaki artış işgücü piyasalarında kronik bir hal almıştır. İşsizlik yeni bir boyut kazanarak teknolojik işsizliği işgücü piyasalarındaki ciddi bir sorun haline getirmiştir. Üretim sürecinin bilgiye ve yeni teknolojilere dönük olarak yapılandırılması işgücü piyasalarında yer alan vasıfsız işçilerin işsizlik olgusu ile mücadele etmesine neden olmaktadır. İşgücü piyasalarında talep edilen vasıf düzeyine sahip olmayan işçiler teknolojik işsizlik kategorisi ile ele alınmaktadır. Teknolojik işsizlik yapısal bir işsizlik türü olarak kabul edilmesinden dolayı uzun süreli bir işsizliktir. Sanayi sonrası toplumlarda yoğun olarak eğitim politikaları aracılığıyla işçilere vasıf kazandırılması ve böylelikle de işçilerin istihdam şansı bulmaları hedeflenmektedir.

İşsizlik sorununun çözümünde esneklik sıklıkla bir çözüm olarak sunulmaktadır. İşsizlerin esnek istihdam biçimleri ile işgücü piyasalarına girmeleri ise beraberinde bir takım sorunları getirmektedir. Esnekliğe olanak tanıyan atipik istihdam biçimlerinin ve enformel istihdamın işsizlik sorunu karşısındaki tek alternatif olarak görülmesi nedeniyle işçiler güvencesiz çalışmaya mahkûm kılınmaktadır. Bu sorunların yaşanmasına büyük oranda ekonomik büyümenin istihdam yaratmaması etki etmektedir. İstihdam yaratmayan büyümede ise teknolojik gelişmelerin rolü son derece büyüktür.

Yeni teknolojilerin olanak tanıdığı otomasyonun, üretim sürecine uygulanması ile beraber daha az işgücü ile daha yüksek miktarda üretim yapmak mümkün hale gelmiştir. Üretim sürecinde genel olarak yeni teknolojilerin ve az sayıda çekirdek işgücünün kullanılması vasıfsız işgücünün işsiz kalmasına ya da emek yoğun üretim yapan sanayilerde veya hizmetler sektöründe ya da enformel ekonomide güvencesiz bir şekilde çalışmasına neden olmaktadır. Teknolojik gelişmeler, işsiz kalan kesimler üzerinde baskı uygulayarak emek yoğun üretim alanlarında ücretlerin düşmesi yolu ile işletmeler açısından farklı alternatifler sunmakta ve güvencesizleşmeye yol açmaktadır.

Küreselleşmenin etkisiyle emek yoğun üretim süreçlerinin dışsallaştırılması, uydu ülkelerde işgücü rekabetini ve bununla beraber ücretlerin aşağı doğru seyrini getirmektedir. Sanayi Devrimi'nden bu yana makinelere ve yeni teknolojilere çalışmanın özgürleştirilmesi yolunda bir araç olarak bakılsa da günümüzde üretim teknolojileri işçilerin istihdam olanaklarını tehdit etmekte ve işçiler bu teknolojilerle rekabet etmektedirler. Emek yoğun üretimin cazip hala gelmesi bu gelişmelerden kaynaklanmaktadır ve işçiler düşük ücretler karşılığında istihdam edilerek ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya gelmektedirler.

İşsizlik olgusunun yanı sıra işgücü piyasalarındaki önemli diğer bir sorun çalışan yoksulluğudur. 1980 sonrası dönemde yoksulluk yeni bir boyut kazanmış ve yoksulluktan çıkmak için tek yolun çalışma olduğu dönem geride bırakılmıştır. Sendika ile devletin müdahalede bulunmadığı kuralsız işgücü piyasalarında ücretlerin aşağı doğru seyri, çalışan yoksulluğu sorununa neden olmaktadır. Çalışma, uzunca bir süre yoksulluktan çıkış için en önemli araç olarak kabul edilmiş olsa da günümüzde yoksulluğun çözümü noktasında çalışma bir çözüm sunmamaktadır. Düşük ücret düzeyleri çoğu zaman temel ihtiyaçların dahi karşılanamamasına neden olarak çalışanların yoksulluğuna yol açmaktadır.

Günümüzde, prekarya olarak adlandırılan yeni bir işçi profili de ortaya çıkmaktadır. Adı sıklıkla çalışan yoksullarla birlikte telaffuz edilen prekarya, çalışma olgusunun günümüzdeki güvencesiz suretiyle doğrudan ilişki içerisinde bulunan işgücünü temsil etmektedir. Prekarya geçici ve gelir güvencesinden yoksun bir şekilde istihdam edilmekte ve çalışma üzerinden kimlik edinmemektedir. Sanayi sonrası toplumlarda işsizlik ile işsizliğe alternatif olarak görülen güvencesiz çalışmaya bağlı olarak ortaya çıkan ve yeni boyutlar kazanmış olan yoksulluk ciddi birer sorun oluşturmaktadır. Gorz'un da ifade ettiği gibi Post-Fordist üretim modeli, kendi seçkinlerini işsizliğe neden olarak yaratmakta ve üretim sürecinde değersiz kılınan çevresel işgücünü birçok ekonomik ve toplumsal soruna yöneltmektedir.

Günümüzde çalışma olgusunun büründüğü çehre, olgunun unsurlarının sorgulanmasına neden olmaktadır. İstihdam fırsatı bulamamaları sonucunda çalışamayanların ve çalışarak yoksulluktan kurtulamayanların varlığı ile çalışma en temel işlevi olan gelir elde etme suretiyle ihtiyaçlarının karşılanması işlevini dahi yerine getirememektedir. İhtiyaçların tatminine dahi olanak tanımayan çalışmanın toplumsallaşma aracı olarak işlev görmesi de zorlaşmaktadır. İnsanlar, çalışmalarını neticesinde elde ettikleri gelir ile ana akım toplumsal hayata girememekte ve böylelikle de çalışma olgusu üzerinden toplumsallaşma sağlanamamaktadır. Çalışma üzerinden sağlanan toplumsallaşma ise zorunlu bir işlev olarak gerçekleşmektedir.

İşsizliğin ve atipik istihdam biçimlerinin arttığı günümüzde çalışmanın toplumsal hayatın merkezinde yer aldığı varsayımının da işlerliğini yitirdiği düşünülmektedir. Bunların yanı sıra, işin yüklenicisine büyük bir tatmin sağlaması nedeniyle çalışma olgusunun en önemli unsurunu oluşturan çalışma aracılığıyla insanın kendini gerçekleştirme de imkânsız hale gelmektedir. Post-Fordist üretim modelinin işçiyi zanaat üretimine tekrar yakınlaştırdığı ve bundan dolayı da çalışma aracılığıyla işçinin kendini gerçekleştirebilme şansına ulaştığı ileri sürülse de bu durum belli bir azınlık için geçerlilik göstermektedir. Çevresel işgücünün işgücü piyasalarında kapladığı alanın çok daha fazla olması dolayısıyla işçiler açısından çalışma olgusu işlevlerini yerine getirememektedir. Bu olumsuzluklardan hareketle ILO, çalışmanın tüm unsurlarının sorgulandığı günümüzde düzgün iş yaklaşımı ile sorunların çözümüne odaklanmaktadır.

Kapitalist sistemin ilk evrelerinden bu yana içinde bulundurduğu güvencesiz çalışma olgusu karşısında işin insanileştirilmesi arayışı 1999 yılında ILO tarafından düzgün iş yaklaşımı adı altında gündeme alınmıştır. Düzgün iş yaklaşımı, işe ve işçiye hak ettiği değeri geri vermeyi hedefleyen politikalar bütünüdür ve güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede somut bir çaba niteliğindedir. ILO, düzgün iş yaklaşımı ile birlikte istihdam, çalışmaya yönelik temel haklar, sosyal güvenlik ve sosyal diyalog bağlamında bir çerçeve çizmektedir.

Küreselleşme süreci ile beraber artan uluslararası ticaret yeni iş alanları yaratsa da yaratılan işlerin nitelikten yoksun yapısı nedeniyle güvencesiz çalışma olgusu pekişmektedir. Düzgün iş yaklaşımı ile birlikte istihdamın niceliğinden ziyade niteliğine önem verilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Küresel rekabette pay alabilmek adına işçi haklarının yok sayılması, nitelikten yoksun işlerin yaratılmasında son derece etkilidir. Dolayısıyla güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede öncelikli olarak yaratılan işlerin çalışma hayatına yönelik temel haklarla donatılması gerekmektedir.

Düzgün iş yaklaşımının diğer bir unsuru olan çalışma hayatına yönelik temel haklarla; zorunlu ve zorla çalıştırmadan çalışma hayatında ayrımcılığa, çocuk işçiliğinden sendikal haklardan yoksun çalışmanın önlenmesine kadar bir dizi hedef benimsenmektedir. Çalışma hayatına yönelik temel hakların işin tüm unsurlarını etkilemesi nedeniyle bu hakların yerine getirilmesi düzgün iş hedefinin sağlanmasında önem arz etmektedir.

Devletin işgücü piyasalarından geri çekilmesi ve çalışma hayatını düzenleyen yasaların aşındırılması nedeniyle derinleşen güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede, sosyal güvenlik unsuruyla ekonomik ve toplumsal sorunların çözülmesi amaçlanmaktadır. Sosyal güvenlik aracılığıyla ekonomik bakımdan güçsüz bireylerin korunmasına ve gelirin yeniden dağıtımına ilişkin sorunların bertaraf edilmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla güvencesiz çalışmanın ve yoksulluğun önlenmesinde düzgün iş yaklaşımının sosyal güvenlik unsuru son derece önemlidir.

Sosyal diyalog unsuru ile ise sendikal hareketin gerilemesine ve iş ilişkilerindeki bireyselleşme eğilimine bağlı olarak ortaya çıkan çatışmaların giderilmesi ve iş ilişkilerinin belirlenmesinde karşılıklı uzlaşma hedeflenmektedir. Çalışma hayatına ilişkin düzenlemelerin belirlenmesinde işçi, işveren ve devlet arasında ortak bir payda sağlamaya

çalışmasından dolayı sosyal diyalog, farklı çıkarların varlığına bağlı olarak ortaya çıkan çatışmaların çözümüne odaklanmaktadır.

Düzgün iş yaklaşımının benimsediği hedeflerinin yanı sıra güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede alternatif öneriler de sunulmaktadır. Ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki bağlantının koptuğu ve bu nedenle de istihdam yaratmayan büyümenin işgücü piyasalarında ciddi sorunlara yol açtığı günümüzde, herkes için düzgün işlerin yaratılması noktasında sıklıkla çalışma sürelerinin kademeli olarak kısaltılması üzerinde de durulmaktadır. Ücret düzeylerinde herhangi bir düşüş olmadan çalışma sürelerinde yaşanacak olan düşüşün, yaratılan istihdam alanlarının daha fazla işçiye ulaştırılması ile düzgün işlerin sağlanması noktasında düzgün iş yaklaşımına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Yaratılan düzgün işlerin sınırlı bir kesim için söz konusu olduğu göz önünde bulundurulduğunda çalışma sürelerinde sağlanacak olan düşüşün, güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede ve düzgün iş politikalarının başarıya ulaşmasında etkili olabileceğini söylemek mümkündür.

Düzgün iş yaklaşımı benimsemiş olduğu politikalar bağlamında son derece faydalı bir çaba olsa da başarısı belli bir takım şartlara bağlıdır. Bu politikaların neo-liberal ideoloji gereği kapitalist işleyişin tercihine bırakılması durumunda politikalar uygulamada başarısız olacaktır. Bu bağlamda devletin, küreselleşme olgusuna bağlı olarak uluslararası ticaretin arttığı günümüzde sermaye yerine emekten yana bir duruş sergilemesi gerekmektedir. Bu nedenle de düzgün iş politikalarının uygulanması noktasında devletin bir taraf olarak yer alması ve dolayısıyla da işgücü piyasalarına olan müdahalelerini artırması gerekmektedir.

İşveren tercihlerine bağlı olarak şiddetini arttıran güvencesiz çalışma olgusunun kaderi, düzgün iş politikalarının işveren tercihine bırakılması durumunda değişmeyecektir. Daha fazla kâr anlayışının işgücü piyasalarındaki hâkimiyeti, her biri bir maliyet olarak kabul edilmesi dolayısıyla düzgün iş politikalarının uygulanmaması sonucunu doğuracaktır. Bu noktada da güvencesiz çalışma olgusu ile mücadelede ve düzgün iş politikalarının uygulanmasında en büyük sorumluluk devlete düşmektedir.

Devletin denetim ve işgücü hayatını düzenleyen mekanizmalarını devreye sokarak yaratılan istihdam alanlarını gözetmesi ve sorunlu alanlara müdahale ederek düzgün iş politikalarının uygulanmasını dikte etmesi büyük bir zorunluluktur. Bundan dolayı da devletin işgücü piyasalarındaki işçi sorunlarına odaklanarak piyasalara müdahalede bulunması düzgün iş

yaklaşımının başarısında önem arz etmektedir. Bu bağlamda, güvencesiz çalışma olgusunun giderek şiddetini arttırdığı günümüzde, liberalizmin katılıklarının tekrardan yumuşatılarak bırakınız yapsınlar anlayışının çözülmesi gerekmektedir. Bu da ancak devletin bir taraf olarak işgücü piyasalarında yer alması ile mümkündür.

KAYNAKLAR

- Akncılar, M. (1993). Esnekleşen kapitalizm, artan sömürü. *92 Petrol-İş Yıllığı*. İstanbul, 33.
- Akpınar, T. (2002). Bilgi yönetiminin entelektüel sermaye ile ilişkisi. Entelektüel sermayenin firma piyasa değeri üzerine etkisi. *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetimi Kongresi*. İzmit, s. 719-725.
- Aktan, C. C. (1995). Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(2).
- Aktan, C. C. (2002). Yoksulluk sorununun nedenleri ve yoksullukla mücadele stratejileri., C. C. Aktan. (Editör). *Yoksullukla mücadele stratejileri*. Ankara. Hak-İş Konfederasyonu.
- Aktay, N. (1994). Alt işveren kurumu ve hukukumuzda doğan sorunlar. *Kamu-İş*, 3(3), 11-23.
- Aktay, Y. (2007). Postmodern dünyada din: bir anlatı mı, tanrının intikamı mı., Y. Aktay ve M. E. Köktaş (Editörler). *Din sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları
- Aktel, M. (2001). Küreselleşme süreci ve etki alanları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 6(2), 193-202.
- Akyiğit, E. (2011). *İş ve sosyal güvenlik hukukunda alt işverenlik: öğreti ve uygulama*. Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Albertini, J. M. (1995). *Ekonomik sistemler: uygulamada kapitalizm ve sosyalizm*. (Çev. C. Unay). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları
- Altıparmak, S. (2008). Dünyada ve Türkiye’de yoksulluk, eşitsizlik ve çocuklar. *Çocuk Dergisi*, 8(2), 81-86.
- Altuzarra, A., and Serrano, F. (2010). Firm’s innovation activity and numerical flexibility. *Industrial and Labor Relations Review*. 63(2), 327-339.
- Ansal, H. (1996a). *Türkiye sendikacılık ansiklopedisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ansal, H. (1996b). *Esnek üretimde işçiler ve sendikalar*. İstanbul: Birleşik Metal-İş Sendikası
- Arendt, H. (2011). *İnsanlık durumu*. (Çev. B. S. Şener). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1958’de yayımlandı).
- Arestis, P., and Sawyer, M. (2007). İngiltere’nin Neoliberal deneyimi., A. Saad-Filho ve D. Johnston. (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul. Yordam Kitap, s. 13-22. (Eserin orijinali 1995’te yayımlandı).
- Arı, F. A. (2006). Küreselleşme ve kuralızsızlaştırma. *Çalışma ve Toplum*. 3, 23-30.

- Arıcioğlu, M. A. (2000). *Batı ve Japon işletme yönetimi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aron, R. (1997). *Sanayi toplumu*. (Çev. E. Gürsoy). İstanbul: Dergâh Yayınları. (Eserin orijinali 1963'te yayımlandı).
- Ayas, R. (1982). "Çalışma" kavramı hakkında. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5, 79-87.
- Aydın, S. (1996). *Bilgi çağında insan*.
- Aydınlı, (2004). "Sosyo-ekonomik dönüşüm süreci (post-fordizm) ve sanayi ötesi yaklaşımlar. *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 7 (4)
- Aydınlı, İ. (2012). *Türk iş hukukunda alt işveren (taşeron) ilişkisi ve muvazaa sorunu*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aydoğan, F. (2000). *Medya ve serbest zaman*. İstanbul: Om Yayınevi
- Aytaç, (2002). Boş zaman üzerine kuramsal yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (1), 231-260
- Aytaç, Ö. (2004). Kapitalizm ve hegemonya ilişkileri bağlamında boş zaman. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 28, No: 2, s. 115-138
- Aytaç, Ö. (2006). Tüketimcilik ve metalaşma kısıcında boş zaman. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2006 (1), s. 27-53
- Bacchetta, M., Ernst, E., Bustamante J. P. (2009). *Globalization and informal jobs in developing countries*. Geneva: ILO.
- Bales, K. B. (1984). The dual labor market of the criminal economy. *Sociological Theory*. 2, 140-164.
- Balkır, Z. G. (2009). Küreselleşmenin ekonomik özgürlüklere yansması: sosyal hakların daraltılması. *I. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Antalya: Petrol-İş.
- Başbuğ, A. (2012). *İş ve maneviyat: çalışma ahlakı üzerine bir inceleme*. Ankara: A Kitap
- Baudrillard, J. (2013). *Tüketim toplumu söylenceleri/yapıları*. (Çev. H. Deliceçaylı ve F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 1970'te yayımlandı).
- Bauman, Z. (2014). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?*. (Çev. H. Keser). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 2013'te yayımlandı).
- Bauman, Z. (2014). *Küreselleşme: toplumsal sonuçları*. (Çev. A. Yılmaz). Ayrıntı: İstanbul (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı).
- Bauman, Z. *Çalışma, tüketimcilik ve yeni yoksullar*. (Çev. Ü. Öktem). İstanbul: Sarmal Yayınevi. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).

- Bauman, Z., Lyon. D. (2013). *Akışkan gözetim*. (Çev. E. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 2013'te yayımlandı).
- Bayat, B. (2008). *Endüstri ve örgüt psikolojisi*. Ankara: AlterYayıncılık
- Baypınar, B. (2009). *Geçici istihdam büroları aracılığıyla çalışma: bir alan araştırması*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Beaud, M. (2003). *Kapitalizmin tarihi*. (Çev. F. Başkaya). Ankara: Dost Kitabevi. (Eserin orijinali 1981'te yayımlandı).
- Bedir, E. (2002). Yirmibirinci yüzyılda istihdamın artan önemi ve eğitim-istihdam ilişkisi. *Kamu-İş*. 7(1), 53-64.
- Belek, İ. (2007). *Marksizm ve sınıf bilinci*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York: Basic Books, Inc., Publishers
- Bell, D. (2001). İletişim teknolojisi: gidışat daha iyiye mi yoksa daha kötüye mi?. (Çev. A. Sevimli). U. Dolgun (Editör). *Sosyo-ekonomik perspektif*. Bursa: Asa Kitabevi
- Benli, A., ve Gümüş, M. (2002). Bilgi eksenli yeni bir toplumsal formasyona geçişin işgücünün homojenliği üzerindeki etkileri. *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetimi Kongresi*. İzmit: Kocaeli Üniversitesi, s. 579-598
- Bilgin, M. H. (2000). *Yeni teknolojiler ve üretim sistemlerindeki değişimin emek ve istihdam üzerindeki etkileri (teori ve Türkiye üzerine bir inceleme)*. Ankara: Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası.
- Bloch, M. (1983). *Feodal Toplum*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Savaş Yayınları. (Eserin orijinali 1939'da yayımlandı).
- Bozkurt, V. (2000). *Püritanizmden hedonizme yeni çalışma etiği*. Bursa: Alesta Basım Yayım Dağıtım
- Bozkurt, V. (2011). *Değişen dünyada sosyoloji: temeller, kavramlar, kurumlar*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım
- Bozkurt, V. (2014). *Endüstriyel & post-endüstriyel dönüşüm bilgi, ekonomi, kültür*. Bursa: Ekin Kitabevi
- Brinkley, I. (2006). *Defining the knowledge economy: knowledge economy programme report*. London: The Work Foundation
- Bulut, N. (2009). *Sanayi devriminden küreselleşmeye sosyal haklar*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık
- Callinicos, A. (2001). *Postmodernizme hayır: Marksist bir eleştiri*. (Çev. Ş. Pala). Ankara: Araç Yayınevi

- Cam, E. (2008). Uluslararası çalışma örgütü sözleşmeleri çerçevesinde özel istihdam büroları ve çeşitleri. *Çimento İşveren Dergisi*, 22(1), 20-31.
- Ceylan Ataman, B. (1998). İşsizlik sorununa yeni yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*. 53(1), 59-72.
- Chronic Poverty Advisory Network. (2014). *The Chronic Poverty Report 2014-2015: the road to zero extreme poverty*. London: Overseas Development Institute.
- Clarke, S. (2007). Neoliberal iktisat kuramı., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 91-105. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Colas, A. (2007). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 123-139. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Coovert, D. M. (1995). Technological changes in Office jobs: what we know and what can we expect., A. Howard (Editör). *The changing nature of work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Corak, M. (1996). *Measuring the duration of unemployment spells*. *The Canadian Journal of Economics*. 29(1), 43-49.
- Cunningham, W. J. (1957). Automation. *American Scientist*. 45(1), 74-78.
- Çelik, A. (2012). Ulusal İstihdam Stratejisi: Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik., A. Makal (Editör). *Ulusal istihdam stratejisi: eleştirel bir bakış*. Ankara: Türk-İş, s. 13-35.
- Çetik, M., Akkaya, Y. (1999). *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*. İstanbul: Tarih Vakfı
- Daikov, V., Kovalev, S. (2008). *İlkçağ tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, eski Yunan*. (Çev. Ö. İnce). İstanbul: Yordam Kitap.
- Davis, D. D. (1995). Form, function, and strategy in boundaryless organizations., A. Howard (Editör). *The changing nature of work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Davis-Blake, A., and Broschak, J. P. (2009). Outsourcing and the changing nature of work. *Annual Review of Sociology*. 35, 321-340.
- Dickens, W. T., and Lang, K. (1985). A test of Dual Market Theory. *The American Economic Review*. 75(4), 792-805.
- Doğan, M. S. (2005). 21. yüzyılda esnek çalışma biçimleri ve toplumların iş hayatına uygulanması. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*. 31, 93-98.
- Dolgun, U. (2001). Giriş., U. Dolgun (Editör). *Sosyo-ekonomik perspektif*. Bursa: Asa Kitabevi.

- Dolgun, U. (2005). *Enformasyon toplumundan gözetim toplumuna: 21. yüzyılda gözetim, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Dumenil, G., ve Levy, D. (2007). Neoliberal (karşı) devrim., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 25-41. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Eder, K. (2014). Kültür ve kriz: çalışma toplumu krizinin anlamlandırılması., R. Münch ve N. J. Smelser (Editörler). *Kültür kuramı*. (Çev. C. Atay). İstanbul: Pales Yayıncılık, s. 422-457.
- Ehrenberg, R. (2013). The 3-D printing revolution: dreams made real, one layer at a time. *Science News*, 183(5), 20-25.
- Ekin, N. (1994). *Endüstri ilişkileri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım
- Ekin, N. (1995). *Kayıtdışı ekonomi, enformel istihdam*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Ekin, N. (2001). *Türkiye'de iş piyasasının yeniden yapılanması: özel istihdam büroları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Ekin, N. (2002). *Ekonomik ve hukuksal boyutlarıyla alt işveren*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Emerson, E. (2013). 3-D printing poised to hit the mainstream. *Science News*, 183(5), 2.
- Erdem, T. (2009). *Feodaliteden küreselleşmeye temel kavram ve süreçler*. Ankara: Lotus Yayınevi
- Erdoğan, Z. (1999). Küreselleşmenin istihdama etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 111-120.
- Erdoğan, T. (2004). Küreselleşmenin ekonomik, politik ve toplumsal yansımaları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2-3), 21-43
- Erdut, T. (1998). *Yeni teknolojilerin iş ilişkileri üzerindeki etkisi*. İzmir: Tür Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası
- Erdut, T. (2005). İşgücü piyasasında enformelleşme ve kadın işgücü. *Çalışma ve Toplum*, 3, 11-49.
- Erdut, Z. (1998). *Rekabetin işgücü piyasasına etkisi*. Ankara: Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası.
- Erdut, Z. (2004). Liberal ekonomi politikaları ve sosyal politika. *Çalışma ve Toplum*, 2, 11-37
- Erdut, Z. (2007). Enformel istihdamın ekonomik, sosyal ve siyasal etkileri. *Çalışma ve Toplum*, 1, 53-82.

- Eröz, M. (2014). *İktisat sosyolojisine başlangıç*. Ankara: Ötüken Neşriyat
- Ertuğrul, M. (2002). Entelektüel sermayenin firma piyasa değeri üzerine etkisi. *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetimi Kongresi*. İzmit: Kocaeli Üniversitesi, s. 707-718
- Eryiğit, S. (2000). Esnek üretim, esnek organizasyon, esnek çalışma. *Kamu-İş*. 5(4).
- Featherstone, M. (2013). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. (Çev. M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 1991’de yayımlandı).
- Freyer, H. (2014). *Sanayi çağı*. (Çev. H. Batuhan ve B. Akarsu). Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Gaimon, C. (1997). Planning information technology-knowledge worker systems. *Management Science*. 43(9), 1308-1328.
- Galbraith, J. K. (2011). *Kuşku Çağı*. (Çev. N. Himmetoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- Gallino, L. (2012). *Küreselleşme ve eşitsizlik*. (Çev. D. Kundakçı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Ghai, D. (2003). Decent work: concept and indicators. *International Labour Review*, 142(2).
- Ghai, D. (2006). Decent work: universality and diversity. *Decent Work: Objectives and Strategies*. Geneva: International Labour Organization.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (Çev. Hüseyin Özel ve C. Güzel). Ankara: Ayraç Yayınevi
- Giddens, A. (2001). Kapitalist devlet ve gözetim. (Çev. Ü. Tatlıcan). Uğur Dolgun (Editör). *Sosyo-ekonomik perspektif*. Bursa: Asa Kitabevi
- Goho, A. (2004). Miniaturized 3-D printing. *Science News*. 165(13), 196.
- Gorz, A. (2007). *İktisadi aklın eleştirisi*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 1988’te yayımlandı).
- Gorz, A. (2011). *Maddesiz bilgi, değer ve sermaye*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 2003’te yayımlandı).
- Gorz, A. (2014). *Yaşadığımız sefalet: kurtuluş çareleri*. (Çev. N. Tural). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 1997’de yayımlandı).
- Gökbayrak, Ş. (2003). *Belediyeler, özelleştirme ve çalışma ilişkileri*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Gökbayrak, Ş. (2010). Türkiye’de sosyal güvenliğin dönüşümü. *Çalışma ve Toplum*. 2, 141-162.
- Göze, A. (2000). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. İstanbul: Beta Basım

- Grint, K., *Çalışma sosyolojisi*. (Çev. V. Bozkurt, B. Çekmece ve S. Göktan). Bursa: Alfa Basım Yayım Dağıtım. (Eserin orijinali 1998'de yayımlandı).
- Güler, B. A. (1997). Yapısal uyarlanma reformları ve devlet., O. Oyan (Editör). *Türk-İş yıllığı '97 1990'ların bilançosu (değerlendirme yazıları) cilt 2*. Ankara: Türk-İş, s. 74-84.
- Güler, M. A. (2014). Çalışmanın Sonu Tartışmaları ve Andre Gorz Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI Bildiriler. İstanbul: Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası*, 171-190.
- Günay, İ. (2004). Çalışma sürelerinde esneklik. *Kamu-İş*, 7(3).
- Gündoğan, N. (2008). Türkiye'de yoksulluk ve yoksullukla mücadele. *Asodosya*. Ankara: Ankara Sanayi Odası, Ocak-Şubat, 42-56.
- Güngör, Y. (1999). Enformel sektör, enformel istihdam, korunmasız işgücü ve korunmasızlığa yönelik önlemler. *Kamu-İş*, 5(1), 119-127.
- Güzel, A. (1993). Alt işveren uygulamasının endüstri ilişkileri sistemine etkisi. *Çimento İşveren Dergisi*. Temmuz 1993, 3-11.
- Harvey, D. (1993). Esneklik: tehdit mi yoksa fırsat mı? (Çev. A. Kurdoğlu). *Birikim Dergisi*. 56(61), 83-92.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford Univesity Press
- Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 610, 22-44
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin durumu: kültürel değişimin kökenleri*. (Çev. S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları (Eserin orijinali 1990'da yayımlandı).
- Hasan, A., and Broucker P. D. (1982). Duration and concentration unemployment. *The Canadian Journal of Economics*. 15(4), 735-756.
- Hasanoğlu, M. (2001). Küreselleşmenin devlet yönetimine etkileri. *Sayıştay Dergisi*, 43, 68-82.
- Haşiloğlu, S. B., Sezgin, M. (2009). *Japon işletmeciliği ve Japonya pazarına yönelik bir uygulama*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Hevenstone, D. (2008). *Labor market inequality and atypical employment*. (Doctoral dissertation, The University of Michigan, 2008).
- Hill, C. (1993). Protestanlık ve kapitalizmin doğuşu., M. Özel (Editör). *Kapitalizm ve din*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, s. 63-72.
- Hobsbawm, E. J. (2013). *Sanayi ve imparatorluk*. (Çev. A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi

- Hopp, W. J., Iravani, S. M. R., and Shou, B. (2005). Serial agile production systems with automation. *Operations Research*. 53(5), 852-866.
- Howard, A. (1995). Technology and the organization of work., A. Howard (Editör). *The changing nature of work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Huberman, L. (2007). *Feodal toplumdan yirminci yüzyıla*. (Çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları (Eserin orijinali 1963'te yayımlandı).
- Illich, I. (2010). *İşsizlik hakkı*. (Çev. D. Keskin). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi (Eserin orijinali 1978'de yayımlandı).
- Illich, I. (2011). *Tüketim köleliği*. (Çev. M. Kardeşhan). İstanbul: Pınar Yayınları (Eserin orijinali 1978'de yayımlandı).
- Illich, I. (2013a). *Okulsuz toplum*. (Çev. M. Özyay). İstanbul: Şule Yayınları (Eserin orijinali 1971'te yayımlandı).
- Illich, I. (2013b). *Gölge iş*. (Çev. D. Keskin). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi (Eserin orijinali 1981'te yayımlandı).
- International Labour Organization. (1999). *Decent work, report of the director general to the 87th session of the international labour conference*. <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc87/rep-i.htm> Erişim Tarihi: 09.03.2015
- International Labour Organization. (2008a). *Measurement of decent work, discussion paper for the tripartite meeting of experts on the measurement of the decent work*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2008b). *ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2009). *Private employment agencies, temporary agency workers and their contribution to the labour market*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2012). *From precarious work to decent work: outcome document to the workers' symposium on policies and regulations to combat precarious employment*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2013). *Global employment trends for youth 2013: a generation at risk*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2013b). *Global employment trends 2013: recovering from a second jobs dip*. Geneva: International Labour Organization
- International Labour Organization. (2014a). *Global employment trends 2014: risk of a jobless recovery?* Geneva: International Labour Organization.

International Labour Organization. (2014b). *World of work report 2014: developing with jobs*. Geneva: International Labour Organization.

International Labour Organization. (2014c). *Profits and poverty: the economics of forced labour*. Geneva: International Labour Organization

İnternet: Hahn, K. (2011). *3d printer: 21. century industrial revolution?* Web: <http://www.greenkern.com/greenkern/en/services/think-tank/3d-printer.html> adresinden 15 Nisan 2015'te alınmıştır.

İnternet: International Confederation Of Private Employment Agencies. (2014). *Economic report*. Web:

http://www.ciett.org/fileadmin/templates/ciett/docs/Stats/Economic_report_2014/CIETT_ER2013.pdf adresinden 28 Mart 2015'te alınmıştır.

İnternet: International Labour Organization. (1999). *Decent work, report of the driector general to the 87th session of the international labour conference*. Web: <http://www.ilo.org/public/english/standards/re/m/ilc/ilc87/rep-i.htm> adresinden 9 Mart 2015'te alınmıştır.

İnternet: Oxfam. (2014). *Working poor in America*. Oxfam America. Web: <http://www.oxfamamerica.org/static/media/files/Working-Poor-in-America-report-Oxfam-America.pdf> adresinden 2 Nisan 2015'te alınmıştır.

Işığçok, Ö. (2005). *XXI. Yüzyılda İstihdam ve İnsana Yakışır İş*, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Işığçok, Ö. (2009). Küreselleşme sürecinde insana yakışır iş. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 56, 307-331.

Işığçok, Ö. (2014). *İstihdam ve işsizlik*. Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.

Işıklı, A. (2011). *Kumarhane kapitalizmi: Chomsky-Işıklı polemikleri*. Ankara: İmge Kitabevi

İzdeş, Ö. (2010). Türkiye'de yoksulluk analiz ve tartışmalarına bir bakış., A. R. Güngen, F. Ercan, Ö. Tezcek, Ö. Biçer ve Y. Özgün. (Editörler). *Emek ve siyaset*. Ankara: Dipnot Yayınları, s. 207-264.

Kalberg, S. (2014). Çağdaş batı Almanya'da kültür ve çalışmanın yeri: Weberci bir düzen analizi., R. Münch ve N. J. Smelser (Editörler). *Kültür kuramı*. (Çev. C. Atay). İstanbul: Pales Yayıncılık, s. 377-421.

Kalleberg, A. L. (2000). Nonstandard employment relations: part-time, temporary and contract work. *Annual Review of Sociology*, 26, 341-365.

Kalleberg, A. L. (2006). Nonstandard employment relations and labour market inequality: cross national patterns., G. Therborn (Editör). *Inequalities of The World*. London: Verso, s. 562-575

Kapar R. (2007). Uygun iş açığı: insana yaraşmayan işler. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 29, 2-10.

- Kapar, R. (2004), Uygun iş bağlamında çalışan yoksullar, *Sosyal Siyaset Konferansları*, 48, 185-204.
- Kapar, R. (2010). Türkiye’de çalışan yoksullar. *ASOMEDYA*. Ankara: Ankara Sanayi Odası Yayın Organı, Kasım-Aralık 2010, 52-63.
- Karaarslan, E. (2010). *Kayıt dışı istihdam ve neden olduğu mali kayıpların bütçe üzerindeki etkileri: Türkiye örneği*. Ankara: Mali Hizmet Derneği.
- Keser, A. (2014). *Çalışma psikolojisi*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Kesgin, B. (2011). Çalışma yaşamında değişen yoksulluk: çalışan yoksullar. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 65-75.
- Kılıç, C. (2003). Çalışma sürelerinin kısaltılması konusundaki teorik yaklaşımlar ve Almanya-Hollanda ülke örnekleri. *Kamu-İş Dergisi*. 7(2).
- Koç, A. (2013). Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: yatay kesit analizi ile AB ülkeleri üzerine bir değerlendirme. *Maliye Dergisi*, 165, 241-258.
- Koray, M. (1992). *Endüstri İlişkileri*. İstanbul: Basisen Eğitim ve Kültür Yayınları
- Koray, M. (2005). “Reel” küreselleşme veya küreselleşmenin realitesi. *Çalışma ve Toplum*. 4, 11-44.
- Koray, M. (2005). Görülmek istenmeyen gerçek: sosyal refah politikaları ve demokrasi ilişkisi. *Çalışma ve Toplum*. 2, 27-60.
- Koray, M. (2009). Ekonomik krizler var da, sosyo-ekonomik krizler yok mu?. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*. 27(7), 131-143.
- Koray, M. (2011). *Kapitalizm küreselleşirken dünya ahvali*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Kozanoğlu, H., Gür, N., Özden, B. A. (2008). *Neoliberalizmin gerçek 100’ü*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kumar, K. (2013). *Sanayi sonrası toplumdaki post-modern topluma çağdaş dünyanın yeni kuramları*. (Çev. M. Küçük). Ankara: Dost Kitabevin Yayınları. (Eserin orijinali 2005’te yayımlandı).
- Kurtulmuş, N. (1995). Post-endüstriyel ekonomilerde kitle üretimine bir alternatif: esnek uzmanlaşma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 40, 161-174.
- Kurtulmuş, N. (2001). *Sanayi ötesi dönüşüm*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Lafargue, P. (1996). *Tembellik hakkı*. (Çev. V. Günyol). İstanbul: Telos Yayıncılık (Eserin orijinali 1880’de yayımlandı).

- Lapavitsas, C. (2007). Neoliberal dönemde anayolcu iktisat kuramı., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 59-75. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Lavery, S. (2014). The politics of precarious employment in europe: 'zero hour' contracts and the commodification of work .*Precarious employment in europe*. Brussels: Feps Young Academics Network, s. 6-16.
- Lipson, H., Kurman, M. (2013). *Fabricated: the new world of 3d printing*. Indianapolis: John Wiley & Sons Inc.
- Lipstreu, O. (1960). Organizational implications of automation. *The Journal of the Academy of Management*. 3(2), 119-124.
- Lordoğlu, K. (1998). Enformel istihdam ve sosyal güvenlik sorunu. *Ekonomik Yaklaşım*, 9(1), 5-23.
- Lordoğlu, K. (2005). Enformel istihdam ve Türkiye kaynakları. *İktisat Fakültesi Mecmuası*. 55(1), 45-60.
- Lordoğlu, K., Özar. Ş. (1998). *Enformel sektör ve sosyal güvenlik: sorunlar ve perspektifler*. İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği.
- Lordoğlu, K., Özkaplan, N. (2003). *Çalışma iktisadı*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Lyon, D. (2006). *Günlük hayatı kontrol etmek: gözetlenen toplum*. (Çev. G. Soykan). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık. (Eserin orijinali 2001'de yayımlandı).
- MacEwan, A. (2007). Neoliberalizm ve demokrasi., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 13-22. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Mahiroğulları, A. (2005). Küreselleşmenin kültürel değerler üzerine etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları*. 50, 1275-1288
- Man, F. (2011). Modernitenin "çalışma ideolojisi" ve sosyal haklar. *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu III Bildiriler*. İstanbul: Petrol-İş, s. 159-174
- Marx, K. (2013). *1844 el yazmaları*. (Çev. M. Belge). İstanbul: Birikim Yayınları (Eserin orijinali 1844'te yayımlandı).
- Marx, K., Engels, F. (2003). *Marx-Engels seçme yapıtlar 3*. (Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünalın, M. Belli ve S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., Engels, F. (2013). *Alman ideolojisi*. (Çev. E. Aktan). Ankara: Alter Yayıncılık (Eserin orijinali 1845'te yayımlandı).
- Marx, K., Engels, F. (2014). *Komünist manifesto*. (Çev. C. Üster ve N. Deriş). İstanbul: Can Sanat Yayınları. (Eserin orijinali 1848'de yayımlandı).

- Meda, D. (2012). *Emek: kaybolma yolunda bir değer mi?*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1995'te yayımlandı).
- Metin, B., Özyayın, M.M. (2014). *Çalışma ve refah*. Ankara: Gazi Kitabevi
- Miller, G. (2012). *Tüketimin evrimi: cinsiyet, statü ve tüketim*. (Çev. G. Vardar). İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Munck, R. (2003). *Emeğin yeni dünyası: küresel mücadele, küresel dayanışma*. (Çev. M. Tekçe). İstanbul: Kitap Yayınevi. (Eserin orijinali 2002'de yayımlandı).
- Ocak, A. T. (2010). Emek piyasası için "insan koleksiyonu": özel istihdam büroları., A. R. Güngen, F. Ercan, Ö. Tezcek, Ö. Biçer ve Y. Özgün. (Editörler). *Emek ve siyaset*. Ankara: Dipnot Yayınları, s. 153-178.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (1996). *The knowledge-based economy*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Omay, U. (2008). Boş zamanın manipülasyonu ve çalışma. "*İş, Güç*" *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. 10 (3), 122-147.
- Omay, U. (2009). *Emeğin kültür ve manipülasyon teorisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım
- Öngen, T. (1994). *Prometheus'un sönmeyen ateşi*. İstanbul: Alan Yayıncılık
- Ören, K. (2013). *Çalışma sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Ören, K. ve H. Yüksel (2012). Geçmişten günümüze çalışma hayatı. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1 (1), 34-59
- Özyayın, M. M. (2007). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ve Avrupa Birliğinde sosyal politikalarda yaşanan değişimin analizi* (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2007).
- Özdemir, S. (2010). Küreselleşme ve refah devletleri üzerindeki etkileri. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 57, 55-84.
- Öztürk, M. ve Çetin, B. I. (2009). Dünyada ve Türkiye'de yoksulluk ve kadınlar. *Journal of Yasar University*. 16(4), 2661-2698.
- Palaz, S. (2005). Düzgün iş (decent work) kavramı ve ölçümü: Türkiye ve OECD ülkelerinin bir karşılaştırması. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 50.
- Palley, T. I. (2007). Keynesçilikten neoliberalizme: iktisat biliminde paradigma kayması., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 42-58. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).

- Parlak, Z. (1999). Yeniden yapılanma ve post-fordist paradigmlar. *Bilgi Dergisi*, 1, 83-102.
- Parlak, Z. (2004). Sanayi ötesi toplum teorilerinin eleştirel bir değerlendirmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2, 95-125.
- Parlak, Z. ve Çetin, B. I. (2007). Bilgi toplumu ve bilgi işçisi bağlamında çağrı merkezleri: emek süreci, iş ve istihdam. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52, 107-134.
- Paul, C. J. M., Yasar, M. (2009). Outsourcing, productivity, and input composition at the plant level. *The Canadian Journal of Economics*. 42(2), 422-439.
- Péna-Casas, R., Latta, M. (2004). *Working poor in the european union*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Peter, M. A., Bulut, E. (2014). Bilişsel kapitalizm, eğitim ve dijital emek. M. A. Peter ve E. Bulut (Editörler). *Bilişsel kapitalizm: eğitim ve dijital emek*. (Çev. B. Yıldırım). Ankara: Notabene Yayınları
- Piketty, T. (2014). *Yirmi birinci yüzyılda kapital*. (Çev. H. Koçak). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 2014'te yayımlandı).
- Poloma, M. M. (2011). *Çağdaş sosyoloji kuramları*. (Çev. H. Erbaş). Ankara: Palme Yayıncılık
- Postman, N. (2013). *Teknopoli: kültürün teknolojiye teslim oluşu*. (Çev. M. E. Yılmaz). Ankara: Sentez Yayıncılık
- Powell, W. W., Snellman, K. (2004). The knowledge economy. *Annual Review of Sociology*, 30, 199-200.
- Rebitzer, J. B. and Taylor, L. J. (1991). A model for dual labor markets when product demand is uncertain. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(4), 1373-1383.
- Reich, M., Gordon, D. M., and Edwards, R. C. (1973). Dual labor markets: a theory of labor market segmentation. *Economics Department Faculty Publications*, 3, 359-365.
- Rifkin, J. (1995). *The end of work*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Rifkin, J. (2014). *Üçüncü sanayi devrimi: yanal güç, enerjiyi, ekonomiyi ve dünyayı nasıl değiştiriyor?*. (Çev. P. Sıral ve M. Başekim). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2011'de yayımlandı).
- Ritzer, G. *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek*. (Çev. S. Kaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Rodgers, G. (2008). Decent work, social inclusion, and development. *Indian Journal of Human Development*, 1(1), 21-32.
- Rostow, W. W. (1970). Sanayi devrimi nasıl başladı. *İktisat Mecmuası*, 30(1-4), 255-278.

- Rousseau, D. M., and Wade-Benzoni, K. A. (1995). Changing individual organization attachments: a two-way street., A. Howard (Editör). *The changing nature of work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Russell, B. (2013). *Aylaklığa övgü*. (Çev. M. Ergin). İstanbul: Cem Yayınevi. (Eserin orijinali 1935'te yayımlandı).
- Saad-Filho, A. (2007). Washington uzlaşmasından Washington sonrası uzlaşmasına., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 13-22. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Saad-Filho, A., Johnston, D. (2007). Giriş., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 13-22. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Sakamoto, A., Chen, M. D. (1991). Inequality and attainment in a dual labor market. *American Sociological Review*. 56(3), 295-308.
- Sanal, M. E. (2002). Özel istihdam bürolarının artan önemi ve buna neden olan faktörler. *Toprak İşveren Dergisi*, 54.
- Sanal, M. E. (2014). *Gelişen ekonomilerde dönüşen kapitalizmin endüstri ilişkilerine etkileri*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları
- Sapançalı, F. (1998). Üretimde esnek yapılanma, işgücü organizasyonunda değişim ve endüstri ilişkileri. *Verimlilik Dergisi*, 4, 61- 92.
- Sapançalı, F. (2001). Yeni dünya düzeni ve küresel yoksulluk. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 115-140
- Scholte, J. A. (2005). The sources of neoliberal globalization. *Overarching Concerns Programme Paper Number 8*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development
- Seçer, B. (2007). Amerikan birleşik devletlerinde çalışan yoksullara yönelik sosyal refah politikaları. *Kamu-İş*, 9(2), 137-164.
- Sennett, R. (2011). *Yeni kapitalizmin kültürü*. (Çev. A. Onacak). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı).
- Sennett, R. (2014). *Karakter aşınması yeni kapitalizmde işin kişilik üzerindeki etkileri*. (Çev. B. Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin orijinali 1998'de yayımlandı).
- Shaikh, A. (2007). Neoliberalizmin iktisat mitolojisi., A. Saad-Filho ve D. Johnston (Editörler). *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 76-90. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Shangquan, G. (2000). Economic globalization: trends, risks and risk prevention. New York: The United Nations Department of Economic and Social Affairs.

- Sissons, A., and Thompson S. (2012). *Three Dimensional Policy: why Britain needs a policy framework for 3D printing*. London: Big Innovation Centre
- Sombart, W. (1993). Kapitalizmin öncesi iktisadî görüş., M. Özel (Editör). *Kapitalizm ve din*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, s. 35-45.
- Soubbotina, T.P., Sheram, K.A. (2000). *Beyond economic growth meeting the challenges of global development*. Washington: The World Bank
- Spiegel, J. V. D. (1995). New information Technologies and changes in work., A. Howard (Editör). *The changing nature of work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Standing, G. (2014). *Prekarya: yeni tehlikeli sınıf*. (Çev. E. Bulut). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2011'da yayımlandı).
- Şahin, Ç. E. (2011). *Beşerî sermaye ve insan kaynakları: eleştirel bir yaklaşım*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Şen, S. (1999). Esnek üretim ve esnek çalışma. *TÜHİS – İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 15-6(6-1), 24-55.
- Şen, S. (2006). Alt işverenlik ve asıl işin bir bölümünün alt işveren verilmesi. *Çalışma ve Toplum*. 3, 71-98.
- Şen, S. (2009). İnsanca iş ve iş denetimi boyutuyla ölçülebilirliği. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu*. Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını.
- Şenel, A. (1982). *İlkel topluluktan uygar topluma geçiş aşamasında ekonomik toplumsal düşünsel yapıların etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi
- Şenkal, A. (1999). *Sendikasız Endüstri İlişkileri*. Ankara: Kamu-İş.
- Şimşek, O. (2002). Sanayi sonrası süreçte Türk çalışma hayatındaki değişme dinamikleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2(4), 139-173.
- Talas, C. (1992). *Türkiye'nin Açıklamaları Sosyal Politika Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Tanilli, S. (2006). *Uygarlık tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi
- Taşçı, F. (2012). *Sosyal Politika Ahlakı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Taşkent, S., ve Kurt, D. (2013). Mesleki anlamda ödünç iş ilişkisi. *Kamu-İş*, 13(1).
- Taylor, F.W. (2014). *Bilimsel yönetimin ilkeleri*. (Çev. H. Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları (Eserin orijinali 1911'de yayımlandı).
- The World Bank. (2014). *2014 world development indicators*. Washington: The World Bank.

- Thébaud-Mony, A. (2012). *Çalışmak sağlığa zararlıdır: risklerin alt işveren devri-başkasını tehlikeye atma-onura saldırı-duygusal ve fiziksel şiddet-mesleki kanserler*. (Çev. A. Güren). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin orijinali 2007'de yayımlandı).
- Tiryakioğlu, M. (2008). Emeğin bilgi ile dönüşümü. *İktisat Dergisi*, 498-495
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga bir fütürist ekonomi analizi klasiği*. (Çev. S. Yeniçeri). İstanbul: Koridor Yayıncılık. (Eserin orijinali 1980'de yayımlandı).
- Tokol, A. (2011). *Endüstri ilişkileri ve yeni gelişmeler*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi*. (Çev. H. Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Tuna, O. ve Yalçıntaş, N. (2011). *Sosyal Siyaset*. İstanbul: Filiz Kitabevi
- Uçkan, B. (2002). Geçici istihdam büroları ve CIETT. *İşveren Dergisi*, Mayıs
- Ulukan, U. (2014). Avrupa istihdam stratejisinin peri masalı: güvenceli esneklik. *Disk-Ar Dergisi*, Kış 2014, 53-63.
- Uşen, Ş. (2007). Avrupa birliği ülkeleri ve Türkiye'de aktif emek piyasası politikaları. *Çalışma ve Toplum*, 2, 65-95.
- Uyanık, Y. (2000a). Neoklasik iktisat teorisinde eğitim-istihdam ilişkisi. *Kamu-İş – İş Hukuku ve İktisat Dergisi*. 5(3), 99-106.
- Uyanık, Y. (2000b). Türkiye'de eğitim-işpiyasası ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Kamu-İş – İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 5(4).
- Uyanık, Y. (2000c). Eleme hipotezi: eğitimin işgücü piyasalarında eleme fonksiyonu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4, 29-34.
- Uyanık, Y. (2003). İşgücü piyasalarında esneklik ve bölünme. *Kamu-İş Dergisi*, 7(2).
- Ünal, L. I. (1980). İşgücü piyasalarında eğitimsel niteliklerin rolü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 24(2), 747-767.
- Van Dijk, M. P. (1995). The internationalization of the labour market., M. Simai. (Editör). *Global employment: an international investigation into the future of work volume 1*. London: Zed Books, s. 219-229.
- Vergiliel Tüz, M. (2001). *Japon ve Amerikan yönetim modeli (Türkiye uygulaması)*. Bursa: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Vergin, N. (2011). *Siyasetin sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Kitap
- Weber, M. (2013). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev. E. Aktan). Ankara: Alter Yayıncılık (Eserin orijinali 1905'te yayımlandı).
- World Bank Group. (2014). *Prosperity for all: ending extreme poverty*. Washington: The World Bank.

- World Bank Group. (2015). *Global monitorin report 2014/2015: ending poverty and sharing prosperty*. Washington: The World Bank.
- Yavuz, A. (1995). Çalışma hayatında esnek çalışmanın ortaya çıkışı, esnekliğin nedenleri ve esneklik türleri. *Çimento İşveren Dergisi*. Ocak 1995, 25-36.
- Yazıcı, E. (2010). *İlkçağdan günümüzde dönüşen iş kültürü*. Ankara: A Kitap.
- Yazıcı, E. (2014). *Osmanlı'dan günümüze Türk işçi hareketi*. Ankara: A Kitap
- Yentürk, N. (1993). Post-fordist gelişmeler ve dünya iktisadî işbölümünün geleceği. *Birikim Dergisi*, 56-61, 42-57.
- Yıldız, H. (2010). Çalışma üzerine sosyolojik perspektif. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 129-161
- Yücesan-Özdemir, G. (2009). *Emek ve teknoloji: Türkiye'de sendikalar ve yeni iletişim teknolojileri*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları
- Zencirkıran, M. (2014). , A. Tokol ve Y. Alper (Editörler). *Sosyal Politika*. Bursa: Dora Yayınları
- Zubritski, Mitropolski, Kerov. (1979). *İlkel, köleci ve feodal toplum*. (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Dereli, Sercan
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 26.01.1990 - Edirne
Medeni hali : Bekâr
e-mail : sercandereli@ gazi.edu.tr

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi	2015 (Halen)
Lisans	Dokuz Eylül Üniversitesi	2012
Lise	Birinci Murat Lisesi	2008

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİ GELECEKTİR..

